

КЫРГЫЗ-ТҮРК «МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИ
ТҮРК ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫН ИЗИЛДӨӨ БОРБОРУ
КЫРГЫЗТААНУУ БӨЛҮМҮ

Редакциялык Кеңештин курамы

Проф. К.М. Молдобаев (төрага), проф. С. Чевик (төраганын орун басары), проф. А. Асанканов, проф. Ж. Жунушалиев, проф. А.Ч. Какеев, доц. А. Мокеев, проф. В.М. Плоских (Кыргызстан), проф. В.Н. Бутанаев, проф. С.Г. Кляшторный, проф. Ю.С. Худяков (Россия), проф. Р. Генч, проф. А.Б. Эржиласун (Түркия), проф. Б.Е. Кумеков (Казакстан), проф. Ху Чженхуа (Кытай), проф. Д. Юсупова (Өзбекстан), проф. Р. Дор (Франция)

Жооптуу редактор В.А.Ромодин

Кыргызча котормосунун редактору доц. Анвар Мокеев

**Кыргыз тилине которгондор доц. Мурат Кожобеков
 доц. Таалай Абдиев**

ББК 63.3 (2ки)

К —43 Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары /. Котор. М.Кожобеков, Т.Абдиев - Б.: 2002 .370-бет.

Жыйнакка кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы боюнча маалыматтарды камтыган X —XIV кылымдардагы араб, парс жана түрк тилдериндеги тарыхый жана географиялык эмгектерден алынган үзүндүлөрдүн котормолору киргизилди.

К 0503020000 - 02

ББК 63.3 (2ки)

ISBN 9967-21-339-3

© Кыргыз- Түрк «Манас» университети

Экинчи басылышына кириш сөз

Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон бери коомдун саясий жана социалдык-экономикалык турмушундагы орчундуу реформалар менен бирге кыргыз элинин руханий кайра жаралуусу да жүрүп жатат.

Бул процесстин ажырагыс бир бөлүгү — улуттун өзүн өзү таанусу. Азыр улуттун генетикалык коду менен менталитетине байланыштуу суроолор зор кызыгууну туудурууда. Аларга жооп табууда биз табигый түрдө баарынан мурун өзүбүздүн тарыхый өтмүшүбүзгө, ата-бабаларыбыз калтырып кеткен сабактарга, алардын дүйнө цивилизацияларынын казынасына кирген өлбөс-өчпөс мурастарына кайрылабыз. Анткени жандуунун баары тамырынан башталат. Ал биздин азыркыбызга азык берип жатат жана келечегибиз да андан азыктанары бышык.

Ошондуктан эгемендүү мамлекетибизди куруунун ушул тагдыр чечер этабында «биз кимбиз, биздин башатыбыз кайда?» деген суроолор мыйзамдуу түрдө пайда болот жана элдин калыптанып келаткан улуттук аң-сезимине ишенимдүү багыт берүү үчүн бул суроолорго илимий түрдө негизделген жүйөлүү жоопторду алуу өтө маанилүү.

1992-жылы өткөрүлгөн Кыргыздардын дүйнөлүк курултайын өткөрүүнүн, 1995-жылы «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын жана 2000-жылы Ош шаарынын 3000 жылдыгын майрамдоонун максаты кыргыз элинин тарыхый жана маданий мурасын терең илимий талдоодон өткөрүү менен улуттун тарыхый эсин калыбына келтирүү жана тереңдетүү, анын дүйнөлүк баалуулуктардын арасындагы ордун аныктоо болгон.

Бул багытта элдин тарыхы менен маданиятынын ар түрдүү аспектилерин изилдөөнүн мааниси чоң. Олуттуу тарыхый изилдөөлөрсүз асман жарган салтанат менен трагедияларга, жылдызы жанган учурлар менен ындыны өчүп мүңкүрөгөн учурларга толгон элдин тарыхый өтмүшүнүн толук картинасын түзүүгө жана андан ала турган сабактарды ой элегинен өткөрүүгө мүмкүн эмес. Бул жагынан «кыргыз» этнониминин 2200 жылдыгына жана Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн 10 жылдыгына арналып, КР Президенти А. Акаевдин катышуусу менен Кыргыз — Түрк «Манас» университети тарабынан 2001-жылдын 27-29-августунда өткөрүлгөн «Кыргыз элинин байыркы тарыхы менен маданиятынын актуалдуу проблемалары» деген темадагы эл аралык конференция маанилүү роль ойноду.

Конференциянын мүчөлөрүнө кайрылып сүйлөгөн сөзүндө А.Акаев биздин заманга чейинки үчүнчү кылымдан башат алган кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышынын алгачкы этаптары жана кыргыз элинин миңдеген жылдар бою көз каранды эместигин сактап келишиндеги «Манас» эпосунун ролу жөнүндөгү өз идеясын биринчи жолу айткан эле. Кийин ал «Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана «Манас» эпосу» аттуу монографиялык изилдөөнүн бүтүндөй концепциясына айланды¹.

А. Акаев өз сөзүндө Республиканын илимий мекемелерине башка өлкөлөрдүн адистерин менен бирдикте кыргыз элинин тарыхы менен маданиятына тиешелүү жаңы булактарды таап, системалаштыруу жана аларды жарыялоо боюнча практикалык зарыл кадамдарды жасоону сунуш кылып, ошондой эле мурун

¹ Аскар Акаев. «Кыргызская государственность и эпос «Манас». Учкун. Бишкек, 2002.

жарыяланып, бирок кийинчерээк библиографиялык таберикке айланып кеткен материалдарды кайра жарыялоону сунуш кылган эле. Бул сунушту конференциянын мүчөлөрү бир добуштан кабыл алышкан.

Аны ишке ашыруу максатында «Манас» университетинин «Түрк цивилизациясы» илим изилдөө борборунда Кыргызтаануу бөлүмү түзүлгөн. Анын ишмердүүлүгү кыргыз элинин жазма жана маданий эстеликтерин, ошондой эле кытай, араб, парс жана түрк тилдериндеги булактардан кыргыздар менен Кыргызстандын тарыхына байланыштуу материалдарды издеп таап жарыялоого багытталган.

«Түрк цивилизациясы» илим изилдөө борборунун иш-аракеттеринин чегинде кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы боюнча материалдарды басып чыгаруунун долбоору иштелип чыккан. Бул долбоорго ылайык беш китеп чыгарылып, анда араб, парс, түрк, кытай жана орус тилдериндеги булактардагы байыркы замандардан тартып XX кылымга чейинки мезгилди камтыган материалдар жарыяланмакчы. Республиканын калкынын бардык катмарларына жеткиликтүү болсун үчүн материалдар кыргыз жана орус тилдеринде жарык көрөт. Булактарды толугу менен камтуу жана коомчулуктун кеңири чөйрөсүнүн суроо-талаптарын канааттандыруу үчүн биз 1973 — жылы Москвадагы «Восточная литература» басмасынан жарык көрүп, алда качан эле библиографиялык таберикке айланган «Материалы по истории киргизов и Киргизии» аттуу эмгектин биринчи томун да кайра чыгарууну чечтик.

Бул материалдар Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын өтүнүчү боюнча СССР ИАсынын Президиуму тарабынан Кыргыз Республикасынын илимий тарыхынын иштелип чыгышына көмөктөшүү үчүн Чыгыш таануу институтунун Ленинград бөлүмүндө түзүлгөн Кыргыз группасы тарабынан даярдалган.

Ушул эле группа тарабынан даярдалып, XX кылымдын 80-жылдарынын башында Кыргыз ССРинин Илимдер Академиясына басып чыгаруу үчүн берилген «Материалдардын» экинчи тому ар түрдүү себептерден улам жарык көргөн эмес. Ошондуктан биздин сериябыздын экинчи китебине так ошол ЛО ИВАН СССРдин Кыргыз группасы тарабынан даярдалган материалдар киргизилет.

Үчүнчү китепке кытай булактарынан алынган үзүндү котормолор киргизилмекчи, алар өзүнүн бүткүл чыгармачылык өмүрүн кыргыз элинин тарыхына тиешелүү кытай булактарын иликтөөгө арнаган маркум Г.П. Супруненко тарабынан которулган.

Төртүнчү китепте Сайф ад-Дин Ахсикентинин *Маджму ат- таварихинин* кыргызча жана орусча котормолору жарык көрөт.

Акырында бешинчи китеп орус жазма булактарынын материалдарына арналмакчы, мында кыргыз өкүмдарларынын XVIII-XIX кылымдарда орус бийликтерине жолдогон бир топ каттары сакталып калган.

Т.И. Султановдун жана З.М. Буниятовдун «Материалдардын» биринчи томуна жазган рецензиялары жана проф. О.Ф. Акимовскиндин ЛО ИВАН СССРдеги Кыргыз группасынын иштери жөнүндөгү макаласы бул китепке тиркеме катары берилди.

Бул материалдар окурмандардын айрым булактардан алынган үзүндүлөрдү тереңирээк түшүнүшүнө жана ошондой эле ЛО ИВАН СССРдеги Кыргыз группасынын иштерин жакшыраак билишине кандайдыр бир деңгээлде жардам берет го деген ойдобуз.

Кыргыз таануу бөлүмүнүн мындан аркы пландарында кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхындагы бүдөмүк мезгилдерге шоола бере турган жаңы булактарды издөө иштери бар. Жалпыга маалым, мындай учурлар кыргыз

тарыхында аз эмес. Улуттук тарых менен маданияттын тарыхы боюнча илимий изилдөө иштерин жүргүзүү да мында биринчи планда турат. Бул багыттагы биринчи кадам «Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы (байыркы замандардан Жучи жана Чагатай улустарынын түзүлүшүнө чейин)» аттуу эмгек болуп эсептелет, бул эмгектин үстүндө Кыргызстандын, Түркиянын, Россия Федерациясынын, Казакстандын, Кытайдын тарыхыбыздын ушул бөлүгүн мыкты билген ири окумуштуулары эмгектенишүүдө.

К.М. Молдобаев

Кириш сөз

Жыйнакка киргизилген материалдардын негизги бөлүгү 1954-жылдан 1957-жылга чейин СССР Илимдер Академиясынын Чыгыш таануу институтунда кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы боюнча жазма булактарды иликтөө иштеринин жүрүшүндө жыйналган. Бул материалдарды тандап алуу жана которуу иштери СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын (кийинчерээк Кыргыз ССРинин Илимдер Академиясы) демилгеси менен жүргүзүлүп, көптөгөн алгачкы этаптары (XVIII кылымга жана XIX кылымдын башына чейин) азыркыга чейин толук изилдене элек кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхын изилдөө иштерине жазма булактардын бир топ кеңири чөйрөсүн тартуу зарылчылыгы менен шартталган.

Жыйнакты даярдоодо акыркы жылдары жарык көргөн булактардын басылмалары мурунку басылмалардан алынган котормолорду тактоо үчүн пайдаланылды. Бардык котормолор кайрадан текшерилип, редакцияланды, эскертүүлөр жаңы изилдөөлөрдү жана маалымат берүүчү адабияттарды эске алуу менен кайрадан такталды. Жыйнакка 1957 — жылдан баштап илимий айлампага киргизилген эки булактан (А.М.Мугинов² тарабынан сыпатталган *Рафик ат-талибин* аттуу уйгур кол жазмасынан жана А.Т.Тагиржанов³ тарабынан сыпатталган жана (ЛГУнун Чыгыш таануу факультетинин тизмеси боюнча фрагмент түрүндө) басмадан чыгарылган *Мажму ат-таварих* эмгегинен) алынган үзүндү котормолор да киргизилди.

Жыйнакка араб, парсы жана түрк тилдериндеги 20 булактан алынган үзүндүлөр киргизилди. Булардын жарымы — жарык көрө элек булактар, алардан алынган үзүндүлөр кол жазма боюнча которулду. Жарык көргөн булактардан тексттерди тандап алууда акыркы жылдары жарык көргөн басылмаларды колдонууга мүмкүнчүлүк бере турган материалдарга артыкчылык берилди. Котормолордун көпчүлүгү орус тилине да, батыш европалык тилдерге да али которула элек булактарга таандык.

Бул жыйнакты «Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы боюнча материалдардын» биринчи чыгышы катары кароо менен биз муну топтоодо кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхын изилдөөчүлөргө таңсык болгон булактардан маалыматтарды берүү үчүн жаңы материалдарды (белгисиз жана анча белгилүү эмес кол жазмаларды) пайдаланууга жана которулган тексттердин ишенимдүүлүгүн камсыз кылууга (бул үчүн жаңы басылмалар жана эң мыкты кол жазмалар пайдаланылды) умтулдук. Бул маалыматтар тексттери жана

² А.М. Мугинов, Описание уйгурских рукописей Института народов Азии АН СССР, 179 — бет, № 340 (толук маалыматтар библиографияда берилет).

³ А.Т. Тагиржанов, Описание таджикских и персидских рукописей Восточного отдела библиотеки ЛГУ т. 1. История, биография, география, 153—159 — бет.; «Собрание историй» Мажму ат — таварих.

ошондой эле орус тилиндеги же батыш европалык тилдердеги котормолору жарык көргөн жана изилдөөчүлөрдүн бир топ кеңири чөйрөсүнө жеткен илимий айлампадагы орто кылымдарга таандык чыгыш булактарындагы маалыматтарды тактоого, ал эми кээ бир учурларда толуктоого жардам берет⁴.

Жыйнакка кирген үзүндүлөрдүн котормолору кыргыздардын жана аларга жакын элдер менен уруулардын тарыхы боюнча маалыматтарды камтуу менен IX—X кылымдардан XIX кылымдын 60 — жылдарына чейин азыркы Кыргызстандын аймагында жана ага чектеш аймактарда болгон окуялардан кабар берет. Үзүндүлөрдүн котормолору үзүндү алынган булактардын хронологиялык ырааттуулугун эске алуу менен топтоштурулду. Ушуга ылайык жыйнак үч бөлүмгө бөлүнөт.

Биринчи бөлүмгө X—XIII кылымдардагы төмөнкү араб жана парсы булактарынан алынган үзүндүлөр киргизилди: Истахринин *Китаб масалик ал—мамалиги*, Худуд ал—алам, Мухаммад ибн Нажиб Бехрандын *Жахан—намеси*, Ибн ал—Асирдин *Китаб ал—камил фи—т—тарихи*, Мухаммад ан — Насавинин (Нисави) *Сират ас—султан Жалал ад—Дин Манкуб* и рт иси.

Экинчи бөлүмгө XIV—XVI кылымдардагы төмөнкү парсы булактарынан алынган үзүндүлөр киргизилди: Низам ад — Дин Шаминин *Зафар — намеси* жана Шараф ад — Дин Йездинин ушуга аты уйкаш эмгеги, тарыхый эмгектерден Му'ин ад — Дин Натанзинин «*Искандардын аноними*» деп шарттуу түрдө аталган эмгеги, Абд ар — Раззак Самаркандинин *Матла' ас — са дайн ва мажма* ал бахрайны; ошондой эле төмөнкү эки географиялык эмгектен чакан үзүндүлөр берилди: Биржандинин *Ажаиб ал — булданы* жана Маждинин *Зинат ал — мажалиси*.

Үчүнчү бөлүмгө XVI—XIX кылымдарда парсы, тажик жана түрк тилдеринде жазылган Фергана жана Кашкар булактарынан алынган үзүндүлөрдүн котормолору кирди. Фергана менен Чыгыш Түркстанда иштеген, кыргыз аймактарында ислам динин жайылткан мусулман шейхтеринин өмүр баянына арналган автобиографиялык эмгектерден алынган үзүндүлөрдүн котормолору мында орчундуу орунду ээлейт. Ушул эле бөлүмдө төмөнкү тарыхый эмгектерден алынган үзүндүлөр да бар: *Тарих—и Кашгар*, Мирза Каландар Мушрифтин *Шах—намеси* (же *Тарих—и Омар—ханиси*), Мухаммад Хаким — хандын *Мунтахаб ат—таварихи*, Нийаз — Мухаммад Хокандинин *Тарих—и Шахрухиси* (же *Таварих — и Шахрухийасы*).

Жыйнакта Кыргызстандын жана ага коңшу аймактардын саясий тарыхы жана тарыхый географиясы боюнча жана ошондой эле кыргыздар жана алар менен байланышы бар ар түрдүү түрк уруулары жөнүндө тарыхый — этнографиялык бир топ материалдар бар.

Жыйнактын биринчи бөлүмүндөгү Ибн ал-Асирдин *Китаб ал-камил фи—т—тарихинен* алынган үзүндүлөрдө Карахандар мезгилиндеги окуялар, тарыхчылардын көңүлүн өзгөчө бура турган кара кытайлар тууралуу маалыматтар, борбору азыркы Кыргызстандын аймагында болгон кара кытай мамлекетинин пайда болушу, кара кытайлардын Орто Азиядагы согуштары жөнүндө бир топ кеңири маалыматтар бар. Элдик уламыштар кара кытайлардын

⁴ Кыргыздардын жана Кыргызстандын орто кылымдардагы жана соңку мезгилдердеги тарыхы боюнча маалыматтарды камтыган негизги булактар тууралуу маалыматтарды (мында тексттердин жана котормолордун басылмалары жөнүндө маалыматтар да бар) төмөнкү эмгектерден караңыз: В.В. Бартольд, «Очерк истории Семиречья» жана «Киргизы. Исторический очерк». Мындан тышкары төмөнкү историографиялык эмгектерди да караңыз: В.П. Шерстобитов, К.К.Орозалиев, Д.Ф. Винник, Очерк исторической науки в Советском Киргизстане (1918— 1960); обзор в ИК (1968).

жана аларды коштоп жүргөн түрк урууларынын жылышы кыргыз элинин Тянь-Шанда калыптанышынын маанилүү этаптары менен байланыштуу болгон деген божомолго жем таштагандыктан, Ибн ал — Асирдин эмгегиндеги кара кытайлар жөнүндөгү маалыматтар кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхынын ар түрдүү маселелерин изилдөөдө пайдалуу болушу мүмкүн. Биздин жыйнакка Ибн ал- Асир кара кытайлар тууралуу эмнени билдирсе, ошолордун баары, анын ичинде Тянь-Шандан алыс жакта болгон окуялар (мисалы, кара кытайлардын Гуриддер менен болгон согуштары) тууралуу аңгемелер да кирди.

Монгол жапырыгы жана анын алдында болгон окуялар жөнүндөгү маалыматтар Мухаммад ан-Нисавинин Жалал ад-Диндин өмүр баянына арналган чыгармасынан алынган үзүндүлөрдө бар. Бул чыгармадан алынган үзүндү 1891—жылы Парижде О. Уд тарабынан чыгарылган тексттен алынды жана мында шейх Тантави тарабынан көчүрүлүп, ЛО ИВАНда С 811 деген шифр менен сакталып турган кол жазма да пайдаланылды.⁵ Шейх Тантавинин окуганын эске алуу менен жүргүзүлгөн филологиялык иштер тексттин орусча котормосун азыр бир топ эскирип, айрым так эместиктер да орун алган О. Уддун котормосуна караганда ишенимдүүрөөк жана негиздүүрөөк ишке ашырууга мүмкүнчүлүк берди.

Жыйнактын экинчи бөлүмүнө киргизилген Тимурдун мезгилиндеги эмгектерде, негизинен, XIV кылымдын экинчи жарымындагы жана XV кылымдын биринчи жарымындагы саясий жана согуштук окуяларга, Тимурдун жана мураскорлорунун жортуулдарына, азыркы Кыргызстандын аймагында жана ага коңшу аймактарда болуп өткөн согуштарга байланыштуу бир топ материалдар бар. XIV кылымда Орто Азиянын түндүк-чыгыш бөлүгүндө болуп өткөн саясий окуяларды изилдеп үйрөнүүдө өзгөчө Му'ин ад-Дин Натанзинин «*Искандардын анонимы*» аттуу эмгеги абдан баалуу.⁶

Үчүнчү бөлүмгө кирген Тарих-и Кашгардын котормолорунда кыргыз колбашчыларынын XVI —XVII кылымдарда Чыгыш Түркстанда болгон окуяларга катышкандыгы жөнүндө маалыматтар бар, ал эми Кокондун баяндама булактарынан алынган үзүндүлөрдө кыргыз колбашчыларынын XVIII —XIX кылымдардагы Фергана менен Кокон хандыгынын саясий турмушуна катышкандыгы тууралуу кабарлардан тышкары кыргыздардын XIX кылымдын биринчи жарымында Кокон бийлигине каршы көтөрүлүштөрү да эскерилет.

Баяндама булактардан алынган үзүндүлөр социалдык — экономикалык маселелерди изилдөө үчүн көп материал бере албайт, ал эми азыркы Кыргызстанга түздөн түз тиешелүү орто кылымдык документалдык булактар азырынча табыла элек. Социалдык түзүлүш жана мамлекеттик тартип жөнүндөгү бир аз маалыматтар Ибн ал -Асирдин Китаб ал-камил фи-т-тарихинен жана «Искандардын анониминен» жолугат, башка булактарда бул сыяктуу маалыматтар мындан да аз. Булактардын авторлору колдонгон социалдык жана административдик терминдерди салыштырып изилдөө айрым натыйжаларды бериши мүмкүн.

⁵ Тексттин басылышы жөнүндө ушул китептин тиешелүү бөлүмүн караңыз.

⁶ «Искандардын анонимин» изилдөөдө В.В. Бартольддун эмгеги зор, ал бул булакты илимий айлампага киргизип, анын авторун аныктаган (ушул китептин тиешелүү бөлүмүн караңыз). Өзүнүн тарыхый эмгектеринде В.В.Бартольд бул булакты бир аз болсо да пайдаланган; «Искандардын анонимы» тарыхчылар дээрлик пайдаланбаган булак болуп келатат; Алтын Ордонун тарыхына байланышы бар анын айрым үзүндүлөрү орус тилине которулган (караңыз: СМИЗО, II, 11, 126— 138 — беттер).

Негизинен жыйнактын биринчи бөлүмүнө кирген географиялык эмгектерден алынган үзүндүлөрдө калктын чарбасы жана жашоо таризи жөнүндө божомолго жем таштай турган соода товарлары жана оокат — кечеси тууралуу маалыматтар бар.

Тянь-Шандын жана ага коңшу аймактардын азыркыга чейин толук изилдене элек тарыхый географиясын изилдөөдө тимурид булактарынан алынган үзүндүлөрдөгү Тимурдун жортуулдарынын маршруттары чоң мааниге ээ. Айта кете турган нерсе ушу, Тимурдун Моголистанга жасаган жортуулу баяндалган булактар боюнча тарыхый географиянын маселелерин изилдөөнү В.В. Бартольд баштаган жана ал Чу жана Или сыяктуу чоң дарыялардан Тимурдун аскерлеринин өткөндүгү тууралуу маалыматтардын булактарда жок экенин, мунун өзү түшүнүксүз нерсе экенин белгилеген⁷. В.В. Бартольд Тимурдун Моголистанга жасаган жортуулунун маршрутун изилдөө үчүн, негизинен, Шараф ад -Дин Йездинин Зафар- намесин пайдаланган. Негизги тимурид булактарынын бардыгынан алынган Тимурдун аскерлеринин маршрутуна байланыштуу үзүндүлөрдүн котормолорунун жарыяланышы Кыргызстандын жана ага чектеш аймактардын тарыхый географиясы менен топонимикасын андан ары изилдөө үчүн кеңири материалдарды пайдаланууга мүмкүнчүлүк берет.

Тянь-Шандын жана Фергананын тарыхый географиясы менен топонимикасын изилдөөдө үзүндүлөрүнүн котормолору жыйнактын үчүнчү бөлүмүнө киргизилген Маджму ат-таварихтин маалыматтары да көңүл бурууга арзыйт. Окуялар менен уламыштардын апыртмалуу берилишине карабастан, анда эскерилген географиялык аталыштарды башка булактардагы маалыматтар менен салыштырып талдоо Талас, Чаткал, Кочкор жана Ат -Башы аймактарынын⁸ тарыхый топонимикасынын кээ бир маселелерин аныктоого жардам бериши мүмкүн.

Биздин жыйнактагы тарыхый — этнографиялык маалыматтарга кыскача мүнөздөмө берүүгө өтөрдөн мурун материалдарды тандап алууда түзүүчүлөр тарабынан кабыл алынган негизги критерийлерге токтоло кетүү керек. Алар экөө: 1) территориялык, буга ылайык азыркы Кыргыз ССРинин территориясында болгон тарыхый окуяларды мүнөздөгөн материалдар гана тандалып алынды; 2) тарыхый — этнографиялык, буга ылайык этнографиялык маалыматтар боюнча кыргыз элинин курамына кирген түрк уруулары же тарыхый маалыматтар боюнча кыргыздарга абдан жакын деп эсептелген уруулар жөнүндөгү маалыматтар эске алынды.

Ушул критерийлерге ылайык жана кыргыздар менен Кыргызстандын тарыхын тарыхый чөйрөсүнөн бөлүп алып изилдөө мүмкүн эмес экенин эске алуу менен Фергана өрөөнү, Чач (азыркы Ташкент аймагы) жана азыркы Казакстандын түштүк -чыгыш аймактары сыяктуу кыргыздар менен Кыргызстанга коңшулаш аймактар жөнүндөгү маалыматтар да алынды.

«Кыргыз» этнониминин Тянь-Шанга таралуу мезгили талаш маселе бойдон келатат. Азыркы мезгилде кыргыз элинин аты жана анын өзүн өзү атаган аты катары белгилүү бир этникалык мааниге ээ болгон бул термин мурун башкачараак мааниге ээ болуп, саясий өн алуу менен кыргыз хандарынын букараларына же кыргыздарга баш ийген кыргыз эмес урууларга же кыргыздар баштаган уруу бирикмелерине кирген урууларга карата колдонулган болушу

⁷ Караңыз: В.В.Бартольд, Очерк истории Семиречья, 82 -бет, 20 -эск.

⁸ Маджму ат-таварихтеги Тянь-Шандын топонимикасына тиешелүү маалыматтардын изилдениши боюнча караныз: В.А.Ромодин, Новые материалы по исторической топонимике Тянь-Шаня, 164— 165 -бет.

ыктымал. Булактарда «кыргыз» сөзүнүн маанисинин өзгөрүшүнө тике далил боло ала турган маалыматтар бар⁹.

Ошол эле учурда «чигил», «кыпчак», «могол» («монгол») сыяктуу терминдер белгилүү бир мезгилдерде жалпылама мааниде колдонулган жана бул терминдер менен жазма булактарда кыргыздар же кыргыз элинин курамына кирген же кийинчерээк келип кирген айрым уруулар аталган болушу да мүмкүн¹⁰. Араб географтарынын ичинен кыргыздар (хырхыздар) биринчи жолу Ибн Хордадбектин (IX кылым) эмгегинде тогузгуздардын коңшулары катары эскерилет жана мында хырхыздар менен бирге түргештердин, аскиш(и)лердин жана кыпчактардын аты аталган; андан ары хырхыздардын өлкөсүндө жыпардын (мускустун) бар экени айтылып, андан соң харлуктар менен халаждар «дарыянын берки өйүзүндө жашайт» деп айтылат¹¹. Ибн Хордадбектин жана башка алгачкы авторлордун маалыматтары аймагы, жашоо таризи жана каада — салты боюнча кыргыздарга кыпчактар кимактар, аздар, халлуктар, чигилдер жакын болгонун көрсөтүп турат. Кыргыздар эле эмес, аларга жакын уруулар менен элдер жөнүндөгү маалыматтарды камтыган жыйнакты түзүүдө пайдаланылган булактардын фрагменттери толугу менен орус тилине которулду; алардын бир бөлүгү биринчи томдо жарык көрөт, калгандарын экинчи томго киргизүү болжолдонууда.

Орто кылымдардын башындагы кыргыздар жана аларга жакын уруулар жөнүндөгү өтө кеңири тарыхый- этнографиялык материалдар Худуд ал-алам (X кылымдын 80 -жылдары) аттуу географиялык эмгекте камтылган. Бул булактын жыйнактагы үзүндүлөрү 1962-жылы Тегерандан чыккан жаңы ирандык басылышты¹² эске алуу менен которулду. Худуд ал-аламдагы маалыматтар, негизинен, Тянь-Шандан бир топ түндүгүрөөктө жашаган кыргыздарга (хырхыздарга), б.а. енисейлик кыргыздарга тиешелүү. Бирок муну менен бирге хырхыздар булакта азыркы Кыргызстандын аймагын жана ага коңшу аймактарды жердеген уруулардын жакын коңшусу катары да бир нече жолу эскерилген. Худуд ал-аламдын авторунун билдирүүсү кыргыз элинин тарыхы үчүн абдан кызыктуу, бирок ал ар кандай чечмелөөлөргө жол берет, анткени түндүктүк жана Тянь-Шандык кыргыздардын ортосундагы карым — катыштары бүдөмүк бойдон калууда. Кийинки жазма Сулактардан Тянь-Шандагы жана ага чектеш аймактардагы кыргыздар тууралуу ишенимдүү кабарлар пайда болгон XV —XVI кылымдарга чейин эч кандай маалыматтар табыла элек болгондуктан, «кыргыз» деген аттын Тянь-Шанга качан таралганы ачык маселе бойдон калып, кыргыздардын Тянь-Шанга Енисейден, Алтайдан же Чыгыш Түркстандан көчүп келгендиги тууралуу ар кандай божомолдор пайда болгон¹³.

⁹ Караңыз: В.В.Бартольд, Киргизы, 509 —510-бет., 26 -эск.

¹⁰ Махмуд Кашгари (караныз: МИТТ, т.1, 311— бет) гуздар «Жейхундан Жогорку Кытайга чейинки» түрктөрдүн баарын чигилдер дей тургандыгын билдирген (автордун ою боюнча бул жаңылыш болгон); мындан тышкары караңыз: В.В.Бартольд, Соч., т.П, ч.1, 678 —579-бет. Кыргыз эпосундагы баатыр Манастын эли болгон «каркыралык кыпчактар» жөнүндө караңыз: В.В.Бартольд, Киргизы, 541—бет, 55- эск. «Могол» термини жөнүндө караңыз: К.Риттер, Землеведение..., пер. В.В. Григорьева, вып. II, Дополнения, 313 —315-бет., 47 жана 51 -эск.; «могол» урууларынын аттары жөнүндө төмөнкү макаланы караңыз: В.П. Юдин, О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахским и другими соседними народами.

¹¹ BGA, VI, 31- бет.

¹² Бул басылыш жөнүндө тиешелүү бөлүмдү караңыз.

¹³ Караңыз: В.В.Бартольд, Киргизы, 509-510-бет, 24-27-эск.; 512-514-бет, 3-9- эск. Кыргыздардын Иртыш — Енисей арасынан Тянь-Шанга монгол жапырыгынан кийинки биринчи жүз жылдыкта көчүп келгендиги тууралуу божомол жөнүндө караңыз: К.И.Петров, К истории движения киргизов на Тянь-Шань и их

Худуд ал-аламдагы хырхыздар жөнүндөгү маалыматтарга Истахринин *Kutab masalik al-mamalik* аттуу географиялык эмгегиндеги билдирүүлөр танапташ келет, мында кыргыздар бир нече жолу эскерилген. Истахри хырхыздар гуздардын (же тогузгуздардын), кимактардын, океандын жана халаждардын ортосунда жашайт деп билдирет жана хырхыздарды бул уруулардын коңшуларынын катарында атап өтөт да, Итиль дарыясы хырхыздарга жакын жерден башталат деп айтат¹⁴. Истахринин бул маалыматтары анча так болбосо да XV — XVI кылымдарга чейинки башка булактардагы маалыматтар сыяктуу эле түндүктөгү кыргыздарга тиешелүү. Вахандан өтүп, «Илак менен Шаштын чегине чейин, хырхыздарга жакын жерге» жеткен тоолордун баяндамасындагы, ошол тоолордогу кен чыга турган жерлер жана «Фергана менен Илактын чегинде жана хырхыздарга чейинки Усрушана аймагындагы» чөл тууралуу билдирүүлөрдөгү кыргыздар жөнүндөгү жогоркудай эле так эмес маалыматтарды олуттуу түрдө керип — чойбостон туруп, баяндаманын жалпы контексти менен эсептешпестен туруп Тянь-Шандан алыстатууга мүмкүн эмес¹⁵. Хырхыздар эскерилген бул баяндамалар Ибн Хаукалдын эмгегинде сөзмө-сөз кайталанган жана бир өзгөртүүлөр менен Бекрандын Жахан-намесинде да берилген¹⁶. Көрсөтүлгөн баяндама менен хырхыздар жөнүндөгү билдирүүлөр Кыргызстандын тарыхчыларынын арасында талаш-тартышты туудурган¹⁷.

Жыйнакка киргизилген Истахринин эмгектеринин үзүндүлөрү тексттердин сындан өткөрүлгөн (араб жана парсы) басылмалары боюнча жаңы египеттик басылманы пайдалануу менен которулду¹⁸. Ушундай ишенимдүү негиздеги котормолор жыйнакка киргизилген үзүндүлөрдөгү, өзгөчө Истахринин хырхыздар жөнүндөгү эскерүүлөрүндөгү абдан баалуу, бирок али толук түшүнүктүү боло элек маалыматтарды ийне — жибине чейин талдоо менен андан ары изилдөөгө жардам берүүгө тийиш.

Биринчи томго кыргыздардын уруулук структурасын мүнөздөөчү эң байыркы (азыркыга чейин белгилүү болгондордон) маалыматтар кирди. Бута Маджму ат-таварихтен алынган XVI кылымдагы Тянь-Шандагы кыргыз урууларынын жана «моголдордун» генеалогиясы кирет; мындан тышкары ушул эле эмгектен алынган 92 «өзбек уруусунун» тизмеси XIX кылымдагы булактардан алынган ушундай эле кийинки эки тизме менен салыштырылып берилди¹⁹. Токсон эки уруунун тизмеси (бул традициялуу сан шарттуу мүнөзгө ээ) ар түрдүү түрк, монгол жана башка уруулардын аталыштарын камтыйт жана ал өзбек (көчмөн) урууларынын эле тарыхый этнографиясы үчүн эмес, Орто Азиянын башка түрк элдеринин, баарынан мурун кыргыздар менен казактардыкы үчүн да кызыктуу²⁰.

взаимоотношения с ойратами в XIII — XIV вв. К.И. Петровдун бул жоболоруна Ө.Караев каршы чыккан (К вопросу о передвижении киргизов на Тянь-Шань и ассимиляция ими местных племен в XIII — XIV вв., 115—122-бет.). Гипотезалардын жалпы баяндамасын караңыз: ИК (1968), 143—150 -бет.

¹⁴ Ушул китептин тиешелүү бөлүмүн караңыз.

¹⁵ Ушул китептин тиешелүү бөлүмүн караңыз.

¹⁶ Ушул китептин тиешелүү бөлүмүн караңыз.

¹⁷ Караңыз: А.Н. Бернштам, К вопросу о происхождении киргизского народа, 20 — бет; К.И. Петров, К истории движения киргизов на Тянь-Шань..., 23-бет; Очерк происхождения киргизского народа, 128—129-бет; О.Караев, Арабские и персидские источники IX-X вв. и их свидетельства о киргизах и Киргизии, 108 -бет; Э. Маанаев, К вопросу о переселении киргизов на Памир, 84 — бет.

¹⁸ Истахринин египеттик басылмасы жөнүндө ушул китептин тиешелүү бөлүмүн караңыз; сыягы, XI — XII кылымдарда которулган Истахринин парсы тилиндеги котормосунун сындан өткөрүлгөн басылмасы жөнүндө ушул китептин тиешелүү бөлүмүн караңыз.

¹⁹ Ушул китептин тиешелүү бөлүмүн караңыз.

²⁰ Ушул китептин тиешелүү бөлүмүн караңыз.

Маджму ат-таварихтен кара кытайлардын басып кириши жөнүндөгү апыртмалуу аңгемелер да которулду, мында XII кылымда Фергана аймагында жашаган уруулардын шейх Ибрахимдин башчылыгы менен кара кытайларга каршы согушунда кыргыздардын эки канатка бөлүнгөндүгү баяндалат²¹.

Кыргыз отряддары менен кол башчыларынын XVI-XVII кылымдарда Чыгыш Түркстанда болгон окуяларга катышкандыгына байланыштуу Тарих-и Кашгардан алынган үзүндүлөрдө ар түрдүү кыргыз уруулары көп эскерилет.

Кыргыздардын орто кылымдардагы тарыхына тиешелүү айрым кошумча маалыматтар Фергана менен Чыгыш Түркстанда иш жүргүзгөн мусулман шейхтеринин өмүр баянына арналган чыгармаларда кездешет. Жаңы гана иштеле баштаган бул категориядагы булактардан биздин жыйнактын бул тому үчүн Зийа ал-кулуб, Жалис-и муштакин, Рафик ат-талибин, жана жанрдык жагынан аларга жакын болуп, жогоруда бир нече жолу эскерилген Маджму ат таварих эмгеги пайдаланылды.

Кыргыздардын исламга чейинки диний ишенимдери менен ырым-жырымдарын мүнөздөгөн кызыктуу жана азырынча уникалдуу билдирүүлөр Зийа ал-кулуб эмгегинен алынган үзүндүлөрдүн котормолорунда бар, бул эмгек шейх Хожа Исхактын өмүр баянына жана кыргыздардын жана башка көчмөндөрдүн арасында ислам динин жайылткан анын ишмердигине арналган²². Шейх Хожа Исхак, анын ишмердиги, окуучулары жана жолун жолдоочулары тууралуу кээ бир маалыматтар Рафик ат-талибинде жана Жалис-и муштакинде да бар.

Кыргыз элинин жана Кыргызстандын тарыхынын көптөгөн маселелериндеги өксүк жерлер булактардын аз изилденгендиги менен эле эмес, алардын абалы менен да түшүндүрүлөт, анткени алардын орчундуу бөлүгү али жарык көрө элек. Ошондуктан кол жазмаларды тандоого, алардын текстинин сапатын баалоого, ал эми бир катар учурларда текстти сындан өткөрүүгө көп убакыт сарптоого туура келди. Анын үстүнө кыргыздардын өзүнүн орто кылымдагы историографиясы жок болгондуктан, кыргыз элинин жана Кыргызстандын тарыхына байланыштуу материалдарды авторлору коңшу өлкөлөр менен аймактарда жашаган булактардан издөөгө туура келет, мында болсо кыргыздар адатта ошол аймактарда болгон окуяларга байланыштуу гана эскерилет.

Ушул кыйынчылыктарга карабастан баарынан мурун кол жазмаларды пайдаланууга негизделген кыргыздардын жана Кыргызстандын орто кылымдардагы тарыхы боюнча чыгыш булактарын табуу жана иликтөө иштери тарыхчылар үчүн азырынча түшүнүксүз болгон маселелерди тереңирээк аңдап, толугураак ачып берүүгө мүмкүнчүлүк берет деп ишенүүгө болот.

«Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы боюнча материалдар» жыйнагынын экинчи томунда IX —X кылымдардагы араб географиялык адабиятынын эстеликтеринен (Ибн Хордадбек, Ибн аль-Факких, Мукаддаси), Махмуд Кашгаринин лингвистикалык эмгеги Китаб диван лугат ат-түрктөн (XI кылым), Жувейни (XIII кылым) менен Мухаммад — Хайдар Дуглаттын (XIV кылым) тарыхый эмгектеринен үзүндүлөр киргизилмекчи. Кийинки мезгилдеги

²¹ Элдердин турмушунун тарыхы боюнча булак катары мусулман шейхтеринин өмүр баянына арналган чыгармалардын мааниси жөнүндө ушул басылманын ...202 — 206 — беттерин караңыз.

²² Бул булактын айрым материалдары төмөнкү макалада илимий айлампага киргизилген: З.Н. Ворожейкина, Доисламские верование киргизов в XVI в. (по рукописи Зия ал-кулуб), 182— 189-бет.

булактардан XVII кылымга таандык кол жазма Бадаи ат-таварихтен²³ алынган үзүндүлөрдүн котормолорун, кыргыз уруулары, алардын уруулук структурасы, каада — салты жана чарбачылыгы жөнүндөгү тарыхый этнографиялык маалыматтарды камтыган XVIII-XIX кылымдарга таандык кытай булактарынан (Сиюй вэньцзянь лу, Или цзунтун шилюе, Циньдин Синьцзян шилюе жана Циньдин хуанюй сиюй Тучжи) алынган үзүндүлөрдүн котормолорун киргизүү болжолдонууда²⁴.

Орто кылымдардагы кыргыздар жана Кыргызстан жөнүндөгү маалыматтарды камтыган булактардын чөйрөсүн мындан ары кеңейтүүдөгү негизги милдеттердин бири илимий айлампага али кире элек чыгыш тилдериндеги жаңы булактарды табуу болууга тийиш. Жыйнакка булактарды тандоо тажрыйбасы булактарды андан ары издөөдөгү жана аларды изилдөөдөгү эки багыттын өзгөчө перспективдүүлүгүн көрсөтүп турат: биринчиден, баарынан мурун Тянь-Шандын, Фергананын жана Чыгыш Түркстандын тарыхына байланыштуу кыпчактар жөнүндөгү жазма булактарды жана этнографиялык маалыматтарды табуу жана изилдөө; экинчиден, мусулман шейхтеринин, биринчи кезекте Фергана менен Чыгыш Түркстанда иш жүргүзгөн мусулман шейхтеринин өмүр баянына арналган эмгектерден кыргыздар менен Кыргызстанга тиешелүү материалдарды издөө.

Акырында жыйнактагы материалдардын берилиш маселесине токтоло кетели.

Ушул сыяктуу мурунку басылмалардагыдай эле жыйнакты түзүүчүлөрдүн алдына изилдөө мүнөзүндөгү толук комментарий берүү милдети коюлган жок.²⁵

Которулбаган, пайдаланылбаган жана орус тарыхый адабиятында сейрек колдонулган айрым саясий, социалдык жана техникалык чыгыш терминдерге кыскача түшүндүрмөлөр берилип, мындай түшүндүрмөлөрдүн бир бөлүгү эскертүүлөрдө, көпчүлүгү жыйнактын соңундагы глоссарийде берилди. Сунуш кылынган окулушу болжолдуу же талаш болгон белгисиз же анча белгилүү эмес географиялык аталыштар колдон келишинче эскертүүлөр менен коштолду. Эгер түп нускадагы жазылышында өзгөчөлүгү болбосо, жалпыга маалым топонимдерге түшүндүрмө берилген жок. Географиялык аталыштарга эскертүүлөрдү берүүдө В.В.Бартольддун эмгектери негизги колдонмо катары кызмат кылды жана анын эмгектеринин тиешелүү басылмаларына шилтемелер берилди.

Кыргыздардын жана Кыргызстандын орто кылымдардагы тарыхына тиешелүү булактар изилдене элек болгондуктан, энчилүү аттардын көпчүлүгүнө, өзгөчө экинчи жана үчүнчү даражадагы энчилүү аттарга комментарий берүүгө мүмкүнчүлүк болбоду. Мындай комментарийлер энчилүү аттарга пайдаланылган булактардын материалдары мүмкүнчүлүк берген учурларда гана (эскертүүлөрдө) берилди. Маджму ат-таварихтен алынган үзүндүлөрдүн котормолорундагы кыргыздардын легендарлуу УРУУ башчыларынын жана кыргыз урууларынын аттарынын туура окулгандыгын аныктоодо жарык көргөн этнографиялык

²³ ЛО ИВАН В 2304; бул кол жазмадагы кыргыздар жөнүндөгү билдирүүлөргө карата жасалган шилтемелерди караңыз: В.В.Бартольд, История культурной жизни Туркестана, 270-бет, 1- эск.; 485 — бет, 20 — эск., 510-бет, 26- эск.

²⁴ Кытай тилиндеги тарыхый булактардын маалыматтары биздин сериалыбыздын үчүнчү томуна киргизилет. (М.А.)

²⁵ Салыштырыңыз: МИТТ, т. 1, 7-бет; СМАЗО, II, 9-бет.

эмгектерден тышкары этнограф С.М. Абрамзондун берген консультациялары пайдаланылды.

Эскертүүлөрдө тарыхый адамдардын жана легендарлуу персонаждардын, ошондой эле географиялык жана этникалык аталыштардын ар түрдүү окулушу да белгиленди.

Эскертүүлөрдүн көпчүлүгү тиешелүү тексттин котормочулары тарабынан түзүлдү. Чыгыш терминдеринин которулушун бекемдөө зарыл болгон учурда, алар эскертүүлөрдө берилет.

Чарчы кашаалар түп нускада жок, бирок котормо так болсун үчүн же сүйлөмдөгү логикалык байланышты ачып берүү үчүн киргизилген сөздөрдү же сөз айкаштарын бөлүп көрсөтүү үчүн колдонулат. Түзүүчүлөр тарабынан сунуш кылынган жана түп нускадагы баптын атын кайталаган баптын же кичи баптын аттары да чарчы кашаа менен берилди.

Жактама ат атоочторду тактоо үчүн текстке киргизилген сөздөр тегерек кашаага алынды. Ушул максат менен тегерек кашаалар тактоо талашсыз болгон учурларда да, котормочу же редактор аны абдан так эмес, бирок чындыкка жакын деп эсептеген учурларда да колдонулду.

Тарыхый адамдардын аттарын, географиялык аталыштарды жана чыгыш терминдерин берүүдө, негизинен, В.В.Бартольд карманган жана анын эмгектери чыгарылганда унификацияланган транскрипция колдонулду.

Бирок бул транскрипцияга айрым өзгөртүүлөр киргизилди: 1) араб аттары менен терминдеринде жумшак «л» дин ордуна каткалаңы жазылат — Халил, Латиф ж.б. ; 2) Ахмад, Карим, Мухаммад, Искандар сыяктуу ысымдарда «е» нин ордуна «а» жазылат; Байазид, Йадгар, Йахйя, Илийас, Йунус, Йусуф сыяктуу ысымдарда «я» менен «ю» нун ордуна «йа» менен «йу» жазылат.

В.В.Бартольддун транскрипциясы орто кылымдардын башталышындагы булактардан кездешүүчү анча белгилүү эмес географиялык аталыштарды жазууда да колдонулду жана алардын окулушу бир катар учурларда шарттуу түрдө жана эреже катары В.В.Бартольддун эмгектеринин негизинде берилди. Бир топ кеңири белгилүү географиялык аталыштар, баарынан мурун алардын бүгүнкү күнгө чейин сакталып калгандары, азыркы орус географиялык атластарында кабыл алынган традициялык жазылышында берилди.

Традициялык жазылыш абдан кеңири белгилүү тарыхый инсандардын ысымдарында да сакталды: Чыңгыз хан, Мелик шах (селжук султаны), Кудаяр хан (Кокон хандыгынын өкүмдары).

Орус тилине кирген айрым чыгыш терминдери орус орфографиясына ылайык жазылды: дервиш, мюрид, шейх, бек, бий ж.б. Кеңири колдонулган иран тектүү сөздөрдө («наме», «заде» ж.б.у.с.) акыркы «ä» «е» менен берилет; нисбаларда тийиштүү географиялык аталыш сакталат: «Ташкенди», «Ахсикенди», Йезди» ж.б.

Көрсөткүчтөгү энчилүү аттар менен эмгектердин аталыштары жана глоссарийдеги терминдер транслитерация менен берилди, ал эми котормолордун тексттеринде жана алардын эскертүүлөрүндө алар транскрипция менен жазылды. Түрк жана монгол энчилүү аттары, эреже, катары, транслитерацияланган жок. Транслитерация беттин алдындагы эскертүүлөрдө, негизинен ар түрдүү окулган сөздөрдү берүүдө да колдонулду. Араб алфавитинин белгилерин орус тамгалары менен берүүдө жалпы кабыл алынган транслитерация системасы колдонулду (караңыз: В.В.Бартольд, Сочинения, т. 1, М, 1963, 12-бет, 1-эск.).

Окулушу калыптана элек анча белгилүү эмес жана белгисиз сөздөрдө (негизинен, географиялык жана этникалык аталыштар) кыска үндүүлөр үндүүлөрдүн берилишин эске алуу менен коюлду: Истахринин котормолорунда (араб жана парсы тилдеринен которулду) де Гуенин басылмасында кабыл алынган үндүүлөрдүн берилиши, ал эми калган котормолордо тексттер менен кол жазмалардын негизи жана ар түрдүү окулуштар эске алынды. Үндүүлөр берилбеген учурларда кыска үндүүлөрдүн ордуна чекит коюлду.

Айрым учурларда (түп нускадагы жазылышында диакритикалык белгилери түшүп калгандыктан ар түрдүү окулган жана жаңылыш жазылган сөздөргө, сөздөрдүн ортосундагы грамматикалык байланыш шектүү болгон же ар түрдүү чечмеленген учурларга берилген беттин алдындагы эскертүүлөрдө) араб графикасы да колдонулду.

Котормочулар жазган кириш сөздөрдө үзүндү алынган булактарга кыскача мүнөздөмө берилип, котормо үчүн пайдаланылган кол жазмалар менен басылмалар, библиографиялык маалыматтар көрсөтүлөт²⁶.

Жыйнакты басмага даярдоодо О.Г. Большаковдун, Н.Н.Тумановичтин жана С.С. Цельникердин баалуу пикирлери эске алынды.

В.А. Ромодин

²⁶ Кол жазманы терүүгө бергенден кийин жарык көргөн изилдөөлөр менен маалымат берүүчү адабияттардын айрымдары гана пайдаланылды.

I бөлүм

X-XIII кылымдардагы араб жана парсы булактарынан үзүндүлөр

Ал-Истахринин Китаб масалик ал-мамалик аттуу эмгеги

Абу Исхак Ибрахим ибн Мухаммад ал-Истахринин *Китаб масалик ал-мамалик* («Мамлекеттердин жолдорунун китеби») аттуу географиялык эмгеги. Жер ортолук деңизинен Орто Азияга чейинки Чыгыш мамлекеттеринин тарыхына тиешелүү X кылымдагы эң баалуу эмгектердин бири. Истахринин эмгеги болжол менен 920 -жылы жазылган Абу Зайд Балхинин географиялык эмгегине негизделген. Бул эмгек сакталган эмес, ошондуктан Истахринин эмгегинин бул эмгекке канчалык деңгээлде көз каранды экендигин божомолдоого гана болот¹. Истахри жөнүндөгү биографиялык маалыматтар бизге жеткен жок; болгону анын Фарстан чыккандыгы жана көп саякаттагандыгы гана белгилүү. Ал Мавераннахрда да болгон. Абу Зайд Балхинин эмгегин кайрадан иштеп чыгуу менен Истахри аны, негизинен, саякат учурунда жыйнаган материалдары менен толуктаган.

Истахри мусулман өлкөлөрүн гана баяндоону милдет кылып алган, бул өлкөлөрдү ал өзү «климаттар» деп атаган 20 географиялык кеңири аймакка бөлгөн. Истахри ал «климаттарды» Аравиядан баштап Мавераннахрга чейин сыпаттаган; ал бул аймактардын ар биринин чек аралары, шаарлары жана алардын ортосундагы аралыктар, маршруттар жөнүндө маалыматтар берет. Муну менен бирге Истахринин эмгегинде баяндалган аймактардын калкы, чарбасы, анын ичинде кол өнөрчүлүгү менен соодасы жөнүндө маалыматтар бар.

Истахринин эмгегинин арабча тексти бизге болжол менен 930 — 933 — жылдардагы алгачкы кыскача редакциясы менен келип жетти. Мындан тышкары X кылымдагы автор Ибн Хаукал пайдаланган экинчи, толугураак редакциясы да болгон.

Истахринин эмгегинен алынган үзүндүлөр де Гуенин басылмасы боюнча которулду². Текшерүү үчүн Истахринин эмгегинин жаңы египеттик басылмасы³ (Е менен белгиленген) пайдаланылды.

Истахринин Китаб масалик ал-мамалигинен алынган үзүндүлөрдүн котормосу

//(9 -бет) Син падышалыгына келе турган болсок, анын узундугу болжол менен үч-төрт айлык жол. Эгер булундун чыга беришинен баштап ислам аймагына — Мавераннахрга чейин жүрсөң, бул болжол менен уч айлык жол болот, а эгер чыгыш чек арадан туура Туббеттеги батыш чек араны көздөй жүрүп,

¹ Худуд ал-алем. Рукопись Туманского, 13— 16-бет; И.Ю. Крачковский, Арабская географическая литература, 194—197 -бет.

² BGA, I (бул томдун экинчи, стереотип басылмасы 1927 -жылы жарык көргөн).

³ لك تأليف ابى اسحق ابراهيم بن محمد الفارسي الاصطخرى
الأول من القرن الرابع الهجرى تحقيق لداكتور المسالك والمما
(المعروف بالكرخى) المتر فى النصف
عبد العال الحينى مراجعة محمد شفيق غربال (١٣٨١-١٩٦١ م)

³ محمد حابر عبر

кимактардын⁴ жеринин ары жагындагы тогузгуздар менен хырхыздардын жеринен өтүп, деңизге чейин барсаң, бул болжол менен төрт айлык жол болот.

Син падышалыгында ар түрдүү тилдер бар. Тогузгуздар, хырхыздар, кимактар, гузздар жана хазлаждар сыяктуу бардык түрктөргө келе турган болсок, алардын тили бир жана алардын ар бири бири-бирин түшүнөт. Ал эми Син жана Туббет жеринин тургундарынын тили бул тилдерден башка. Рум падышалыгын ал-Кунстантинийадагы падыша, ислам падышалыгын Багдаддагы мусулман өкүмдары, Хинд падышалыгын Кануждагы падыша бириктирип турган сыяктуу эле алардын падышалыгын Хумдандагы Син падышасы бириктирип турат...

Түрктөрдүн өлкөлөрү бири-биринен айырмаланып турат. Гузздарга келе турган болсок, алардын жери хазарлардын, кимактардын ээлеген жерлери, хазлаждар менен булгарлардын жерлери жана ислам аймагынын чек арасы-Журжандан Фараб менен Исбижабга чейинки жерлер менен чектешет. Кимактардын өлкөсү хазлаждардын жеринин түндүгүндө, ал эми хазлаждар болсо, гузздар менен хырхыздардын жерлеринин жана саклабдардын ээликтеринин ары жагындагы аймактын ортосундагы жерди мекендешет.

Эгер сен кимактар менен саклабдардын ээликтеринин ортосундагы жерди кесип өтө турган болсоң, йажуждар⁵ түндүк тарапта жашайт. Бирок алардын турган жерин жана алардын өлкөсүн Алла таала жакшыраак билет.

Хырхыздарга келе турган болсок, алар тогузгуздардын, кимактардын жерлери, океан жана хазлаждардын // (10 — бет) жери менен чектешкен аймакты мекендешет.

Тогузгуздар Туббеттин, хазлаждар менен хырхыздардын жерлеринин жана Син падышалыгынын ортосунда. Синдерге келе турган болсок, алар деңиздин, тогузгуздардын жана Туббеттин ортосунда. Син өзү — бир аймак⁶; Рум падышалыгына кирген жерлердин баарын Румийа жана Кунстантинийа, исламдын башка падышалыктарынын баарын Ираншахр [деп эсептеген] сыяктуу эле түрктөрдүн бардык өлкөлөрүн биз Син падышалыгы деп эсептейбиз, а бул болсо Бабил жери...

Туббет болсо Син жана Хинд өлкөлөрүнүн, хазлаждар менен тогузгуздардын жерлеринин жана Персия деңизинин ортосунда. Анын бир бөлүгү Хинд падышалыгына, бир бөлүгү Син падышалыгына карайт. Алардын (тибеттиктердин) өзүнчө падышасы бар, анын теги туббдардан⁷ дешет, муну Алла таала жакшыраак билет.

II

[Хазар деңизи жөнүндөгү баптан]

// (222-бет) Итиль дарыясына келе турган болсок, ал, менин угушума караганда, хырхыздарга жакын жерден башталып, кимактар менен гузздардын жерлеринин ортосунан агып өтөт да, кимактар менен гузздардын чек арасы

⁴ Тексттин ушул жеринде жана мындан ары каймак деп берилет.

⁵ Йажуж, башкача айтылышы Йажуж — Мажуж Библияда эскерилген Гог — Магогдордун арабча аты болуп саналат. Кыргыздарда "«ит жээр, бит жээр"» деген ат менен белгилүү болгон табышмактуу элдин ысымы. (М.А.)

⁶ Текстте: *иклим*, Истахриде — кенири географиялык аймак (зона), ал өзү баяндаган өлкөлөрдү ушундай жыйырма аймакка бөлгөн (караңыз: Ю.С. Крачковский, Арабская географическая литература, стр. 197). Гректердин байыркы математикалык географиясын өнүктүргөн алгачкы араб географтарында *иклим* — кеңдиктин белгилүү бир сандагы градустарын камтыган географиялык алкак.

⁷ Текстте: ат-табаби 'ат (туббанын көптүк саны) — байыркы йемен падышаларынын титулу; мында Тибет менен Тангутту башкарган аты уйкаш Тоба династиясы айтылган болушу да мүмкүн.

болуп эсептелет; анан ал булгарлардын арка жагынан батышты көздөй агат да, кайра чыгышка бурулуп, орустарды аралап агат; андан ары булгар [жери] аркылуу өтүп, андан буртастарга өтөт да, анан Хазар деңизине куят.

III

[Хорасан жөнүндөгү баптан]

// (281 — бет) Гурдан ары Хорасандан Бамиандын чек арасына, Банжхирге чейин тоолор созулуп жатат, алар Ваххан өлкөсүнө кирип, Мавераннахрда тармактанып, Илак менен Шаштын чек арасына, хырхыздарга жакын жерге, түрктөрдүн ички чек араларына жеткенге чейин созулуп кете берет. Бул тоолордун башынан аягына чейин алтын жана күмүш кендери бар, алардын эң байлары хырхыздардын өлкөсүнө жакын жерде, Фергана менен Шаш тараптан Мавераннахрга жеткен жерде. Бул кендердин эң байлары Банжхир тараптагы ислам аймагында жана ага чектеш жерлерде.

IV

[Мавераннахр жөнүндөгү баптан]

// (288-бет) Жемиштерге келе турган болсок, Согдуга, Усрушанага⁸, Ферганага жана Шашка киргенде, сен алардын ушунчалык көптүгүн көрөсүң, жемиш башка өлкөлөрдөгүгө караганда ушунчалык көп болгондуктан, аны малга беришет. Кулдарга келе турган болсок, алар тегеректеги түрктөрдөн келет, алар ушунчалык көп болгондуктан, Мавераннахрдын жашоочуларынын керектөөсүнөн ашып түшөт. Аларды (кулдарды) ар кайсы өлкөлөргө алып кетишет, Чыгышта аларга тең келе турган кулдар жок. Анда (Мавераннахрда) жыпар (мускус) бар, аны аларга (Мавераннахрдын жашоочуларына) Туббеттен жана хырхыздардан алып келишет. Андан башка өлкөлөргө алып кетишет.

V

// (312-бет) Этеги Варка кыштагына чейин жеткен тоо кыркасы Кеш⁹ жана Самарканддын ортосу менен Самарканд тарапка кетет да, анда ал -Буттем тоосуна кошулат, Усрушанадан Фергана тарапка ооп, Шелжи жана Тараз аймагына чыгат; бул жол менен жүргөндөрдөн укканыма караганда, алар Синдин чек арасына чейин барат. Усрушанадагы, Ферганадагы, Илактагы, Шелжидеги жана Лабандагы хырхыздардын өлкөсүнө чейинки // (313-бет) кендердин бардыгы ушул тоолордун негизги кыркасында жана ага кошулган тоолордо жайгашкан¹⁰.

Буттем аймагындагы нашатыр тузу, көк таш, темир, сымап, жез, калай, алтын, чираг -санг, чайыр, асфальт, нефть, бирюза жана Ферганадагы нашатыр тузу жана Фергана жөнүндөгү баянымда айткан таштары көмүр сыяктуу күйө турган тоо, Фергана жөнүндөгү баянымда айткан мол¹¹жемиштер — булардын бардыгы ушул тоолордо, алардын чокуларында же алардын этектеринде же аларга

⁸ Истахриде ушул жерде жана мындан ары — Усрусана; котормодо бул азыр кабыл алынган Усрушана менен алмаштырылды; Усрушана (Осрушана) деп жазуунун туура экендиги В.В.Бартольд тарабынан далилденген (Несколько слов..., 327-бет), мында ал бул аталыштын Балазури менен Табаринин тарыхый эмгектериндеги формасына таянган. Азыр эң байыркы формасы Усрушана болуп эсептелет (ред. эск.).

⁹ Тексттин ушул жеринде жана мындан ары: Кишш.

¹⁰ Текстте: **وما يتصل به من الجبال** сөзмө-сөз: «Жана ага кошулган бул тоолордо» (ред. эск.).

¹¹ Б.а. жапайы

кошулган [тоо кыркаларында]. Ушул тоолордо, Буттем аймагы менен Шавадар¹² тоолорунда, Самаркандга жакын жерде ысык жана муздак булактар бар; бирок алардын арасында жайында күн абдан ысыганда тоңуп кала турган булактар бар, мамы сыяктуу болуп тоңуп калган бул булактарды чагып алууга болот. Кышында болсо алардын суусу ысый баштайт жана жайылып жүргөн мал анын жылуусуна ыктоолойт...

VI

|| (325 — бет) Усрушанага келе турган болсок, Усрушана Согду сыяктуу эле аймактын аты¹³ жана [Усрушана аймагында] мындай (аттуу) шаар жок; анын көпчүлүк бөлүгү — тоолор. Усрушананын чек арасы: батыштан — Самарканддын чек аралары; түндүктөн — Шаш жана Фергананын бир бөлүгү; түштүктөн — Кештин, Саганиандын¹⁴, Шумандын, Вашжирддин¹⁵ жана Рашттын чектери; чыгыштан — Фергананын¹⁶ бир бөлүгү.

[Усрушананын] шаарлары — Арсианикет¹⁷, Куркет¹⁸, Газак, // (326 -бет) Вагкет¹⁹, Сабат, Замин, Дизак, Нужекет жана Харакана, ал эми анын (Усрушананын) өкүмдарлары жашаган шаар — бул Бунжикет²⁰. Бул шаардын курулуштары ылай менен жыгачтан. Бул шаардын ичинде дагы бир шаар бар; алардын ар биринин айланасында дубалдар²¹. Ички шаардын эки дарбазасы бар жана анын ичинде чоң дарыя агат, анда тегирмен бар. Дубал сарайларды, бактарды, замекторду жана жүзүм бактарды курчап турат. // (327 — бет) Анын диаметри²² бир фарсахтай бар. Анын²³ төрт дарбазасы бар: Замин дарбазасы, Мерсменд дарбазасы, Нужекет дарбазасы жана Кехлабад дарбазасы; каналдары алтоо, алардын баары шаардан жарым фарсахтай жердеги башаттан келет.

Андан кийинки чоң шаар — Замин, ал Ферганадан Согдуга кеткен жолдо жана Серсенда деп аталат.

Дизак — ойдуңда жайгашкан шаар, анда рибаттар, кербен сарайлар жана булактан чыгуучу суулар бар. Ал көргөн адамды өзүнө тартат, анда бактар менен

¹² Текстте: ас-Савадар; В.В.Бартольддо (Туркестан..., 145 -бет. ж.б.) — Шавдар

¹³ Текстте: ал иклим.

¹⁴ Текстте: Ас-Саганиан — Чаганиан деген географиялык аталыштын арабча жазылышы.

¹⁵ Текстте: Вашжирд; башка бир окулушунда (Е) — Виш. к.р.д., ошентип парсыча котормосунда да Вишгерд болуп калган.

¹⁶ Парсча котормосунда — «Памирде».

¹⁷ Мукаддасиде (ВСА, III, 265 -бет) — Арсубаникет; туура окулушу Усбаникет (Субаникет) болсо керек, анткени Исибжабдагы аты уйкаш шаар жана рустак Мукаддасиде (ВСА, III, 263 -бет) Арсубаникет, ал эми Истахриде (ВСА, I, 346 -бет) — Усбаникат. Усбаникет — Субаникет деген окулуш В.В.Бартольд тарабынан кабыл алынган (Туркестан..., 224, 233 -беттер жана К истории орошения ..., 223 — 224 -бет) (ред. эск.).

¹⁸ В.В. Бартольддуку боюнча — к.р. кас (Туркестан..., 223 -бет); ал Мукаддасиде бул аталыш Курдкет формасында берилгенин белгилеген (ошондо, 2 -эск.). Истахринин египеттик басылмасында (183 -бет) — Кур.кас.

¹⁹ Адабий түрдөгү туура окулушу Вагкет болсо керек, Истахриде ушундан ары (ВСА, I, 343 — 344 -бет) жана Мукаддасиде да (ВСА, III, 49, 265, 345 -беттер) ушундай берилген. Бирок Вагкеттин ордунда азыр Вагат деген кыштак бар деген В.В.Бартольддун божомолу туура болсо (Туркестан..., 224 -бет, 5 -эск.), анда Истахринин Вагкет деп жазышы кокусунан эмес, ал жергиликтүү айтылышты чагылдырган (ред. эск.).

²⁰ В.В. Бартольддо — Пянжикет (Пянжикент) (Туркестан..., 223, 225 -бет; Несколько слов..., 331-бет; К истории орошения ..., 216 -бет).

²¹ Усрушанадагы Бунжикет (Пянжикет) шаарынын бир топ кененирээк баяндамасы Истахринин парсыча котормосунда берилген, ушул басылыштын ... -бетин караңыз. Эн мыкты маалыматтарды Мукаддаси берет (караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 223 — 224 — бет) (ред. эск.).

²² Же рабаддын дубалынын тегереги (В.В.Бартольд, Туркестан..., 223 -бет).

²³ Б.а. рабаддын

суулар абдан көп. Бүт Усрушана боюнча кеме сүзө ала турган дарыя жок, анда көл да жок²⁴.

Буттем — бул адам жеткис бийик тоолор, анын көпчүлүк бөлүгүндө суук өкүм сүрөт. Буттемде кол жеткис сепилдер бар. Анда алтын жана күмүш кендери, көк таш менен нашатыр тузу да бар. Бул тоодо үңкүргө окшогон бир жай бар, анын үстүнө үй куруп, эшик- терезесин бекем бекитишет. Үңкүрдөн күндүзү түтүнгө, түн ичинде отко окшогон буу чыгат жана ал буу катып калганда, аны сындырып алышат, ушунун өзү нашатыр тузу болот. Өтө ысык болгондуктан ага (үңкүргө) эч ким даап кире албайт // (328 -бет), кирген киши кийизге оронот да, машыккан ууру сыяктуу шып деп кирет. Буу бир жерден экинчи жерге жылып турат; мындайда ал көрүнмөйүнчө үстүнөн казуу керек. Ал бир жерден чыкпай калганда, башка жерди казышат да, ал ошол жерден чыга баштайт.

Буттем — бул тоолор, алар Биринчи Буттем, Ортоңку Буттем жана Ички Буттем деп аталат. Самарканддын, Согдунун жана Бухаранын суулары Ортоңку Буттемден келет.

Минк — Кутейба ибн Муслим ал-Афшин менен согушуп, [аны] камоого алган жер²⁵.

Шаш менен Илакка келе турган болсок, алардын аймагы эки-үч күндүк [жол]. Мында кыштактар, иштетилген жерлер жана чоң мечиттер абдан көп, жайыттары менен шалбаалары көп түздүктө жайгашкан. Шаш менен Илакка дарбазалары, дубалдары, цитаделдери, базарлары жана шаарды аралап аккан каналдары бар шаарлар көп.

Шаштын шаарлары: Бинкет, Денфеганкет, Жинанжекет, // (329-бет) Нежакет, Бенакет, Харашкет, Ашбингу, Арделанкет, Худейнкет, Кенкерак, Кеберна, Гарженд, Ганнаж, Жебузан, Вердук, Нуджкет, // (330-бет) Газак, Анудкет, Багункет, Беркуш, Хатункет, Жигукет²⁶, Фаранкет, Кедак // (331-бет) жана Некалик.

Илактын шаарлары: борбор шаары Тункет деп аталат, чоң мечиттүү шаарлары: Сакакет, Банжехаш, Нукет, Балайан, Арбилах, Намудлиг, Туккет, Хумрек, Бискет, // (332 -бет) Кух -и Сим, Дахкет²⁷, Хаш жана Харжанкет²⁸.

Шаш менен Илак биригип кеткен, алардын ортосунда // (333-бет) эч кандай бөлүнүү жок. Илакка алтын жана күмүш кендери бар. Илактын эң чоң шаарлары — Нукет менен Тункет. Самарканд менен Тункеттен башка жерде Мавераннахрдын акча куйган сарайы жок.

Исбиджабга келе турган болсок, бул Тункеттин үчтөн биринчилик келген шаар. Анын рабадында бактар менен суулар бар, курулуштары болсо ылайдан;

²⁴ Истахринин египеттик басылмасында (184-бет, 1- эск.) кошумчаланган: «Анда (Усрушанада) эгин талаалары менен гүлдөгөн кыштактар эле эмес, ар кандай шаардын чоң рустактары бар, ал эми шаары жок рустактар [төмөнкүлөр]: Б.шаг.р, Месхарин, Баргар, Бангам, Минк, Бискен жана Исбискет». Истахринин парсыча котормосундагы Усрушананын рустактарынын саналышы менен салыштырып көрүүнүз, мында Месхариндин ордуна Месха, Баргамдын ордуна Фартангам келет. В.В.Бартольд Ибн Хаукал менен Мукаддаси Усрушананын бир да шаары жок бир катар рустактарын атаганын белгилеген (караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 225-бет; Мукаддаси, ВСА, III, 266 — бет).

²⁵ Истахринин эмгегинин (ВСА, I) 328 — бетиндеги 1—эскертүүнү караңыз, мында ал жерде ал- Афшин ал-Акбар деген ат менен белгилүү болгон сепилдин бар экени айтылат. В.В.Бартольд белгилегендей (Туркестан..., 225 -бет), Ибн Хаукалда (ВСА, II, 383 —384-бет.) Афшин чебинин Минк рустагында жайгашканы жана Кутейба «кара кийимчендер» менен согушканы айтылат. (ред. эск.).

²⁶ Жабгукет болсо керек (караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 230 -бет).

²⁷ Мукаддасиде — Адахкет (ВСА, III, 265, 273 —беттер), мындан тышкары В.В. Бартольдду да караңыз (Туркестан..., 231—бет).

²⁸ В.В. Бартольддо -Харганкет (караңыз: Туркестан..., 230 — бет).

базарлары товарга толо; берекелүү, түшүм менен кирешеге бай. Исбиджабдан башка Мавераннахрда хараж салынбаган шаар жок. Исбибжабдын тегерегинде көп сандаган шаарлар менен кыштактар бар.

Ходженд²⁹ Фергана менен чектешет жана Шаш дарыясынын батыш тарабында жайгашкан. Анын (Ходженддин тегерегинде Кендден³⁰ башка шаар жок. Мында чоң дарыя бар, аны менен товарларды жана азык — түлүктөрдү ташышат.

Фергана — аймактын аты, анын негизги шаары — Шаш дарыясынын боюндагы Ахсикет; аны дубал курчап турат, анын сыртында рабад бар, аны болсо башка бир дубал курчап турат. Андан кийинки чоң шаар — Куба, бардык шаарлардын ичинен эң татынакайы. Анда цитадель, рабад, чоң мечит жана базарлар бар.

Андан кийин Ош келет. Бул дубал менен курчалган жандуу шаар, мында цитадель жана эмирдин сарайы бар. Шаар тоого ыктап турат, анда түрктөрдү акмалап тура турган кароол жай бар.

Узгенд — [каапырлар менен] согуш аймагы тараптагы Фергананын шаарларынын акыркысы. Анын дубалы, рабады, цитадели, арыктары жана бактары бар.

Мавераннахрдын эң чоң кыштактары Ферганада; көп учурда жашоочуларынын көптүгүнөн, жайыттар менен эгин талааларынын кеңдигинен улам кыштактын узундугу бир күнчүлүк жол болот, // (334 -бет)

Ферганада бир нече аймак бар, алардын ар биринде көптөгөн шаарлар бар; бул шаарлардын ар биринин көп сандаган кыштактары бар рустагы бар. Ага (Фергананын аймактарына) Касан аймагы, Жидгил³¹ аймагы жана Миан- Рудан³² [аймагы] кирет. Анын (Миан-Рудан аймагынын) баш шаары — Хайлам; мында Хайр ибн Абу-л -Хайрдын үйүндө эмир Абу-л-Хасан Наср ибн Ахмад [Саманид] туулган.

Элдин колундагы алтындын, күмүштүн жана сымаптын орчундуу бөлүгү Ферганадан келет. Фергана тоолорунан асбест, бирюза, темир, жез, алтын жана коргошун казылып алынат. Асбарда³³ кара таштуу тоо бар, бул таштар [жыгач] көмүр сыяктуу күйөт; ал жерден үч капты [ушундай көмүрдүн үч кабын] бир дирхемге сатышат жана анын күлү кездемелерди агартат.

Мавераннахрдагы аралыктар Феребрдеги³⁴ Жейхун дарыясынан Ферганага чейинки жол

// (335 — бет) Ходжендден Кендге чейин бир күндүк жол, Кендден Сохко³⁵ чейин бир күндүк жол, Сохтон Риштанга чейин бир күндүк жол, Зендерамштан Кубага чейин бир күндүк жол, Кубадан Ошко чейин бир күндүк жол, Оштон Узгендге чейин бир күндүк жол. Феребрден Узгендге чейинки түз жол ушул, а бул (Узгенд) болсо — Мавераннахрдын аягы.

²⁹ Истахриде ушул жерде жана мындан ары — Худжанда.

³⁰ Кийинки Кенд — и Бадам — Канибадам (караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 214-бет).

³¹ Мукаддасиде (ВСА, III, 262-бет) бул аталыш «Жидгил» болуп окулат жана муну В.В.Бартольд кабыл алган (Туркестан..., 219, 220, 226 -беттер); бул туура болуш керек, бирок бул географиялык аталыш кийин «Чаткал» деген формага ээ болгон.

³² Фергананын Кара-Дарыя менен Нарындын ортосундагы бөлүгү; Миан-Рудан аймагынын кийин түрктөр койгон аты — Эки суу арасы (В.В.Бартольд, Туркестан..., 212-бет).

³³ Кийин Испара, Исфара болуп калган (караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 217- бет). Истахриде — Аспара, Ашпара — айтылышында алгачкы форма сакталып калган (ред. эск.).

³⁴ Феребр — Амударыянын боюндагы Амүлдун жанындагы Фараб (караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 132 -бет).

³⁵ Текстте: Сух (Сох) тун ордуна Суж.

Ходжендден Ахсикетке, Фергананын баш шаарына, [бара турган] киши Кендден Сохко чейин бир күн [жол жүрөт] жана Сохтон Хокандга³⁶ чейин бир күн, Хоканддан Ахсикетке чейин бир күн жүрөт жана анда эки жол бар: алардын бири суусуз чөл жана кумдар менен кетет — Ахсикеттин дарбазасына чейин жети фарсах, анан // (336 -бет) Шаш дарыясынан Ахсикетке өтөсүң; экинчиси — дарыядан Бабга өтөсүң — беш фарсах жана Бабдан Ахсикетке чейин — эки фарсах. Бардыгы болуп Феребрден Узгендге чейин 23 күндүк жол.

Шаштан ислам өлкөсүнүн чет — жакаларына кете турган жолдорго келсек, мында Абаркеттен Катаван — дизеге чыксаң бир күндүк жол, Шаш менен Фергананын жолу бир: Рибат Абу Ахмадга чейин, анан солго Шашка буруласың, Рибат Абу Ахмаддан чыкканда Катаван — дизеге токтойсун, эгер кааласаң Харакалга токтойсун жана андан Дизакка чейин [барасың], андан Хусейиндин кудутуна, андан Хумейддин кудугуна, Вингерд, Уштуркет³⁷ жана Тункетке, анан Анфуран деп аталган ал-Каластагы Рибатка, // (337-бет) анан Гузкерд³⁸ деген кыштакка, анан Исбиджабга, анан Будахкетке, Будахкеттен Таразга чейин эки күндүк жол, алардын ортосунда рибат да, иштетилген жерлер да жок.

Ал эми Бенакетке кеткен жолду каалаган киши Абаркетте Рибат Садга токтойт жана андан Заминге, Заминден Хаваска, Хавастан Бенакетке, анан Уштуркетке барат. Бардыгы болуп Жейхун дарыясынан Таразга чейин 22 күндүк жол.

VII

// (343 -бет) Усрушананын шаарларынын ортосундагы аралыктарга келе турган болсок, Хараканадан Дизакка чейин беш фарсах, Хараканадан Заминге чейин тогуз, Заминден Сабатка чейин үч, Заминден Хаваска кеткен жолдогу Куркетке чейин 13 фарсах, бул Фергана баратканда сол жакта. Усрушананын баш шаары менен Сабаттын ортосу түштүк-чыгыш тарапка үч фарсах, ал эми Нужекет менен Харакананын ортосу түштүк-чыгыш тарапка эки фарсах. Арсианикет Фергананын чек арасында, Усрушананын баш шаарынан чыгыш тарапка тогуз фарсах аралыкта. Фагкет Ходжендге кеткен жолдо баш шаардан үч фарсах аралыкта, // (344-бет) Фагкеттен Газакка чейин — эки фарсах, ал эми Газактан Ходжендге чейин — алты фарсах.

Шаштын, Илактын жана Исбиджабдын шаарларынын жана алар менен байланышы барлардын ортосундагы аралыктар: Шаш дарыясындагы Бенакеттен Харашкетке чейин — бир фарсах, Харашкеттен Худейнкетке чейин — фарсах, андан Уштуркетке чейин — үч фарсах, андан Денфеганкетке чейин — эки фарсах, андан ары Залтикетке чейин — бир фарсах, андан Бинкетке чейин эки фарсах, бул шаарлар Бенакеттен Бинкетке кеткен жолдо.

Илактын баш шаары Тункетке кеткен жолдогу шаарларга келе турган болсок, Тункеттен Нуткетке чейин — бир фарсах, андан Балайанга чейин эки фарсах, андан ары Банжехашка чейин — эки фарсах, андан Сакакетке — чейин фарсах, андан ары Нукетке чейин да ушунча.

³⁶ Истахриде жана башка араб географтарында — Хуваканд. Ушул ат менен белгилүү болгон кыштак азыркы Кокондун ордунда болгон (караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 214 -бет). Хуваканд деген эски форманын ушул жерде жана мындан ары Хоканд деп беребиз (ред. эск.).

³⁷ Текстте: ушул жерде жана мындан ары — Устуркет. Бардык жерде Уштуркет менен алмаштырабыз, анткени ачык этимологиялуу Уштуркет же Шутуркет — «Төөлөрдүн шаары» деген окулуш В.В.Бартольд тарабынан кабыл алынган (Туркестан..., 227 -бет) (ред. эск.).

³⁸ Же Гаркерд (караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 232 -бет).

Чыгыш тараптагы Илакка кеткен жолдогу Фарак³⁹ дарыясы менен Илак дарыясынын ортосуна келе турган болсок, Фарактан Бинкетке чейинки дарыянын боюнда эки фарсах аралыкта Жигукет бар, андан эки фарсах ары Фаранкет⁴⁰ бар, андан ары бир фарсах аралыкта Багункет бар, эки фарсах аралыкта Анудкет жана Кедак, Гадранк, Кеберна, Газак, Вердук жана Жубузан бар, булардын баарынын ортосу бир күндүк же ушуга жакын жол.

Фарак дарыясы менен Илак дарыясынын ортосунда, Илакка кеткен жолдун батыш тарабында Ашбингу, Келешжик, Арделанкет, Бискет, Самсирек, Хумрек жана Ганнаж бар, булардын баарынын аралыгы болжол менен бир күндүк жол. Бенакет менен Ну сеттин, Шаш жана Илак дарыяларынын ортосунда Гаржеңд Хаш, Дахкет, Тункет жана Кух - и Сим бар, [булардын барынын] узунунан кеткенде аралыгы эки күндүк жол, туурасынан кеткенде бир күндөн азыраак жол.

Илак дарыясы менен Шаш дарыясынын ортосунда, Нукеттин батыш тарабында беш фарсах аралыкта Арбилах менен Намудлиг бар. Жинанжекет Вингердден Бинкетке кеткен жолдо жана аны менен Шаш дарыясынын ортосу — эки фарсах, ал эми Неджакет Шаш дарыясында жана бул дарыя ага жакын жерде Фарак дарыясына кошулат жана аны менен Бенакеттин ортосу — үч фарсах. Кенкерак Фарак дарыясында, Худейнкеттен анча алыс эмес, бир фарсах алыстыкта.

Фарак дарыясы менен Каластын аркасындагы Шаш дубалынын ортосундагыларга келе турган болсок, Хатункет баш шаардан эки фарсах алыстыкта, ошол эле багыттагы Беркуш Хатункеттен үч фарсах алыстыкта жана андан Харканкетке чейин чыгыш тарапка төрт фарсах. Бинкеттен Исбиджабга чейин // 346 — бет) төрт күндүк жол, Исбиджабдан Усбаникетке чейин эки күндүк жол, Усбаникеттен Кедерге, Барабдын баш шаарына чейин эки күндүк жол, Кедерден Шавагарга чейин бир күндүк, Шавагардан Сабранга чейин бир күндүк жол. Васиж дарыянын батыш жээгинде, ал Кедерден эки фарсах төмөнүрөөктө. Бараб дарыядан чыгышыраакта жана Кедер менен дарыянын ортосу — жарым фарсах.

Ахсикеттен Шикитке чейинки жол — тогуз фарсах жана бул Миан — Рудандын биринчи [кыштагы], ал эми Ахсикеттен Селатка⁴¹, Миан — Рудандын акыркы [кыштагына] чейин болжол менен беш күндүк жол. Ахсикеттен түндүк

тараптагы Касанга чейин — беш фарсах жана Касандан Арделанкетке чейин — эки өргүү, Касандан түндүк тараптагы Нежмага чейин — бир күндүк жол. Ахсикеттен Кервандын чек арасына чейин болжол менен жети фарсах жана Ахсикеттен Ванкетке чейин да жети фарсахча бар жана анын чеги Илакка барып такалат жана ал // (347 — бет) Ахсикет менен Кервандан түндүк-батыш тарапта. аны менен Касандын ортосу — болжол менен төрт фарсах. Ахсикеттен Керванга чейин болжол менен тогуз фарсах.

Бараб менен Ахсикет Шаш дарыясынын жээгинде, ал эми Кенд менен Шаш дарыясынын ортосу Ванкет менен ушул дарыянын ортосу сыяктуу эле бир фарсахтан көбүрөөк. Хоканд менен бул дарыянын ортосу — беш фарсах жана

³⁹ Көчүрүп жазгандардын катасы боюнча Фарак же Парактын (азыркы Чирчик) ордуна текстте Т.р.к болуп калган (караңыз: В.В.Бартольд, Отчет о командировке в Туркестан, 264 -бет). Фарак (жана Парак) деген аталыш орто азиялык тарыхчылар (маселен, ферганалык Аваз — Мухаммад Аттар) тарабынан азыркы Чирчик деген аты менен бирге XIX кылымдын ортосуна чейин эле колдонулуп келген (ред. эск.)

⁴⁰ Же Афаринкет (кийин Фринкент, Принкент болуп калган), караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 147 -бет.

⁴¹ Же Шелат.

Кубадан Риштанга чейин, Риштанган Шаш дарыясына чейин болгону жарым күндүк жол. Кубадан Уштиканга чейин — үч фарсах жана Уштикандан бул дарыяга чейин — жети фарсах жана ал Кубадан Ахсикетке кеткен жолдо. Сохтон Бамкахушка чейин — беш фарсах жана Бамкахуштан Тамахуска чейин бир милдей бар. Бамкахуштан Сохко чейин

— беш фарсах жана Сохтон Ужнута кеткен жолдогу Аувалга чейин он фарсахтай бар. Кубадан чыгыш тараптагы Некадга чейин болжол менен жети фарсах жана алар бири — бирине чектешип турат.

Оштон Медвге⁴² чейин — эки фарсах жана Ванкеттен Хайламга чейин — үч, Хайламдан // (348 -бет) Селатка чейин

— жети фарсах. Селат менен Бискендде мечит жок, чек арадагы шаарлар болгондуктан гана биз аларды эскерип өттүк.

Ал-Истахринин [Китаб] масалик ал-мамалик аттуу эмгеги (парс тилиндеги котормосу)

Истахринин эмгегинин парсыча котормосу бул эмгектин 930 — 933 — жылдары түзүлгөн биринчи редакциясына барып такалат. Котормочунун аты белгисиз. Илимий адабиятта котормонун белгилүү астроном Насир ад — Дин Тусиге таандык экендиги жөнүндө божомолдор айтылган; башка бир божомолдорго караганда, котормочу Ибн Саведжи (Абу-л-Махасин Мухаммад ибн Сад ибн Мухаммад Нахчивани), парсча котормонун кол жазмаларынын биринин көчүрүп жазуучусу болгон. Азыркы учурда бул божомолдордун экөө тең күмөндүү, анткени котормонун тили менен стили аны алда канча мурунку мезгилдерге — XI — XII кылымдарга⁴³ таандык деп божомолдоого негиз берет.

Котормонун байыркылыгы, анын чебердик менен, ачык, даана парсы тили менен которулгандыгы кийинки көчүрмөчүлөр тарабынан көп учурларда бузулуп калган Истахринин эмгегинин текстин калыбына келтирүүдө анын мааниси абдан чоң. Парсча котормонун илимий баалуулугу Истахринин эмгегинин бизге жеткен арабча текстинде жок нерселер көп учурда анда бардыгы менен да аныкталат. Изилдөөчүлөр Истахринин парсча [Китаб] масалик ал-мамалигинин өзүнчө илимий мааниге ээ экендигин белгилеп жүрүшөт, ал турсун Истахринин эмгегинин түп нускасы парсы тилинде жазылган деген пикирлер да айтылган⁴⁴.

Истахринин парсча [Китаб] масалик ал-мамалигинен алынган үзүндүлөр парсыча тексттин 1340/1961 — жылы Тегеранда жарык көргөн⁴⁵ такталган басылмасы боюнча которулду. Бул текстти басып чыгарган көрүнүктүү ирандык филолог Иреж Афшар аны түзүү үчүн Истахринин парсыча [Китаб] масалик ал-мамалигинин 17 кол жазмасын, анын ичинде 821/1422 — 23-жылкы эң байыркы кол жазманы да пайдаланган.

Истахринин парсча [Китаб] масалик ал-мамалигинен алынган үзүндүлөрдү орус тилине которууда ЛО ИВАНда С 610⁴⁶ деген шифр менен сакталып турган

⁴² Азыркы Кыргыз ССРинин Ош областындагы Мады кыштагы (караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 214 -бет).

و ممالك (ترجمة فارسی ممالك و ممالك) از قرن ۴/۵ هجری...
مسالك

⁴³ 13-14-беттер. بکوشش ایرج افشار، تهران، ۱۳۴۰.

⁴⁴ И.Ю. Крачковский, Арабская Географическая литература, 197—198 -бет.

⁴⁵ بکوشش ایرج افشار، تهران، ۱۳۴۰. Текстин бул такталган басылмасын иш үчүн Ю.Е. Борщевский кичи пейилдик менен берип турду.

⁴⁶ Бул кол жазма жөнүндөгү маалыматтарды караңыз: Н.Д. Миклухо-Маклай, Описание таджикских и персидских рукописей..., 12—13-беттер.

кол жазма да пайдаланылды; кол жазмадагы айрым ар кандай окулуштар менен кошумчалар эскертүүлөрдө белгиленди.

Истахринин парсыча [Китаб] масалик ал-мамалигинен алынган үзүндүлөрдүн котормосу

// (9—бет) Деңиздер жөнүндө эскерүү

// (10 -бет) Чин өлкөсү. Анын узундугу төрт айлык жол, туурасы — үч айлык жол. Эгер булуңдун чыга беришинен Мавераннахрдын чек арасындагы мусулман чегине чейин жүрсөң, бул үч айлык жол болот. А эгер батыш чек арага жетиш үчүн чыгыш чек арадан чыгып, Нубиан ⁴⁷ жерине жакындап, кимактар көрүнмөйүнчө, так деңиздин өзүнө чейин хырхыздар менен тогузгуздардын жери менен [жүрсө], анда төрт айлык жол болот. Чин өлкөсүндө түрдүү тилдер бар.

// (11 — бет) Ал эми Туркестанга келе турган болсок, тогузгуздардын, хырхыздардын, кимактардын, гуздардын жана хазлаждардын тили бир жана алардын баары бири-биринен [келип чыккан]. Чин мамлекетинин борборун Рум мамлекетин Кунстантинийа менен, ислам өлкөлөрүн Багдад менен, ал эми Хиндустан өлкөсүн Кануж менен байланыштырган сыяктуу эле Хумдан деп аташат.

Түрктөрдүн жерлери обочо турат. Ал эми гуздардын жерине келе турган болсок, алардын жерлеринин чеги — хазарлардан кимактарга чейин, хазлаждар менен булгарлардын жерине чейин. Мусулман чеги — Гургандан Парабга [жана] Сапиджабга чейин. Кимактардын өлкөсүнөн өтсө, түндүк аймактардагы хазраждардын ⁴⁸ жери болот. Алар (кимактар) гуздар менен хырхыздардын ортосунда, саклабдардын аркасында жайгашкан. Саклабдардын [жери] менен кимактардын чегинен өтсөң, түндүк аймактардагы Йажуж жери болот, алардын саны менен жеринин көлөмүн бир кудай өзү билет.

Хырхыздарга келе турган болсок, алардын жери гуздар менен кимактардын, океан менен хазраждардын жерлеринин ортосунда. Тибет жери хырхыздар менен Чин өлкөсүнүн ортосунда жайгашкан. Ал эми Чин өлкөсү деңиз менен Тибет жеринин ортосунда. Чин өзү — бүтүндөй бир аймак ⁴⁹. Рум мамлекетин Кунстантинийа деп да, бардык ислам өлкөлөрүн Ираншахр деп да (а бул Бабил жери) атаган сыяктуу эле Туркестандын башка аймактары да [аталышы боюнча] ага кирет.

// (12 -бет) Тибет Син жана Хиндустан өлкөлөрүнүн ⁵⁰, хазлаждар менен тогузгуздардын жерлеринин жана Парс деңизинин ортосунда жайгашкан. [Тибеттин] бир бөлүгү Хинд мамлекетине, бир бөлүгү Син мамлекетине карайт. Алардын (тибеттиктердин) тоб ⁵¹ тукумунан чыккан падышасы бар деп айтышат.

II

// (176-бет) Хазар мамлекети жөнүндө эскерүү

// (179 -бет) Итил дарыясы хырхыздардын чек арасынан агып чыгат да, гуздардын [жерине] кирет жана булгарларга келет жана буртастардын чегине жеткенде деңизге куят.

⁴⁷ Арабча текстте: ат-Туббат (Тибет). Парсча котормодогу көчүрмөчүнүн катасы көрүнүп турат: Нубийан эмес, Тубийан — «тибеттиктер», «Тибет өлкөсү» болуш керек. (ред. эск.).

⁴⁸ Арабча текстте: *хазлаждар*

⁴⁹ Ушул басылманын тиешелүү бөлүмүн караңыз.

⁵⁰ Текстте: *вцлайат*.

⁵¹ «Тоба» термининин ыктымалдуу мааниси жөнүндө ушул китептин тиешелүү бөлүмүн караңыз.

III

// (215—бет) Хорасан

// (220 -бет) Гур тоолору Хорасандын чегинде жайгашкан. Бамиандын, Панжхирдин жана Мавераннахрдын чек араларына, Ички Түркестанга, Чач менен хырхыздарга чейин созулат. Бул тоолордо башынан аягына чейин күмүш жана алтын кендери бар, алардын эң мыктылары хырхыздардын чек арасындагылар. Мусулман дүйнөсүнүн чектериндеги кендердин эң жакшысы — Панжхирдин чек арасындагылар...

IV

// (226—бет) Мавераннахр

// (227 -бет) Согдуда, Усрушанада⁵², Ферганада жана Чачта жемиш ушунчалык көп болгондуктан, алар (бул аймактардын жашоочулары) өз унааларын жемиш менен багышат. Түркестандык кулдарды адегенде Мавераннахрга алып келишет, [андан] алардын көпчүлүгү башка өлкөлөргө кетет. Эч бир жерде түрк кулга тең келе турган кул жок. Тибеттин жана хырхыздардын жыпарын адегенде ошол жерге алып келишет, андан дүйнөнүн [бардык] өлкөлөрүнө алып кетишет.

// (244-бет) Бухаранын жанындагы бул тоого жакын дагы бир тоо бар, аны Варка дешет. Ал Самарканд менен Кештин ортосуна барып, Усрушананын Шахристанын көздөй имерилет жана Фергана менен Таразга чектешип, андан ары Чиндин чек арасына чейин барат. Бул тоолордун негизги кыркасынын карама-каршы тарабында чөл бар: ал Усрушананын Фергана жана Илак менен чектешкен жеринен хырхыздарга чейин [созулат] жана мунун баары бул тоолордун негизги кыркасына жанаша жайгашкан⁵³.

Ферганада нашатыр тузуну жана көк таштын, темирдин, сымаптын, коргошундун, алтындын жана бирюзанын кендери бар. Бул тоодо нефтинин кыр жана зуфт чайырынын кендери да бар, [мындан тышкары] өзгөчө бир таш бар, ал [жыгач] көмүр сыяктуу жалындап күйөт. Бул тоодо мен жогоруда айткан мол⁵⁴ жемиштер бар. Мында жайдын күнү тоңуп, кыштын күнү ысык боло турган булактар бар...

// (256 -бет) Усрушана — Согду сыяктуу эле аймактын аты. Бул аймакта (Усрушанада) аты ушундай бир да шаар жана кыштак жок. Бул аймак тоолуу өлкөдө жайгашкан. Усрушананын чыгыш чек арасы Фамирде, батыш чек арасы Самарканддын чегинде, түндүк чек арасы Чачта жана Фергананын бир тарабында, ал эми түштүк чек арасы Кеш, Чаганиан, Шуман, Вишгерд жана Рашт тарапта.

Усрушананын баш шаары алардын тилинде Бунжикет деп аталат. Ал эми райондорунун аты мындай: Арсианикет, Куркет, Газак, Вагкет⁵⁵, Сабат, Замин, Дизак, Нужекет, Харакана. // (257 -бет) өкүмдарлардын турган жери — Бунжикет. Бул шаарда 10 миңге жакын киши жашайт. Курулуштарынын баары ылай менен жыгачтан. Ички шахристан дубал менен курчалган, ал эми рабадда дагы бир дубал бар. Бирөөнү Дарваза -йи Балайин, башкаларын — Дарваза -йи Шаристан дешет. Ички шахристанда мечит жана кухендиз бар. Бул шахристандан чоң дарыя

⁵² Текстте ушул жерде жана мындан ары Сутрушуна деген эски жазылышты (бул тууралуу караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 221 — 222 — беттер жана 1—эскертүү; К истории орошения Туркестана, 186-бет, 6 -эскертүү) азыр кабыл алынган Усрушана менен алмаштырдык (ушул басылыштын 17-бетиндеги 7-эскертүү менен салыштырыңыз) (ред. эск.).

⁵³ Текстте түшүнүксүз: همه در برابر عمود ابن کوهست

⁵⁴ Ушул басылманын тиешелүү бөлүмүн караңыз.

⁵⁵ Арсианикет (Арсубаникет, Усбаникет, Субаникет), Куркет (Курджет) жана Вагкет (Фагкет, кийинчерээк Вагат) деген аталыштардын окулушу жөнүндө Ушул китептин тиешелүү бөлүмүн караңыз.

агып өтөт жана ага тегирмен курулган, ал эми дарыянын жээгине дарактар отургузулган. Шахристанда базарлар бар. Рабадда да бар.

Шаардын узундугу⁵⁶ — бир фарсанг. Суу каналдар менен сарайларга, павильондорго⁵⁷, бактар менен талааларга келет. Рабаддын төрт дарбазасы бар. Бирөө — Дарваза-йи Замин, башкалары — Дарваза-йи Мерсменда жана Дарваза-йи Нужекет жана Дарваза -йи Кехлабад.

// (258 — бет) Дизак — түздүктө жайгашкан шаар, Фенган⁵⁸ районунун баш шаары, чоң жолдордо рибаттары жана кербен сарайлары бар. Шаардан эки фарсанг аралыкта Рибат-и Хадис⁵⁹ деген кербен сарай бар. Аны Афшин курган жана ал кербен сарайлардын эң чоңу. Самарканддыктардын бута тең келе турган рибаты жок. Рибаттын ортосунда булак бар, булактын үстүнө куполдор курулган. Кас аймактарга мындай жакын турган башка эч бир рибат жок.

Бүтүндөй Усрушанада кеме жүрө ала турган бир да чоң дарыя жок. Бирок мында арыктар жана булактар, шалбаалар абдан көп.

Усрушананын рустактары: Башагир, Месха, Паргар⁶⁰, Фартангам, Минк, Бискен, Исбикет. Булардын баары [барууга] кыйын жана климаты суук, тоолуу аймак.

Буттем аймагында өтө бекем сепилдер бар. Бул аймакта алтындын, күмүштүн, көк таштын жана нашатыр тузунун кендери бар.

Нашатыр тузунун кени тоодо. Анда өзгөчө бир үңкүр бар, андан // (259-бет) күндүзү түтүнгө, түндөсү отко окшогон буу чыгат. Буу чыккан жерге бууну [жыйнап алыш] үчүн өзгөчө бир үй курушат; анын жылчыктарынын баарын буу чыкпагандай кылып бекитишет. үйдүн жогорку бөлүгүнө нашатыр тузу топтолот. Эшикти ачарда шамдагай кишилерден бирөө кийизди сууга малып туруп оронот. [Анан] эшикти ачып, дароо кирет да, алынын жетишинче чогултуп алат. Эгер ал анда бир аз кармалып калса, күйүп кетет.

Буу бир жерден экинчи жерге көчүп турат. Бир жердеги буу жоголгондо, башка бир жерди буу көрүнгөнчө казышат да, үйдү ошол жерге курушат. Эгер үй курбаса, буу күйүп кетет. Эгер үйдүн эшиги жакшы бекитилбесе, [буу] күйүп кетип, бузулуп калат.

Буттем тоолору үч жерде жайгашкан: Буттем-и нухустинде, Буттем-и миангинде жана Буттем-и дарунинде. Самарканддын, Согдунун жана Бухаранын дарыялары Буттем-и миангинден башталып, Паргарга куят жана Самаркадга жетет. Месхадан баштап суу көбөйө баштайт да, Паргарга келет. Самарканддын сууларына кошулат да, Чаганиан дарыясына жакын жерден өтүп, Афшин кыштагына барат.

Мерсмен аймагында жакшы темир буюмдар жасалат. Темирди Ферганадан казып болот, тегеректеги аймактардын эли бүт ушул жерге чогулат бул айына бир жолу болот.

⁵⁶ Рабаддын дубалынын диаметри же тегереги.

⁵⁷ Текстте: кушкха. Кушк деген термин көп маанилүү жана бул контекстте «замок», «мунара» деп да которулушу мүмкүн (ред. эск.).

⁵⁸ В.В.Бартольд (Туркестан..., 224-бет) Дизак (Жизак) жөнүндө (Истахри менен Ибн Хаукалга шилтеме жасоо менен) бул шаар түздүктө, Фекнан районунда болгон деп белгилеген.

⁵⁹ В.В.Бартольддун пикири боюнча (Туркестан..., 224-бет), бул Худайсер деген рибат, аны шаардан (Жизактан) бир фарсах алыс жерге Афшин курган.

⁶⁰ Текстте: М.с.х.а, П.р.г.р.; В.В.Бартольддун пикири боюнча (Туркестан..., 225-бет), бул эки аталыштын биринчисинин мүмкүн болгон окулушу — Месха (Бабурда — Мача); экинчисиники — Паргар же Фаргар, бул ат кийин Фальгар районунун атында сакталып калган.

Чач жана Илак. Эки аймактын аянты — эки — үч күндүк жол. Калкынын жыштыгы жана курулуштарынын көптүгү боюнча бүтүндөй Мавераннахрда буларга тең келе турган аймак жок⁶¹.

[Бул аймактын] бир чек арасы Чач [дарыясынын] Хорезм деңизине куйган жерине жетет; башка бир чек арасы Сабиджабдын чегиндеги темир кендерине чейин жетет; дагы бир чек арасы Чач аймактарына [чектешип турган] тоолорго чейин жетет. [Дагы бир] чек арасы Вингердге жана христиандарга чейин жетет. Бул жерлердин бардыгы өрөөндөр.

// (260-бет) Түркестандагы аймактардын ичинен Чачтан маанилүү аймак жок. [Мында] көп сандаган кенен курулуштар бар.; ар бир сарайда арык жана бак-дарак. Бардык курулуштар ылайдан. Бул аймактын баш шаарын Бинкет дешет, ал эми башка шаарлары булар: Денфанкет, Жинанжкет, Нежакет, , Бенакет, Харашкет, Ашбингу, Арделанкет, Худейнкет, Кенкерак, Кележик, Гарженд, Ганнаж, Жебузан, Вердук, Кеберна, Гандранек, Нужекет, Газак, Анудкет, Багункет, Беркуш, Хатункет, Жигукет⁶², Фаранкет, Кедак, Некалик. Булардын баары Чачтын шаарлары.

Илактын шаарлары мындай: баш шаарын Тункет дешет, аймактары: Сакакет, Банжехаш, Нукке, Балайан, Арбилах, Немудлиг, Туккет, Хумрек, Бискет, Кух —и Сим, Дахкет, Хаш, Харжанкет⁶³.

Баш шаар болгон Бинкеттин шахристанынын сыртында кухендиз бар; кухендиз менен шахристандын дубалдары бири-бирине өтүп турат. [Шаарда] рабад бар, рабаддын дубалы бар, дубалдын сыртында — башка бир рабад, анда бустандар жана сарайлар бар. Бул рабад да дубал менен курчалган. Кухендиздин эки дарбазасы бар, бири рабад тарапта, экинчиси // (261 — бет) шахристан тарапта. Шахристандын айланасында сеОир созулуп жатат, анын үч дарбазасы бар. Биринчисин Дарваза-йи Абу- л- Аббас, экинчисин Дарваза-йи Кесир жана үчүнчүсүн Дар —и Гунбад⁶⁴ дешет. Биринчи рабадда он дарбаза бар: биринчиси — Дарваза —йи [Рибат —и] Хамдин, экинчиси — Дар-и Аханин, үчүнчүсү — Дарваза-йи Мир, төртүнчүсү — Дар-и Ферхан, бешинчиси — Дар- и Кеде, алтынчысы — Дар-и Керманиж, жетинчиси — Дарваза -йи Ку-йи Сохл, сегизинчиси — Дар-и Рашидиджак, тогузунчусу — Дар-и Ку-йи Хакан, онунчусу — Дарваза-йи Кушк-и Дихкан.

Сырткы рабадда жети дарбаза бар: биринчиси — Дарваза-йи Фаргад, экинчиси — Дарваза-йи Хашкет, үчүнчүсү — Дар-и Скакандижак, төртүнчүсү — Дар-и Аханин, бешинчиси — Дар-и Бакардиджак, алтынчысы — Дарваза-йи Секрек, жетинчиси — Дарваза-йи Бафариал.

Эмирдин сарайы менен түрмө кухендизде. Мечит да кухендиздин дубалынын жанында. Ички шахристанда чакан базар бар, ал эми чоң базарлар болсо рабадда. Шаардын узундугу, үчүнчү сырткы дубалдан шаардын ичи менен сырткы дубалга чейин [эсептегенде] — бир фарсанг.

Ички шахристанда да, рабадда да арыктар бар, рабадда бустандар жана суулар да көп. Сафлаг деген тоодон, Чач өрөөнүнөн баштап улуу дубал созулуп жатат: ал Туркестандан тосуп турат. Бул дубал Абдаллах ибн Хамиддин буйругу менен

⁶¹ Текстте: абадани ва имарат.

⁶² Текстте: Жигукас; өзү Жабгукет болсо керек.

⁶³ Текстте: Харжанкас.

⁶⁴ Ибн Хаукал жана Мукаддаси боюнча түзүлгөн Бартольддун Бинкетти сыпаттоосунда бул шаардын шахристанынын экинчи жана үчүнчү дарбазаларынын башка аттары да берилген: Кез дарбазасы жана Жунейд дарбазасы.

курулган. Эгер бул тосмодон да өтүп кете турган болсо, // (262 -бет) дубалдын алдында терең аң бар, ал тоодон өрөөнгө чейин дубалды бойлоп кетет. Тосмодон аңга чейин — бир фарсанг.

Дагы бир дарыя бар, аны Барак⁶⁵ деп аташат. Анын бир бөлүгү Бисакамдан⁶⁶, бир бөлүгү Чакал⁶⁷ аймагынан чыгат жана ал Нежакет шаарына жеткенде Чач өрөөнүнө түшөт.

Илакта да бир дарыя бар, анын аты да Илак. Ал да Туркестандан башталат жана анын сууларынын көбү Чач дарыясына куят.

Илактын баш шаары — Тункет. Чодугу боюнча ал Бинкеттин жарымына барабар. Анда кухендиз жана рабад бар, кухендизде эмирдин сарайы, рабаддын ичинде базарлар бар. Шахристан менен Рабадда арыктар бар. Чач менен Илак бири-бири менен биригип турат. Курулуштар, бактар, бустандар Илактан Чач өрөөнүнө чейин үзгүлтүксүз созулуп кете берет. Илактын тоолорунда алтын менен күмүштүн кендери бар. Илак тоосу Фергананын чектерине чейин [созулат].

Бинкет Чачтын бардык шаарларынан чоңураак. Харашкет, Сутуркет⁶⁸ сыяктуу Чачтын башка шаарлары андан кичине. Илактын эң чоң шаары — Нукет, ал эми Тункет жана башка шаарлары чаканыраак. Самарканд менен Тункеттен башка жерде Мавераннахрдын акча куйган сарайы жок.

Сапиджаб — чоңдугу боюнча Тункеттин үчтөн бирине барабар шаар. Анда кухендиз жана рабад бар. // (263-бет). Кухендиз бузулган, ал эми шахристан менен рабад мыкты. Шаардын сырткы бөлүгүнүн көлөмү бир фарсанг. Рабаддын ортосунда арыктар агат, бактар жана бустандар бар...

Шаардан тоонун этегине чейин — үч фарсанг. Шахристанда төрт дарбаза бар: Дар — и Нужекет, Дар -и Фархад⁶⁹, Дар-и Саракираса⁷⁰, Дар-и Бухара. Базар шаарда да, рабадда да, эки жерде бар. Мечит, эмирдин сарайлары жана түрмө — булардын баары ички шахристанда. Сапиджабды эске албаганда, Хорасан менен Мавераннахрда хараж салынбаган шаар жок⁷¹.

Сапиджаб аймагындагы шаарлардын аттары: Бадхекет, Субаникет, Тараз, Атлах, Шелжи, Кедер, Сүткенд, Шавагар, Сабран, Васиж.

Субаникет — Кенжиде аймагынын баш шаары. Кедер — Фарабдын баш шаары. Васиж — Фарабдын шаарларынын бири. Сабран — гуздар бейкут мезгилдерде келип, соода кыла турган жер. Согуш болбогондуктан, бул шаар абдан бай.

Фараб — аймактын аты. Анын узундугу болжол менен бир күндүк жол. Бирок бардык жер бекемделген. Аймак тоолуу, шалбаалар көп. Анын капталында Чач дарыясы менен сугарыла турган өрөөн бар.

// (264 -бет) Сүткенд Чач дарыясынын батыш тарабында жайгашкан. Бул ар түрдүү элдер мекендеген шаар. Гуздар, халлуктар жана башкалар мусулман динине өтүшкөн жана алардын баары газий. Фарабдын, Кенжиденин жана Чачтын ортосундагы жайыттарда көчмөндөр көп. Алардын баары мусулмандар, бирок эч кимге баш ийишпейт.

⁶⁵ Парак, (азыркы Чирчик).

⁶⁶ Текстте: Б.сакам (азыркы Пскем).

⁶⁷ Текстте: Ч.к.л. (азыркы Чаткал); Чигил болуп окулушу да ыктымал (уруунун аты менен салыштырып көрүңүз).

⁶⁸ Шутуркет болууга тийиш.

⁶⁹ В.В.Бартольддо (Туркестан..., 232 -бет) — Ферхан дарбазасы.

⁷⁰ В.В.Бартольддо (ошондо) — Шакран дарбазасы.

⁷¹ Сүйлөмдүн аягы арабча тексттен которулду. Парсыча тексттин ушул жери түшүнүксүз: **و ماوراء النهر هیچ شهر نیست خراج ندارد**

Тараз — түрктөр менен мусулмандардын ортосундагы чек жана ал дубалдар менен курчалган, алардын аты да Тараз. Исламдын чек арасы ушул жерге, мындан харлухтардын чатырларына чейин келет. Бул — [ошол эле учурда] Чачтын да чек арасы.

Ходженд Фергананын жанындагы обочо жерде жайгашкан. Ал Чач дарыясынын батыш жээгинде. Шаардын узундугу туурасынан чоңураак, узундугу бир фарсанг. Шаардын ичинде бактар да, бустандар да жок. Бул жерде Кендден башка шаар жок. Анда шахристан жана кухендиз бар, шахристанда мечит бар. Рабаддын чоң базар аянтында эмирдин сарайы, кухендизде түрмө бар. Шаар кооз, мындагы жемиштер абдан сонун, шаардын тургундары эр жүрөк жана келбеттүү. Бирок шаардын байлыгы тургундарды толук канааттандыра бербейт. Ферганадан, Усрушанадан жана башка аймактардан Чач дарыясы менен бул жакка эгин алып келишет. Бул чоң дарыя. Анын негизги агымы Туркестандан, Узгенд менен чектешкен жерден башталат. Хурсаб⁷², Урест, Куба, Жидгил жана башка дарыялар кошулганда, чоң суу пайда болот. Ал Ахсикетке бет алат да, Ходжендге жетет жана Бенакетке, Сүткендге жана Парабга чейин барат. Сабрандын чек арасынан өткөндө, // (265 -бет) анын эки тарабында гуздардын мекени болот. Бул дарыя Жейхундан эки эсе чоң. Бейкут мезгилдерде аны менен гуздарга эгин алып барышат.

Гуздардын көпчүлүгү — мусулмандар. Алардын борбор шаары — Гуз. Кышында гуздардын падышасы (гуздардын падышасы бар) ушул шаарда болот. Хорезмден бул жерге чейин он күндүк жол, а бул жерден Парабга чейин жыйырма күндүк жол.

Фергана кеңири, бай калкынын саны көп аймактын аты. Анын борбор шаарын Ахсикет дешет. Ахсикет талаада, дарыядан сол жакта жайгашкан. Анда кухендиз, шахристан жана рабад бар. Эмирлердин сарайы жана түрмө кухендизде, ал эми мечит шахристанда, намазгах Чач дарыясынын жээгинде. Шаардын узундугу — үч фарсанг. Шаардын рабады дубал менен курчалган. Ички шахристандын беш дарбазасы⁷³ бар: Дар-и Бужир, Дар-и Маркаша, Дарваза-йи Касан, Дар-и Масжид-адине жана Дар-и адине менен Дар-и Рихана. Шахрисган менен рабадда арыктар менен хауздар бар. Бардык дарбазаларда — бактар менен бустандар. Дарыялар эки фарсанг бою агып турат.

Куба [чоңдугу боюнча] Ахсикет менен барабар. Бул аймактын эң жакшы жери. Мында кухендиз, шахристан жана рабад бар. Кухендиз бузулган. Мечит кухендизде жайгашкан. Базар, эмирлердин сарайы жана түрмө рабадда. Рабад дубал менен курчалган, анда бактар менен бустандар, арыктар абдан көп.

Ал [чоңдугу боюнча] Куба менен тең. Анын шахристан менен кухендизи мыкты, эмирлердин сарайы менен түрмө кухендизде. Шахристанда рабад бар. Рабад дубал менен курчалган, а дубал болсо тоого чейин барат, // (266 -бет) тоого кароолчулар коюлат; алар туркестандык аскерлерди карап турушат. Ошто үч дарбаза бар: Дарваза — йи Кух, Дарваза — йи Аб жана Дарваза — йи Мугкеде.

Узгенд — Фергана вилайетиндеги климаты жылуураак жер. Ал — Фергана вилайетинин кыйыры жана душмандарга өтө жакын жайгашкан. Узгенд [чоңдугу

⁷² В.В. Бартольддо (Туркестан..., 216 -бет) бул дарыя Хуршаб (азыркы аты Куршаб) деген ат менен эскерилет.

⁷³ В.В.Бартольд (Туркестан..., 218 -бет) Ибн Хаукаланын жана Мукаддасинин маалыматтарына таянуу менен беш дарбазанын төртөөнүн аты белгилүү экенин белгилеген: «Мердкуши дарбазасы (Бухарадагы сыяктуу), Касан дарбазасы, Чон мечит дарбазасы жана Күрөө дарбазасы (? рихана)».

боюнча] Оштун үчтөн экисине барабар. Кухендизи жана шахристаны, бактары, бустандары жана арыктары бар.

Бүтүндөй Мавераннахрда Фергананыкындай кеңири айыл — кыштактар жок. Мында узуну да, туурасы да бир фарсанг келген кыштактар бар, адамдар менен унаалар жана айдоо аянттары көп.

Фергананын аймактары⁷⁴ мындай: Төмөнкү Нися, Жогорку Нися, Асбара⁷⁵, Некад, Миан — Рудан⁷⁶, Жидгил⁷⁷, Урест, Бесафар, Ашт. Фергананын биринчи аймагы — Жогорку Нися, анткени Ходжендге бараткандар аны менен өтөт; бул аймактын шаарлары: Ванкет, Сох, Хоканд, Риштан.

Төмөнкү Нисянын шаарлары: Маргинан, Зендерамш, Нежренг, Устикан⁷⁸, Андукан. Бул жакта тоолуу жерлер да, талаалар да бар.

Асбара түздүктө жана тоолордо жайгашкан; анын шаарлары: Тамахус, Бамкахус,⁷⁹ Сох — өзүнчө жаткан шаар. Аувал — шаардын аты жана анын жанын бүтүндөй бир аймак⁸⁰ бар. // (267 —бет) Ош менен чек аралаш Медва деген шаар бар. Узгенд — шаардын аты жана Узгенд аймагында⁸¹ башка шаар жок.

Миан-Рудан — бул аймак, анын баш шаарын Хайлам дешет. Эмир Абу-л-Хасан Наср ибн Ахмад ушул шаарда жарык дүйнөгө келген.

Керван — шаардын аты, анын айланасында көптөгөн кыштактар бар. Уресттин айланасында да кыштактар көп. Астиякенд [жана] Шелат⁸² — Узгенд сыяктуу эле Туркестан менен Миан-Рудан аркылуу байланышкан шаар. Туркестандын курамындагы жети өзүнчө кыштак болгон бул жерди Хафтдих дешет. Азыр [алар] мусулмандарга өттү.

Фергананын чегинде, Некад жана Ахсикет аймактарында алтын жана күмүш кендери бар. Сымап Сох тоолорунан казылып алынат, ал эми Төмөнкү Нися аймагында чайырдын кени бар. Асбара тоолорунда нефтинин кени⁸³ бар дешет. Бирюзанын, жездин, коргошундун жана темирдин кендери — булардын баары Ферганада. Мен көмүргө окшоп жалындап күйөт деп айткан таштар да ушул тоолордо. Ал күйүп бүткөн соң анын күлүн сууга салып, кир жууганда самын катары колдонушат. Мындан тышкары бул тоолордо жарымы кызыл, жарымы сары, жашыл жана ак таштар бар. Туркестандан Узгендге чейин нашатыр тузунун кендери кезигет жана аны мен жогоруда айткан Буттем тоолорундагыдай кылып алышат.

// (268—бет) Жейхундан Ферганага чейинки жол

...Ходжендден Кендге чейин бир күндүк жол жана Кендден Сохко чейин бир күндүк жол, Сохтон Риштанга чейин бир күндүк жол, Риштанан Зендерамшка чейин бир күндүк жол, Зендерамштан Кубага чейин бир күндүк жол, Кубадан

⁷⁴ Текстте: навахи.

⁷⁵ Ушул китептин тиешелүү бөлүмүн караңыз.

⁷⁶ Ушул китептин тиешелүү бөлүмүн караңыз.

⁷⁷ Ушул китептин тиешелүү бөлүмүн караңыз.

⁷⁸ В.В.Бартольддо (Туркестан..., 214 —бет) — Нежренг — Беренг; Устикан — Уштикан.

⁷⁹ Текстте: Т.мах.с жана Бам.ках.с В.В.Бартольддо (ошондо, 217 -бет) — Тамахуш жана Бамкахуш.

⁸⁰ Текстте: нахийати

⁸¹ Текстте: дар амал

⁸² Текстте: Ш.лас, В.В.Бартольддо (Туркестан..., 217 — бет) — Шелат.

⁸³ ЛО ИВАНдын кол жазмасында (С 610 л.111а) бул сөздөрдөн кийин кошумча бар: «Бул чын».

Ошко чейин бир күндүк жол, Оштон Узгендге чейин бир күндүк жол. Туура жол ушундай.

А эгер Ходжендден Ахсикетке жана Кендден Сохко бара турган болсо, бир күндүк жол. Андан Хокандга чейин бир күндүк жол болуш керек, ал эми Хоканддан Ахсикетке чейин бир күндөн ашыгыраак жол. Мавераннахрдын башталышы болгон Феребрден анын кыйырындагы Узгендге чейин 28 күндүк жол.

Чачка кеткен жолдун узундугу

Чачтан мусулман чегине чейин: Абаркеттен Катаван -дизеге чейинки Чачка кеткен жол // (269 -бет) Рибат Абу Ахмадга кеткен эле жол. Бул жол менен баратканда сол кол тарапка кеткен жол Чачка кеткен жол болот. А эгер Катаван -дизеге бара турган болсо, бир күндүк жол болот, эгер Хараканага кете турган болсо, бул да бир күндүк жол болот. [Чачтын] бул жеринен Дизакка, Дизактан Хусайндын кудутунан өтүп Хамиддин кудутуна, анан Вингердге, Уштуркетке, Тункетке, анан Анфуран деген Келастагы Рибатка, анан Гузкерд кыштагына, анан Сапиджаб менен Будахкетке барат. Ал эми Будахкеттен Таразга чейин эки күндүк жол, бул жолдо отурукташкан эл жок.

А эгер Бенакетке кеткен жолго чыга турган болсо, Абаркеттен Рибат-и Садга, андан Заминге, Заминден Хаваска, Хавастан Бенакетке барат да, андан кийин гана Уштуркет болот. Жейхундун жээгинен Таразга чейин бардыгы болуп 22 күндүк жол.

V

// (273—бет) Усрушананын [баш] шаарына карата аралыктар

Хараканадан Дизакка чейин — беш фарсанг, Хараканадан Заминге чейин — тогуз фарсанг, Заминден Сабатка чейин — үч фарсанг, Нужекеттен Хараканага чейин — эки фарсанг. Арсианикет Фергананын чегинде жайгашкан, Усрушананын [баш шаарынан] бул жерге чейин — жети фарсанг. Усрушананын [баш шаарынан] Фагкетке чейин — Ходжендге кеткен жол менен үч фарсанг, Фагкеттен Газакка чейин — эки фарсанг, Газактан Ходжендге чейин алты фарсанг.

Чач менен Сапиджабдын шаарларынын ортосундагы аралыктар

Бенакет Чач дарыясынын жээгинде жайгашкан. Андан Харашкетке чейин — бир фарсанг, Харашкеттен Худайнкетке чейин — бир фарсанг, андан Уштуркетке чейин — үч фарсанг, // (274 — бет) жана бул жерден Денфеганкетке чейин эки фарсанг, ал жерден Залтикетке чейин — бир фарсанг, жана ал жерден Илак багытындагы Бинкет менен Тункетке кеткен Бенакет жолу менен Бинкетке — бир эки фарсанг. Тункеттен Нукетке чейин — бир фарсанг, андан Балайанга чейин эки фарсанг, андан Нукетке чейин — бир фарсанг.

Парак жана Илак дарыяларынын ортосундагы аралыктар

Чыгыш багытындагы Илакка кеткен жол: Бинкеттен Жигукетке чейин — эки фарсанг, Фаранкетке чейин да — эки фарсанг, ал эми Анудкетке чейин — бир фарсанг. Кедак, Гадранк, Кеберна, Газак, Вердук жана Жебузан — булардын бардыгы бири-биринен күнчүлүк алыстыкта.

Батыш багытындагы Илакка кеткен жол: Парак дарыясы менен Илак дарыясынын ортосундагы Ашбину, Кележик, Арделанкет, Бискет, Самсирек, Хамрак жана Ганнаж менен кетет. Булардын бардыгы бири-биринен күнчүлүк аралыкта.

Илак аймагы менен Илак дарыясынан тартып Бенакет, Нункет жана Чач дарыясынын ортосундагылар: Гарженд, Хаш, Дахкет, Туккет жана Кух-и Сим — эки күндүк // (275-бет) жол...⁸⁴

Батыш тарапка кеткенде Илак дарыясы менен Чач дарыясынын ортосунда Тункет, Арбилах жана Намудлиг дарыялары (аянты беш чарчы фарсанг) [бар]; Жинанжекет Бинкетке кеткен тараптагы Вингерд жолунда. Андан Чач дарыясына чейин — эки фарсанг. Нежакет Чач өрөөнүндө жайгашкан жана бул жерден Бенакетке чейин аралык үч фарсангды түзөт.

Кенкерак Парак дарыясынын жээгинде, Худейнкеттин чек арасына бир фарсанг жакын жерде. Ушул дарыя менен Чач шаарынын дубалынын ортосунда Хатункет жайгашкан. Ал жерден чыгыш багытындагы Харганкетке чейин — төрт фарсанг.

Бинкеттен Сапиджабга чейин — төрт күндүк жол, Сапиджабдан Усбаникетке чейин — эки күндүк жол, Усбаникеттен Кедерге, Парабдын баш шаарына чейин — эки күнгө бир аз жетпеген жол. Кедерден Савагарга⁸⁵ [жана] Сабранга⁸⁶ чейин бир күндүк жол. Васиж дарыянын батыш тарабында, Кедерден эки фарсанг алыстыкта, ал эми Параб дарыянын батыш тарабында жайгашкан. Дарыя менен Кедердин ортосу — жарым фарсангдык жол. Ахсикеттен Шикитке чейин тогуз фарсанг, бул — Миан-Рудан аймагынын башталышы. Ахсикеттен Шелатка, Миан-Рудандын аягына, чейин — беш фарсанг.

Ахсикеттен Касанга чейин — беш фарсанг. Касандан түндүктөгү Нежмага чейин бир күндүк жол. Ахсикеттен Кеванга чейин — жети фарсанг жана Раштка чейин — тогуз фарсанг. Рашттын чек арасы Илактын чек арасына чейин барат. Керван Ахсикет менен Касандын ортосунда жайгашкан. Ахсикеттин дарбазасы Чач дарыясына карайт.

// (276 -бет) Кенд менен Чач дарыясынын ортосу — бир күндүк жол, Кубадан Устиканга чейин болжол менен үч фарсанг. Кубадан Ахсикетке жана Сохтон Бамкахуска чейин беш фарсанг. Ал эми Бамкахустан Сохко чейин бардык [жерлерди] аймак⁸⁷ ээлейт.

Сохтон Ужнага кеткен жолдогу Аувалга чейин болжол менен он фарсанг. Кубадан чыгыш тараптагы Некадга чейин жети фарсангдай бар. Бул эки аймак бири-бири менен чектешип турат.

⁸⁴ Тексттин ушул жери түшүнүксүз: **در مقدار يك روزه اين ناحيتهاست**

⁸⁵ Истахринин арабча текстинде — Шавагар (BCA, I, 346 -бет, ушул басылманын ...— бетин караңыз). В.В.Бартольддо (Түркөстан..., 234 -бет, 7 -эскертүү) Батыш Шавгар (азыркы Түркөстан шаары); Таласка кеткен жолдогу кийинки Куяк кыштагынын жанындагы Чыгыш Шав(а)гар Истахриде да, Ибн Хаукалда да эскерилбейт (караңыз: В.В.Бартольд, Түркөстан..., 317 -бет) (ред. эск.).

⁸⁶ Истахринин арабча текстинде — Шавагардан Сабранга чейин бир күнгө жетпеген жол; Сабран (Сауран же Савран) жөнүндө караңыз: В.В.Бартольд, Түркөстан..., 234 — бет (ред. эск.).

⁸⁷ Тексттин ушул жери түшүнүксүз:

همه ناحيتهاست

Оштон Медвге чейин — эки фарсанг, Ванкеттен Хайламга чейин — үч, Хайламдан Шелатка чейин жети фарсанг. Шелат менен Астиакенддин биз жогоруда айткан себептен улам, [атап айтканда] капырлар менен чектешип тургандыктан, баш шаары жок.

Худуд ал-Алам

Автору белгисиз Китаб Худуд ал-алам мин ал Машрик ила-л-Магриб («Чыгыштан батышка карай дүйнөнүн бөлүнүшү тууралуу китеп») — орто кылымдардагы Чыгыштын географиялык адабиятынын эң алгачкы жана эң баалуу эстеликтеринин бири.

Бул эмгектин жалгыз кол жазмасынын 1892-жылы Бухарадан кантип табылгандыгы А.Г. Туманскийдин⁸⁸ (бул ачылыш ушул кишинин аты менен байланыштуу) макаласында баяндалган; анда кол жазмага жалпы мүнөздөмө берилген.

Эстеликтин факсимилдик чыгарылышы кеңири кириш сөзү жана көрсөткүчү менен академик В.Б.Бартольд тарабынан 1930-жылы ишке ашырылган⁸⁹. 1961-жылы Худуд ал-аламдын толук тексти Тегеранда жарык көргөн⁹⁰. Текст англис тилине толугу менен которулган, В.Ф. Минорский тарабынан аткарылган бул котормодо кеңири илимий комментарийлер берилген жана мында текст боюнча калыбына келтирилген 12 географиялык райондун картасы бар⁹¹. Бирок кыргыздар менен тарыхый байланышы бар Тянь-Шань менен Енисейдин карталарын В.Ф. Минорский берген эмес.

Изилдөөчүлөр бул эстеликке көп кайрылышат, ал көптөгөн авторлор тарабынан тарыхый — географиялык булак катары пайдаланылган. Худуд ал-аламдын орусча котормосу айрым түшүндүрмөлөр менен «Материалы по истории туркмен и Туркмении» деген эмгектин биринчи томуна киргизилген⁹².

Автору белгисиз Худуд ал-алам 372/982 — 83 — жылдары саманид вассалдарынын бири — Феригуниддердин тукумунан чыккан Гузган аймагынын беги Абу-л-Харис Мухаммад ибн Ахмадга арналып жазылган. Бул географиялык эмгектин максаты, автор өзү жазгандай, дүйнөнүн ага белгилүү болгон калк жашаган бөлүгүн жалпы жонунан чагылдыруу болгон. Эмгектин эң баалуу бөлүгүн Орто Азиянын жана ага коңшулаш Иран менен азыркы Түндүк Афганистандын райондорунун баяндамасы түзөт.

Эмгек структурасынын абдан ырааттуулугу менен айырмаланат: биринчи алты бапта жалпы физикалык география боюнча маалыматтар берилет; андан кийин авторго белгилүү болгон аймактардын (52) административдик — экономикалык баяндамасы келет, алар чыгыштан батышты көздөй кетет да, мында автордун кабыл алган системасындагы айрым ыраатсыздыктар бар. Адегенде ар бир аймактын чек аралары жана коңшу аймактары менен элдери аталат; өлкөлөр боюнча маалыматтар бир кылка берилген.

Көлөмү чакан бул географиялык эмгектин жакшы жагы — изилдөөчүлөр белгилеп жүргөндөй, кыскалыгына карабастан географиялык материалдын толук камтылышы жана араб авторлорунун эмгектерине салыштырмалуу, чек

⁸⁸ А.Г. Туманский, Новооткрытый персидский географ X столетия и известия его о славянах и руссах, 121 — 137-беттер.

⁸⁹ **حدود العالم من المشرق الى المغرب بكوشش د كتر منو چهر سنوده تهران ۱۳۴۰** Бизде сейрек кездешчү бул китепти Ю.Е. Борщевскийден алып турдук жана бул үчүн ага ыраазычылык билдиребиз.

⁹⁰ Кабыл алынган кыскартуулардын тизмесин караңыз.

⁹¹ Кабыл алынган кыскартуулардын тизмесин караңыз.

⁹² МИТТ, I том, 41-42, 209-217-беттер.

аралардын тагыраак жана системалуураак болуп сандар менен берилиши⁹³. «Анын негизги мааниси, — деп жазат В.В.Бартольд, — бизге келип жеткен араб географтарынын эмгектерине караганда түрктөрдүн жерлери жана жалпы эле Орто Азиянын мусулман бөлүгү тууралуу алда канча кеңири маалыматтардын берилишинде»⁹⁴.

Автор өзү атабай кеткен Худуд ал-аламдын жазма булактарынын ичинен изилдөөчүлөр араб тилдүү географтардын: Балхинин, Истахринин, Ибн Хордадбектин, Жейханинин⁹⁵ (өзгөчө мындагы түрк элдери тууралуу баптардагы маалыматтар) жана башкалардын эмгектерин аныкташты; Худуд ал-аламдын айрым бөлүктөрүндө Аристотель менен Птолемейдин тийгизген таасири шексиз экени байкалат. Ушуга байланыштуу окумуштуулар Худуд ал-аламдагы айрым маалыматтардын эмгектин жазылыш мезгили менен туура келбей тургандыгын жана калыбы, алар мурунку жазма булактардан алынгандыгын да белгилеп жүрүшөт, бирок жалпысынан алганда, Худуд ал-аламдын автору географиялык системалаштырууда да, терминологияда да бир топ өз алдынчалыкты көрсөткөн.

Худуд ал-алам В.В.Бартольд тарабынан кыргыз элинин тарыхы боюнча эң алгачкы кызыктуу булактардын бири катары көрсөтүлгөн⁹⁶.

Автору белгисиз бул географиялык эмгекте чынында эле кыргыздар тууралуу бир катар түздөн-түз эскерүүлөр бар: эмгектин бир бөлүгү кыргыздардын өзүнө арналган («Кыргыз аймагы тууралуу сөз» — л. 176); мындан тышкары коңшулаш аймактар жана элдердин баяндамасында кыргыздар 11 жолу эскерилет. Азыркы Кыргызстандын территориясына түздөн-түз тиешеси бар айрым географиялык пункттар жөнүндөгү маалыматтар да тарыхчылар үчүн бир топ кызыктуу. Бирок булакты пайдаланууда, В.В.Бартольд белгилегендей, айрым маалыматтардын бир топ мурунку мезгилдерге, атап айтканда, IX кылымга жана X кылымдын башталышына тиешелүү экендигин эске алуу керек. Кыргыздар жөнүндөгү тике жана кыйыр маалыматтардын бардыгы төмөндө булактагы ырааттуулугу боюнча берилди.

Үзүндүлөр В.В.Бартольддун басылмасы боюнча которулуп, ЛО ИВАНда С 612 деген шрифт менен сакталып турган кол жазма боюнча текшерилди.

Үзүндүлөрдүн которулушунда В.Ф. Минорскийдин англисче котормосу менен анын илимий комментарийлери пайдаланылды жана муну менен эки ача максат — текстте кездешкен географиялык пункттардын аталышын тактоо жана маалыматтардын булагын аныктоо максаты көздөлдү. В.Ф. Минорскийдин кыргыздарга түздөн-түз тиешелүү айрым эскертүүлөрү да котормого киргизилди; мындан тышкары колдо бар илимий адабияттардын негизинде айрым түшүндүрмөлөр берилди.

Худуд ал-аламдан алынган үзүндүлөрдүн котормосу

I

// (26-бет) Деңиздердин жана булуңдардын табияты тууралуу сөз. Биринчи — мен жогоруда Чыгыш океан деген ат менен эскерген Жашыл деңиз⁹⁷. Анын узундугу, белгилүү болгондой, түштүктөгү калк жашаган кыйырдан экваторго,

⁹³ Худуд ал-алем. Туманскийдин кол жазмасы, 22 -бет. Мындан тышкары караңыз: В.В.Бартольд, Гилян по рукописи Туманского, 63 —66 -беттер.

⁹⁴ Худуд ал-алем. Туманскийдин кол жазмасы, 15— 16-беттер; В.В.Бартольд, Туркестан..., 58 -бет.

⁹⁵ Караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 58 -бет.

⁹⁶ Караңыз: В.В.Бартольд, Киргизы, 491 — 492-беттер.

⁹⁷ Текстте: Дарйа-йи Ахзар. Худуд ал-аламдын автору (2а-б.) аны Дарйа-йи Сабз — Чыгыш океан деп да атайт.

Ваквак аралына, Ваквак шаарларына, Чинистан өлкөсүнө жана тогузгуздар менен хырхыздардын шаарларына⁹⁸ чейин; бул деңизде белгилүү булуңдар жок.

// (36 — бет) Онунчу көл — халлуктардын [аймагындагы] Туз-Көл⁹⁹. Анын узундугу — он фарсанг, туурасы — сегиз фарсанг. Анда туз бар жана ал жети халлук уруусу үчүн [жетиштүү]. Он биринчиси — чигилдер менен тогузгуздардын ортосундагы Ысык-Көл¹⁰⁰. Анын узундугу — 30 фарсанг, туурасы — 20 фарсанг, Барсхан шаары ушул көлдүн жээгинде.

II

// (ба-бет) Тоолор жана алардагы кендер тууралуу сөз

...Тогузгуздардын чек арасынын башталышынан, Ысык-Көлгө жакын жерден дагы бир тоо башталат да, тухсилердин [аймагынын] соңуна жана халлуктардын чек арасынын башталышына чейин барып, кайра имерилет; анын бир тармагы хырхыз урууларынын¹⁰¹ биринин аймагына барып такалат. Бул тоону Тулас дешет. Бул тоодо киш бар, [ошондой эле] боз тыйын чычкан менен жыпардуу эликтер да көп. Ал эми хырхыздардын аймагына карай кеткен тармакта жыпардуу эликтер, хуту мүйүздүү [эликтер], боз тыйын чычкан жана киш бар.

// (76-бет) Түндүк аймакта, кимактардын чек арасы менен хырхыздар жашаган аймактын ортосунда дагы бир тоо [жайгашкан]. Ал кимактардын чек арасынан башталат да, чыгыш тарапка, хырхыздардын чек арасына чейин барып, анан кайра түндүккө имерилет да, дүйнөнүн калк жашабаган жерине барып бүтөт. Түндүктөгү кимактар бул тоону Кандаурбаги¹⁰² дешет.

III

// (86—бет) Дарыялар тууралуу сөз

// (9а-бет) Анан дагы бир дарыя бар, аны Ила дешет. Ал Иргаж-арт тоосунан башталып, түндүккө карай агат да, Ысык-Көлгө¹⁰³ келип куят.

// (9б-бет) Узгенд дарыясы халлуктардын ары жагындагы тоолордон башталат да, Узгенд, Баб, Ахсикет, Ходженд жана Бенакет шаарларын жандап өтүп, Чачтын чегине чейин барат. Анан Сүткенддин, Парабдын жана башка көптөгөн шаарлардын жанынан өтүп, Женд менен Жаваранын¹⁰⁴ чегине жетет да, Хорезм деңизине куят.

⁹⁸ Парсы тилиндеги шахр «шаар» деген сөз менен берилди, бирок бул жерде шахр араб тилиндеги «шаар» эле эмес, «аймак» деген маанини да билдире турган балад деген сөздүн ордуна колдонулса, керек. Ошондуктан котормо мындай болушу да мүмкүн: «тогузгуздар менен хырхыздардын аймактарына чейин»; бул өзгөчө кыргыздар үчүн туура болор эле, анткени төмөн жакта хырхыздардын кыштактары да, шаарлары да (хакандын турган жерин эске албаганда) жок деп айтылат, (булактын 176-б.) (ред. эск.).

⁹⁹ Текстте: Тузкук. В.В. Бартольд (Худуд ал-алем, 20 -бет) көлөмдөрүндөгү айырмачылыктарына карабастан бул көл тууралуу маалыматтар жана эскерилген Ысык — Көлгө да тиешелүү болушу мүмкүн деп эсептеген.

¹⁰⁰ Текстте: Айскук. В.В. Бартольд бул кабарды Ысык-Көлдүн мусулман авторлору тарабынан биринчи эскерилиши катары эсептөө менен бул көлдүн жазма эстеликтерде алгачкы жолу VII кылымдагы кытай саякатчысынын аңгемесинде эскерилгенин белгилеген. (Отчет о поездке в Среднюю Азию..., 59- бет).

¹⁰¹ Текстте: кауми аз хирхиз.

¹⁰² Кимактар менен хырхыздардын ортосунда созулуп жаткан бул тоону — К.н.дауртагини (салыштырыңыз: Худуд ал-алам, Минорскийдин котормосу, 66-бет) В.Ф.Минорский (булактын 66-бетинде эскерилген Тулас тоосу сыяктуу эле) Иртыштын батыш тарабындагы дөңсөөлөргө уланып кеткен Алтай тоолору (Иртыштын башатына жакын аймак) болсо керек деп божомолдойт; бул дөңсөөлөрдүн бири, сыягы, кийинки мезгилдерге чейин эле К.пйау.г деп аталып келген (Худуд ал-алам, Минорскийдин котормосу, 202-бет).

¹⁰³ Текстте: Абискук. Мында Ила дарыясы деп Тянь-Шандын борбордук бөлүгүнөн, Иргаж тоо кыркасынан башталуучу Или дарыясы айтылса керек. Ал Тянь-Шан тоо кыркалары менен түштүк жунгар линиясы түзгөн бурчту кесип өтөт да, Балхаш көлүнө куят (Худуд ал-аламда ал Ысык-Көлгө куят деп жанылыш айтылат). Караңыз: Худуд ал-алам, Минорскийдин котормосу, 195—196, 208 — беттер.

¹⁰⁴ Текстте: Хавара, Тегерандан чыккан чыккан басылмада (42-бет) Жавара болуп калыбына келтирилген.

Дагы бир дарыя — Хурсаб; [ал] Бутмандын кыйырынан, тоонун түндүк тарабынан башталат да, Хурсаб шаарынын жанына келгенде Узгенд дарыясына куят.

Анан Ош дарыясы¹⁰⁵, ал жанагы эле тоодон башталып, Ош менен Уресттин ортосунан өтөт да, Узгенд дарыясына куят.

Куба дарыясы да ошол эле тоодон башталып, Кубадан алыс эмес жерде Узгенд дарыясына куят.

Анан Хатлам дарыясы; ал Манса тоосунан, халлухтар менен ягмалардын чек арасынан башталат да, Хатламга жетип, андан кийин Бабга келгенде Узгенд дарыясына куят.

Анан Парак дарыясы; ал халлухтардын тоосунан башталат да, түштүккө карай агат, анан Чачтын чек арасын бойлоп өтүп, Бенакет менен Келас дубалынын ортосуна келгенде Узгенд дарыясына куят. Бул суулардын баары кошулганда, аны Чач дешет, арабдар бул дарыяны Сейхун¹⁰⁶ деп аташат.

// (106 -бет) Жана да Рас дарыясы; [ал] түндүк кыйырларда, гуздардын өлкөсү менен агат. Бул чоң, бирок ылай жана сасык суу. Ал кимактар менен хырхыздардын чек арасындагы тоодон башталып, гуздардын аймагын кесип өтөт да, Хазар деңизине куят¹⁰⁷.

IV

// (12a—бет) Кумдар жана чөлдөр тууралуу сөз

Чиндин түндүк тарабында жайгашкан дагы бир чөл бар; анын чыгышында — Чыгыш океанынын [бассейни], түштүгүндө — Чиндин провинциялары, батышында — Куча дарыясы, түндүгүндө — тогузгуздар менен хырхыздар.

// (13a—бет) Дүйнөнүн өлкөлөрү тууралуу сөз

өлкөлөр бири-биринен төрт белги боюнча айырмаланат. Биринчиден, суусу, абасы, жери жана ысык менен суугу боюнча; экинчиден, дини, диний мыйзамдары жана ишенимдери боюнча; үчүнчүдөн, диалектилери жана тилдери боюнча; төртүнчүдөн, башкаруусу боюнча.

Ал эми бир өлкөнүн чек арасы экинчи бир өлкөнүн чек арасынан үч белги боюнча бөлүнөт: биринчиден, эки өлкөнүн ортосундагы чоң же кичине тоолор боюнча; экинчиден, эки өлкөнүн ортосунан өткөн чоң же кичине дарыялар боюнча; үчүнчүдөн, эки өлкөнүн ортосунда жаткан чоң же кичине чөлдөр боюнча.

Бирок румдуктар калк жашаган дүйнө үч бөлүктөн турат деп айтышкан. Биринчиси — чыгышка карай кеткенде Чыгыш океаны, тогузгуздар менен хырхыздардын чек аралары, түштүккө карай кеткенде Улуу деңизден Кульзумга чейин, батышка карай кеткенде Сирия жана Рум өлкөлөрү Константинополь кысыгы менен, Саклаб өлкөсүнүн чек аралары жана калк жашаган дүйнөнүн кыйырлары. Мына ушул бөлүктү Улуу Азия дешет. Бул бөлүк калк жашаган дүйнөнүн үчтөн экисин түзөт жана ал түндүк аймактарга кирет.

¹⁰⁵ В.В.Бартольддун пикири боюнча (Туркестан..., 216 — бет), мындагы Ош дарыясы (Ак — Буура) менен Урес дарыясы бир.

¹⁰⁶ Сыр-Дарыянын бассейнинин бул бөлүгүнүн тарыхый — географиялык кеңири баяндамасын Бартольддун эмгектеринен караңыз (Туркестан..., 226 —233-беттер; К истории орошения ..., 219 —224-беттер); мындан тышкары В.Ф. Минорскийдин комментарийлерин да караңыз (Худуд ал-алам, 210 —211-беттер).

¹⁰⁷ В.Ф. Минорский Рас дарыясын Гардизинин Сыр-Дарыядан кимактарга кеткен жол тууралуу эскерүүсүндөгү Асус дарыясы менен бир деп эсептейт. Караңыз: В.В.Бартольд, Отчет о поездке в Среднюю Азию... Приложение, 107-бет.

Экинчи бөлүк: батышында — экватордон Рум деңизине чейинки Египеттин чек арасынын башталышы, түштүгүндө — Магриб аймактары менен Судан аймактарынын ортосундагы чөл, батышында — Батыш океан, түндүгүндө — Рум деңизи. Бул бөлүктү Лубийа¹⁰⁸ дешет жана бул бөлүк түндүктөгү калк жашаган аймактардын он экиден бир бөлүгүн түзөт.

Үчүнчү бөлүк: чыгышында — Константинополь кысыгы, түштүгүндө — Рум деңизи, батышында — Батыш океан, түндүгүндө — дүйнөнүн калк жашаган өлкөлөрүнүн түндүк кыйырлары. Бул бөлүктү Аузуфи¹⁰⁹ дешет жана ал калк жашаган дүйнөнүн төрттөн бирин түзөт.

Ал эми калк жашаган дүйнөнүн түштүк аймактарындагы бөлүгүнө келе турган болсок, аны румдуктар «түштүктүн калк жайгашкан өлкөлөрү» дешет.

Дүйнөнүн калк жашаган бөлүгү 51 өлкөдөн турат; алардын ичинен беш өлкө экватордун түштүгүндө жана алар — Заба, Зангистан, Хабаша, Буджа жана Нуба. Бир чыгыш өлкөсүнүн жарымы түштүктө, жарымы түндүктө жана экватор аны кесип өтөт, бул өлкө — Судан. Калк жашаган дүйнөнүн төрттөн бирин [түзгөн] кырк беш өлкө түндүк тарапта жайгашкан жана бул өлкөлөр: Чин, Тибет, Хиндустан, Синд, Хорасан жана анын тегереги, Мавераннахр жана анын тегереги, Керман, Парс, Карас-Кух чөлү, Дайламан, Хузистан, Жабал аймагы, Ирак, Араб өлкөлөрү, Жазира, Адарбадаган, Шам, Миср, Магриб, Андалус, Рум, Сарир, Алан, Хазар, Саклаб, печенег хазарлар, М.рват, ички Булгар, Рус, Мажфур, Б.н.н.д.р, түрк печенегдер, Бур(а)дас, Буртас, Хифчак, Гуз, Кимак, Чигил, Тухси, Халлух, Йагма, Тогузгуз жана Хырхыз. Бул өлкөлөрдүн ар бири // (136-бет) аймактарга бөлүнөт жана аймактардын ар биринде көптөгөн шаарлар бар.

Башка бир бапта биз ар бир өлкөнүн жана шаардын чоңдугун, алардын жаратылышы менен климатын, алардан чыга турган таң каларлык нерселерди, ар бир өлкөнүн жана шаардын башкарылышын, андагы элдердин каада — салттары менен диндерин сөз кылабыз, булардын баары мен мурунку китептерден тапкан, же уламыштардан уккан деңгээлде берилет, анткени дүйнөнүн бардык жагдайларын кудурети күчтүү Алла тааладан башка эч ким билбейт. Алла тааланын кудуретинен өткөн нерсе жок!

Чинистан өлкөсүнүн өзгөчөлүктөрү тууралуу сөз

Чинистан — чыгышында деңиз, Чыгыш океан, түштүгүндө — Ваквактын тегереги, Сарандиб тоосу жана Улуу деңиз¹¹⁰, батышында — Индия жана Тибет, түндүгүндө — Тибеттин кыйыры, тогузгуздар менен хырхыздар жайгашкан өлкө. Бул аймак сууга бай, мында алтын кендери көп. Бул аймакта тоолор жана чөлдөр, деңиздер жана кумдар бар. Алардын падышасынын аты — Фагфури-йи Чин жана аны Феридундун тукумдарынан дешет. Чин падышасынын 360 аймагы бар, жылдын ар бир күнүндө анын казынасына аймактардын бирөөнүн кирешеси келип түшүп турат деп да айтышат. Бул өлкөнүн адамдары — чебер кол өнөрчүлөр, алар укмуштуу нерселерди жасап алып, Гайан дарыясы¹¹¹ менен Тибетке соода кылганы барышат. Алардын көпчүлүгү дини боюнча —

¹⁰⁸ Ливия — араб географтары бөлүштүргөн Жердин бир бөлүгүнүн аты. Лубийа (Ливия) деген атты алар Африка үчүн, тагыраак айтканда, Африка континентинин аларга белгилүү болгон бөлүгү үчүн колдонушкан. Караңыз: И.Ю. Крачковский, Арабская географическая литература, 103-бет (ред. эск.).

¹⁰⁹ Текстте жанылыш берилген, Ауруфи, Авруфи (азыркы Европа) болуш керек.

¹¹⁰ Улуу деңиз деп автор Индия океанын айтып жатат.

¹¹¹ Текстте: **عنان** Тегерандан чыккан басылмада бул сөздү басып чыгаруучу . (59-бет) деп окуган, В.Ф. Минорский (Худуд ал-алам, 84-бет) Гийан (Инан) деп окуган.

манихейлер, алардын падышасы бутпарас дининде¹¹². Бул аймактан алтын, жибек кездемелерди, жылма жибекти, мыкты кытай баркытын, саймалуу жибек кездемелерди, кытай хавхирин (?), өзгөчө ылайды, корицаны, бычак сап жана башка укмуштуу нерселерди жасай турган хуту мүйүзүн¹¹³ алып кетишет. Бул өлкөдө пилдер менен кериктер бар.

V

*// (166—бет) Тогузгуздардын аймагы жана андагы шаарлар
тууралуу сөз*

Чыгышында — Чин өлкөсү, түштүгүндө — жарым — жартылай Тибет, жарым — жартылай халлухтар, батышында — хырхыздардын айрым бөлүктөрү, түндүгүндө — анын чек арасын бойлой жайгашкан хырхыздар. Бул аймак түрктөрдүн башка аймактарына караганда чоң жана калкынын көп экени да шексиз. Бүтүндөй Түркестандын падышалары да илгертен эле тогузгуздардан болгон. Алар согушчан эл жана курал — жарагы да мыкты. Жайы — кышы жайыт жана жагымдуу аба ырайын издеп көчүп жүрүшөт. Бул аймактан // (17а -бет) жыпарды көп алып кетишет, ошондой эле калтар, кадимки жана башка түстөгү түлкүлөрдүн терилерин, тыйын чычкан менен киштин терилерин, арс чычкандын, ласканын жана сабижанын терилерин, хуту мүйүзү менен топоздордун булакаларынын мүйүздөрүн алышат. Бирок аймак [жалпысынан] бай эмес жана алардын [тогузгуздардын] негизги байлыгы жогоруда мен айткан нерселер, ошондой эле кой, уй жана жылкы. Бул аймакта дарыялар эсепсиз. [Тогузгуздар] — түрктөрдүн ичинен эң байы, татарлар да — тогузгуздардын урууларынын бири.

Чинанжкет — тогузгуздардын баш шаары, орточо шаар, падышанын турган жери, Чин менен чектеш. Жайында бул жерде абдан ысык, кышында абдан жакшы. Жакын жерде бир тоо бар, аны Т.фкан дешет жана андан бир аз узагыраакта беш кыштак бар, алардын аттары: Кузарак, Жамлакат, Банжикет, Барлуг, Жамгир; тогузгуздардын падышасы жайында адатта Банжикетте болот. Тогузгуздардын түндүгүндө чөл бар, [ал] тогузгуздар менен хырхыздардын ортосунан кимактардын аймагына чейин созулат.

*// (17а—бет) Йагмалардын аймагы жана андагы шаарлар
тууралуу сөз*

Кашгар Чинистан аймагына карайт, бирок ал йагмалардын, Тибеттин, хырхыздардын жана Чиндин ортосунда жайгашкан. Кашгардын башчылары¹¹⁴ илгери халлухтардан же йагмалардан болгон.

// (176—бет) Хырхыздардын аймагы тууралуу сөз¹¹⁵

Чыгышында — Чин аймагы жана деңиз — Чыгыш океан, түштүгүндө — тогузгуздардын кыйыры жана жарым — жартылай халлухтар, батышында — кимактардын жерлери жана [түндүгүндө] түндүктүн калк жашабаган өлкөлөрү.

¹¹² Текстте: *шамани*.

¹¹³ Хуту мүйүзү — «ажыдаардын мүйүзү» (шах-и аждаза), XIII кылымда жашап өткөн автор Мухаммад Наджиб Бекрандын сөзүнө караганда, кымбат бааланган. Бул Кытайдан жана Грециядан келүүчү чоочун жаныбардын мүйүзү болгон (Жахан-наме, ЛО ИНАнын кол жазмасы, шифр Н 612, 226-бет). В.В.Бартольд (Киргизы, 493-бет) хуту мүйүзү түндүктөн келүүчү морж менен нарвалдын азуусу болсо керек деп божомолдойт.

¹¹⁴ Текстте: *михтаран*.

¹¹⁵ Бул жөнүндө кенен маалымат алыш үчүн караңыз: В.В.Бартольд, Киргизы, 493- 494- беттер.

Бул аймактын айланасы таптакыр элсиз, ал эми түндүктүн калк жашабаган өлкөлөрү ушунчалык суук болгондуктан, ал жерде адамдар жашай албайт. Бул аймакта жыпар, түрлүү айбанаттардын терилерин, ак терек¹¹⁶ жана халаж жыгачын, бычак сап үчүн хуту мүйүзүн өндүрүшөт. Алардын башкаруучусун хырхыз- хакан дешет. Булар жапайы айбандарга окшогон эл; жүздөрү одуракай, түгү аз, адилетсиз жана таш боор, абдан согушчандыгы жана чыр-чатакка жакындыгы менен айырмаланат: алар тегерегиндеги элдердин баары менен согушуп, касташып жүрөт.

Алардын байлыгы — хырхыз арабалары¹¹⁷, кой, уй жана жылкы. Алар суу, кургак чөп, [жагымдуу] аба ырайын жана жашыл шалбааларды [издеп] көчүп жүрөт. Алар отко сыйынышат жана өлгөндөрдү өрттөшөт. Алар боз үйлөрдө жана чатырларда жашашат, аңчылык кылышат.

Фури — элдин аты, булар да хырхыздардан; хырхыздардан чыгышта турушат жана башка хырхыздар менен аралашпайт. Киши жейт жана аёо дегенди билбейт, алардын тилин башка хырхыздар түшүнбөйт, алар жапайы айбандарга окшош¹¹⁸, алардан алыс эмес жерде Кемижкет¹¹⁹ деген шаар бар, анда хырхыз-хакан турат.

Кесим¹²⁰ — башка бир элдин аты, булар да хырхыздардан, тоодо, чатырларда турушат, тери, мускус, хуту мүйүзүн жана башкаларды өндүрүшөт. Бул — хырхыз урууларынын бири¹²¹, алардын тили халлуктардыкына жакын, кийими кимактардыкына окшоп кетет.

Хакан турган жерден башка жерлерде бул ар түрдүү хырхыз урууларынын бардыгынын, албетте, шаарлары да, кыштактары да жок, бардыгы чатырларда турушат.

Халлуктардын аймагы жана андагы шаарлар тууралуу сөз

Чыгышында — Тибет аймагынын айрым бөлүктөрү, йагмалар менен тогузгуздардын аймактары, түштүгүндө — йагмалардын аймагынын айрым бөлүктөрү жана Мавераннахр аймагы, батышында — гуздардын аймагы жана түндүгүндө — тухсилердин, чигилдердин жана тогузгуздардын кыйыры. Бул аймак түрк аймактарынын ичинен калк эң көп жашаган, эң бай аймак. Мында агын суулар бар, климаты мелүүн. Мындан ар түрдүү терилерди алып кетишет. Булар адамга жакын, адамгерчиликтүү жана сылык эл. Халлуктардын башкаруучуларын илгери жабгу, ошондой эле йабгу дешкен. Бул [аймакта]

¹¹⁶ В.В.Бартольд (Киргизы, 493-бет) мында кайындын кабыгы тууралуу сөз болуп жатса керек деп божомолдойт.

¹¹⁷ В.В.Бартольд (Киргизы, 493-бет) бул сөздү жехазха, б.а. «арабалар» же «кайыктар» деп окуйт. В.Ф. Минорский (Худуд ал-алам, 96-бет) чехазха деп окуйт да, «кыргыз товарлары» деп которот.

¹¹⁸ В.Ф. Минорский (Худуд ал-алам, 283 —286-беттер) мындагы фури элинин сүрөттөмөсүн Гардизидеги хырхыздарга бараткандагы бир жапайы уруунун сүрөттөмөсүнө окшоштурат (караңыз: В.В.Бартольд, Отчет о поездке в Среднюю Азию, 110-111 -беттер). Ушул эле фури (кури) элин В.Ф. Минорский Ауфиде эскерилген түрктөрдүн мерке (же кун) уруусуна окшотот жана курилер Байкалдын тегерегинде болгон деп божомолдойт. Кун жана коман деген аттардын бирдейлиги жөнүндөгү И. Маркварттын гипотезасын В.Ф. Минорский шектүү жана жасалма деп эсептейт.

¹¹⁹ В.В.Бартольд (Киргизы, 494 -бет) бул шаардын атын Микижкет деп окуйт жана аны Тан-шудагы кыргыздардын жалгыз шаары же кыштагы менен байланыштырат (И. Бичуриндин транскрипциясында — Мидичжы, Шоттто -Мидичжита).

¹²⁰ В.Ф. Минорский (Худуд ал-алам, 286 -бет) кесим элинин турган жери кыргыздардын батышында болгон деп божомолдойт жана бул Чынгыз хандан кыргыздар менен бирге жеңилген «киштим» деген элдин аты болушу мүмкүн деген ойду айтат (мындан тышкары караңыз: Н.Аристов, Заметки по этническому составу тюркских племен..., 40 -бет).

¹²¹ В.В.Бартольд (Киргизы, 494 -бет) «есть другой народ из киргизов»... деп окуйт. Бирок тексттеги көптүк сандагы жардамчы этиш **اند (مت) و قومی دیگر اند** бул сөздүн мурун эскерилген кесим элине тиешелүү деп эсептөөгө негиз берет.

шаарлар менен кыштактар бар. Халлухтар - жарым — жартылай мергенчилер, жарым — жартылай дыйкандар, жарым —» артылай малчылар. Алардын кирешеси — койдон, жылкыдан [жана ошондой эле] ар түрдүү терилерден. Алар согушчан жана жортуулдарга жакын эл.

Кулан — чакан аймак, мусулман дүйнөсү менен чектешет жана мында эгин талаалары бар.

Мирки — кыштак, мында халлухтар [жашайт], соодагерлер да келет. Бул эки кыштактын ортосунда үч халлух уруусу бар, // (18а -бет) аларды бистан (?), хайм (?), бириш (?) дешет.

Нункет¹²² Урун — Арж тоосуна жакын жерде, мурун бул шаар болгон, бирок азыр бузулуп, ууру — кескилердин уюгуна [айланган]. [Нункет] өргүүчү жай болуп эсептелет, анда халлухтарга тиешелүү чатырлар аз.

Ганкесир — чоң кыштак, мында халлух уруулары көп. Бул гүлдөгөн жер. Тузун -Балыг — талаалары, агын суулары жана ар түрдүү жакшы нерселери бар кыштак. Халлухтар менен йагмалардын ортосундагы чек ара болуп эсептелет. Тузун-Аржга жакын жерде Туз-Көл¹²³ бар, мындагы туз жети халлух уруусу үчүн жетишерлик.

Кукийал, Атлалыг, Лулыг — тоонун капталында жайгашкан, гүлдөгөн, ар түрдүү жакшы нерселерге бай үч кыштак. Алардын дихкандары йабгулардын туугандары болушкан.

Узкет жана Мелжикет — тоонун капталында жайгашкан эки кыштак, гүлдөгөн, ар түрдүү жакшы нерселерге бай бул кыштактар жабгута карайт.

Карминкетте халлухтар аз, аларды лабан дешет. Бул табиятынан бай чоң кыштак, мында ар тараптан келген соодагерлер чогулушат.

Тоң¹²⁴ жана Талхиза — тоолордун ортосунда, Ысык — Көлгө¹²⁵ жакын жердеги чигилдер менен халлухтардын дал чек арасында жайгашкан эки кыштак. Эли согушчан, эр жүрөк жана баатыр.

Барсхан — көлдүн жээгиндеги бай, жайлуу шаар. Анын башкаруучусу¹²⁶ халлухтардан, бирок калк тогузгуздарга ыктайт.

Жамгир — халлух аймагынан тышкары, чөлдүн кыйырында жайгашкан чакан шаар. Илгери ал халлухтарга караган, [эми болсо] анын башкаруучусу тогузгуз падышаларынын колун кармайт, мында 200 уруу бар жана алардын өзүнчө жери бар.

Пенчул¹²⁷ халлухтардын аймагында [жайгашкан], илгери анын башкаруучусу тогузгуздардан болгон, эми болсо аны хыргыздар бийлейт.¹²⁸

Акракир — калкы көп, тоо менен дарыянын ортосунда [жайгашкан] шаар. Уж болсо тоодо. Анда 200гө жакын киши бар. Бул эки шаарды халлухтар бийлейт.

¹²² Тегерандык басып чыгаруучу (81 -бет) бул атты Нуикат (Навикет) деп берген.

¹²³ Текстте: Тузкук.

¹²⁴ Текстте: Тун.л; тегерандык басып чыгаруучу (81-бет) бул атты Тунк деп берген.

¹²⁵ Текстте: С.кук.

¹²⁶ Текстте: дихкан.

¹²⁷ Текстте: П.н.чул. В.В.Бартольд (Киргизы, 492-бет) Выньсу (Вэньсу) деген кытай транскрипциясына таянуу менен бул аталыштын айтылышы так эместигин белгилеген, бирок жайгашкан жери боюнча Пенчул азыркы үч — Турпанга туура келет деп болжолдогон. Текстте: П.н.чул. В.В.Бартольд (Киргизы, 492-бет) Выньсу (Вэньсу) деген кытай транскрипциясына таянуу менен бул аталыштын айтылышы так эместигин белгилеген, бирок жайгашкан жери боюнча Пенчул азыркы үч — Турпанга туура келет деп болжолдогон.

¹²⁸ В.В.Бартольд (Худуд ал—алем. Рукопись Туманского, 19 — 20 -беттер) бул кабар автордун мезгилине тиешелүү болбостон, IX кылымдын аягындагы X кылымдын башындагы абалды чагылдырса керек деп божомолдойт.

// (18а—бет) Чигилдердин аймагы тууралуу сөз

Бул аймактын [эли] теги боюнча халлуктарга кирет, бул аймак калкынын көптүгү менен айырмаланат; чыгышында жана түштүгүндө — халлуктардын жерлери, батышында — тухсилердин жерлери, түндүгүндө — хырхыздардын аймагы. Халлуктар менен хырхыздардын аймагында бар нерселердин баары чигилдерде да бар. Алардын киреше ала турган нерселери көп, алар чатырларда турушат, шаарлары менен кыштактары аз, байлыгы менен киреше ала турган нерселери — уй, кой жана жылкы. Алардын кээ бирлери күн менен жылдыздарга сыйынышат; алар ак көңүл, адамга жакын жана кичи пейил эл; башкаруучусу өздөрүнөн.

Тухсилердин аймагы жана андагы шаарлар тууралуу сөз

Чыгышында — чигилдердин жерлери, түштүгүндө — халлуктар жана токойлуу тоолор, батышында — хырхыздардын бир тобу, түндүгүндө чигилдер. Бул аймак чигилдердин аймагынан да байыраак; мында жыпар жана ар түрдүү терилерди өндүрүшөт. Алардын байлыгы болуп жылкы, кой жана тери, чатырлар эсептелет. Алар жайы-кышы жайыттар менен жашыл шалбааларды [издеп] көчүп жүрүшөт.

// (18б—бет) Кимактардын аймагы жана андагы шаарлар тууралуу сөз

Бул аймак мындай аймак: чыгышында — хырхыз урууларынын бири, түштүгүндө — Артуш дарыясы менен Итил дарыясы, батышында — кыпчактардын айрым бөлүктөрү жана жарым — жартылай киши жашабаган түндүк өлкөлөрү, түндүгүндө — түндүктүн адам жашай албай турган жерлери. Бул аймакта бир гана шаар бар, башка жок. Мында көптөгөн уруулар бар, алар чатырда турушат жана жайы-кышы кургак чөп, суу жана жашыл шалбаа издеп көчүп жүрүшөт. Алардын кирешеси киш менен койдон, ал эми жеген тамагы жайында — сүт, кышында — сүрсүтүлгөн эт. Алар менен гуздардын ортосунда тынчтык болгондо, алар кышында гуздарга келишет.

Кимактардын падышасын хакан дешет, анын кимак жерлерине койгон 11 кишиси бар, аларга таандык жерлер алардын уулдарына мурас болуп өтөт.

Андар аз хифчак — кимактардын жери, бул жердин элинин айрым салттары гуздарга окшоп кетет.

Каркар(а)хан — кимактарга тиешелүү дагы бир аймак, анын элинин салты хырхыздардыкына¹²⁹ окшоп кетет.

VI

// (226—бет) Мавераннахр аймагы жана анын шаарлары тууралуу сөз

(236-бет) Фергана — гүлдөгөн чоң аймак. Анда көптөгөн тоолор, талаалар жана агын суулар бар. Ал Туркестандын дарбазасы болуп эсептелет. Анда түрк кулдар көп. Тоолордо көптөгөн алтын, күмүш, жез, коргошун, нашатыр тузу, сымап, күйө турган таш¹³⁰ жана безоард ташы, магнит ташы жана башка көптөгөн дары нерселердин кендери бар. Дары нерселерден жемиштерди¹³¹ жана

¹²⁹ Андар аз хифчак аймагы, калыбы, кимак аймагынан чыккан түндүк-батыш жол катары кызмат кылып, ал эми Каркар(а)хан аркылуу түштүк жолу өтсө керек. В.Ф. Минорский Каркар(а)ханды Иртыштын түштүк тарабында, Семипалатинсктен болжол менен 350 км түштүк-чыгышта, тоолуу райондо жайгашкан Каркаралынк шаарына туура келет деп божомолдогон (караңыз: Худуд ал-алам, 309-бет).

¹³⁰ Текстте: чираг санг.

¹³¹ Текстте: табхун.

күчтүү дарылар жасалуучу чөптөрдү жыйнашат. Фергананын башкаруучулары илгери мулук-и атрафтан¹³² болушкан. Аларды дихкан дешкен.

Жидгил — тоолор менен урандылардын ортосунда жаткан Фергананын райондорунун бири. Анда чакан шаарлар жана көптөгөн кыштактар бар. // (24a — бет) Анда жылкы өстүрүшөт, кендер бар жана койду да көп өстүрүшөт.

Ахсикет — Фергананын баш шаары, эмирлер менен амилдердин турган жери. Бул Хашарт дарыясынын жээгинде, тоонун этегинде жайгашкан чоң шаар. Бул тоодо көптөгөн алтын жана күмүш кендери бар. Бул жердин эли набидди жакшы көрөт.

Баскет — Ходженд менен Фергананын ортосундагы чек ара, бул шаарчада эгин талаалары көп.

Битамух — сымап чыгарылуучу шаар. Тамахус [жана] Намкахус — тоо этегинде жайгашкан эки шаар.

Сох тоодо, Бутман менен Фергананын чек арасында, анын тегерегинде 60 кыштак бар.

Аувал тоонун этегинде, анын тегерегинде — кыштактар. Багаскан Аувалга карайт.

Хоканд¹³³, Риштан [жана] Зендерамш — калк жыш жайгашкан, эгин талаалары көп шаарчалар.

Куба Фергана аймагындагы эң чоң жана гүлдөгөн шаар.

Ош — калкы көп, жана бай жер, эли согушчан. Тоонун этегинде жайгашкан; бул тоодо кароол дөбөлөр көп, алардан капыр түрктөрдү байкап турушат¹³⁴.

Урест жана Хурсаб — агын суулары, ачык мейкиндиктери бар, абасы таза, абдан бай эки шаарча.

Узгенд — Фергана менен түрктөрдүн чек арасындагы шаар. Анын кыйырынан эки дарыя өтөт, бирин Табагар дешет, [ал] Тибет [тоолорунан] келет, экинчисин Барсхан дешет жана ал халлуктардын аймагынан келет.

Хатлам — чакан шаарча, мында Наср ибн Ахмад, Хорасандын эмири туулган.

Кашукет [жана] Пап¹³⁵ — көптөгөн эгин талаалары бар, жайлуу эки шаар.

Фергана аймагынын шаарлары ушулар.

Мухаммад ибн Наджиб Бекрандын Жахан-намеси

Географиялык эмгек Жахан—наме («Дүйнө жөнүндө китеп» же «Дүйнөнүн баяндамасы») эки кол жазма түрүндө гана сакталып калган: Париждеги Улуттук китепканада сакталып турган кол жазма (№ 384) жана А.Г.Туманский тарабынан уникалдуу кол жазма Худуд ал—алам менен бирге табылган ЛО ИВАНдагы кол жазма (С 612)¹³⁶.

Рамазан айынын жыйырма сегизинде 663 — жылы / 15 —июлда 1265 —жылы жазылган ЛО ИВАНдын кол жазмасы эки кол жазманын эскиси болуп эсептелет жана анын факсимилдик басылмасы 1960 —жылы жарык көргөн¹³⁷. Ю.Е.Борщевский жазган басылманын кириш сөзүндө кол жазма толугу менен

¹³² Мулук-и атрафты В.В.Бартольд (Туркестан..., 6 -эск.) «аймактын башкаруучулары» деп которгон. «Мулук -и атраф» термининин мааниси баарынан мурун феодалдык заманга мүнөздүү болгон саясий чачкындык түшүнүгү менен байланыштуу.

¹³³ Текстте: Хуваканд.

¹³⁴ В.В.Бартольд (Худуд ал-алем. Рук. Туманского, 16 -бет) бул кабардан Худуд ал-алемдин авторунун Истахриге туздөн түз көз карандылыгын байкаган.

¹³⁵ Текстте: Паб (караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 218 -бет).

¹³⁶ Бул кол жазманын табылыш тарыхы жана ал тууралуу жалпы маалымат алуу үчүн караңыз: А.Г. Туманский, «Новооткрытый персидский географ X столетия и известия его о славянах и руссах».

¹³⁷ Мухаммад ибн Наджиб Бекран, Жахан -наме («Книга о мире»).

сыпатталып, ага кеңири мүнөздөмө берилген жана эмгектин булактары көрсөтүлгөн¹³⁸.

Бул эмгек жөнүндөгү (жана ЛО ИВАНдагы кол жазма тууралуу) кыскача пикирлерди В.В. Бартольддун, А.А. Ромаскевичтин жана Н.Д..Миклухо-Маклайдын эмгектеринен да табууга болот¹³⁹. Жахан-наменин үзүндүсүнүн орусча котормосу «Материалы по истории туркмен и Туркмении» аттуу эмгекке да киргизилген¹⁴⁰. Изилдөөчүлөр башкалардан өзгөчөлүгүнө (сыягы, эмгек картага түшүндүрмө катары жазылса керек) жана ушуга байланыштуу маалыматтардын кыска жана үстүртөн берилгендигине карабастан, Жахан-наме айрым өлкөлөргө тиешелүү кызыктуу тарыхый-географиялык маалыматтарды берерин белгилеп жүрүшөт. Жахан-наме Хафиз-и Абрунун географиялык эмгеги үчүн булактардын бири катары кызмат кылган.

Жахан-наме Мухаммад ибн Наджиб Бекран аттуу бир киши тарабынан түзүлгөн, анын өмүрү жана ким болгону тууралуу эч кандай маалыматтар жок. Ю.Е. Борщевскийдин божомолу боюнча, бул автор Хорасанда, Тус шаарында жашаган. Жахан-наме коштоочу трактат катары жазылган карта 605/1208-09-жылдары хорезмшах Ал ад-Дин Мухаммад ибн Текешке (1200—1220) арналып түзүлгөн.

Бекрандын эмгеги көлөмү ар түрдүү болгон жыйырма баптан турат. Космографиялык мазмундагы беш киришүү бабынан кийин төмөнкү баптар келет: VI. Деңиздер жөнүндө; VII. Көлдөр жөнүндө; VIII. Деңиздердеги аралдар жөнүндө; IX. Кээ бир жейхундар жана дарыялар жөнүндө; X. Белгилүү тоолор жөнүндө; XI. Чөлдөр жөнүндө; XII. Шаарлардын аттары жана алардын бирдей эместиги жөнүндө; XIII. Жагымдуулугу менен даңкы чыккан жерлер жөнүндө; XIV. Кээ бир элдердин өз жерлеринен көчүшү жөнүндө; XV. Айрым жерлердин өзгөчөлүктөрү жөнүндө; XVI. Кээ бир жерлердеги укмуштуу нерселер жөнүндө; XVII. Кымбат баалуу таштар жана башка кендер жөнүндө; XVIII. Кайсы жерден эмнелер чыга тургандыгы жөнүндө; XIX. Арабдардын абалы жөнүндө айрым пикирлер; XX. Айрым ар түрдүү нерселер тууралуу баян.

Жахан-наменин автору булак катары биринчи кезекте Ибн Хордадбектин Китаб ал -масалик ал-мамалигин жана Насир -и Хосровдун Сафар - намесин атайт (2а-бет)¹⁴¹.

Кыргызстандын тарыхый географиясы боюнча маалымат булагы катары Жахан-наме илимий адабияттарда белгиленген жана пайдаланылган эмес, бирок андай деген менен В.В.Бартольд 1898-жылы эле өзүнүн «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» деген эмгегинин биринчи бөлүгүндө Париждеги кол жазма боюнча төмөндө келтирилген бир тармагы кыргыздарга чейин, башка бир тармагы Ферганага чейин жеткен улуу тоо жөнүндөгү (ЛО ИВАНдын кол жазмасы боюнча С 612 -л. 14а-бет), ошондой эле Ысык-Көл тууралуу (ЛО ИВАНдын кол жазмасы боюнча 86-бет) үзүндүлөрдүн котормолорун берген.

Жахан-намедеги кыргыздар жана алардын жашаган жерлери тууралуу маалыматтар ала-чокул берилген. Бирок ошондой болсо да алар башка булактардагы маалыматтар менен салыштырып көрүү үчүн изилдөөчүгө айрым материалдарды бере алат.

¹³⁸ Ошондо, 5-22-беттер.

¹³⁹ В.В.Бартольд, Туркестан..., 83 -бет; МИТТ, т.1, 49 -бет; Н.Д. Миклухо-Маклай, Описание таджикских и персидских рукописей..., 29 —32-беттер.

¹⁴⁰ МИТТ, т 1, 349 -350 - беттер.

¹⁴¹ Жахан-наменин жазылышында пайдаланылган булактар тууралуу караңыз: Жахан-наме, 11- 16-беттер.

Кыргыздар жөнүндөгү бардык эскерүүлөр жана азыркы Кыргызстандын тарыхына тиешелүү болгон бардык маалыматтар төмөндө берилди.

Жахан-намеден алынган үзүндүлөрдү окууда жана которууда XV кылымдагы Саид Журжанинин Масалик ва мамалиги (ЛО ИВАНдын кол жазмасы боюнча А 672)¹⁴² (бул эмгектин экинчи бөлүгүндө Жахан-наме дээрлик толугу менен кайталанган) пайдаланылды.

Жахан-намеден алынган үзүндүлөрдүн котормосу ¹⁴³

I

// (4a-бет) Көлдөр жөнүндө

// (86 -бет) Искул көлү¹⁴⁴ Барсхандын жанында, Түркестандын чегинде. Андан суу агып чыкпайт, ошондуктан аны Искул¹⁴⁵ дешет. Андагы суу жылуу сыяктуу, анын башка жагдайлары тууралуу эч нерсе уга элекмин. Муну бир Алла таала өзү билет.

II

// (Юб-бет) Кээ бир жейхундар¹⁴⁶ жана дарыялар жөнүндө

// (116 -бет) Жейхун-и Жаж¹⁴⁷. Китептерде бул жейхунду Нахр -и Шаш же Жу -йи Жаж¹⁴⁸ дешет. Ал Түркестан тараптан, Чыгыш¹⁴⁹ жакын жерден башталат да, Узгенддин чегине чейин келет жана ага Илак¹⁵⁰ кошулуп, Ахсикетке чейин барат, анан Ходжендге, андан Барабга, андан турк жана түркмөн урууларына чейин жетип, ал жерден Женд көлүнө¹⁵¹ куят.

Атил — бул хазар шаарынын аты, деңизге карай аккан жейхун ушул шаарды аралап өтөт; бул — жейхундун да аты. Ал хыргыздарга¹⁵² жакын жерден башталып, // (12a -бет) кимактар менен түркмөн урууларынын ортосунан өтөт, анан булгарларга жана орустардын чегине карай агат да, анан буртастарга багыт алып, Атил же Жамлих¹⁵³ деп аталган хазар шаарын аралап өтөт да, Абескун

¹⁴² Бул кол жазманын сыпаттамасын жана ал тууралуу маалыматтарды караңыз: Н.Д. Миклухо-Маклай, Описание таджикских и персидских рукописей..., 47- 48-беттер.

¹⁴³ Котормону редакциялоодо ЛО ИВАНдын кол жазмасынын жана париждик кол жазманын негизинде Ю.Е. Борщевский тарабынан түзүлгөн текст пайдаланылды.

¹⁴⁴ Текстте: Бахира-йи Искул.

¹⁴⁵ Автор мында, сыягы, түрк этимологиясын эске алса керек: «[жаман] жыттуу көл»; Будаговдун сөздүгүндө (т. 1, 192-бет) ис — «запах», «дух», «угар», «вонь»; муну кыргыз тилиндеги «ис» деген мааниси менен салыштырып көрүңүз (К.К.Юдахин, Киргизско-русский словарь, 304-бет).

¹⁴⁶ Жейхун — Амударыянын арабча аты, бирок Жахан- наменин автору белгилегендей (116-бет), карапайым эл чоң дарыялардын баарын эле жейхун дей беришкен.

¹⁴⁷ Б.а. Жейхун-и Чач, Чач дарыясы (азыркы Сыр-Дарыя); кийинки эскертүүнү караңыз.

¹⁴⁸ Жергиликтүү айтымды чагылдырган окулуш Жуйи Чач болгон; төмөндөгү, ...- беттеги менен салыштырып көрүңүз (Жахан-наме, 17a -бет); Чач деген атты парсы авторлору аймакка жана Чирчик дарыясынын өрөөнүнүн баш шаарына карата да колдонушкан (караңыз: В.В.Бартольд, Түркестан..., 226 -бет, 3 -эск.). Салыштырып көрүү үчүн белгилей кетсек, Чач деген ат Инд аймагында (Аттоктон жогорураакта бар. Ал жакта Орто Азиянын түндүк-чыгыш бөлүгүндө кезиккен Талаш менен Алаш тоолуу өрөөндөрү жана Каракар ашуусу да бар (салыштырып көрүңүз: В.В.Бартольд, История культурной жизни Туркестана, 241 -бет, 2-эск.; 541-бет, 55 -эск.) (ред. эск.).

¹⁴⁹ Текстте: Ж.к.л.

¹⁵⁰ Илак — Ахсикеттен төмөнүрөөктө, Ходженддин тегерегинде, Сыр-Дарыянын агымындагы Ангрен дарыясынын боюндагы жер (ред. эск.)

¹⁵¹ Женд шаарынын аты боюнча кээде Арал деңизин ушундай аташкан (караңыз: В.В.Бартольд, Соч., т. II, ч. 1, 560 -бет).

¹⁵² Сыягы, Истахриден алынган; ушул басылманын -беттерин караңыз.

¹⁵³ А 672 кол жазмасы боюнча (80a — бет); С 612 кол жазмада шаардын аты жакшы окулбайт.

көлүнө¹⁵⁴ куят. Бул жейхун деңизге куйган жерде болжол менен он фарсахтай жерде анын суусу жагымдуу бойдон калат да, деңиздин суусунан кадимкидей айырмаланат. Кышында тоңуп, таза суу агымы муз болуп калат. Атил башталышында Хорезмдеги Жейхундан алда канча чоң, андан 80ден ашык суу бөлүнүп кетет, андан калганы гана Абескун көлүнө куят деп да айтышат, бирок муну бир Алла таала өзү билет.

III

// (126-бет) Белгилүү тоолор жөнүндө

// 14а -бет) Гарчистан менен Гурдун чегинен улуу тоо башталат да, Бамиан менен Банжхирди жандап өтүп, Вахан шаарына чейин жетет. Анын [аты] белгисиз. Ал Тибеттин сырты болуп эсептелет да, анын бир чоң тармагы Түркестанга кирип, хырхыздардын чек арасына чейин барат да, Чиндин кыйырына чейин жетет. Анын башка бир [тармагы] Хатланга карай имерилип, Фергананын чегине жетет да, анан Усрушана шаарынын¹⁵⁵ жанындагы Жабал -и Буттемге барат. Ошентип ал Бухаранын чегине чейин барат. Бул тоонун атын биз укканыбыз жок, балким, ал өзү созулуп жаткан ар бир аймакта ошол аймактын [аты] менен аталса керек.

Ал эми Усрушанадан башталып, Фергананын чегинен хырхыздарга чейин созулуп жаткан чөл ушул тоонун капталында жайгашкан. Бул тоодо, өзгөчө Усрушананын тегерегинде, кендер көп, бул тоолорду Буттем дешет, [мында] алтын, күмүш, темир, жез, коргошун, сымап, нефть, кыр жана зуфт кендери бар. Хорасанда ходженд бирюзасы дешкен бирюза да ушул тоодон чыгат.

Нашатыр тузун да ушул тоодон алышат¹⁵⁶. Бул мындай болот: тоонун чокусунун бир жеринен суу чыгат да, ал түндөсү жалындап күйөт, күндүзү от көрүнбөйт, түтүн гана көрүнөт. Анан ошол жерге үйгө окшош нерсе курушат да, бул жерден чыгып күйө турган буу эч жакка чыкпагандай кылып жылчыктардын баарын бекитишет. Убакыттын өтүшү менен буу бул үйдүн шыбына топтолот да, нашатыр тузу пайда болот. Анан үйдөгү тешиктердин бирин дароо ачышат да, шыптагы тузду чогултуп алышат. Абдан ысык болгондуктан ага түз эле кирип кетүүгө болбойт. Бир киши сууга чыланган кийиз кабаны киет да, үйгө дароо кирип, нашатыр тузун алышына алат да, дароо чыгат, анткени ал жерде кармалууга болбойт. Суу менен буу [бара-бара] ал жерден чыкпай калат да, башка жерден пайда болот, б.а. бир жерден экинчи жерге жылып жүрөт. Бир жерде түгөнгөндө, экинчи жерден казышат. Суу табылган соң ошол жерге үй курушат. Эгер үй курбаса, буу учуп кетет да, нашатыр тузун чогултууга мүмкүн болбой калат¹⁵⁷.

Ушул эле тоодон, Фергананын чегинен кара таш алышат, ал көмүр сыяктуу күйөт жана аны зергерлер менен темир усталар пайдаланышат. Таш күйүп бүткөндө күлү катып калат жана [аны] менен кир жуушат; [мындан] кийим агарат¹⁵⁸. Бул тоодо кара, ак, кызыл, сары, жашыл, көк жана башка көп түстөгү

¹⁵⁴ Жээгинде жайгашкан шаарлардын биринин аты боюнча Каспий деңизин ушинтип аташкан.

¹⁵⁵ Ушул китептин тиешелүү бөлүмүн караңыз.

¹⁵⁶ Узгенд жөнүндөгү акыркы фразаны эске албаганда, үзүндүнүн аягы (нашатыр тузун алуу процессин баяндоо, кара таш тууралуу эскерүү) В.В.Бартольддун басылмасында жок.

¹⁵⁷ Нашатыр тузун алуунун ыкмасы Истахриде бир топ кенен берилген (Ибн Хаукалда да). Ушул басылманын 19, 27 -беттерин караңыз.

¹⁵⁸ Балхинин Маджма ал-гараиб аттуу эмгегинде (XVI к.) бул тоо жөнүндө мындай кабар бар: «Фергана аймагында бир тоо бар; ал жерде отундай күйө турган таш бар, аны көмүрдүн ордуна колдонушат. Анын күлү самынга окшош.» (ЛО ИВАНДЫН кол жазмасы, С 609, 64а -бет).

асыл таштар да бар. Ушул эле тоодо, Узгенд шаарына жакын жерде нашатыр тузу бар¹⁵⁹.

IV

// (146—бет) Чөлдөр жөнүндө

Абескун көлүнүн жанындагы Дихистандын чегинен Сияхкухка [жана] хазарларга чейин чөл. Чыгыш тарабында Систандан Мекран менен Синдге чейин чөл, ал Балхтын чегинен Хорезмдин чегине чейин созулуп жатат, бул жердин кыртышы бүтүндөй эле кум. Бухаранын чек арасынан Хорезмдин чек арасына чейин да чөл, бул жердин кыртышы да кум. Нахшеб менен хорезмдик Жейхундун ортосу — чөл, Хатланда — чөл, Усрушанадан Ферганага, андан хырхыздарга чейин тоолор жөнүндөгү бапта сөз болгон тоону бойлоп чөл созулуп жатат.

V

// (166-бет) Айрым элдердин өз жеринен көчүшү жөнүндө

// (17а-бет) Хита¹⁶⁰ -хитай уруулары, алар теги боюнча Чин аймагынан. Аларга карата колдонулган Хита сөзү жаңылыш¹⁶¹, [аны] Кита¹⁶² деп окуш керек. Кита-бул Чин шаарларынын эң чоңунун аты, ал эми Улуу Чин аймагы¹⁶³ чоң аймак, анда имараттар менен шаарлар көп, Чин аймагында 300 чоң шаар бар дешет. Чин үч бөлүктөн турат. Имараттар¹⁶⁴ бар жагын айрымдар Чин-и Мотлак¹⁶⁵, башкалары Чин-и Бируни¹⁶⁶ дешет, чыгыш тарабындагы бөлүгүн Чин-и Андаруни¹⁶⁷, ошондой эле Мачин¹⁶⁸ деп а коюшат.

Улуу эмирлердин көбү Кита эмирлеринен чыккан деп айтышат. Акыркы эмир Чиндин падышасы болгон, ал ...¹⁶⁹дан улам жортуулга чыгып, жолдо согушкан жана ошентип жүрүп отуруп Баласагундун чегине жеткен, анда аларга эч ким каршылык көрсөткөн эмес, ошентип алар ошол жерде туруп калышкан. Анан алар Кита сөзүн өзгөртүп, өздөрүн Куту¹⁷⁰ дей башташкан, ал эми карапайым эл бул сөздү жаңылыш айтуу менен өздөрүн Хита дешкен.

Гуздар. Гуздардын мекени алардын тегине ылайык Параб менен Женд көлүндө жана Жейхуни-Жаждын эки тарабында. Алардын ичинен бир эл белгисиз себептерден улам Хатландын чек арасына, Балхтын чегине көчүп келип, бул жерде султан Шахид Санжар ибн Мелик шах Нур ад- Дин Зерихтин заманына

¹⁵⁹ Узгендге жакын жерде нашатыр тузунун кени бар экени Хамдаллах Казвининин Нузхат ал-кулуб аттуу эмгегинде да айтылат (206-бет).

¹⁶⁰ Текстте: хита.

¹⁶¹ Текстте: хата.

¹⁶² Текстте: К.та -Кита же Ката.

¹⁶³ Текстте: вилайат.

¹⁶⁴ Текстте: имарат.

¹⁶⁵ Контекстке караганда, Жахан-наменин автору мында Борбордук жана Батыш Кытайды айтып жатса керек («мотлак» деген сөз «абсолюттук», «жалпы», «көз карандысыз» ж.б. деп которулушу мүмкүн) (Али Акбардын эмгегиндеги Кытайдын төрт негизги аймакка бөлүнүшү менен салыштырыңыз: И.Ю. Крачковский, Арабская географическая литература, 524-бет) (ред. эск.).

¹⁶⁶ Сырткы Чин.

¹⁶⁷ Ички Чин.

¹⁶⁸ Текстте: Мачин — Түштүк Кытай ушундай аталган, караңыз: И.Ю. Крачковский, Арабская географическая литература, 524 -бет.

¹⁶⁹ Текстте: استرادتی, сөз түшүнүксүз.

¹⁷⁰ Текстте: Куту, мааниси түшүнүксүз; кутту «бактылуулар» ж.б. деген сөз болушу мүмкүн (караңыз: А.З. Будагов, Сравнительный словарь, II том, 69 - бет) же «түндүктүктөр» деген сөз болушу да ыктымал (караңыз: К.К.Юдахин, Киргизско- русский словарь, 452 -бет) (ред. эск.).

чейин турушкан; анан 547-жылдын (1152-53-жж.) айларында алар бул жерден көчүп, Хорасанга бет алып, Кермандын кыйырына келишти.

VI

// (216-бет) Асыл таштар жана башка кендер жөнүндө

*// (226-бет) Бирюза... Самарканд менен Фергананын чегинде, буга чейинки тоолор жөнүндөгү бапта сөз болгон тоодо башка кендер бар. Бирок бул жердин бирюзасынын түсү анча жакшы эмес, бул Ходжендден алып кетип, ходженддик деп аталап жүргөн бирюза. Анын түсү бир түрдүү эмес, ар түрдүү. Ал тез эле өңүн өзгөртүп, саргарып кетет*¹⁷¹.

Саид Журжанинин Масалик ва мамалигинде (ЛО ИВАНдын кол жазмасы, А 672) мындай деп кошумчаланат: «Тркестандын чегинен фергана сортун алып кетишет, ал жерде да кен бар дешет, бирок ал анча белгилүү эмес» (1126-бет).

// (236-бет) Жез. Анын кени Фергананын чегинде, мындан мурунку тоолор жөнүндөгү бапта сөз болгон тоодо. Ал жерде коргошундун кени да бар. Батыш Хорасанда да жездин кени бар.

Сымап. Парстын чегинде, Дарабгирд менен Истахрдын жанында анын кени бар, кудуктардан казып алышат. Ферганада, биз жогоруда сөз кылган тоодо да анын кени бар.

*// (24а- бет) Жыпар (мускус). Жыпардын эң мыктысын Хотандан алып келишет, андан кийинкиси Тибеттен алып келген жыпар, андан кийин татар жыпары, андан кийин кыргыз жыпары, андан кийин кашмир жыпары, андан кийин деңиз жыпары. Жыпардын эң начары деңиз жыпары, анткени деңиздин бууланышынан улам анын жыты кайтып калат. Жыпар дабет ал-мушк*¹⁷² деген маңдайында мүйүзү бар чоң эликтин киндигинде болот. Жыпар бул жаныбардын киндигине чогулган кандан пайда болот, [киндик] кычыша баштаганда, ал киндиги менен ташка, дарактарга кашына баштайт жана акырында жыпардуу баштыкча түшүп калат да, [киндик] кычышпай калат.

Сыягы, деңиз жыпары Сарандибден³⁷³ жана анын айланасынан келет. Соодагерлер жыпардуу баштыкчаны кесип жатканда кээде уюй элек кан куюлуп кетет. Соодагер ушундай жыпардуу баштыкчаны сата турган болсо, аны [аларман] кайтарып бериши мүмкүн. Ушул айтылгандар бул китеп үчүн жетиштүү.

VII

// (25а-бет) Ар түрдүү нерселердин баяны

*// (25а-бет) Фергана — Мавераннахрдын чегиндеги аймак, анын баш шаарын Ахсикет дешет. Абдан жагымдуу, сонун жер. Самарканддан Ферганага чейин 53 фарсанг болот жана Фергананы // (27а-бет) Нуширван негиздеген дешет, бул жерге адамдарды отурукташтыруу керек болгондо ал имараттарды куруп, жер иштетип, жерди көркүнө чыгарсын үчүн ар жерден бир уруудан алып келген экен. Ал жердеги элдер ар жерден болгондуктан, Аз хар хане*¹⁷³ деп аталып

¹⁷¹ Б.а. жыпардуу жныбар.

¹⁷² Цейлон (кырг. ред. эск.).

¹⁷³ Сөзмө-сөз: «ар бир үйдөн». Бул уламыш Ибн Хордабекте да бар (ВСА, III, 30 -бет), ал Фергананын баш шаарын Ануширван негиздеген, ал адамдарды ар бир үй- бүлөдөн алып, ушул жерге отурукташтырган да, Фергананы Аз хар хане деп атаган деп билдирет (ред. эск.).

калыптыр, кийинчерээк аз түшүп калып, Хархане деп окуп калышкан, кийин бара-бара Фергана¹⁷⁴ деп окулуп калган.

Ибн ал-Асирдин Китаб ал-камил фи-т-тарихи

Орто Азиянын чыгыш бөлүгүнүн тарыхы боюнча маалыматтарды жыйноодо араб тарыхчысы Изз ад-Дин Абу-л-Хусайн Али ибн Мухаммад ибн ал-Асирдин (630/1233 -34 -жылы өлгөн) Китаб ал-камил фи-т-тарих аттуу көлөмдүү хроникасы чоң мааниге ээ. В.В.Бартольддун баалоосу боюнча, Ибн ал-Асир өзүнүн эмгеги үчүн эбегейсиз зор материалды ошол кезде сейрек учуроочу сынчыл көз караш менен жыйнаган¹⁷⁵. Орто Азияны монголдордун басып алышынын тарыхы боюнча араб тилинде жазган үч автордун эмгектери гана булак боло алат: ан-Нисави, ал-Жувейни жана Ибн ал-Асир. Ушунун өзү Ибн ал-Асирдин Китаб ал-камил фи-т-тарих аттуу хроникасынын маанисин көрсөтүп турат. Котормо үчүн Торнбергдин илимий сынчыл басылмасы¹⁷⁶ пайдаланылды. Ибн ал-Асир саясий окуялардын тарыхын баяндоо менен эле чектелген эмес, ал ошондой эле өзү сөз кылган элдердин маданияты тууралуу маалыматтарды да келтирген. Исламдын алгачкы үч кылымдык тарыхын ал ат -Табариден көчүргөн, бирок аны оңдоп, кошумчаларды киргизген. Орто Азиянын тарыхында ал айрым учурларда бизге жетпей калган булактарды пайдаланган (ас- Саллами ж.б.). Кээ бир маанилүү тарыхый эпизоддорду биз Ибн ал-Асирден гана таба алабыз (мисалы, Орто Азия элдеринин тагдырына абдан чоң таасири тийген арабдар менен кытайлардын 751-жылкы кагылышуусу тууралуу кабар), булактардын көпчүлүгүндө алар эскерилген да эмес.

Ибн ал-Асирдин тарыхый хроникасы халифаттын, мусулман өлкөлөрүнүн жана алар менен коңшулаш аймактардын жалпы тарыхы болуп эсептелет. Андан Түркмөнстандын аймагын эске албаганда азыркы Орто Азия аймагынын тарыхын баяндаган бөлүктөр тандалып алынды. Айрым жерлерде Мавераннахрда болуп өткөн Кыргызстанга түздөн түз тиешеси бар тарыхый окуялардын котормосу берилди (мисалы, Караханиддердин династиясына байланыштуу окуялар).

Ибн ал-Асирдин Китаб ал-камил фи-т-тарихинен алынган үзүндүлөрдүн котормосу

I

[V том] // (344-бет) 133(750-51)-жыл

Ушул жылы Абу Дауд Халид ибн Ибрахим¹⁷⁷ ал- Хутталга¹⁷⁸ багыт алды жана ага кирди, Хубайш ибн аш- Ш.б.л.¹⁷⁹, анын падышасы, сөзгө келген жок, чепке дыйкандары менен бирге бекинип алды жана Абу Дауд катуу талап кылганда ал

¹⁷⁴ Фергананын атынын келип чыгышы жөнүндөгү ушундай эле түшүндүрмө Хамдаллах Казвининин Нузхат ал-кулуб (246-бет) аттуу эмгегинде жана Балхинин Маджма ал-гараибинде (АО ИБАНдын кол жазмасы, С 609, 376 -бет) да бар.

¹⁷⁵ Караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 46-47 -беттер.

¹⁷⁶ Кыскартуулардын тизмесин караңыз.

¹⁷⁷ Абу Дауд Халид ибн Ибрахим аз - Зухди - арабдардын кол башчысы, кийин Хорасан аймагына аким (амил) болгон, 140/757-58-жылы өлгөн (караңыз: Ибн ал-Асир, V том, 370 -371 -беттер).

¹⁷⁸ Ал –Хуттал- Пянж менен Вахштын ортосундагы, азыркы Тажикстандын чек арасындагы аймак.

¹⁷⁹ Үндүүлөрү белгисиз.

дыйкандары жана жалданма аскери¹⁸⁰ менен чептен чыгып, Фергана а барып, андан түрк аймагына¹⁸¹ өтүп, Синдин падышасына барды. Абу Дауд алардын колго түшкөндөрүн Абу Муслимге¹⁸² жөнөттү...

Ушул [жылы] Фергананын ихшиди менен Шаштын падышасы чатакташып калышты. Ихшид Син падышасынан жардам сурады, [ал] болсо ага 100 миң жоокер берди, Шаштын падышасын курчап алышты жана ал акырында Син падышасынан ырайым сурады, падыша ага жана анын жакындарына тийген жок. Бул кабар Абу Муслимге жетип, ал алар менен согушуу үчүн Зийад ибн Салихти¹⁸³ жөнөттү. Алар Тараз дарыясында¹⁸⁴ беттешип, мусулмандар аларды жеңишти, 50 миңин кырып, 20 миңге жакынын колго түшүрүштү, калгандары Синге качышты. Салгылашуу [жүз] отуз үчүнчү жылдын зу-л-хиджа айында (751-жылдын июль айында) болуп өттү.

II

[VIII том] // (97-бет) 310 (922-23)-жыл Ийяс ибн Исхак ибн Ахмад ибн Асад Саманиддин козголоңу жөнүндө аңгеме¹⁸⁵

Анан жогоруда сөз болгон Ийяс ибн Исхак ибн Ахмад козголоң чыгарды. Ал мурун атасы чыгарган козголоңго катышып, кийин Ферганага качкан эле. Ал Ферганага келип, бул жерде экинчи жолу козголоң чыгарганга чейин турду жана бул козголоңдо ал Мухаммад ибн ал-Хусайн ибн Муттан¹⁸⁶ жардам сурады жана түрктөрдөн [кол] курады. Ал 30 миң атчан аскер жыйнады. Ал Самаркандга ас-Саид Наср ибн Ахмаддын душманы катары бет алды. Наср ага каршы Мухаммад ибн Асадды¹⁸⁷ жана башкаларды 2500 кишинин коштоосу менен аттандырды. Алар [душман] келер күнү Самарканддын сыртына буктурма коюшту. Алар келип, жайланышып жатканда, буктурмадагылар бактын арасынан качырып чыгып, кылычтап киришти, Ийяс менен анын тарапкерлери качууга аргасыз болушту. Ийяс Ферганага качты, ал эми Ибн Мутт Исфиджабга¹⁸⁸, анан Тараз аймагына кетти. Бирок ал барган аймактагы бир дыйкан кабардар болду да, ач көздүктөн аны [Ибн Мутту] кармап, өлтүрдү да, башын Бухарага жөнөттү. Ибн Мутт эр жүрөк киши болгон. Козголоң учурунда ал төөлөрдү мамлекеттин пайдасына зордук менен алып койгон¹⁸⁹, бирок алардын ээлери төөлөрүн талап

¹⁸⁰ Текстте: Аш-шакирийа. Жалданма аскер деп адатта жалданма сакчыларды, гвардияны айтышкан. (бул термин тууралуу кененирээк маалымат алуу үчүн караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 238, 241-беттер) (ред. эск.).

¹⁸¹ Текстте: балад ат-түрк; энчилүү ат (географиялык аталыш) катары адатта Билад ат-Түрк формасы колдонулат.

¹⁸² Абу Муслим-Хорасандагы аббасид төнкөрүшүнүн уюштуруучусу, ири саясий ишмер. Аббасид төнкөрүпгүнөн өлгөнгө чейин Хорасандын акими болгон. 137-жылы шабан айында (755 -жылдын январы) өлтүрүлгөн.

¹⁸³ Зийад ибн Салих-Абу Муслимдин заманында Мавераннахрдын башкаруучуларынын бири.

¹⁸⁴ Азыркы Талас дарыясынын өрөөнү.

¹⁸⁵ Ийяс ибн Исхак — ошол кезде бийликте турган саманид династиясынын өкүлү Наср II нин (301-331/914-943) тууганы.

¹⁸⁶ Ибн Мутт жөнүндө караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 301 жана 326-беттер. Ибн Мутттун жеңилип калып Исфиджабга качкандыгы тууралуу маалыматты Бартольддун Ибн Мутт Исфиджабдын акими болгон деген пикири да тастыктап турат.

¹⁸⁷ Абу Амр Мухаммад ибн Асад-саманид династиясынын башка бир мүчөсү, караңыз: В.В.Бартольд, Из минц-кабинета С. - Петербургского университета, II. Неизданный саманидский фельс. — ИРАО, т. XII, 1899, 059 -бет.

¹⁸⁸ Исфиджаб (араб булактарында кээде Исфиджаб, кээде Исфиджаб деп берилет) Сайрамга жакыш жерде, азыркы Чимкенттин жанында болгон.

¹⁸⁹ Текстте: **وكان قد سخر (II) جمالا عند خروجه**

кылып келген.Ал: «Мен силерге төөлөрүңөрдү кийин, Багдаддан¹⁹⁰ берем», — деп койгон жана бул анын силерге эч нерсе бербейм дегени болчу. Ал аскеринин көптүгү менен күчүнө ишенген. Бирок тагдырга чара жок эмеспи, маңдайга эмне жазылса, ошол болот.

Кийин Илийас кайрадан, үчүнчү жолу козголоң чыгарды. Ага Абу-л-Фадл ибн Абу Йусуф, Шаштын акими жардам берди. Ага каршы Мухаммад ибн Алийаса жөнөтүлдү. Ал алар менен согушуп, Илийас Кашгарга качууга аргасыз болду, ал эми Абу-л-Фадл болсо колго түштү, аны Бухарага алып келишкен соң ушул жерде каза тапты.

Ал эми Илийас болсо кашгарлык Туган - тегин деген дыйканга күйөө бала болуп, ошол жерде жашап калды. Фергананы болсо андан кийин Мухаммад ибн ал -Музаффар¹⁹¹ башкара баштады, Илийас ибн Исхак бута чыдай албай кайра келди. Мухаммад ибн ал-Музаффар аны менен согушуп, аны кайра кууп чыгып, Кашгарга кайтууга аргасыз кылды. Кийин Мухаммад ибн ал -Музаффар ага кат жазып, экөө тил табышты да, Илийас Бухарага кайтып келди. ас - Саид аны кадырлап, анын кызына үйлөндү жана ал алар менен чогуу жашап калды.

III

// (157-бет) 317 (929-30)-жыл

Кара-тегинге¹⁹² келе турган болсок, ал Бустта өлдү жана анын сөөгүн Исбиджабга, «Кара-тегиндин рибаты» деген ат менен белгилүү болгон өзүнүн рибатына алып келип коюшту. Анын ээлиги¹⁹³ болгон эмес, ал мындай деп айтчу: «Кармала турган эч нерсеси болбош үчүн жоокердин бар нерсеси өзү менен кошо жүрүш керек.»

IV

// (310-бет) 332 (943-44)-жыл

Ушул жылы Абдаллах ибн Ашкам эмир Нухка каршылык көрсөтүп, Хорезмге кирип бекинип алды. Ушул себептен улам Нух Бухарадан Мервге аттанды жана ага каршы Ибрахим ибн Барс башында турган аскерди жөнөттү. Алар ага (Ибн Ашкамга) карай жөнөштү, бирок Ибрахим жолдо көз жумду. Ибн Ашкам түрктөрдүн падышасы менен кат алышып, байланышып тургандыктан, ага баш калкалады. Түрк падышасынын уулу Нухтун колунда, Бухарада туткунда болчу. Нух анын атасына Ибн Ашкамды кармап берсең, уулуңду бошотом деп сунуш кылды. Түрк падышасы бута макул болду. Ибн Ашкам муну уккандан кийин Нухка баш ийип кайра келди жана Хорезмден ажырады. Бирок Нух ага жамандык кылган жок, аны кечирип, кайра сый көрсөттү.

V

340 (951—52)-жыл

// (369-бет) Ушул жылы Мансур ибн Кара-тегин¹⁹⁴, хорасандык аскерлердин башчысы өлдү. Ал өлгөндө хорасандык аскерлер Нисабурга кайтып келди. Мансурдун сөөгү Исбиджабга, атасынын жанына коюлду.

¹⁹⁰ Сөзмө-сөз: «Багдаддан».

¹⁹¹ Абу Бакр Мухаммад ибн ал-Музаффар — эмир Наср II нин заманындагы хорасан аскеринин башчысы (караңыз: Ибн ал-Асир, VIII том, 155 -бет).

¹⁹² Кара-тегин — Наср II нин козголоңчул кол башчыларынын бири, Сиджистан аймагында аракеттенген (караңыз: Ибн ал -Асир, VIII том, 155-157-беттер).

¹⁹³ Текстте: дай'а

¹⁹⁴ Мансур ибн Кара-тегин — кашгарлык дыйкан Кара-тегиндин уулу.

// (370-бет) Мансурдун Нисабурдан Рейге келип, өзүнүн гуламын Исбиджабдагы атасы Кара-тегиндин сөөгү коюлган рибатына ошол жерде турасың деп жөнөткөнү абдан таң каларлык. Коштошуп жатып ал ага: «Менин сөөгүмү ошол чөлгө алып баратканын сени көргөндөй көрүп турам», — дептир. Ошондон көп өтпөй эле өлүп, сөөгүн ошол чөлгө алып барышыптыр...

VI

[IX том] [Чыгыш аймактардагы (Жети-Суу, Кашгар, Турфан, Түндүк Кытай) түрктөрдүн Бухарага, Самаркандга жана түштүккө карай Тохаристан тарапка жылышы. Саманид династиясынын аягындагы жана Газневид династиясынын башталышындагы окуялар]

Илек-хандардын заманы // (68—бет) 383 (993-94)-жыл Түрктөрдүн Бухарада бийликке келиши жөнүндө баян

Ушул жылы Бухара шаарын Богра-хан ат-Турки деген ат менен белгилүү болгон Шихаб ад-Даула Харун ибн Сулайман (// (69-бет) Илек ээлеп алды; Кашгар менен Баласагун, Синдин чек арасына чейинки жерлер ага караган. Мунун себеби төмөнкүдөй болгон. Абу-л-Хасан ибн Симжур¹⁹⁵ өлгөн соң Хорасанды анын уулу Абу Али башкарып калган, ал ар-Ради Нух ибн Мансурга¹⁹⁶ кат жазып атасынын ээлигин өзүнө берүүнү сураган жана анын макулдугун алган. Ага ардактуу кийим жөнөтүлгөн жана ал бул кийимдин өзү үчүн жөнөтүлгөнүнөн шек санаган эмес. Бирок элчи Гератка кеткен жолго жеткенде, ошол жолго салган да, ардактуу кийим жана Хорасанга бийлик кылуу грамотасы андагы Фаикке¹⁹⁷ берилген. Ошондо Абу Али өзүн алдап коюшканын жана мунун өзүнө карата ойлонуп жатышкан жамандыктын белгиси экенин түшүнгөн. Фаик ардактуу кийимди кийип, Гераттан чыгып, Абу Алиге карай жөнөгөн, бирок анын кабарын алган Абу Али жан — жөкөрлөрү менен дароо жолго чыгып, тез жүргөн¹⁹⁸ жана кабарчыдан мурун жетип, Бушенж менен Гераттын ортосунда Фаикке кол салган жана Фаик менен анын тарапкерлерин качууга аргасыз кылып, алар Мерверудга качышкан.

Абу Али эмир Нухка кат жазып, өзүн Хорасанга аким кылып дайындоону кайрадан талап кылган жана ал буга макул болуп, Хорасандын бийлигин мурдагыдай эле бүтүндөй бойдон ага берген. Герат Фаикке тиешелүү болгон. Абу Али Нисабурга салтанат менен кайткан жана Хорасандын казынасын ээлеп алган¹⁹⁹. Нух аскер кармап туруу үчүн казынанын бир бөлүгүн өзүнө берүүнү сурап кат жазган, бирок ал кечирим сураганы менен эч нерсе берген эмес. Ошол эле учурда ал [акча] бербей койгону үчүн коркуп, жогоруда сөз болгон Богра-ханга кат жазып, аны Бухарага кол салып, аны Саманиддерден тартып алууга шыкактаган жана аны мунун мүмкүн экендигине ишендирген. Алар ошентип сөз байлашып, Мавераннахрды Богра-хан, Хорасанды Абу Али бийлемек болгон. Богра-хан бул өлкөнү башынан көксөп жүргөн, эми ал ушуга чындап ниеттенип калды.

¹⁹⁵ Кухистандын акими Абу-л-Хасан Симжур (377/987-88-жылы өлгөн) Саманиддердин душманы болуп, эмир Мансурдун заманында Хорасанды башкарып турган (караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 310 жана кийинки беттер)

¹⁹⁶ Эмир ар-Ради Нух ибн Мансур (365/976 - 387/997).

¹⁹⁷ Фаик — саманиддердин кол башчыларынын бири, теги түрк, Герат менен Балхтын акими болуп турган (караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 323 жана андан кийинки беттер).

¹⁹⁸ Текстте: ва-тава-л-маназила, сөзмө-сөз: «өргүүлөрдү жандап өтүп».

¹⁹⁹ Текстте: ва-жаба амвала Хурасан.

Фаик болсо өзүнө келгенче Мерверудда турду. Ага тарапкерлери кошулду жана уруксат сурабастан туруп Бухара тарапка кошулду. Эмир Нух мындан шектенип, ага каршы аскер жөнөтүп, кармап келүүнү буюрду. Алар жолуккан жерден согушка киришти жана Фаик менен анын тарапкерлери качышты, эмир Нух болсо Термезди көздөй салды. Бута чейин эмир Нух ал — Жузжандын²⁰⁰ акимине кат жазып (аким Абу-л-Харис Ахмад ибн Мухаммад Феригунид болчу), Фаикке кол салууну буюрган эле. Ал көп аскер жыйнап, ага карай жөнөгөн, бирок согушта Фаик аларды жеңип, качууга аргасыз кылган жана алардын мал-мүлкүн ээлеп алган жана ал да Богра-ханга кат жазып, // (70 — бет) өлкөнү басып алууга үндөгөн.

Ал Бухарага карай жөнөп, Саманид өлкөсүнө кол салган жана анын көп жерлерин биринин артынан бирин каратып алган. Нух ага каршы көп аскер жөнөтүп, анын башчысы кылып өзүнүн негизги кол башчыларынын бири Инжди²⁰¹ дайындаган. Бирок Богра-хан алар менен беттешип, качууга аргасыз кылып, Инж баш болгон башчыларын колго түшүрүп алган. Аларды жеңген соң ал бул өлкөнү басып аларына чындап ишенип калды, ал эми Нух менен анын тарапкерлеринин шаабайы сууп калды. Эмир Нух Абу Али ибн Симжурга кат жазып, андан жардам сурап, аскери менен келүүнү буюрду, бирок ал буга жооп берген жок, ошентсе да ал²⁰² Хорасандан чындап үмүттөнүп калды. Богра-хан Бухарага багыт алды жана аны бул жерде Фаик тосуп алып, өзгөчө сый көрсөтүү менен ага кошулуп кетти. Алар Бухараны камашты, эмир Нух болсо бекинип алды. Богра-хан Бухараны ээлеп, анда туруп калды. Эмир Нух ал жерден жашыруун түрдө качып чыгып, дарыядан өтүп, Амул аш-Шаттка²⁰³ баш калкалады. Ага тарапкерлери келип кошулду жана көп аскер чогулду жана алардын баары ушул жерде турушту. Нух Абу Алиги кайра-кайра кат жазып, чабармандын артынан чабарман жөнөтүп, жалдырап жардам сурады, бирок ал ымга келбей койду. Фаик болсо Богра-хандан Балхка барып, аны башкаруу үчүн уруксат сурады, ал болсо ошондой кылууга буйрук берди. Фаик ал жерге барып, ошол жерде туруп калды.

VII

// (76-бет) 385/995-жыл

... Фаикке келе турган болсок, ал Мавераннахрдагы Илек-ханга барды, ал болсо аны сый менен тосуп алып, борбор шаарын кайтарып берүүнү убада кылды жана Нухка кат жазып, Фаикке Самарканддын бийлигин берүүнү сурады. Ал буга макул болду жана Фаик анда (Самаркандда) туруп калды.

VIII

389 (998-99)-жыл

// (105-бет) Ушул жылы Махмуд ибн Себук-тегин менен Илек-илхан ат-Туркинин (анын аты Абу Наср Ахмад ибн Али, ардактуу ылакап аты Шамс ад-Даула) аракетинин натыйжасында Саман уулдарынын мамлекети жок болду. // (106-бет) Алардын мамлекети зор болуп, көп жерлерди, Хулвандын²⁰⁴ чек арасынан Мавераннахрдагы Түрк өлкөсүнө чейинки жерлери камтыган. Тартиби жана адилеттүүлүгү боюнча бул эң мыкты мамлекеттердин бири эле...

²⁰⁰ Жузжан (Гузган) — Балх менен Мервдин ортосундагы аймак.

²⁰¹ Текстте: **انج** Айаж (Аяч) **اسج** болуш керек, караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 320-бет.

²⁰² Текстте: ва.

²⁰³ Жээктеги Амул, кийинки Чаржоу.

²⁰⁴ Хулван ошол мезгилдеги Ирактын чыгыш чек арасында болгон.

IX

*// (156-бет) 401/1010-11-жыл Илек-илхан менен анын бир тууганынын
ортосундагы согуш жөнүндө баян*

Ушул жылы Илек-илхан колун баштап, өзүнүн бир туутаны Туган-хан менен согушканы жөнөдү, бирок Узгендге жеткенде, оор кар түшүп, [Илек-илхан] Самаркандга кайтууга аргасыз болду. Жортуулдун себеби анын бир тууганы Йамин ад-Дауладан²⁰⁵ Илек- күткөн эмес элем», — деп айтканы, күнөөнүн баарын бир тууганына жүктөп, өзүнүн буга тиешеси жоктугун билдиргени

X

*// (169—бет) 403/1012—13—жыл Илек-илхандын өлүмү жана бийликтин анын
бир тууганы Туган-ханга өтүшү жөнүндө баян*

Ушул жылы Хорасанга кайтып барып, Йамин ад- Дауледен өч алууга камынып жатып Илек-илхане каза болду. Ал Кадир-хан менен Туган-ханга²⁰⁶ кат жазып, жардам сураган эле. Ал Йамин ад-Даулага элчилерин жөнөтүп, тынч жашоону сунуш кылуу менен: «Эгер сен Индияга жортуул жасасаң, мен түрктөргө жортуул жасасам, ислам менен мусулмандарга пайдалуу [болор эле], бир тарап экинчисин тынч койсо, бул достук мамиленин далили болот», — деп айткан. Ал буга макул болуп, чыр-чатак тыйылган. Экөө тең капырларды басып алууга киришкен. Илек-илхан ак көңүл, адилет [киши] болгон, өзү динчил эле жана динге кызмат кылган кишилерди колдоп, илим менен илимдин кишилерин даңктаган жана аларга көп жакшылык кылган.

XI

408 (1017—18)-жыл

// (209 — бет) Ушул жылы арасында хитайлар да бар 300 миңден көп үйлүү түрк уруулары Синден чыгып, Мавераннахрды басып алган, Алла таала буюрса, баяныбыз ушул тууралуу болмокчу.

Алардын басып киришинин себеби Туган-хан Түркестанды бийлеп турганда, катуу ооруп калат да, алар өлкөнү басып алууга ниеттенип жөнөшөт да, өлкөнүн бир бөлүгүн басып алып, мал менен туткундарды алып кетишет. Баласагунда ооруп жаткан Туган-ханга бул кабар жеткенде, алар шаардан сегиз күндүк жерге келип калган эле. Туган-хан Алла тааладан капырлардан өч алып, өлкөсүн коргоп калганча коё туруусун, андан кийин эмне кылса ошо кылуусун сурап жалынат. Алла таала анын айтканына көнүп, аны айыктырат. Ал аскер чогултуп, элдерди жардамга чакырып, мусулман аймактарынын баарына кат жазган. Ошентип ал 120 миң ыктыярдуу кол кураган.

// (210-бет) Анын айыгып кеткенин, көп кол курап келатканын уккан түрктөр өз өлкөсүнө кайтышат. Ал алардын артынан үч ай кууйт, акырында алар душман алыс калды²⁰⁷, кутулдук деп калганда кол салган. Ал алардын 200 миңден ашыгын өлтүрүп, 100 миңге жакынын колго түшүргөн, аттары менен үйлөрүн олжолоп, буга чейин мынчаны эч ким олжолоп көрбөгөн эсепсиз алтын жана күмүш идиштерди, Син буюмдарын алып Баласагунга кайткан. Баласагунга келген соң ал кайрадан ооруп, ошол оорудан каза болгон. Ал ак көңүл, адилет

²⁰⁵ Йамин ад- Даула — Газналык Махмуд ибн Себук-тегин (388/998- 421-/1030). болгон. Муну уккан Илек -илхан каарданып, жортуул жасаган эле.

²⁰⁶ Кадир-хан жана Туган-хан — Илек-хандын туугандары жана ошол династиянын мүчөлөрү.

²⁰⁷ Мында Баласагундан (Чүй өрөөнүндөгү Караханиддердин борбору) аркы аралык жөнүндө сөз болуп жатат.

[киши] болгон, дин менен динге кызмат кылган кишилерди колдоп, илим менен илимдин кишилерин сүйгөн жана аларга көп жакшылык кылган...

ХII

*// (210-бет) Анын бир тууганы Арслан-хандын падышалыгы
жөнүндө баян*

Туган-хан өлгөн соң анын бир тууганы Абу-л-Музаффар Арслан-хан такка отурган, анын ардактуу ылакап аты Шараф ад-Даула. Ага жогоруда сөз болгон Богра-хан Харун ибн Сулаймандын Бухараны бийлеп турган уулу Кадир-хан Йусуф каршы чыкты. Ал Туган-хандын Самарканддагы өкүлү болгон²⁰⁸ жана Йамин ад-Даулага кат жазып, андан Арслан-ханга каршы жардам сураган. [Йамин ад-Даула?] Жейхунга кемелерди тизип туруп, аларды чынжыр менен бириктирип көпүрө жасап (көпүрө дегенди буга чейин бул жерде билишкен эмес), аны менен дарыядан өтүп, Арслан-ханга каршы жардам берди. Кийин Йамин ад-Даула андан чочулап, өз өлкөсүнө кайтты²⁰⁹. Кадир-хан менен Арслан хан Йамин ад-Дауланын өлкөсүнө кол салып, аны бөлүп алуу үчүн жарашты да, Балхка бирге киришти. Бул кабар Йамин ад-Даулага жетип, ал тигилер менен согушуп кирди. Эки тарап тең чыдап турду да, акырында түрктөр качып, Жейхундан өтүштү, кутулгандардан чөгүп өлгөндөр көбүрөөк болду. Хорезмдин башкаруучусунун элчиси согуш бүтөрү менен келип, Йамин ад-Даулени жеңиши менен куттуктады. // (211-бет) Ал: «Силер кайдан билдиңер», — деп сурады. Ал: «Сууда агып бараткан шуштугуй калпактардан», — деп жооп берди.

Йамин ад-Даула кайра аркы өйүзгө өттү. Бул өлкөнүн эли Кадир-ханга Йамин ад-Дауланын аскеринин зордук — зомбулугун айтып даттанды. Ал: «Биз менен жоонун ортосундагы иш жакында чечилет. Эгер биз жеңсек, силерди коргойбуз, эгер биздин душманыбыз жеңсе, силер бизден кутуласыңар», — деп айтты. Анан ал Кадир-хан экөө жолугуп, тамак жешти.

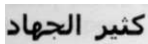
Кадир — хан адилеттүү, адамгерчиликтүү киши болгон жана көп жолу жихадга чыккан²¹⁰. Анын жеңип алган жерлерине Хотан да кирет, бул Син менен Туркестандын ортосундагы өлкө, мында окумуштуулар менен кадырман кишилер көп. Ошентип 423 (1031 — 32) — жылы ал өлгөнгө чейин ушундай болуп турду. Ал өлгөндөн кийин анын артында үч уулу калды; алардын бирөө Абу Шуджа Арслан-хан болгон, ага Кашгар, Хотан жана Баласагун караган, анын атына хутба окулган. Анын ардактуу ылакап аты Шараф ад-Даула болгон. Ал эч качан шарап ичкен эмес, динчил кишилер менен окумуштууларды сыйлаган такыба киши болгон, мындай кишилер ага ар тараптан келип турушкан, ал болсо аларды тосуп алып, аларга колдоо көрсөтүп турган.

Бограөхан ибн Кадир-хан да анын уулдарынын бири. Ага Тараз менен Исбиджаб караган, бирок бир тууганы Арслан келип, анын жерин тартып алган. Алардын ортосунда согуш башталган. Арслан-хан качып, бирок колго түшүп калган. Ал түрмөгө камалган, анын өлкөсү Богра-ханга өткөн. Кийин Богра-хан падышалыкты уулу Хусайн Жагры — тегинге берип, аны мураскор деп жарыялаган. Богра-хандын башка бир аялынан кичинекей уулу бар болчу. Ал аялдын буга жини келип, аны менен үй-бүлөдөн бир нече кишини уу берип

²⁰⁸ Текстте: ва-кана йанубу ан Туган-хан би-Самарканд.

²⁰⁹ Утби менен Гардизиде бул жортуул тууралуу эч нерсе айтылбайт (караңыз: В.В. Бартольд, Туркестан..., 342 -бет).

²¹⁰ Текстте:

өлтүргөн. Ал Арслан-хан ибн Кадир-хандын бир тууганын да муунтуп өлтүргөн. Бул иш 439 (1047 — 48) — жылы болгон. Аял анын жакын адамдарын да өлтүрүп, өзүнүн Ибрахим аттуу уулун такка отургузган да, аны аскер менен Йинал-тегин бийлеп турган Барсхан шаарына²¹¹ жөнөткөн. Йинал-тегин аны жеңип, өзүн өлтүргөн, аскери болсо Ибрахимдин энесин карай качкан. Богра-хандын балдары ынтымаксыз болгон жана аларга Самарканддын акими Тафгаж-хан кол салган...

XIII

// (213—бет) Кашгар жана Түркестан жөнүндө баян

Кашгарга келе турган болсок, ал-Түркестандын шаары²¹², жогоруда эскерилгендей, ал Йусуф Кадир-хандын уулу Арслан-ханга караган, андан кийин 15 ай бою Тараз менен Шаштын акими Махмуд Богра-хандын колунда болгон. Ал өлгөндөн кийин аны Йусуф Кадир-хандын уулу Тогрул-хан башкарган. Анда падышанын бийлиги болгон²¹³ жана Баласагунду бийлеген. Анын бийлиги 16 жылга созулган. Анан ал өлүп, такка уулу Тогрул-тегин келген, бирок ал эки ай гана падыша болгон. Анан бийликке Харун Богра-хан, Йусуф Тогрул-хандын бир туутаны, Тафгаж Богра хандын уулу келген.

[Арслан хан]²¹⁴ Кашгарга өтүп, Харунду кармап алган. Аскери ага баш ийген жана ал Кашгарды, Хотанды жана анын тегерегиндеги Баласагунга чейинки жерлерди каратып алган да, 29 жыл падыша болгон. Ал 496 (1102 — 03)-жылы өлгөн соң анын уулу Ахмад ибн Арслан хан бийликке келген. Ал халиф Мустазхирге²¹⁵ элчи жөнөтүп, ардактуу кийим жана наам сураган. Ал анын сураганын берип, Нур ад-Даула²¹⁶ деп атаган.

XIV

// (355- бет) 435/1043-44-жыл Мавераннахрдагы түрктөрдүн . окуялары тууралуу баян

Ушул жылы сафар айында (1043-жылдын сентябрь айында) Баласагун менен Кашгардын тегерегиндеги мусулман шаарларына түн ичинде басып кирип, талап-тоноп кетип турган 10 миң үйлүү каапыр түрктөр ислам динин кабыл алышты. Алар Курман айтта²¹⁷ 20 миң койду курмандыкка чалышты жана ошентип Алла таала мусулмандарды кастыктан арылтты. Алар жайкысын Булгар аймагын жайлап, кышкысын Баласагундун тегерегинде кыштап келишкен, бирок ислам динине кирген соң алар бүт өлкөгө тарап кетишти; ар бир аймакта миңге жакын же андан көбүрөөк түтүн болуп, бул алардын коопсуздугуна жараша болгон, анткени алар бирин — бири мусулмандардан коргоо үчүн биригишкен.

Түрктөрдүн арасында ислам динин кабыл албаган Син аймактарындагы татарлар менен хитайлар гана калды.

// (356-бет) Баласагун менен Түрк өлкөсүнүн өкүмдары Шараф ад-Даула²¹⁸ болгон. Ал такыба киши болгон жана бир туугандары менен жакын туугандарынын баш ийгенине ыраазы болуп, өлкөнү аларга бөлүп берген. Бир тууганы Арслан — тегинге Түрк өлкөсүнүн көп жерин, Тараз менен Исбиджабды

²¹¹ Ысык-Көлдүн жээгиндеги шаар (караңыз: В.В.Бартольд, Отчет о поездке в Среднюю Азию, 32-бет).

²¹² Мадина Туркистан.

²¹³ Текстте: **فاستولى على لملك**.

²¹⁴ Аңгеме кайрадан Арслан хан жөнүндө боло тургандыгы байкалып турат.

²¹⁵ Мустазхир-аббасид халифи (1094-1118).

²¹⁶ Б.а. «Мамлекеттин жарыгы».

²¹⁷ 10 — зу-л-хиджжа / 10-июль 1044-жыл.

²¹⁸ Шараф ад-Даула-Абу Шуджа Арслан хан II (болжол менен 421/1030 — 448/1056).

бир тууганы Богра ханга, Фергананы бүт бойдон атасы менен бир тууган абасы Туга ханга, Бухара менен Самаркандды жана башка шаарларды Ибн Али — тегинге берген. өзү болсо Баласагун менен Кашгарга канаат кылган.

XV

// (365—бет) 438 (1046—47)-жыл [Түрк элдеринин көчүшү]

Ушул жылы Тибет аймагынан эсепсиз түрк көчүп чыкты. Алар Арслан ханга кайрылышты, анткени ал букараларына жакшы караган. Алар анын мамлекетине каршы иш кылбастан ушул жерде туруп калышкан²¹⁹. Ал аларга кишилерин жиберип, аларды ислам динине кирүүгө үндөгөн, бирок алар макул болушкан эмес жана качып да кетишкен эмес.

XVI

444 (1052-53)-жыл

// (400 -бет) Абд ар — Рашид²²⁰ муну билген соң өзүнүн жакын жана ишенимдүү кишилерин чогултуп, аларга бул кабарды айтты²²¹. Алар мунун коркунучтуу экенин айтып, мындай дешти: «Куралданганга үлгүрбөйбүз, чепке барып, баш калкалагандан башка айла жок». Ал Газна чебине чыгып кетти, эми ага эч ким жете алмак эмес. Кийинки күнү Тогрул шаарга келип, эмирдин сарайына токтоп, чептегилер менен Абд ар — Рашидди берүү жөнүндө сүйлөшө баштады. Ал аларды кызыктырып ар кандай сыйлыктарды сунуш кылды, аны бербесеңер, силерди да өлтүрөм деп коркутту. Анан алар аны (Абд ар-Рашидди) кармап беришти, ал аны өлтүрдү да, шаарды ээлеп, Масуддун²²² кызына зордук менен үйлөндү.

Индия аймактарында Хирхиз деген эмир болуп, анын көп сандаган аскери бар болчу. Тогрул Абд ар-Рашидди өлтүрүп, бийликти алгандан кийин ага кат жазып, гузздардын колундагы аймактарды²²³ кайтарып алууга жардам беришин сурады жана бул үчүн эсепсиз сыйлыктарды убада кылды. Бирок ал анын ишин жактырбай, уяткарды жана ага каарданып, орой жооп кайтарды. Ал Тогрулдун аялы Масуд ибн Махмуддун кызына жана башкы кол башчыларга²²⁴ кат жазып, падышасын жана падышасынын баласын өлтүргөн²²⁵ Тогрулга чыдап отургандары үчүн аларды жемелеп, өч алууга үндөдү. Алар анын катын окугандан кийин жаңылыштык кетиргенин түшүнүштү. Алар тобу менен Тогрулга киришти да, алардын бири аны кылыч менен чапты, ага калгандары кошулуп, аны өлтүрүштү.

Хажиб Хирхиз²²⁶ беш күндөн кийин келди жана Абд ар-Рашидге кайгырып, Тогрулду жана ага көмөкчү болгондорду айыптады. Ал башкы кол башчыларды жана шаардын белгилүү кишилерин чакырып, // (401—бет) аларга мындай деди: «Дин менен ыйманга терс иштер болгонун силер билесиңер. Мен букарамын, а иш үчүн өкүмдар керек. Эстегилечи, силерден ушундай ким бар?» Бийликти Фаррухзад ибн Масуд ибн Махмудга²²⁷ берүүнү айтышты, ал болсо чептердин

²¹⁹ Алар өлкөнү басып алуу үчүн илгерилебестен, алгач келип отурукташкан жеринде кала беришсе керек.

²²⁰ Абд ар-Рашид-Маудуд Газневиддин абасы жана мураскору (440/1048-444/1053).

²²¹ Сөз хажиб Тогрулдун козголоңу жөнүндө болуп жатат.

²²² Масуд I Газневид (421/1030-432/1041).

²²³ Б.а. ушул учурда Селжукиддер басып алган Газневид мамлекетинин аймактарын.

²²⁴ Текстте: вуджух ал-куввад.

²²⁵ Сөзмө-сөз: «өлүмдөн».

²²⁶ Текстте: **خير خيز الحاجب** Торнберг пайдаланган башка кол жазмаларда: **خير خيز**.

²²⁷ Фаррухзад ибн Масуд ибн Махмуд (444/1053- 451/1059)- Абд ар-Рашиддин жээндеринин бири.

биринде камалуу болчу. Аны алып келишип, эмир сарайына отургузушту, Хирхиз болсо иштерди башкарып анын жанында калды. Ал Абд ар — Рашидди өлтүргөнгө жардам бергендердин баарын кармап өлтүрдү. Дауд²²⁸, Тогрул бектин бир тууганы, Хорасандын башкаруучусу, Абд ар — Рашиддин өлтүрүлгөнүн уккандан кийин аскерин жыйнап, Газнага бет алды, бирок Хирхиз аны тосуп чыгып, аны менен согушту жана Даудду качууга аргасыз кылып, алардын болгон мүлкүн олжолоп алды.

XVII

[X том] // (114—бет) Самарканддын баш ийбестиги жөнүндө баян

Жикилийа²²⁹ деген ат менен белгилүү болгон Самарканд аскеринин башчысы Айн ад-Даула ушул окуядан улам султандан коркуп, Йакуб-тегинге, кат менен кайрылып, өзүнө чакырды. Йакуб — тегин Кашгар падышасынын (анын падышалыгы Аб Набаши²³⁰ деген ат менен белгилүү болгон) бир тууганы болуп, чеп анын колунда болгон. Ал Самаркандга келип, экөө келишим түзүштү. Анан Йакуб аны менен иш болбой турганын түшүнүп, андан запкы көргөн букараларын ага каршы тукурду жана өлтүргөн адамдардын каны үчүн Йакуб казылардын чечими менен аны өлтүрдү. Бул кабар Мелик-шахка жетип, ал Самаркандга кайтып келди.

... Мелик-шах Самарканддын баш ийбегенин жана Айн ад-Дауланын, жикилийанын башчысынын өлтүрүлгөндүгүн уккан соң Самаркандга кайтып келди. Ал Бухарага келгенде, // (115-бет) Самаркандды ээлеп алган Йакуб Ферганага качып, өзүнүн ээлигине барды. Анын аскеринин бир тобу²³¹ султанга баш калкалап келди. Аны ат — Тавасис²³² деген кыштакта тосуп алышты. Султан Самаркандга келген соң аны ээлеп, ага эмир Абраны (?) [башкаруучу] кылып дайындап, өзү Йакубдун артынан түштү жана өзү Узгендге токтоп, аскерин аны издөөгө жөнөттү. Султан Йакубдун бир тууганы Кашгар падышасына кишилерин жиберип, Йакубду кармап берүүнү талап кылды. Йакубдун аскери ага каршы козголоң чыгарып, казынасын талады, ал өзү болсо атчан Кашгардагы агасына баш калкалап качууга аргасыз болду. Султан муну угуп, Кашгар падышасына кайрадан кишилерин жиберди жана Йакубду кармап бербесе, өлкөсүн басып аларын айтып коркутту.

Кашгар падышасы султандан корксо да, өзүнө баш калкалап келген бир тууганын кармап берүүгө колу барбай турду, падышалык бийликтен улам мурунтан атаандашып, каршылашып жүрсө да, жаманатты болгондон кооптонду. Акыры ал бир тууганы Йакубду кармап алды да, аны издеп жатабыз деп жарыялады. Анан ал уулун жана жакын адамдарын кошуп туруп [аны] жөнөтүп

²²⁸ Жагры (Чагры) бек Дауд, Тогрул бектин бир тууганы жана тең башкаруучу, Селжук мамлекетин негиздегендердин бири (451/1059-жылы өлгөн).

²²⁹ Жикили (чигили) -Ысык-Көлдүн айланасында жашаган чыгыш түрк уруусунун аты. Караханиддердин түрк аскеринин аты ушундан келип чыккан (караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 315, 380-беттер; Отчет, 59-60, 125 -беттер).

²³⁰ Текстте: . **تعرف باب نباشي** — Нарын өрөөнүндөгү Йакуб-тегинге караган Ат-Башы шаарынын кол жазмадагы жаңылыш берилген аты. **نباشي** деген окулуш кандай болгондо да Ат-Башы формасына барып такалат (караңыз: В.В.Бартольд, Отчет о поездке в Среднюю Азию..., 41 —43-беттер, 41— беттеги 3 -эскертүү).

²³¹ В.В.Бартольд (Туркестан..., 380-бет) бүт аскердин султан тарапка өтүп кеткенин айтат.

²³² Ат-Тавасис (сөзмө-сөз: «тоостор (павлиндер)») — Бухарадан Самаркандга кеткен илгерки жолдогу Бухарадан жети- сегиз фарсах алыстыкта турган кыштак (бул боюнча караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 149-бет).

жиберди. Ал аны менен кошо султанга көп сандаган белектерди жөнөттү жана уулуна султанга жакын жердеги чепке барганда Йакубдун көзүн оюп, ошол жерге калтырып кой, балким, султан ушуга ыраазы болор, эгер болбосо, анда колуна бер деп буйрук берди.

Чепке келгенде Кашгар падышасынын уулу атасы буйрук бергендей абасынын көзүн оюп коюуну ойлоду. Ал аны байлап, жерге жаткыргыла деп буюрду, алар анын буйругун аткарып, көз оюу үчүн ийнени алып келип даярданып жатышканда чуу чыгып калды. Алар аны таштап коюшуп кеңеше башташты. Алар жеңилип калганын угушту. Ушундан кийин алар анын көзүн оёлу дешти, бирок айрымдары бута каршы чыгышты. Йакуб аларга мындай деди: «Силер мага жагдайыңарды айткыла, менин башыма келген иш силердин башыңарга да келбей койбойт. Эгер мага жамандык кылган болсоңор, анда күнөөңөрдү мойнуңарга алгыла». Алар ага: «Тогрул ибн Йинал²³³ он миңдеген аскери менен 80 фарсах жерге жортуул жасап, Кашгардагы бир тууганыңа капасынан кол салып, өзүн колго түшүрүп, аскерин талап-тоноп алып, кайра өлкөсүнө кайтып кетиптир», — дешти. [Йакуб] аларга мындай деди: «Мага кылганы жаткан ишиңер менен // (116-бет) силер Алла таалага жакындабайсыңар, бирок силер муну менин бир тууганымын буйругу боюнча жасадыңар, эми анын буйругу бүттү». Ал аларды кечирди, ошентип аны коё беришти.

Султан ошентип, Тогрул ибн Йиналдын кылган ишин, анын Кашгарга жасаган жортуулун, падышасын өлтүрүп, ал жерди ээлеп алганын, ошондой эле анын өзүнө жакын жерде экенин жана анын салакасынан өзүнүн начарлап калышы мүмкүн экендигин көрдү. Ал ошондой эле Тогрулга кол салса, анын кутулуп кетерин, эгер өзү чегине турган болсо, анын өлкөсүнө кайтарын, Кашгар падышасынын бир тууганы Йакуб да ушундай кыларын түшүндү жана артында турган өлкөсүнүн чоңдугунан чочулады. Ал Тадж ал — мүлккө²³⁴ Йакуб менен келишим түзүүнү буюрду жана ал султандын буйругун аткарды. Ал Йакуб экөө бир бүтүмгө келишти да, ал [султан] Хорасанга кайтты. А Йакубга болсо Тогрулга каршылык көрсөтүп, анын күч алышына жана өлкөнү ээлеп алышына жол бербөөнү буюрду. Алар бири-бири менен тирешип калышты.

XVIII

[XI том] // (53—бет) 536 (1141-42)-жыл Султан Санжардын түрк-хитайлардан качышы жана алардын Мавераннахрдагы өкүмдарлыгы жөнүндө баян

Кийинки тарыхчылар бул окуяны ар кандай айтып жүрүшөт. Биз жаңылыштык кетирип, сөзүбүз эки ача чыгып калбас үчүн алардын [бул пикирлердин] бардыгын бирге баяндайбыз. Биз мындай дейбиз: ушул жылдын мухаррам айында (1141— жылдын август айында) (айрымдар сафар (сентябрь) айында дешет) султан Санжар каапыр түрктөрдөн жеңилип калат. Анын себеби мындай болот. Биз жогоруда сөз кылгандай, Санжар хорезмшахтын уулу Атсыз ибн Мухаммадды өлтүрүп коёт. Хорезмшах Мавераннахрдагы хитайларга кат жөнөтүп, аларды султан Санжардын өлкөсүнө кол салууга кызыктырып тукурат, Алар 300 миң атчан менен келет да, Санжар өз аскери менен аларга каршы аттанат. Алар Мавераннахрда кездешип, катуу согуш болот. Санжар аскери менен

²³³ Тогрул ибн Йинал — сыягы, Барсхандын башкаруучусу болсо керек (караңыз: В.В.Бартольд, Очерк истории Семиречья, 99-бет).

²³⁴ Тадж ал-мүлк — Мелик-шахтын ишенимдүү кишиси, везир Низам ал-мүлктүн атаандашы жана мураскору.

качат, алардан 100 миң киши өлөт, алардын ичинде 12 миң чалмачан²³⁵, 4 миң аял болуп, Санжардын аялы да туткунга түшүп калат.

Толук жеңилген султан Термезге качып, андан Балхка бет алган. Санжар жеңилгенден кийин хорезмшах Мервге кол салган жана султан Санжардын жоктугунан пайдаланып, адамдарды өлтүргөн жана Абу-л-Фадл ал-Керманини, ханифит казысын жана казылардын бир тобун, шаардын белгилүү кишилерин кармап алган. Ушул мезгилге чейин султан Санжарды // (54-бет) ийгилик жылоолоп келген, анын туусу эч качан жыгылган эмес. Ушул жылы толугу менен жеңилип калган соң ал султан Масудга²³⁶ кат жөнөтүп, Рейди өзү каалагандай башкарууга уруксат берди жана анын атасы султан Мухаммад менен түзүлгөн келишимге ылайык аскерин даяр кармап турууга буйрук берип, эгер зарыл болуп калса чакыраарын билдирди.

Рейдин акими Аббас аскери менен Багдадга келип, Масудга кулдук урду, султан болсо абасы Санжардын буйругуна баш ийип, Рейге жөнөдү.

Курамына Кашгар жана Баласагун, Хотан, Тараз шаарлары жана алар менен чектешкен Мавераннахрдагы башка шаарлар кирген Түркөстан өлкөсү түрк падышаларынын — хандарынын колунда болгон деп айтышат. Алар — Афрасиаб Түрктүн мусулман тукумдары, алар дайыма бири-бири менен чатакташып турушат. Алардын бабасы²³⁷ Шабук Кара- хакандын ислам динин кабыл алганынын себеби түшүндө бир киши асмандан түшү I, түркчө мындай дептир: «Ислам динин кабыл ал! Сен бул дүйнөдө да, тиги дүйнөдө жыргайсың». Анан ал түшүндө исламды кабыл алыптыр жана эртең менен ойгонсо, мусулман болуп калыптыр.

Ал өлгөн соң анын ордун уулу Муса ибн Шабук баскан. Ошентип бул аймакта анын тукумдары Арслан хан ибн Мухаммад ибн Сулайман ибн Дауд Богра хан ибн Ибрахимге (ардактуу ылакап аты Тигаж хан), ардактуу ылакап аты Наср болгон Илектин уулу Арслан ибн Али ибн Муса ибн Шабукка чейин падыша болуп келишти. Ал (Арслан) 494 (1100 — 01) — жылы Кадир ханга каршы чыкканда ал анын падышалыгын алып койгон, бирок Санжар Кадир ханды өлтүрүп, Арсланга өлкөсүн кайтарып берген. Ал бутуна туруп кетти, бирок козголоңдор чыгып, ал султан Санжарга кайрылды, ал аны коргоп, падышалыгын кайра алып берди. Анын аскеринде карлук²³⁸ деген түрктөрдүн бир түрү²³⁹ жана гуз түрктөрү бар, гуз түрктөрү Хорасанды талап — тоношкон, Алла таала буюрса, бул тууралуу да сөз кылабыз. Булардын да эки түрү бар. Бир түрүн ужук²⁴⁰ дешет, алардын эмири Дадиктин уулу Тути, ал эми экинчисин бузук²⁴¹ деп аташат. Алардын эмиринин аты-Коргут ибн Абд ал-амид.

Самарканд алиди Шариф ал-Ашраф ибн Мухаммад ибн Абу Шуджа болсо Арслан хандын Наср хан деген уулун атасынын падышалыгын тартып алууга козутуп, аны үмүттөндүрдү. Мухаммад хан муну билип калып уулу менен Шариф ал-Ашрафты өлтүрдү. Арслан хан менен карлук аскеринин ортосунда чыр чыгып,

²³⁵ Аалымдар менен казылар тууралуу сөз болуп жатат.

²³⁶ Масуд ибн Мухаммад ибн Мелик-шах — Санжардын жээни (иниси), селжуктардын ирак бутагына таандык, Багдадды бийлеп турган (528/1133 — 547/1152).

²³⁷ Текстте: «анын чоң атасынын атасы». Караханиддердин ислам динин кабыл алышы тууралуу караңыз: В.В.Бартольд, Очерк истории Семиречья, 41—бет. Башка булактардагы уламыштарга караганда, ислам динин кабыл алган биринчи караханид өкүмдары Сатук Кара-хакан болгон.

²³⁸ Текстте: الغراغنة, караңыз: МИТТ, I том, 386 —387-беттер.

²³⁹ Текстте: нау, «түр», «үрү», «топ», «категория» деп которулушу мүмкүн.

²⁴⁰ Текстте: اجق, учук деп окулууга тийиш.

²⁴¹ Текстте: برق, караңыз: МИТТ, I том, 386 —387-беттер.

натыйжада аскер ага баш ийбей, падышалыгын тартып алды. Ал кайрадан султан Санжардан жардам сурады. Санжар 524 (1129 —30) — жылы аскери менен Жейхунду кечип, // (55-бет) (алардын жакындык жайы бар эле)²⁴² Самаркандга келгенде карлуктар качып кетишти.

Бир күнү султан Санжар ууга чыгып, бир топ атчандарды көрдү. Ал аларды кармап алып, суракка алганда, алар Арслан хан Санжарды өлтүрүп келгиле деп жибергенин айтышты. Ал Самаркандга кайтып келип, чептин ичиндеги Арслан ханды камады жана чепти алган соң аны колго түшүрүп, Балхка айдап жиберди, ал ошол жерде өлдү. А башкалар айтышат: «Жок! Санжар [өзү] ага чыккынчылык кылган да, бул ушакты жайып жиберген».²⁴³ Шаарды алган соң ал Хасан тегин деген ат менен белгилүү болгон Кылыч Тамгаж Абу Ма'али ал-Хасан ибн Али ибн Абд ал-Муминди амил кылып дайындады. Ал атактуу хан тукумунан²⁴⁴ болчу, Арслан хан аны бийликке жолотпой жүргөн. Анын үстүнө Хасан Санжардын карындашынын уулу болгон. Бирок анын Самарканддагы бийлиги узакка созулган жок, көп өтпөй эле ал өлүп калды. Санжар анын ордуна Арслан хандын уулу Махмудду койду. Санжар Самаркандды анын атасынан тартып алган. Махмуд да Санжардын эжесинин уулу болчу.

Буга чейин, 522 (1128) — жылы Кыйшык, а бул Кур- хан ас-Сини²⁴⁵, Кашгардын чек арасына санын бир Алла таала билбесе эч ким билбеген көп аскер менен келген. Кашгардын падышасы, б.а. илхан Ахмад ибн ал-Хасан ага каршы камынган. Ал аскерин жыйнап, ага каршы аттанган. Алар согушуп, Кыйшык Гурхан жеңилип, көп аскери кырылган. Кийн ал (илхан Ахмад) өлгөн соң анын ордун Гурхан ээлеген. «Ку» — хитай тилинде — падышалардын падышасы, ал эми «хан» — түрктөрдүн падышаларынын аты, ошентип бул сөз «падышалардын падышасы» деген маанини билдирет. Ал үлбүрчөк сыяктуу падышалык кийим кийип жүрчү эле. Ал манихей болгон.

Ал Синден чыгып Түркестанга бет алганда ага түрк- хитайлар кошулду. Алар Синден мурдараак чыгып, Түркстандагы хандардын кызматында жүрүшкөн. Арслан хан Мухаммад ибн Сулайман 16 миң үй-бүлөнү көчүп келүүгө мажбурлаган. Алардын мурунку журту²⁴⁶ Синдин чек арасында болгон. Алар анын (Арслан хандын) өлкөсүнө эч кимди киргизбей турушкан жана бул үчүн сыйлыктар менен жерлерди²⁴⁷ алышкан.

Жылдардын биринде ал аларга (түрктөргө) жини келип, көбөйбөсүн үчүн аларды аялдарынан бөлүп койду. Бул алар үчүн оор болду, алар аялдары менен кошулууну каалашып, бирок чечкинсиздик кылып турушту. Бир күнү алардын жанынан кымбат баалуу жүгү бар кербендер өтүп калды. Алар кербенди кармап алып, соодагерлерди алып келишти да мындай дешти: «Эгер мүлкүңөрдү [сактап калгыңар] келсе, // (56-бет) биз малыбыз менен бата турган жайыты кенен аймакты²⁴⁸ көрсөтүп бергиле». Соодагерлер ойлонуп көрүп, Баласагун аймагын айтышты жана аны сүрөттөп беришти. Алар соодагерлердин мүлктөрүн кайрып

²⁴² Санжардын аялы Арслан хандын кызы болгон.

²⁴³ Текстте: Фа-аша анху залака.

²⁴⁴ Мында Караханиддердин династиясы тууралуу сөз болуп жатат.

²⁴⁵ Кур-хан ас-Сини (Гурхан) — кара кытай (кара-хитай) мамлекетинин башчысы, булакта бул энчилүү аттын ордуна колдонулган; кийинки баяндамада кара кытайлардын Чыгыш жана Батыш Түркестанды бийлеп калганы айтылат: «гурхан» деген термин (титул) тууралуу караңыз: В.В.Бартольд, Киргизы, 9 жана 10-эскертүүлөр).

²⁴⁶ Текстте: манзилухум.

²⁴⁷ Текстте: **حرايات و اقطاع** (акчалай?) сыйлык жана икта.

²⁴⁸ Текстте: балад.

беришти, аялдарына кошулбасын деп карап жүргөн сакчыларды байлап салышты да, аялдарын алып, Баласагунга жөнөштү. Арслан хан аларды чаап, көп жолу аларга жихад жасаган, алар андан абдан коркушкан. Көпкө чейин ушундай болуп турду, анан Гурхан келгенде алар ага дароо кошулуп кетишти да, алардын абалы оңолуп, аскери эки эсеге көбөйдү. Алар Түркстан өлкөсүн басып алышты. Алар шаарды басып алганда, шаардын тургундарына тийишкен эмес, болгону шаарлардагы жана кыштактардагы ар бир үйдөн бир динардан [салык] алышкан²⁴⁹. Ал эми эгин талаалары жана жер аянттары калкка²⁵⁰ берилген. Аларга баш ийген падышалар көкүрөгүнө күмүш тактайча тагынган; бул аларга баш ийгендиктин белгиси болгон.

Анан алар Мавераннахр өлкөсүнө багыт алышты. Хакан Махмуд ибн Мухаммад 531-жылдын рамадан айында (1137-жылдын май-июнь айларында) аларды Ходжеддин чек арасынан тосту. Алар согушуп, хакан Махмуд ибн Мухаммад жеңилип, Самаркандга кайтты. Бул окуя шаардын тургундарынын ындынын өчүрүп, эртели-кеч балакеттин болорун күтүп калышты. Бухаранын жана Мавераннахрдагы башка шаарлардын тургундарынын жагдайы да ушундай эле.

Хакан Махмуд султан Санжарга киши жиберип, жардам сурады жана мусулмандар эмнеге туш болгонун баяндап, коргоп калууну өтүндү. Ага (Санжарга) Хорасан бектери²⁵¹, Сиджистан менен Гурдун башкаруучулары, Газна менен Мазандерандын бектери жана башкалар кошулду. Ошентип 100 миңден ашуун кол чогулду, колду даярдыктан өткөрүү алты айга [созулду]. Санжар түрктөргө каршы аттанып, 535 -жылдын зу-л-хиджа айында (1141— жылдын июль айында) Мавераннахрга өттү. Махмуд ибн Мухаммад хан ага түрк карууктардын үстүнөн даттанды жана Санжар аларга кол салды. Алар Гурханга жана анын тегерегиндеги каапырларга барып баш калкалашты. Санжар Самаркандга токтоду. Гурхан ага кат жөнөтүп, түрк карлуктарга кечирим беришин талап кылды.

Бирок ал (Санжар) буга макул болгон жок, кайра ага кат жазып, исламды кабыл алууну талап кылды жана эгер кабыл албаса, жаман болорун айтып коркутту. Ал өз аскеринин көптүгүн жана ар кандай куралдар менен согуша тургандыгын айтып жатып берилип кетти да мындай деди: «алар жебе менен кылды жара атат». Бул кат султандын везири Тахир ибн Фахр ал-мүлк ибн Низам ал-мүлккө жаккан жок, бирок ал (султан Санжар) анын сөзүнө кулак салбай, катты жөнөтүп жиберди. Катты Гурханга окуп бергенде // (57-бет) ал элчиге сакалыңан бир тал жулуп, ийне менен жара сайып бер деп буйрук бергенде, ал анте алган жок. Ошондо ал минтип айтты: «Сен ийне менен жара сая албаган немени ким жебе менен жара ата алат?» Анан Гурхан согушка даярдана баштады; анда түрк, син, хитай жана башка аскерлер бар эле.

Ал султан Санжарга каршы аттанып, эки тарап Катаван²⁵² деген жерде беттешти. Гурхан аларды айланып өтүп, Даргам²⁵³ деген капчыгайга кысып алды. Санжардын оң канатында эмир Кумаж, сол канатында Сиджистандын падышасы,

²⁴⁹ Текстте: бал йахузуна мин кулли байтин динаран мин-ахли-л-биладин ва гайраха мин ал-кура.

²⁵⁰ Башкача айтканда, шаарлар менен кыштактардын калкына.

²⁵¹ Текстте: мулук, бул мезгилдеги «малик» деген түшүнүк байыркы «падыша» дегенге караганда «бек (князь)» дегенге жакыныраак.

²⁵² Катаван — Самарканд аймагындагы Самарканддан беш фарсах алыстыкта турган кыштак (караңыз: Якут, IV, 139-бет) жана салгылашуу болгон Катван талаасы (караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 177, 186, 389-беттер).

²⁵³ Текстте: **دیرغم**. Якутта бул жок. В.В.Бартольддун пикири боюнча, Даргам суусу (Туркестан..., 389-бет, 7-эскертүү).

артында дасыккан жоокерлер²⁵⁴ бар эле. Алар 536- жылы 5 -сафарда (1141-жылы 9-сентябрда) согушту. Султан Санжардан качкан түрк карлуктарга согушта эч ким тең келе алган жок. Султан Санжардын аскеринин ичинен Сиджистан бегиндей согушкан киши болбоду, бирок мусулмандар качууга аргасыз болушту, эсепсиз киши өлдү, Даргам капчыгайында өлгөнү менен жарадары болуп 10 миң киши калды. Султан Санжар жеңилип качып кетти, Сиджистандын беги, эмир кумаж жана султан Санжардын аялы (Арслан хандын кызы) колго түштү, бирок [Гурхан] аларды коё берди. [Туткунга түшкөндөрдүн ичинде] атактуу ханифит казысы ал-Хусам Омар ибн Абд ал-Азиз ибн Маза ал-Бухари²⁵⁵ да бар эле.

Исламдын тарыхында мындай чоң согуш болгон эмес жана Хорасанда да мындай көп киши өлгөн эмес. Хитайлар менен каапыр түрктөр Мавераннахрда өз мамлекетин орнотушту. Гурхан 537-жылдын раджаб айына (1143-жыл 20-январь — 18-февраль) чейин жашады. Ал сулуу, келишимдүү киши болгон, кытай жибегинен башка нерсе кийген эмес, жакын кишилери андан сүрдөп турушчу, эмирлерге үлүш жер берген эмес²⁵⁶, бирок өзүнүн атынан белек кылып берген, «үлүш жер алышса, залимдик кылат» деп айтчу, өзүнө каршы козголоң уюштурат деп эмирлерди жүздөн ашык атчанга башчы кылган эмес. Ал өзүнө баш ийгендерге ичкилик ичип, бирөөлөрдү басмырлоого тыюу салган, бирок ойноштукка жол берген жана муну жаман нерсе деп эсептеген эмес. Андан кийин анын кыздарынын бири падышалык кылды, бирок ал көп өтпөй эле өлүп калды. Андан кийин анын энеси, Гурхандын аялы жана анын уулу Мухаммад падыша болду. Хорезмшах Ала ад-Дин Мухаммад 612 (1215—16)- жылы тартып алганга чейин Мавераннахр хитайлардын колунда турду, Алла таала буюрса, бул тууралуу да сөз болот.

// (59-бет) Султан Санжар Мавераннахрдагы хитайлардын күчүнөн жана алардын жакындыгынан чочулап, хорезмшах Атсыз менен согушкан жок.

XIX

// (133-бет) 550 (1155-56)-жыл

Ушул жылы зу- л- хиджа айында (1156- жылы январдын аягы — февралдын башында) түрк карлуктар Мавераннахрда Тамгаж ханды²⁵⁷ өлтүрүштү да сөөгүн чөлгө ыргытып жибершти жана жаман иштерди кылган деп айыпташты²⁵⁸. Ал дараметсиз падыша эле, андан эч ким коркчу эмес.

XX

// (205-бет) 559/64-бет.

Карлуктардын Мавераннахрдан көчүшү тууралуу баян

Хитайлардын падышасы, хандардын ханы ас- Сини Самарканд менен Бухаранын бийлигин Хасан- тегиндин уулу илхан Жагры ханга берди жана алман чогултуп берип турууну буюрду. Ал байыркы хан тукумунан болуп, Самаркандда турчу жана ошол жердеги иштерди башкарчу. Хитайлардын падышасы болсо эми ага курал-жарак алып жүрүүнү токтотуп, жер иштетип же башка иштерди кылсын үчүн Бухара жана Самарканд аймагындагы карлук түрктөрдү Кашгарга

²⁵⁴ Текстте: ал-абтал (баталдын жекелик саны) — «эр жүрөк баатырлар», согушта чегинбеген жана башкалардын чегинип качышына жол бербеген жоокерлер.

²⁵⁵ «Садр» — сөзмө-сөз: «негиз» деген титулду алып жүргөн Бухаранын мураскор башкаруучусу (караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 300 — бет).

²⁵⁶ Текстте: икта.

²⁵⁷ Тамгаж (Тамгач) хан Ибрахим — Арслан хан Мухаммаддын уулу, Самарканддын башкаруучусу.

²⁵⁸ Сөзмө-сөз: «анын тегин жаман дешти».

жөнөтүүнү буюрду. Жагры хан бул буйрукту аткарууга аракет кылганда, алар муну аткаруудан баш тартышты. Ал аларды милдеттендирип, көчүүнү талап кылды. Ошондо алар ич ара сүйлөшүп чогулушту да, Бухарага карай жөнөштү

Бухаранын башчысы²⁵⁹ казы Мухаммад ибн Омар ибн Бурхан ад-Дин Абд ал-Азиз ибн Маза Жагры ханга киши жөнөтүп, бул тууралуу билдирди жана карлуктар көбөйүп, өлкөнү талап кеткенче келип калууну сурады. Ибн Маза аларга да киши жиберип, мындай деп айтууну буюрду: «Кечээ эле каапырлар бул өлкөдөн өткөндө талап-тоноо менен киши өлтүрүүдөн тартынышчу, а силер болсо мусулман аскерисиңер, бирөөнүн мүлкүнө кол салып, канын төгүү силер үчүн уят. Мен силерге каалаганча байлык берем, силер талап-тоноо менен чаап алууга барбасаңар эле болду». Келишим түзүү үчүн ортодо элчилер жүрө баштады: Ибн Маза Жагры хан келгенче аларды алаксытып кармап турду. Түрк карлуктар муну Жагры хан кокусунан пайда болуп, чилдей таратып кылычтап киргенде гана алар түшүнүштү Алар туш — тушка качып тарап кетишти, алардын көбүн өлтүрүп, талап — тоношту. Алардын бир бөлүгү²⁶⁰ аңдарга жана бадалдарга бекинип калышты, бирок Жагры хандын кишилерин аларды таап алып, акыркысына чейин кырышты. Бухара менен анын тегерегиндеги жерлер коркунучтан кутулду.

XXI

// (246—бет) 597 (1200—01)—жыл Хитайлардын Жейхундан өтүшү жана алардын хорезмшахтар менен болгон согушу тууралуу баян

Ушул жылы хитайлар Жейхун дарыясынан өтүп, Хорезмге багыт алышты. Анын башкаруучусу хорезмшах Ил Арслан ибн Атсыз [муну] угуп, аскерин жыйнады да, аларды сүрүп салмак болуп Амуйага²⁶¹ барды да, ооруп калып, ошол жерде туруп калды. Ал улуу эмирди баш кылып аскеринин бир бөлүгүн душманга каршы аттандырды; эки тарап беттешип, катуу согуш болду. Хорезмдиктер качып, алардын башчысы туткунга түшүп калды. Хитайлар аны алып Мавераннахрга кайтышты, хорезмшах болсо Хорезмге ооруп кайтты.

XXII

[XII том] [Хитайлардын, хорезмшахтын жана Гур падышаларынын ортосундагы Мавераннахр үчүн болгон күрөш]

// (28—бет) 594/1197—98—жыл. Гурлардын каапыр хитайлардан Балх шаарын алышы тууралуу баян

Ушул жылы, Газнанын жана башка жерлердин²⁶² (Бамиан²⁶³ да ага караган) өкүмдары Гийас ад-Дин менен Шихаб ад-Диндин эжесинин уулу Баха ад-Дин Сам ибн Мухаммад ибн Масуд Балх шаарын ээлеп алды. Анын башкаруучусу Узбех²⁶⁴ деген түрк болгон. Ал жыл сайын Мавераннахрдагы хитайларга хараж берип турган. Ушул жылы ал каза болду жана Баха ад-Дин Сам шаарга барып, аны каратып алды да, башкара баштады, хитайларга хараж төлөөнү токтотту, Гийас

²⁵⁹ Текстте: реис.

²⁶⁰ Текстте: ат-таифа, бул «уруу» деген маанини да билдириши мүмкүн.

²⁶¹ Текстте: **امريه**, бирок **امويه** болуп окулуш керек, араб булактарында Амул аш-Шатт (79-беттеги 15-эскертүүнү караңыз).

²⁶² Гуриддер — Гийас ад-Дин Мухаммад (599/1203-жылы өлгөн) жана Шихаб ад-Дин Мухаммад- Мухаммад Гури (602/1206-жылы өлгөн). Адегенде Гур аймагына (Герируд жана Гилменд дарыяларынын жогору жагында) ээлик кылган гуриддерге XII кылымдын ортосунан баштап Газна да карап калган.

²⁶³ Бамиан — Гуриддердин жериндеги шаар жана провинция (азыркы Афганистанда).

²⁶⁴ Текстте: **ازبه**

ад-Диндин ысымына хутба окутту. Ошентип, каапырларга баш ийип келген [шаар] ислам аймагына кошулду.

// (88—бет) Хитайлардын гурлардан качышы тууралуу баян

Ушул жылы хитайлар Жейхундан өтүп, Хорасан аймагында оюна келгенин кыла башташты. Гийас ад-Диндин аскери аларды тосуп чыгып беттешти жана хитайлар жеңилди. Мунун себеби мындай болгон. Хорезмшах Текеш Рей, Хамадан, Исфахан аймактарына жана алардын тегерегиндеги жерлерге кирип, ал жерлерди ээлеп алды жана халифтин аскерлерине²⁶⁵ каршылык көрсөтүп султанатка жана Багдаддгы хутбага умтула баштады. Халиф // (89-бет) Гур менен Газнанын падышасы Гийас ад-Динге киши жиберип, Иракка жортуулга бараткан хорезмшахтын өлкөсүнө кол салууга буйрук берди. Хорезмшах Хорезмге кайтты. Гийас ад-Дин ага кайрылып, аны уяткарды жана өлкөсүнө кол салып, тартып ала турганын билдирди.

Хорезмшах хитайларга киши жиберип, Гийас ад-Диндин үстүнөн даттанды жана алар аскер жиберип чара көрбөй турган болсо, Гийас ад-Дин Балх сыяктуу эле өзүнүн өлкөсүн да басып ала турганын, анан аларга кезек келе турганын, мындай болгондо аны Мавераннахрдан кайтаруу кыйын болуп кала турганын айтты. Хитайлардын падышасы Тайанку²⁶⁶ деген ат менен белгилүү болгон везир сыяктуу кишисин баш кылып көп сандаган аскер жөнөттү. Алар аттанып чыгып, жумада ал-ахира айында (1198-жылдын апрель-май айларында) Жейхундан өтүштү. Кыш мезгили болчу²⁶⁷, Шихаб ад-Дин Гури, Гийас ад-Диндин бир туутаны аскери менен Индия өлкөсүндө эле. Гийас ад-Дин болсо муун оорусуна чалдыгып, жакшы кыймылдай албай жаткан, аны замбилде көтөрүп жүрүшкөн. Аскерге анын бир тууганы Шихаб ад-Дин жетекчилик кылчу жана аскер ишин ошол билчү. Хитайлар Жейхунга жеткенде хорезмшах Гератты басып алууну көздөп, Туска кирди.

Хитайлар дарыядан өтүп, Гур өлкөсүнө, атап айтканда, Курзабан²⁶⁸, Шапуркан жана башка [жерлерге] киришти, өлтүрүштү, туткунга алышты, талап — тоношту. Эл Гийас ад — Динди чакырды, бирок анда хитайлардын мизин кайтара турган аскер жок эле.

Хитайлар Бамиандын падышасы Баха ад-Дин Самга кайрылып, Балхтан чыгып кетүүнү жана андан мурункулар берип турган акчаны берүүнү талап кылышты, бирок ал буга жооп берген жок.

Хитайлар мусулмандарга пенде көрбөгөндү көрсөтүштү, ошентип турганда гурдук эмир Мухаммад ибн Жур — бек [согушка] даяр экенин билдирди. Ал Гийас ад -Диндин Таликанга койгон муктасы болчу жана өзү эр жүрөк киши эле. Ал Курзабан чебиндеги ал-Хусайн ибн Хармилге²⁶⁹ кат менен кайрылды. Аларга гурдук эмир Хурруш кошулду.

Алар аскерлери менен хитайларга каршы аттанышты да, түн ичинде барып хитайларды басышты. А хитайлар салты боюнча түн ичинде чатырынан

²⁶⁵ Мында халиф Насир (575/1180 — 622/1225) тууралуу сөз болуп жатат.

²⁶⁶ Салыштырыңыз: тойн; Тойон — ку?, Тайанку, Тайангу деген титулдун айтылышы жана мааниси тууралуу караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 408-бет жана 3 — эскертүү (Таянгу), 415-бет (Таянгу — Тараз), 420, 423, 428-беттер; «тойн» деген термин тууралуу да ошол эле эмгектен караңыз: 455-бет, 3 -эскертүү, 556 -бет, 4 — эскертүү).

²⁶⁷ Текстте ушундай!

²⁶⁸ Текстте: **كوزبان** караңыз: Якут, IV, 258 -бет.

²⁶⁹ Хусайн ибн Хармил — Таликандын башкаруучусу, Гийас ад-Диндин өлүмүнөн кийин Гератты ээлеп алган (караңыз: Ибн ал-Асир, XI том, 114 — бет, XII том, 147- 152 -беттер).

чыгышпайт жана чатырын таштап кетишпейт. Гурдуктар хитайлардын көбүн өлтүрүштү, аман калгандары качышты, гур аскерлери алардын артынан калбай кууп жүрүп отурушту. Ошентип отуруп алар Жейхунга келишти. Хитайлар Гийас ад-Дин аскери менен келип басты деп ойлошкон эле. Таң аткан соң алар ким менен согушуп жатканын көрүштү да кайраттанып, күнү бою катуу туруп согушушту. Эки тараптан тең абдан көп киши // (90-бет) өлдү. Гурдуктарга ыктыярдуулар келип кошулду жана согуш учурунда Гийас ад-Динден да жардам келди. Мусулмандар катуу турушту, алар каапырларга чоң зыян келтиришти. Эмир Хурруш хитайлардын ортосун каптады; ал жашы барып калган киши эле, жарадар болуп, каза тапты. Анан Махмуд²⁷⁰ ибн Жур-бек менен Ибн Хармил жоокерлери менен чабуулга өтүп: «Эч ким жаа атып, найза сайбасын!» — деп ураан чакырышты. Алар хитайларды таяк менен сабап, Жейхунга кууп киришти. Каршылык көрсөткөндөрдү өлтүрүштү, сууга киргендер чөгүп өлүштү. Бул кабар хитайлардын падышасына жеткенде ал эңдароо болуп отуруп калды. Ал хорезмшахка киши жиберип, мындай деди: «Менин кишилеримди өлтүргөн сенсиң, эми ар бир өлгөн кишиге 10 миң динар бересиң».

А өлгөндөр болсо 12 миң эле. [Хитайлардын падышасы] хорезмшахты алып келгенге кишилерди жиберди. Хорезмшах болсо Гийас ад-Динге киши жиберип, хитайларды, өзүнүн абалын айтып даттанды жана кайра — кайра кечирим сурады. Ал буга жооп кылып халифке баш ийүүнү жана хитайлар басып алган мусулман аймактарын кайра алууну буюрду. Ошентип алардын ортосундагы абал бүдөмүк бойдон калды...

Хорезмшах Бухара шаарын кантип ээлеп алгандыгы жөнүндө баян

Хитай падышасынын элчиси жогоруда сөз болгон кабарды айтып хорезмшахка келгенде, ал мындай деп жооп кайтарды: «Сенин аскериң мага жардамга келбестен Балхты көздөп туруп алды. Мен аларга кошулган жокмун, дарыядан кечип өткүлө деп буйрук да берген жокмун. Сен ушундай кылган соң менден талап кылган акча менде калат. Гурдуктарга алыңар жетпеген үчүн силер мага ушуну айтып, ушул талапты коюп жатасыңар. Мен болсо гурдуктар менен жараштым, мен эми аларга баш ием, силерге баш ийбейм».

Элчи ушундай жооп менен кайтып келди. Хитай падышасы күчтүү аскер топтоп, Хорезмге аттандырды жана алар келип аны камады. Хорезмшах күн сайын түн ичинде чыгып, аларды кыра берди, ага көп сандаган ыктыярдуулар келип кошулду, ал ушинте берип хитайлардын көпчүлүгүн кырып таштады, калгандары өлкөсүнө кайтып кетишти.

Хорезмшах алардын артынан түшүп, Бухарага келди да, шаарды камады. Бирок шаардын тургундары каршылык көрсөтүп, хитайлар менен бирге согушту. Ал турсун алар кыйрандаган итти таап туруп, ага калпак кийгизишти да: «Бул хорезмшах» дешип [анткени хорезмшах кыйрандаган киши болчу] аны дубалды бир айланып келген соң аны катапультта менен лагерге ыргытышты да: «Бул силердин султаныңар!» — дешти. А хорезмдиктер болсо аларды тилдеп: «Эй, каапырлар! Силер исламдан чыктыңар!» деп кыйкырышты. // (91—бет). Хорезмшах көп өтпөй шаарды басып алганга чейин алар ушинте беришти. Бирок ал шаардын тургундарын кечирип, аларга жамандык кылган жок, аларга көп каражат бөлүштүрүп берди. Ал мында бир аз туруп, Хорезмге кайтты.

²⁷⁰ Текстте ушундай! 88 — бетти караңыз, анда бул адамдын ысымы — Мухаммад ибн Жур-бек.

XXIII

// (122-бет) 600/1203-04-жыл [Хорезмшах менен Гурдук Шихаб ад-Диндин согушу тууралуу аңгемеден узунду]

Хорезмшах аскерин бөлдү да, топтолгон жем-чөптүн баарын өрттөп, Хорезмге багыт алды, Шихаб ад-Динден мурун барууга аракеттенип, Хорезмдин алдынан айланып өттү да, анын келе турган жолун кесип, суу каптатып жиберди, ушундан улам Шихаб ад-Дин Хорезмге келе албай 40 күн кармалып турду. Эки жоо Сукара²⁷¹ — «кара суу» деген жерде беттешти. Чоң согуш болду. Эки тараптан тең көп киши өлдү. Гурдуктардан ал-Хусайн ал-Маргани²⁷² жана башкалар өлдү, хорезмдиктердин бир тобу колго түштү, Шихаб ад-Дин аларды өлтүрүүгө буйрук берди; алар өлтүрүлдү.

Хорезмшах түрк — хитайларга киши жиберип, алардан жардам сурады, бул учурда алар Мавераннахрды сурап турган эле; алар камынышты да гурдуктардын өлкөсүнө аттанышты. Бул кабарды уккан Шихаб ад-Дин Хорезмден кайтты да, алардын алдынкы тобун 601-жылдын сафар айынын (1204 — жыл сентябрь айынын аягы — октябрдын башы) башында Андхой чөлүнөн²⁷³ кезиктирип, алардын көбүн өлтүрүп, калгандарын туткунга алды. Бирок экинчи күнү хитайлар аны селдей каптагандыктан, мусулмандар качууга аргасыз болушту. Шихаб ад-Дин аз гана жоокери менен калып, пилдеринин төртөөнү өз колу менен өлтүрдү, анткени эми алардын пайдасы жок болчу, а эки пилди болсо каапырлар колго түшүрүп алышты.

Шихаб ад-Дин өз [кишилери] менен Андхойго кирди. Каапырлар аны камоого алышты, бирок акыркы пилди берсең, тынчтык болот деген талап коюшту. Ал пилди берди да бошонуп чыкты. Анын өлкөсүндө ал өлгөн имиш деген сөз тарап кетти жана ушундан улам ар кандай ушак-айыңдар көбөйүп кетти. Анан ал жети кишиси менен Таликанга келди, анын аскеринин көбү талкаланып, казынасы тонолуп, андан эч нерсе калган эмес эле. Ал —Хусайн ибн Хармил, Таликандын акими, чатыр жана керектүү нерселердин баарын берди. Ал Газнага бет алды жана Хусайн ибн Хармилди өзү менен кошо алып алды, анткени ага ал [Хусайн ибн Хармил] катуу коркуп калды, «Султан Газнага кетери менен хорезмшахка качып кетем» — деп айтты деген сөздү айтышкан эле. Бирок [Шихаб ад-Дин] аны өзүнө эмир- хажиб кылып алды.

// (123 — бет) Шихаб ад-Диндин жеңилишинин себебин мындай деп айтышат. Хорезмден кайтып келатып бир чөлгө келгенде ал суунун жетишсиздигинен аскерин бөлүп жиберет. Хитайлар болсо ошол чөлдүн аяк ченине жайгашып алып, чөлдөн чыккан топторду кырып, туткунга ала беришет. Аман калгандар өлкөнүн булуң — бурчтарына качып кетип, ага (Шихаб ад-Динге) кайрылып келген эмес жана анын бул иштен кабары болгон эмес. Шихаб ад-Дин 20 миң аскер менен артта келаткан эле. Алар чөлдөн чарчап чыкканда эс алып, камынып турган хитайлар кол салышты.

Хитайлар аларга караганда эки эсе көп эле. Ал алар менен күнү бою согушуп коргонуп турду. Аны Андхойго камап алышты, бир нече күндүн ичинде 14 кагылышуу болуп өттү, алардын ичинен бирөө кечинде башталып таң атканга чейин созулду. Анан ал аскеринин бир бөлүгүнө түн ичинде жашыруун түрдө шаардан чыгып кетип, эртең менен жардамга келген колдой болуп кайра шаарга

²⁷¹ Текстте күтүлгөн Карасу дегендин ушундай деп жазылган: سو قرا.

²⁷² Ал — Хусайн ал-Маргани — Гурдук Гийас ад-Диндин эмирлеринин бири, Гераттын аскер башчысынын бир тууганы (караңыз: Ибн ал-Асир, XII том, 115-116- беттер).

²⁷³ Андхой же Андхуз — Тохаристандагы шаар жана рустак, азыркы Андхойго жакын жерде болгон.

кирүүнү буюрду. Муну көргөн хитайлар чочулап калышты, ал эми Самарканддын акими (ал хитайлардын кол алдындагы мусулман болгондуктан, мусулмандарга жан тартып, Шихаб ад-Дин жеңилип калса, исламдын тагдыры эмне болот деп санааркап турган эле) аларга мындай деп айтты: «Бул киши эми баягы чөлдөн чыккандагыдай болуп эч качан алсыз болбойт. Ал чарчап — чаалыгып, аскери аз болуп турганда да биз аны жеңе албайбыз. Ага жардам келди, эгер алар бардык тараптан келе бере турган болсо, биз камоодо²⁷⁴ калабыз. Ошондо кутулуштун жолун издесек да таппай калабыз. Биз аны менен жарашууга тийишпиз». Алар бута макул болуп, жарашууну сунуш кылып киши жибершти. Самарканддын акими ага жашыруун түрдө кишисин жиберип, жагдайды түшүндүрүп, // (124-бет) адегенде жарашуудан баш тартууну, бирок аягында макул болууну буюрду. Элчилер келгенде ал келе турган кошумча күчтөрүн айтып жарашуудан баш тартты. Сүйлөшүүлөр созулуп кетти, акырында дарыядан бири-биринин жерине кечип өтмөй жок деген шарт менен келишим түзүштү. Хитайлар кайра кетишти, ал болсо бошонуп, өлкөсүнө кайтты.

XXIV

// (135-бет) 601 (1204-05)-жыл

Ушул жылы, зу-л-кад айында (1205-жылдын июнь — июль айларында) гурдук эмир Имад ад-Дин Омар ибн ал — Хусайн, Балхтын башкаруучусу, түрк-хитайларга караган Термез шаарына келип, аны басып алды. Ал улуу баласына шаардын бийлигин берди. Мындагы хитайлардын бардыгы өлтүрүлдү. Алиддерди ал жерден Балхка көчүрдү, ошентип Термез мусулман аймагы жана душман кире алгыс күчтүү чептердин бири болуп калды.

XXV

// (152-бет) 602/1205-06-жыл Хорезмшахтын Термезди алып, хитайларга бериши тууралуу баян

Хорезмшах Балх шаарын алган соң Балхтын акими Имад ад-Диндин уулу бийлеп турган Термез шаарына багыт алды. Ал ага Мухаммад ибн Али ибн Баширди жиберип, андан мындай деп айттырды: «Сенин атаң азыр менин эң жакын адамдарымдын жана улуу эмирлеримдин бири болуп калды жана ал Балхты мага берди. Бирок мен андан мага жакпаган бир нерсени байкап калып, аны сый менен Хорезмге жөнөттүм. Сага келе турган болсок, сен менин бир тууганымсың». Ал ага көп жерлерди²⁷⁵ берүүгө убада кылды. Мухаммад ибн Али аны алдады. Термездин акими хорезмшах бир жагынан, хитайлар бир жагынан камап турганын, жакын адамдарын болсо Илдуз²⁷⁶ Газнада туткунга түшүрүп алганын көрдү. Анын ындыны өчүп, өз өкүлдөрүн хорезмшахтан ант алып келүү үчүн жиберди. Ал ага ант берип, Андан Термезди өткөрүп алды да, хитайларга берди. Ушунусу менен хорезмшах // (153-бет) ошол учурда элге абдан шерменде болду. Бирок кийинчерээк Термезди хитайларга Хорасанды алуу үчүн гана бергени, анан Термезди жана жерлерди ала турганы белгилүү болду. Анткени ал Хорасанды алган соң хитайлардын өлкөсүнө кол салып, аларды талкалады, ошентип анын

²⁷⁴ Сөзмө-сөз: «силер анын камоосундасыңар».

²⁷⁵ Текстте: икта.

²⁷⁶ Илдуз — эркиндик алган кул — Шихаб ад-Диндин мамлугу, Газна менен Лахордун ортосундагы аймактын акими, Шихаб ад-Дин өлгөн соң бир аз мезгил Газнаны бийлеп турган, кийинчерээк Индияда өлтүрүлгөн (караңыз: Ибн ал-Асир, XII том, 122, 140-146, 203 жана башка беттер).

Термезди [хитайларга] куулук кылып гана бергени ачыкка чыкты, аны Алла таалам өзү кечирсин!

XXVI

// (171—бет) 604/1207-08-жыл Хорезмшахтын Мавераннахрды каратып алышы тууралуу баян

Ушул жылы Ала ад-Дин Мухаммад, хорезмшахтын уулу, хитайлар менен согушуу үчүн Жейхундан өттү. Мунун себеби хитайлар Түркстан менен Мавераннахрда көптөн бери жашап, алардын элин эзип келаткан. Алардын ар бир шаарда койгон кишиси²⁷⁷ болуп, ал акча жыйнап берип турган, өзүлөрү болсо кадимки салты боюнча алачыктарда жашаган. Алар Узгендде, Баласагунда, Кашгарда жана алардын айланасында турушкан.

Самарканд менен Бухаранын султаны // (172 -бет) (хан ханан, б.а. «султандардын султаны» деп аталган, өзүнүн санжырасы мусулман падышаларынын тукумдары менен чиеленишкен хандын урпагы болгон) каапырлардын мусулмандарды бийлеп турганына кыжыры келди. Ал хорезмшахка киши жиберип, андан мындай деп айттырды: «Кудурети күчтүү Алла таала кеңири падышалык жана көп аскер берүү менен сени мусулмандарды жана алардын өлкөсүн каапырлардан, алардын эзүүсүнөн куткарууга милдеттендирет. Биз сени менен чогуу хитайлар менен согушууга даярбыз, аларга бергенди сага беребиз, сенин атыңды хутбада эскерип, тыйынга да чегебиз». Хорезмшах буга макул болуп, бирок: «Мени сатып кетесиңер го деп корком» —, деп жооп берди. Ошондо Самарканддын акими Бухара менен Самарканддын атактуу кишилерине ант берип, аларды жоопкерчиликти алуу менен хорезмшахка барымта берип келүү үчүн жиберди.

[Хорезмшах] Хорасандын ишин бүтүрүүгө жана өз милдетин аткарууга киришти... Ал Хорезмге кирип ал жерден камынды да, Жейхундан өтүп, Самарканддын султанына кошулду. Хитайлар да муну угуп тез камынышты да аларга каршы аттанышты. Алардын ортосунда көптөгөн согуштар менен кагылышуулар болду, жеңиш бирде хорезмшах тарапка, бирде душман тарапка ооп турду.

XXVII

// (176—бет) Ошол эле жыл. Хорезмшахтын хитайларга жасаган жаңы жортуулу жөнүндө баян

Хорасан ишн хорезмшах Мухаммаддын пайдасына чечилген соң ал Жейхундан өттү. Хитайлар ага каршы көп сандаган кол жыйнашты жана анын башында алардын мамлекетинде падышаны алмаштыра турган // (177-бет) Тайанкух²⁷⁸ деген титул менен белгилүү болгон аксакалы турду. Анын жашы жүздөн өтү I, көп согушту көргөн эле ... хорезмшах менен Самарканддын султаны бирикти. Алар хитайлар менен 106 (1209— 10)-жылы беттешти. Мурун болуп көрбөгөндөй катуу согуш болуп, хитайлар оор жеңилүүгө учурады. Алардан эсепсиз адам өлдү, а туткунга түшкөндөрдүн ичинде алардын кол башчысы Тайанкух да бар эле. Аны хорезмшахка алып келишти, ал аны сыйлап, өз тагына отургузуп²⁷⁹, Хорезмге

²⁷⁷ Текстте: фи кулли мадинатин наиб.

²⁷⁸ Ушул басылманын — бетиндеги — эскертүүнү караңыз.

²⁷⁹ Текстте: ва — ажласаху ала саририхи; «так», «ложа», «замбил» деген маанилерди билдирген сарир деген сөздөгү ат атоочтук сүффикс «өз ордуна», «өз тагына» деп которууга да мүмкүнчүлүк берет. Саягы, бул фразанын мааниси Тайанкухтун жашы менен байланыштуу болсо керек.

жөнөттү. Анан хорезмшах Мавераннахр өлкөсүнө бет алып, Узгендге чейинки бардык шаарлар менен жерлерди каратып алып, ал жерлерге өз кишилерин койду. Ал Хорезмге Самарканддын султаны (ал абдан келишимдүү кишилердин бири эле) менен бирге кайтты. Хорезмдиктер султанды көрүү үчүн көчөгө чыгышты. Хорезмшах аны кызына үйлөндүрүп, Самаркандга аттандырды жана ал жерде тартип хитайлар орноткондой болушуна көз салуу үчүн өз кишисин²⁸⁰ кошуп берди.

*// (178—бет) Ошол жыл. Хитайларды жок кылган согуш
тууралуу баян*

Жогоруда сөз болгондой, хитайлар хорезмшахтан жеңилген соң аман калгандары өз падышасына барып чогулушту. Татар деген чоң уруу²⁸¹ илгери Синдин чек арасындагы өз өлкөсүнөн чыгып, Түркстандын аркасына келип жашап калган эле. Алар хитайлар менен касташып, согушуп турчу. Алар хитайлардын хорезмшахтан жеңилгенин уккан соң өздөрүнүн падышасы Кушлу-хан менен барып, хитайларга кол салышты. Хитай падышасы хорезмшахка киши жиберип, андан мындай деп айттырды: «Биздин өлкөнү басып алып, биздин адамдарды жапырганыңа келе турган болсок, ага кечирим. Бирок азыр биз каршы тура албай турган душман келди. Эгер алар бизди жеңип ала турган болсо, сени алардан эч ким сактап кала албайт. Эгер сен аскериң менен келип, бизге жардам бере турган болсоң, жакшы болор эле. Аларды жеңгенден кийин сен басып алгандарды кайра албайбыз, колубуздагыга ыраазы болобуз деп сага ант беребиз». Татарлардын падышасы Кушлу-хан да ага киши жиберип, мындай деп айттырды: «Хитайлар сенин душманың, сенин аталарыңдын душманы, биздин да душман. Бизге жардам бер, аларды жеңген соң // (179-бет) сенин өлкөңө жакындабайбыз, алар турган жерге ыраазы болобуз деп сага ант беребиз».

Ал алардын экөөнө тең: «Мен сени мененмин, сага жардам берем», — деп убада берди да, аскери менен алар беттеше турган жерге келип, обочороок жайгашты. Эки тарап²⁸² тең аны биз менен деп ойлоду. Хитайлар менен татарлар согушуп, хитайлар оор жеңилүүгө дуушар болушту. Ошол учурда хорезмшах аларга кол салып, өлтүргөнүн өлтүрүп, калгандарын туткун кылып, эч кимисин куткарган жок. Түрк аймактарынын биринде²⁸³, туш-тарабын тоолор курчап, бир жагынан гана жол бар жерде турган алардын падышасы гана бир аз аскери менен аман калып, ошол жерге бекинип калды. Анын аскерлеринин бир тобу хорезмшахка кошулуп, анын аскери менен кетти.

Хорезмшах татарлардын падышасы Кушлу-ханга киши жиберип, өзүнүн жардамга келгенин, келбегенде ал хитайларды жеңе алмак эмес экенин айттырды. Кушлу-хан адегенде муну мойнуна алып турду. Кийин ал хорезмшахка киши жиберип, хитайлардын өлкөсүн бөлүүнү талап кылды жана: «Биз аларды жок кылуу үчүн бириккен элек, эми биз алардын өлкөсүн бөлүп алышыбыз керек». Ал айтты: «Менин сен үчүн кылычтан башка эч нерсем жок, баатырдык жагынан хитайлардан ашып кетпейсиңер, падышалыгыңар да андан ашык эмес, колуңдагыга ыраазы болуп, оозуңду жап, болбосо мен силерди хитайлардан да

²⁸⁰ Текстте: шихну.

²⁸¹ Текстте: таифа.

²⁸² Текстте: таифа.

²⁸³ Текстте: навахи.

жаман кылам». Ал (Кушлу-хан) камынып, аттанып чыккан соң хорезмшах ага тең келе албасын билди да, тайсалдап, андан кача баштады.

Бирок ал кетип баратканда хорезмшах анын элине кол салып, карактай баштады. Кайсы бир уруу көчкөнүн укса, аларга барып кол сала турган болду. Кушлу-хан ага киши жиберип айттырды: «Падышалар мындай кылбайт, муну каракчылар кылат. Эгер сен өзүң айткандай султан болсоң, анда беттешели: же сен жеңип, менин өлкөмдү аласың, же мен жеңип, сенин өлкөңдү алам». Бирок хорезмшах оройлонуп ага жооп берген жок, бирок Шаштын, Фергананын, Исфиджабдын, Касандын жана алардын айланасындагы шаарлардын (дүйнөдө булардай гүлдөп өскөн шаарлар болгон эмес) тургундарына ал жерлерден көчүп, мусулман аймактарына кошулгула деп буйрук берди; анан ал татарларга өтүп кетет деп алардын [шаарларын] талкалады...

Кийин Кушлу-ханды, биринчи татарлардын [падышасын], Чыңгыз хан Темучин²⁸⁴ деген падышасы бар дүйнөнү таш-талкан кылган башка татарлар каптап кетти. Алар Кушлу-ханды хорезмшахтан алаксытып кетишти, ал болсо тыным алып²⁸⁵, дарыядан өтүп, Хорасанга келди.

XXVIII

// (199-бет) 611/1214-15-жыл

Хорезмшах Кушлу-хан кол салбасын деп чочулап, жайды Самарканддын сыртында өткөрдү: ал тез жүргөн киши болгон, бир жакка жөнөгөндө, кабарынан мурун өзү жетчү.

Мухаммад ан-Нисавинин Сират ас-султан Жалал ад-Дин Манкубирти аттуу эмгеги

Шихаб ад-Дин Мухаммад ибн Ахмад ан-Нисавинин Сират ас-султан Жалал ад-Дин Манкубирти аттуу эмгеги Чыңгыз хандын монголдору Хорезм мамлекетине басып кирген мезгилдеги окуяларга арналган жана мында автор бул окуяларды Ала ад-Дин Мухаммаддын уулу хорезмшах Жалал ад-Диндин өмүрүнө байланыштырып баяндайт. Ан-Нисави монголдор басып кирген мезгилде Хорасанда жашаган жана Жалал ад-Диндин кызматына хорезмшах 1223-жылы Индиядан Хорасанга кайтып келгенден кийин гана кирген²⁸⁶.

В.В.Бартольд белгилегендей, согуштук окуялар монгол жапырыгын баяндаган башка булактарга караганда Сират ас-султан Жалал ад-Дин Манкубиртиде кыскараак берилген, бирок ан — Нисави Хорезм мамлекетинин ички жана тышкы иштери жөнүндө көптөгөн маалыматтарды берген жана буларды ал, негизинен, Жалал ад-Диндин кызматына киргенге чейин эле жакшы тааныш болгон хорезмдик төрөлөрдөн алган²⁸⁷.

Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы үчүн Хорезм мамлекетинин түндүк — чыгышында жана чек ара аймактарында болуп өткөн окуялар тууралуу маалыматтар абдан кызыктуу. Бул маалыматтарды камтыган үзүндүлөрдүн котормосу төмөндө берилет. Үзүндүлөр О. Уддун басылмасы боюнча которулду²⁸⁸. Текстке шилтемелер ушул басылма боюнча берилет жана оригиналдын бети ушул боюнча көрсөтүлөт. Эскертүүлөрдө текстке шилтемелер ушул басылма

²⁸⁴ Текстте: **النهري**, текстте нисба туура эмес берилген: **حيفز حان**.

²⁸⁵ Бул окуялар тууралуу караңыз: В.В.Бартольд, Очерк истории Семиречья, 53- 54- беттер.

²⁸⁶ В.В.Бартольд, Түркестан..., 86 -бет,; ошол эле жерде 2 -эскертүү; мындагы Ан-Нисави жана анын эмгеги тууралуу маалыматтарды камтыган булактар менен адабияттардын тизмесин караңыз.

²⁸⁷ Ошондо.

²⁸⁸ «Histoire du sultan Djelal ed — Din Mankobirti prince du Kharezm...». Texte arabe publie d`apres...

боюнча да, шейх Тантави тарабынан көчүрүлүп, ЛО ИВАНда С 811 деген шрифт менен сакталып турган кол жазма боюнча (Т²⁸⁹ деген литера менен) да берилет. Эскертүүлөрдө зарыл учурларда, баарынан мурун текст ар кандай аңдалган учурларда, 1895 -жылы Парижде жарык көргөн О. Уддун французча котормосуна²⁹⁰ да (Н деген литера менен) шилтеме берилет. Ан-Нисавинин Сират ас-султан Жалал ад-Дин Манкубирти аттуу эмгегинен алынган үзүндүлөрдүн котормосу

I

[Кириш сөздөн үзүндү. Татар жапырыгынын алдындагы хорезмшах Мухаммад ибн Текештин ээликтеринин абалы тууралуу баян]

// (3 — бет) Бирок Чыгышта көркөм өнөрдө үлүшү бар жана чечендикке умтулган өтө мыкты [окумуштуулардын] тобу болгон²⁹¹. Алар алардын²⁹² өмүр баянын, кылган иштерин жана алар тууралуу уламыштарды жазып, түбөлүккө калтыруу менен алектенишкен, анткени улуу султан Мухаммад ибн Текешке чейин эле алардын наб дарагы²⁹³ бутактап жайылып өскөн. Ал атасынан калган Хорасан менен Хорезмге Ирактатагы ээликтери менен Мазандеранды кошту. Анын үстүнө²⁹⁴ ал кылычты кынынан чыгарбай туруп²⁹⁵ Керманды, Мекранды, Кишти, Сиджистанды жана Индиянын түздүктөрү менен тоолоруна чейинки Гур, Газна жана Бамйан аймактарын кошуп алган. Ал бул жерлерди бир жагынан коркутуп, бир жагынан [бирөөлөрдүн] жеңил ойлуулугу менен мактанчаактыгын чын дилден кечирүү менен алган. Мавераннахрдагы хитайлар менен түрктөрдүн падышаларын, башчыларын коркутуп, алардын ичиндеги көзү түз эместерди жок кылып, аман калгандарын Синдин чет — жакасына качууга аргасыз кылуу менен ал 400гө жакын шаарды кошуп алган, мунун өзү абдан кыйын иш болгон, бирок ушута мыйзамдуу түрдө жетишүүсү анын даңкын чыгарды²⁹⁶.

II

*// (4—бет) [1—бан] Каргыш тийген татарлар тууралуу баян.
Алардын теги жана мекени*

Син падышалыгы — өтө чоң падышалык, анын айланасы алты айлык жол деп мага ишенимдүү кишилердин көбү айткан. Адам жеткис тоолор менен кең дайраларда гана болбосо бардык жерде аны бир дубал курчап турат дешет. Байыртан бери эле ал алты бөлүккө бөлүнөт, узундугу бир айлык жол болгон бул бөлүктөрдүн ар бирин хан, б.а. алардын тилинде падыша башкарат жана аны башкы²⁹⁷ хан дайындайт. Султан Мухаммаддын заманында алардын башкы ханы

²⁸⁹ Техникалык себептерден улам комментарийлердеги араб алфавити менен берилген мисалдарда кошумча белгилер — ташдид, хамза ж.б. берилген жок.

²⁹⁰ « Histoire du sultan Djelal ed — Din Mankobirti prince du Kharezm Par Mohhammed en—Nesawi». Traduit de l'arabe par O.Houdas.

²⁹¹ Текстте: **فى طرق البلاغة**, Т: **فى طرف**

²⁹² Б.а. өкүмдарлардын жана башкаруучулардын.

²⁹³ Т.: «[жаа менен жебе жасала турган] наб дарагы». Текстте: **نبهة** [= **نباهة**] котормосу: «Depuis le jour (**من حيث**) on naquit leur celebre».

²⁹⁴ Сөзмө-сөз: «Ушул өзөккө».

²⁹⁵ Текстте: **والسيف مهملة فى غمادها و العتلة عن نجادها** Н: «Sans que le glaives eussent cesse d'etre, immobiles dans leurs fourreaux et sans qu'il fut necessaire de priver les femmes de leurs bi bijoux». Дипломатиялык жол менен кошуп алды деген мааниде айтылган.

²⁹⁶ Бул татаал сүйлөмдү Н. эки өз алдынча сүйлөм кылып берген.

²⁹⁷ Текстте: ал-а зам.

Алтун хан болгон. Аларда мурас улуудан улууга, тагыраак айтканда²⁹⁸, каапырдан каапырга [өтөт]. Алар адатта Синдин ортосундагы Тамгаж²⁹⁹ менен анын тегерегинде жайыттан жайытка, иштетилген бир жерден экинчи жерге көчүп жүрүшөт. Кыш жакындаганда алар Кашмирдин³⁰⁰ жанындагы Канка дарыясынан өтүп, бул өлкөдө жок түздүктөр менен бөксө тоолорго кетишет. Бул учурда хан ээлигин ас-Син өлкөсүндөгү алты ханга тапшырып кетет.

Алардын ичинде сөз болуп жаткан маалда Души хан³⁰¹ деген болгон, ал каргыш тийген Чыңгыз хандын эжесине үйлөнгөн. Бул каргыш тийгирдин уруусу ат -Тамуржи³⁰², // (5- бет) талаа эли деген ат менен белгилүү. Алардын кыштоосу Аргун деген жерде. Алар түрк урууларынын ичинде каардуулугу жана жүзү каралыгы менен белгилүү болгон. Синдин падышалары аларды күч менен баш ийдирип турган.

Кан ичер Чыңгыз хандын эжесине үйлөнгөн Души хан Алтун хандын жогунда өлөт. Чыңгыз хан эжесине көңүл айтып барат. Эжеси чектеш аймактарды башкарган Кушлу хан³⁰³ менен Чыңгыз ханга³⁰⁴ киши жиберип, күйөөм көз жумду жана маркумдан уул калган жок, ошондуктан бир тууганымдын баласы Чыңгыз хан анын ордуна дайындала турган болсо, маркумдун өзү сыяктуу эле силерге жардам берип, колдоо көрсөтөм деп айттырат. Алар анын пикирин жактырып, бийликти Чыңгыз ханга берүү менен Души хандын өлүмүнөн кийинки өксүктүн ордун толтурууга, Алтун хан келгенден кийин ишти жайгарууга жана ага жана анын жакын адамдарына туруктуу үй-жай, тура турган жер³⁰⁵ берүүгө убада беришет.

Чыңгыз хан Души хандын ээлигин башкарып калат. Кыска убакыттын ичинде ага кылычы эч убакта мокобогон³⁰⁶, оту эч качан өчпөгөн козголоңчул бузуку уруулаштары менен туугандары кошулат. Алтун хан Тамгаж деген шаарына кайтып келген соң хажибдери адаттагыдай ал жок кезинде болгон иштерден күн сайын бир нечесин³⁰⁷ билдирип турушат жана кезек Чыңгыз хандын тартуусуна келет³⁰⁸. [Алтун хан] каарданып, анын алар³⁰⁹ тарабынан дайындалышын текебердик деп таап, анын [Чыңгыз хандын] атчан аскеринин кол башчыларынын аттарынын куйруктарын кыркып, кууп жибергиле деп буюрат³¹⁰. Анын хажибдери чыгып, аны дайындаган хандарды³¹¹ тилдеп, абдан

²⁹⁸ Текстте: бал.

²⁹⁹ Бул ат боюнча караңыз: Н. Yule, Cathay and the Way Thither, vol. I, 32 —33-беттер; Махмуд Кашгари Диван лугат ат-түрктө (I том, 28- бет) Тамгачты Масинге, б.а. түндүк Кытайга карайт деп билдирет.

³⁰⁰ Текстте: **مما بنى قشمبر**, Т.: **مما بنى قشمبر**, мунусу начарыраак.

³⁰¹ Монголчо Жучи деген аттын арабча берилиши.

³⁰² Кол жазмада: **المرجى**, Т. **المرجى** деп берет, кол жазманын түп нускасында Темучин болсо керек.

³⁰³ К.шлу — Кушлу (Кучлу) — Кушлук (Кучлук) — наймандардын акыркы ханы. Мындан ары ан — Нисавинин текстиндеги сыяктуу Кушлу формасында берилет.

³⁰⁴ Мындан ары белгилүү болгондой, бул монгол басып алуучусу Чыңгыз хан Темучин эмес башка киши болгон.

³⁰⁵ Т.: **معمرس اولتانه**, Н. (**ومعمرس**) мындай деп которгон: «Au berseau des ses aieux», сөзмө-сөз: «тигилген бак-дарак», «плантация».

³⁰⁶ Сөзмө-сөз: «мизи эч нерседен кайтпаган».

³⁰⁷ Текстте: кадаййа, сөзмө-сөз: «чечимдерди».

³⁰⁸ Текстте: **الى ان قدمت قادتم جنكرخان**

³⁰⁹ Б.а. хандар — Чыңгыз хандын коңшулары.

³¹⁰ Текстте: ва-амара бикат и азнаба хайли-л тақдимат. Н. муну сөзмө-сөз түшүнгөн: «Il ordonna aussitot qu' on coupait les queues des chevaux qui portaient les presents et qu'on les renvoyait». Бирок мында хайл «атчан аскер», «кавалерия» деген мааниде.

³¹¹ Текстте (V): **تقدمه**, Т.: (II): **قدمه** Мында экинчи түр (порода) жакшыраак.

коркуткандыктан, Чыңгыз хан менен жолдоштору менен өлүм жакын экенин көрүп, баш ийүүдөн баш тартышат да, бардыгы сөзгө кулак салбай кетишет.

[2—бап] Чыңгыз хан менен анын жолдошторунун бөлүнүшү эмне менен бүткөнү тууралуу аңгеме

Алар азгын катары өз өкүмдарынан бөлүнүп чыккан соң өз ара жардамдашып туралы деген келишим түзүшүп, бул шартты сактоо менен бири-бирине жардам берип турушту. Алар сепкен кастыктын үрөнү түшүмүн берип³¹², жамандык күттүргөн жок. Чыңгыз өзүнө караган уруулаштарын жардамга чакырды. Алтун хан аларга кат жөнөтүп, аларды кайрадан баш ийдирүүгө үмүттөнүп, бирде кечирим сурап, бирде коркутуп турду, бирок анын убадасынан улам алар ого бетер коркушту. Ал чакырган сайын алар укмаксан болуп, кийимдерине тумчуланып, өжөрлөнүп, текеберлене беришти. Ал алар менен жарашуудан үмүтү үзүлгөн соң аскер жыюуга өттү. Ал алар менен беттешип, оор жеңилүүгө учурады, жиржа-хитайлардан³¹³ жана анын аскериндеги башка түрк урууларынан эсепсиз киши өлдү. Алтун хан- өзү эр жүрөк жоокерлери³¹⁴ менен Канк жолунда алардан озуп өттү, аларга [Алтун хан] өлкөсүн калтырды, алар болсо аны бөлүп алышты. Байлык десе көзү кызарган түрк урууларынын азган- тозгондору да аларга келип кошулду. Алтун хандын абалы барган сайын начарлай берди жана ал акырында аларга кат менен кайрылып, колунда барга ыраазы болуу менен жарашууну сунуш кылууга мажбур болду. Алар анын бул өтүнүчүнө макул болушту. Чыңгыз хан өлгөнчө³¹⁵ булардын ортосундагы мамиле ушул келишимдин негизинде болду. Тизгиндин эки учундай болуп бириккен бул ээликте калган экөө бир топ өз алдынча болуп калышты. Алтун хан тараптан коопсуздукка жетишкен соң алар Баласагун тарапка кирип, аны менен чектешкен өлкөнү жана ага жакын жерлерди басып алышты.

Кушлу-хан өлгөн соң анын ордун Кушлу-хан деген ат менен уулу ээледі, Чыңгыз хан [Кушлу-хан] тарапты тажрыйбасыз жана жаш деп теңине албай, анын атасы менен түзүлгөн келишимдеги журтту өз ара макулдашып жердөө жана ээликтен түшкөн кирешени калыс жана адилет бөлүштүрүү шарттарын буза баштады. Ушул себептен улам алар бири-бирине кат жазышып, бирин-бири жемелей башташты жана ортолору ажырап калды. Чыр-чатак олуттуу мүнөз алган соң Кушлу хан аны [Чыңгыз хан] менен байланышын үзүп койду.

// (7—бет) [3—бап] Чыңгыз хандан кол үзгөндөн кийин Кушлу хандын эмне болгону тууралуу баян

Чыңгыз хандан кол үзгөндөн кийин Кушлу хан Кайалык менен Алмалыктын чек арасына качып келди³¹⁶. Ал жердин башкаруучусу Арслан хандын уулу Мамду хан³¹⁷ аны менен бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгаралы деп келишим түздү. Анын келиши хандардын ханы Гурхандын, хитайлардын падышасынын

³¹² Сөзмө-сөз: «карама-каршы аракеттерди пайда кылды».

³¹³ Текстте: ж. ржа х.та, сыягы журчжендер же ню-чжилер болсо керек (Н).

³¹⁴ Сөзмө-сөз: «анын аскеринин сыйкырдуу кылычтары».

³¹⁵ Текстте Жинкиз хан деп берилген, бирок четинде Алтун хан деген ондоо бар, ошол эле учурда мында Чыңгыз хандын адашы, анын сөз байлашкан кишиси тууралуу сөз болот. Бул аңгемени ан-Нисавиден алган Абу- л- Фидданы карап көрүңүз, мында да өлгөн Жинкиз хандын ысымы түшүндүрмө менен берилген (бул түшүндүрмө Абу-л -Фидага тиешелүү болушу да мүмкүн).

³¹⁶ Текстте: мин-нузул ала рутбати-т-тамасил , сыягы нузул деген сөздүн көчмөн турмуштун шартындагы конкреттүү мааниси «журт», «токтоочу жер», «лагерь» болсо керек; андан кийинки да ушундай эле «орток кирешени бөлүштүрүү» болот. Кайалык — Жети-Суудагы Копалдан батышыраактагы, Илинин түндүк тарабындагы жер, Алмалык болсо Кулжа аймагында (караңыз: В.В.Бартольд, Түркөстан..., 51, 54-беттер).

³¹⁷ Мамду хан — Жети- Суудагы карлуктардын ханы.

султандан жеңилип Кашгарга карай качышына туура келди. Мамду хан Кушлу ханды Кашгарга кол салууга жана Гурхандын бийлигин колго алууга тукуруп, «Эгер сен аны такка отургуза турган болсоң, түрк падышаларынын эч кимиси сага каршы чыга албай калат» деп азгыра баштады. Ал бул мамлекеттин саналуу гана күнү калганын, анын калдыгы менен кишилеринин баш сөөгүнө кошок кошо турган күн жакын калганын билген эмес. Кушлу хан анын (Гурхандын зоболосунан, анын да[]азасынан жана бийлигинен, кубатынан улам адегенде тайсалдаса да Мамду хан азгыра берген соң...³¹⁸ акыры анын айтканына макул болду. Алар Кайалыктан чыгып, аны (Гурханды) Кашгардын чегине жеткенде кармап алышты да, такка отургузушту. Кушлу хан адатта хажиб сыяктуу падышанын алдында башкалар менен жалпы турчу, [Гурхан] аны менен чоң — кичине иштердин баарында кеңешчү, бирок [Кушлу хан] анын буйруктарынын бир азын гана аткарчу.

[Хорезмшах Мухаммад] Гурхандын ага колго түшүп калганын, төгөрөктүн төрт бурчунан кылымдар бою жыйналган асыл таштар менен казына Кушлу хандын колун экенин билген соң киши жиберип, мындай деп айттырды: «Чындыгында хандардын ханы менин торумдан кутулгандан кийин мен аны каракчылардын колуна салып берген элем. Баралына келип, бийлиги колунда турганда сен эмнеге ага кол салган жоксуң? Эми болсо мен аны кыштактар менен шаарлардан кууп чыгып, жакын кишилери менен жардамчыларын кылычтап башын алып, айласын кетирген соң // (8-бет) өлкөнүн кыйырында³¹⁹ аман калган хитайлары менен жан сактап калыш үчүн, мени менен жарашуу үчүн казынасындагы болгон байлыгы менен асыл таштарын кошуп кызы Тугаж хатунду мага жиберүүгө аргасыз болуп турган. Ал талкаланар замат эле туткун болуп калыш керек беле? Эгер сен өзүңө жана өзүңдүн кишилерине жакшылык кааласаң, кызды казынасы, мүлкү жана кызматчылары менен мага жиберишиң керек. Эгер андай болбосо, кылычтын мизинен сени эч нерсе коргоп кала албайт».

Кушлу хан бута кулдук уруу менен жооп берип, сөз жеткис асыл белектерди жиберди, бирок Гурханга тийбөөнү сурады, анткени Гурхан буларды айтып жалдыраган эле: «Султан менен анын атасы мага белектерди жиберип, мага баш ийип турушкан, мен болсо аларды көптөгөн³²⁰ душмандардан коргогон элем. Тоолук менен өрөөндүн тургуну, жатакчы менен көчмөн алардын мага кандай баш ийип келгенин жакшы билет; эми болсо аларды ийгилик жылоолоп, ал³²¹ умтулбай турган нерсеге умтулуп, мага кол салды.³²² Кутулуунун, үмүттүн, кечиримдин, жашоонун жок экенин көргөн соң аман калыш үчүн падышалыктан баш тартып, келишимде айтылгандардын баарын себине берип, кызымды сага берейин деген шарт менен аны менен жарашайын деген элем. Бирок ал жооп бербестен мындан баш тартты, мындан тышкары аман калып, жүрөгү түшкөн үркөрдөй болгон жан- жөкөрлөрүм менен менин изиме түштү. Эми болсо ал менин түбүмө жеткиси келип, кордоп жатат, мындай кордуктан көрө өлүм

³¹⁸ Текстте: **فلم يزل حيله و غاربه** Мунун мааниси так эмес. Т.: **وفى حيله و غاربه** сөзмө-сөз мааниси: «жиби жана атынын жалы менен сыйкырлады». Жип жана аттын жалы багытты тандоого байланыштуу, бирок мындай болгондо да оригиналдагы пЯ («шыбыра», «дубала») деген этиш бүдөмүк бойдон кала берет.

³¹⁹ Сөзмө-сөз: «кылычтын илеби менен».

³²⁰ Текстте: **نصرتهم على عدة عدااء لهم**, Н. **عدة** дегенди souvent бир нече жолу деп тушүнөт, бирок буга деген предлог жолтоо болот.

³²¹ Б.а. хорезмшах Мухаммад.

³²² Текстте: **من مناطحتى**, сөзмө —сөз: «мени сүзгөндөн». Н.: «entrer en lutte contre moi».

жакшы». Кушлу хандын ага боору ооруду, анын үстүнө ал муну султанга берип койсом, түрктөрдүн алдында жаманатты болом, андай жаманаттыдан кутулуш кыйын деп кооптонду. Ал муну улам кийинкиге калтыра берди, акырында султан шектенип калды.

Бул иш боюнча султандын акыркы элчиси болуп барган жана Кушлу хан менен катуу сүйлөшүүгө буйрук алган эмир Кара- касим ан- Нисави мага мындайча айтып берген эле. Ал султандын буйругун аткараары менен Кушлу хан аны кишендеп камап салат жана Алланын амири менен ал кийин Кушлу хан менен султандын атчан аскеринин кагылышуусунда бошонуп чыгат. Сөз болгон киши туткундан бошонуп султанга келгенде, анын чынчылдыгы жана буйрукту жан-дили менен аткарганы султанга маалым болгондуктан, ал ага жакшы нерселерди убада кылып, // (9-бет) үмүттөндүрдү жана каалаганын тандап алууга мүмкүнчүлүк берди жана сураган жок...³²³ Каардуу сөз жакшы мамиле менен алмашкан соң султан Кушлу ханга кол салып, аны жок кылып, хандардын ханын тартып алуу үчүн аскеринен 60 миң атчанды тандап алды. [Буга чейин султан] ага каршы бир нече атчан отряддарды жөнөтүп, алар аны менен Кашгарда жана башка жерлерде кагылышып, [султандын] аскерлери көбүнчө жеңишке жетишкен эле³²⁴.

[4—бап] Кушлу хандын Души хандан, Чыңгыз хандын уулунан каза табышы тууралуу баян; бул 612 (1215—16)-жылы [болгон], ал эми Ибн ал-Асир 616 (1219—20)-жылы болгон дейт, бул туура эмес

Кушлу хан Кашгар менен Баласагунга ээлик кылып жатат, Гурхан болсо анын колунда деген кабарды уккан Чыңгыз хан 20 миңдей кол менен уулу Души ханды ага каршы аттандырды. Ошол учурда султан да 60 миң аскери менен ага кол салды. Султан Иргиз суусуна жеткенде суу тоңуп калып, ал өтө албай калды. Ал ыңгайлуу учурду күтүп, дарыянын булуңунда туруп калды. Акыры ал дарыядан өтүп, Кушлу хандын изине түшүп, андан ары карай жүрдү. Бир күнү жүрүш маалында чалгынчылардын тобу ага атчан аскер келе жатканын билдирди, көп өтпөй эле Души хан [көрүндү]. Ал Кушлу ханды жеңип, аны түп — тамыры менен жок кылып, башын алып кетип бараткан экен. Ал ага (Кушлу ханга) жана аны менен жүргөн хитайларга кол салып, кылыч менен кырып, кулаалыларга жем кылды³²⁵. Алардын койлорунун көптүгүнөн жер карарды³²⁶. // (10-бет) Эр жүрөк жоокерлер бири-бирин качырып, атчандар бул күнү эртеден кечке урушту.

Души хан султанга киши жиберип, мындай деп айттырды: «Ал жерди өөп, бул өлкөгө адаттан тыш киргенин, бирок султанга кызмат кылыш үчүн, үмүткө алданып, султандын жеринин кыйырына келген немени жок кылыш үчүн киргенин билдирет жана ал (Души хан) султанды ага каршы согушуу убаракерчилигинен бошотуп, аны менен согушту жана аларды, султандын душмандарын тыптыйпыл кылып кырып, балдары менен үй-бүлөлөрүн туткунга алып, малын айдап кетти. Эми ушунун баары султандын алдында турат, султан буларды өзү билсин; кааласа, бир бөлүгүн³²⁷ согушкандарга берсин, каалабаса, ушунун баарын алып, айдап кете тургандарын жиберсин³²⁸. Анын үстүнө ал атасынын ал жакка баратканда султандын аскерине кезиксең, айланып өт,

³²³ Мындан ары эмир Кара- Касимдин сыйланышы тууралуу кеп болот.

³²⁴ Текстте: алайхи.

³²⁵ Текстте: *лин-нусур ал-хавами*, Н.: «ignobles vautours».

³²⁶ Текстте: : *ماترك الغبرا دهما*, Т. жакшыраак: *ماترك الغبرا اهما*.

³²⁷ *بعدم* деген сөздөн кийин Т. кол жазмасында *بعضها* келет, ал эми басылмада бул сөз жок.

³²⁸ Бул текст 1 — жак менен: *فيوجه الى* (II).

ортодогу сый мамилени бузба деген сөзүн да эскерди». Султандын аскери Души хандыкынан эки эсе көп болуп, алар согушчаныраак болгондуктан анын жойпуланганы султандын өжөрдүгүнүн чыйратылбаган жибин да жандыра алган жок³²⁹. Таштарынын бир бөлүгү менен эле урса, аны катуу шамал түндүк менен түштүккө³³⁰ айдап кете турган күл сыяктуу кылып жиберерине ал ишенди.

Султан ага мындай деп жооп берди: «Эгер Чыңгыз хан сага согушпа деп буйрук берсе, Алла таала мага сени менен согуш деп буйрук берип, бул үчүн сени жалгайм деп убада берди. Мен үчүн сенин Гурхан менен Кушлу хандан айырмаң жок, анткени баарыңар тең бутпарассы бар». Анан ал найза сынып, кылыч майтарыла турган согушту жарыялады³³¹. Души хан ошондо эрдик менен согушпаса³³², күнү бүтөрүн түшүндү да, согушууну чечти. Эки тарап кагылышып, эки катар беттешкенде³³³ ал өзү султандын сол канатын жарып кирип, таш-талкан кылды, алар ар тарапка качышты. Султандын оң канаты анын каргыш тийген сол канатын камап кирбегенде, султан жеңилип калмак³³⁴. Ушундан улам ал [сол канат] экиге бөлүнүп, ооруган жер басылып, чаңкаган суусун кангандай иш болду. Мында ким жеңип, ким жеңилгенин, ким карактап, ким талоонго учураганын түшүнүүгө болбойт эле. Эки тарап тең эртеси эртең менен урушту кайра баштайбыз деп тарашты. Каапырлар ошол жерде калып, согушка даярданып жатат деп ойлошсун үчүн от жагып коюшту да, түнү менен аттарына мине качып, // (11—бет) эки күндүк жерди басып өтүштү. Султан алардын эрдигинен бир чети апкаарып, бир чети алардын каармандыгына баа берип, алар тууралуу сөз болгондо мындай деди: «Найза сайып, кылыч чапкандан, уруштагы баатырдык менен туруктуулуктан булардай эрди көрө элек элем».

Султан Самаркандга кайтып келген соң жакын эмирлерине сый чапан жаап, үлүш жер менен наамдарды берди. Алардын ичинде Тужи Пахлаванга³³⁵ Кутлуг хан деген Угул хажибге Инанж хан деген ат берип, алардын ар бирине согуштагы эрдиги менен туруктуулугу³³⁶ үчүн жакшы сыйлыктарды берди. Мында биз татарлардын пайда болушун түшүндүргөн султан Мухаммаддын [заманындагы] жагдайлардын [баяндамасынан] үзүндү бердик. Ал тууралуу калган кабарды маңдайга жазганы³³⁷ болуп, ичер суусу, көрөр күнү бүттү деп жыйынтыктайбыз. Эми Алла таала буюрса, максат кылган Жалалдын окуяларына келебиз...

III

[5—баптын башы] [Султандын Ирак өлкөсүнө жасаган жортуулу жөнүндө аңгеме.
614 (1217—18)-жыл]

Султандын абалы оңолуп, баралына келип, жердеги жашоосу мыкты кийимдер менен жасалгаланып, мамлекетинин күнү тууп, эсепчилердин

³²⁹ Т.: **لم ينقص**. бул болсо кийинки **سحلا** (чыйратылбаган жип, чыйратылбаган жиптен токулган кездеме) менен төп келет. Н муну **لم تنقص** деп окуп, «et ne diminuerent dans l'ame du sultan...» деп которгон.

³³⁰ Н. **وتنقسمه الجوانب والشمال** (эскертүүдө **الجانب** деп окууну сунуш кылат, чындыгында аш — Шамал деген сөз менен ал — Жануб шайкеш келет, Т. кол жазмасында ушундай.

³³¹ Текстте: **فادن يحرب** Н. муну буйрук ыңгай катары түшүнүп, Души ханга кайрылуунун уландысы катары которот: «Prepaire —toi».

³³² Сөзмө-сөз: «Эгер согушта чынчыл болбосо...»

³³³ Текстте эки жолу **تقابل** берилген, а балким экинчиси **تقابل** деген сөздүр?

³³⁴ Текстте: вакадат ал-хазимат тасатаммару бис-султан

³³⁵ Текстте: **بوحى** (караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 499-бет, 6 -эскертүү). .

³³⁶ Сөзмө-сөз: «бүтүнүн туруктуулугу үчүн».

³³⁷ Сөзмө-сөз: «тагдыр».

тизмесиндеги ³³⁸аскеринин саны 400 миң атчанга жакындап калганда ал Селжукиддердин бийлиги менен жерлерине көз арта баштады. Бул үчүн ал бир нече жолу элчи жиберип көрдү. Бирок ал эңсегенине жете алган жок, анткени алар (Селжукиддер) анын Мавераннахр менен Түрк өлкөсүндөгү убаракерчилигин билишчү: алардын бир отрядын жок кылары менен эле мурун кабары чыкпаган экинчиси пайда боло калчу, ал эми өзү болсо эңсеген мезгилдин келишин күтүп ³³⁹, кыялы менен жашап жүрчү...

IV

[6—баптын башы] Султандын Иракка жасаган жортуулу жана анда эмне болгону тууралуу баян

Хутба укугунан пайдаланып, султандын Ирактагы букарасы болуп саналган Огулмиш өлтүрүлгөн соң эки атабек — өзбек ибн Мухаммад, Арран менен Азербайжандын беги, жана Сад ибн Зенки, Фарстын беги, Иракты басып алууга мезгил жеткенин сезишип, аны коргоп, биримдик жөнүндө келишим түзөр кишинин жоктугунан пайдаланып, султандын алыс экенин, анын Түрк өлкөсүнүн кырларын кыркалап, бөксөлөрүн бойлоп, каапырлардын карышкырлары жана түлкүлөрү ³⁴⁰ менен алек болуп жатканын билишип, Иракка эки тарабынан кол салышты. өзбек биримдикке жамынып // (14 — бет) Иракка аттанды да, тургундарынын макулдугу менен Исфаханга кирди, ал эми Сад Рейге аттанып, аны ээлеп алды жана аны менен бирге Казвинди, Хуварды, Семнанда жана аларга жакын жерлерди ээледі. Бул кабар келгенде султан Самаркандда эле, ал кол салып, аларды жок кылууну ойлоду. Ал тектүү кишилерден жана эр жүрөк жоокерлерден 100 миңге жакын атчанды тандап алды да улуу эмирлерин баш кылып туруп Мавераннахрдын шаарлары менен түрктөрдүн кыйырын каптатты. Кумиске жеткенде ал жан- жөкөрлөрүн дагы бир жолу ылгап алды...

V

// (21—бет) [11—бап] Иракка жортуулга аттанардын алдында султандын акыл менен иштей турган иштерди жайгаргандыгы тууралуу баян

Буга ³⁴¹ Зу-л-Карнайндын ³⁴² наубасын УРДУРУУ жөрөлгөсү [кирет], анткени Алла таала даражасын бийиктетип, султандык баркын көтөргөнгө чейин султанга калган султандардыкы сыяктуу эле беш ирет намаз ичинде беш науба урдурулчу. Султан Иракка аттанарда беш жолку наубаны өзүлөрүнө бөлүнүп берилген аймактарда ³⁴³ урдуруу үчүн уулдарына берди. Алардын ар бирине берилген үлүш жерлер кезеги келгенде айтылат. өзү үчүн ал Зу-л- Карнайндын наубасын тандап алды, ал күн чыгарда жана күн батарда урулат. Бул үчүн 27 алтын добулбас жасап, таякчаларын ар түрдүү асыл таштар менен жасалгалоону жана науба үчүн керектүү башка аспаптардын да ушундай даярдалышын тапшырды ³⁴⁴. Алгачкы күндөрү эл алдында науба ура турган падышалар менен

³³⁸ Текстте: диван ал-жайш.

³³⁹ Текстте: **اتىا بالوقت**, **اتىاء بالوقت**, Т.: «Nanmoins il ne perdait pas de vus les moyens d'amener l'heure favorable a la realisation de son desir et l'accomplissement de ses voeux». Бул фразанын мааниси башка болуш керек: «Жердеги эсептер ушул күтүү менен аяктачу».

³⁴⁰ Сөзмө-сөз: «каапырлардын карышкырлары жана шайтандары менен». Т. жакшыраак берген: **وبتعالىها** «жана түлкүлөрү менен».

³⁴¹ Мында султан көргөн чаралар тууралуу сөз болуп жатат.

³⁴² Александр Македонскийдин.

³⁴³ Текстте: акалим.

³⁴⁴ Текстте: истамала, Н. бул этишти наубага тиешелүү деп карайт: «elle etait executie».

султан уулдарынан 27 кишини дайындады. Алардын ичинде булар бар эле: Селжукид, Тогрулдун уулу, Арсландын уулу жана Гурдун, Газнанын жана Индиянын падышасы Гийас ад-Диндин уулдары, Бамиандын беги Ала ад-Дин, Балхтын беги Таж ад-Дин жана анын уулу Термездин беги ал-Малик ал-Азам, Бухаранын беги Санжар ж.б. 27 падыша болбой калгандыктан ал буга өзүнүн бир тууганынын уулу Арбаз ханды жана мамлекеттик везир Низам ал-мүлк // (22-бет) Насир ад-Дин мухаммад ибн Салихти кошту. Булар - науба аткарыла турган күнү добулбас кага тургандар.

Буга [Хорезмшах Мухаммад] Иракка аттанардагы Мавераннахрды ишенимсиз жана тымызын касташкан³⁴⁵ кишилерден тазалоо да кирет. Султан Таж ад-Дин Балка ханды, Отрардын бегин, Ниса шаарына жөнөтүп, ал жерде калууга буйрук берди. Балка хан анын тарабына өткөн биринчи хитай болгон. Ал атып келаткан таңдай мелтиреген сулуу киши болгон. Султан Мавераннахрды хитайлардан тартып алганда ал биринчи болуп баш ийип, жан-дили менен кызмат кыла баштаган, анткени алардын ортосунда ысык ымалалары бар эле.

Султан Текеш өлгөндөн кийин Гурдук Шихаб ад-Дин эсепсиз аскери³⁴⁶ менен Хорезмге киргенде султан иштерин жайгарып, куулук менен (?)³⁴⁷ душмандын мизин кайтарганча Таж ад-Дин өз абасынын уулу³⁴⁸, Самарканддын башкаруучусу, султандардын султаны Османдын аскери жана хитайлардын отряды менен Шихаб ад-Динге Андхудда күтүүсүздөн кол салып, Ибн ал-Асир өзүнүн Камил деген китебинде баяндагандай, анын жоокерлеринин жана мергенчилерден турган аскеринин³⁴⁹ көбүн кырып таштаган. Таж ад-Дин султанга кылган кызматы өзүнө дайыма ийгиликти, күч-кубатты жана атак-даңкты камсыз кылат деп ишенген. Ал султанга келгенде султан аны дайыма сыйлап, анын кызматын эскерип турчу жана Иракка жортуул жасаганы камынганга чейин ушундай болчу. Эми ал аны Мавераннахрдан кууп, Нисага айдап жиберди.

А [султан] аны башка шаарга эмес, Нисага айдоого ниеттенген, анткени өтө ысык болгондуктан жана көптөгөн оорулардан улам бул шаарда жакшы жашоо мүмкүн эмес эле. Андагы тирүү жандар дайыма даттанышып, баласынан ажырагандар ыйлашат. Андагы түрктөр оор турмуштан улам көп жашашпайт.

Таж ад-Дин тагдырдын башка салганын көрүп, оор турмушка чыдап, анда бир жылдан ашуун убакыт турду. Анын табигый жакшы касиеттери артып, марттыгы // (23 — бет) эки эселенди. Ага салам айтып киргендер андан кур кол чыкчу эмес. Башкаларга жакпаган Нисанын суусу менен абасы ага жагып, анын сулуулугу артты, анын боорукердиги атактуу кишилерди да, карапайым элди да таң калтырды, ал бардыгы менен ынак болду. Муну уккан султан берген антын бузуп,

³⁴⁵ Сөзмө-сөз: «ал өзү күл алдында от кармаган кишилер». Н. мындай деп которот: «de ses jens qui donnent a leur scepticisme l'apparens de la foi et qui cachent leur feu sous la cendre». Мындай болгондо төмөндө Балка ханга эмне үчүн он баа берилип, анын өлүмү ачуу келерлик нерсе катары баяндалганы түшүнүксүз болуп калат.

³⁴⁶ Текстте: **لذو لمر** — армияга тиешелүү термин, «көп сандаган» деген маанини билдирет.

³⁴⁷ Текстте: **وما داعناه الحيله الى دفعه**. **داعته** деп ондоп, жалпы мазмунун которгон.

³⁴⁸ Текстте: ва-ибн аммихи.

³⁴⁹ Текстте: **ومطوعة اجناد**. «ишенимдүү жоокерлери» (soldats). Мында анын аскерине өз ыктыяры менен кошулгандар тууралуу сөз болуп жатат.

караөзгөйлүк кылбаса³⁵⁰, максатына жакын арада жете албай турганын түшүндү. Ал анын башын алып келиш³⁵¹ үчүн киши жиберди.

Бул кайгылуу окуяны өз көзү менен көргөн бирөө мага буларды айтып берди: «Биз султандын Нисадаги везири Захир ад-Дин Масуд ибн ал-Мунаввар аш-Шаштыкында отурсак, бирөө келип, бир аз кишилер менен Жахан-Пахлаван келди деп айтты, бул болсо — Айаз таштдар³⁵². Ал жөнөкөй сарай кызматкеринен падышанын жакын кишилерине чейин жеткен жана 10 миң атчан аскерди жетектеген киши эле. Ал баш алып, денеден жан алуу үчүн дайындалган эле. Анын келгенин укканда везир коркконунан катып калды: көрсө, ал мага келген экен деп ойлоптур. Ал өңүнөн кетип, араң гана дем алып калды. Жахан — Пахлаван султандын сарайына түшүп³⁵³: «Аз-Захир менен белгилүү кишилердин баарын чакыргыла», — деп айтты деген кабар келди. Аз-Захир аны көздөй чаап кетти, бирок алсыздыгынан тизгинди араң кармады. Ал эптеп барган соң Жахан-Пахлаван ата буйрукту тапшырды. Ал окуп бүткөн соң кеңешишти да султандан маанилүү кабар келди деп Таж ад-Дин бекти чакырышты. Жакын адамдары менен келген аны жер төлөлөрдүн³⁵⁴ бирине киргизишти да тез эле бирөө анын башын көтөрүп чыкты. Жахан — Пахлаван аны баштыкка салды да кетти». Уф³⁵⁵, алдамчы жашоо, түү, өлгөндү аяп койгон жок, «Биз сүйгөн үчүн адамдарга келебиз, алар болсо [муну] пайдалана алышпайт³⁵⁶» деп айтылганга ылайык ага боор ооруган жок. Султандын казынасына анын (өлтүрүлгөндүн) казынасынан угуп көрбөгөн баадагы жана сандагы асыл таштарды алып кетишти.

Буга анын Садр Жахан деген атка конгон бухаралык ханифиттердин башчысы жана алардын үгүттөөчүсү Бурхан ад-Дин Мухаммад ибн Ахмад ибн Абу-л-Азизди Хорезмге айдашы кирет. үгүттөөчү деп уккан киши башка үгүттөөчүлөр сыяктуу эле аны жогорку даражага ээ болгон, үлүш жерлери бар, даңкы чыккан // (24-бет) адам деп ойлошу мүмкүн. Бирок бул андай эмес, тескерисинче ал бийлик жүргүзгөн бектер жана башкаруучулар менен гана тең келе алышы мүмкүн эле, анткени анын кол алдында³⁵⁷ 6 миңдей мусулман закүнчүлөрү бар болчу. Ал айкөл, ой бага билген, эр жүрөк киши болчу, жашоону шыпырылган чаңдын бир кыпыны, тагыраак айтканда, төгөрөктүн бир бурчу катары карачу. Анын сарайы жакшылыктын түнөгү болчу, татыктуумун деген кишилер үчүн билимдин жол көрсөткөн жылдызы болчу; ал бул жерге эң мыкты нерселерди алып келчү да, алардын баары өз баасы менен кетчү³⁵⁸. Хорезмде тагдыры тайкы боло баштагандан кийин да ал берешендердин да ичи ачыша турган белектерди берчү.

³⁵⁰ Текстте: **الامة الحفا**. Н.: la cuirasse de l'ignominie».

³⁵¹ Текстте: **من جز علاوة اجدعه** Текст ката болсо керек: **اجدعه** дегендин ордуна **اجدعه** болсо ылайыктуу болмок. Муну «бир жылдык койлорунун мыктыларын кырккан кишини» (**اجدع**) деп которсо да болот, бирок көптүк сандын формасы бута ылайык келбейт. Т **اجدعه** деп берет, мындай болгондо таптакыр түшүнүксүз болуп калат.

³⁵² Текстте: **айаз ат-таштдар**.

³⁵³ Н. муну кыйыр сөз менен берген.

³⁵⁴ Текстте: ал-махазин.

³⁵⁵ Текстте (Т. да): **قافا** Н. муну жөнү жок эле . **قافا** деп ондоп койгон, анткени faf өзүнөн кийин келген tuff дегенге төп келет.

³⁵⁶ Тирмакчанын ичиндеги сөздөрдү Т. өзүнүн кол жазмасында ыр катары туура белгилеген, тексттин бул бөлүгү чынында эле ыр: өлчөмү — мутакарибдин модификациясы. Толугу менен симметриялуу схема:

— 0 — 0 — 0 — 0 / — 0 — 0 — 0 — 0 — 0 — 0.

³⁵⁷ Н.: **كنفه** Т.: **كنفه**

³⁵⁸ Сөзмө — сөз: «ага (сарайга) укмуштуудай товарларды алып келчү да, аларды толук баасында сатып алып кетишчү».

Ал Хорезмде тагдырдын бересесин берип, өлүм аягынан суу ичкенче³⁵⁹ эңсегенинен айрылган, колу-жолу бош эмес абадда³⁶⁰ турду. Ал Туркан хатун Хорезмден качканда өлтүрүлдү. Аны Хорезмге айдаган соң султан анын ордуна Бухарадагы ханифиттердин башчысы жана үгүттөөчүсү кылып Мажд ад- Дин Масуд ибн Салих ал- Фаравини, өзүнүн везири Низам ал-мүлктүн бир туутанын дайындады жана ага Садр Жахан деген ардактуу наам берди. Мужир ад-Дин Омар ибн Сад мага буларды айтып берген эле. Султан жогоруда сөз болгон Мажд ад-Динди садр- жахан кылып дайындагандан кийин Бухарага келди. Мажд ад-Дин султандын көзүнчө үгүт жүргүзүү тапшырмасын алды. А Низам ал-мүлк Мухаммад өзүнүн бир тууганы Мажд ад — Дин Масудду жек көрчү жана анын абалы олку-солку болуп, кызматка дайындалбай калышын каалады.

Мен чоң мечитте Низам ал-мүлктүн жанында элем, анын бир тууганы болсо он тараптагы өзүнүн үжүрөсүндө³⁶¹ эле. Низам ал-мүлк мага мындай деди: «Эгер сен аны үгүттөө учурунда жаңылтсаң, менден каалаганыңы аласың». Мен ага мындай дедим: «Албетте, сенин айтканың өтө опурталдуу экени шексиз, эгер мен муну кыла турган болсом, эшиктин жанындагы токулуу качырдан башка эч нерсе каалабайм». Анан мен ал (Мажд ад-Дин) тарапка колуму бир нече жолу көтөрүп, белги берген соң ал сөзүнөн адашып калды жана өзүнө келгенче бир топко чейин унчукпай турду. Адамдар анын адаттан тыш унчукпай калганына таң калышты. Мен качырды токулгасы менен алдым, анткени менин куулугум толугу менен ишке ашты. Мажд ад-Дин мени жемелеп киргенде мен ага мындай дедим: «Султанга бата берип жатканда үнүңдү катуураак чыгар деп белги берсем, сен түшүнбөй койдун»³⁶². Анан ал мени кечирди. Ал ушул кызматында татарлар Бухараны ээлеп алганча туруп, ошолордун колунан өлдү.

Буга султандын Самарканддагы ислам шейхтерин³⁶³: Жалал ад-Динди, анын уулу Шамс ад-Динди жана анын бир тууганы Аухад ад-Динди коопсуздук максатында // (25-бет) Нисага айдаганы кирет. Алар терең билиминен улам жер жүзүнүн жол башчылары болуп, илим жолун чабышкан. Аухад ад-Дин диалектика өнөрүнүн бир керемети эле. Ал ал- Амиди³⁶⁴ менен теңтайлашып, анын далилдерин таш-талкан кылып, атак жагынан ан — Нисабури³⁶⁵ менен атаандашкан. Аухад ад-Дин тагдыры тайкы болуп, Нисада чоочун киши катары өлдү. Жалал ад-Дин [карыганда] Дихистанга келип туруп калды жана Аухад ад-Дин өлгөндөн кийин аны ал жерде жана Мазандеранда султандын везири болуп жүргөн Амин ад-Дин³⁶⁶ ал-Дихистани чакырып алды. Ал татарлар каптап киргенге чейин мында сыйдын үстүндө жүрдү, анын кийинки тагдыры кандай болгонун билбейм:

Жагдайы анын тарыдыбы?

Жетиштиби бир нерсеге?³⁶⁷

Жокчулук кетенчиктеттиби

³⁵⁹ Н.: **منه**, Т.: **حنيه** — мазмуну менен рифмасы мыкты.

³⁶⁰ Сөзмө -сөз: «чыкканда жана киргенде кишенделген».

³⁶¹ Текстте: хужра.

³⁶² Н. котормодо бул сөздөрдү таштап кеткен.

³⁶³ Текстте шейхи деген сөздүн алдында ила деген ашыкча предлог бар.

³⁶⁴ Ал-Амиди — Рукн ад- Дин Абу Хамид Мухаммад ибн Мухаммад ал- Амиди ас — Самарканди (615/1218-жылы Бухарада өлгөн), «Китаб ал-иршаддын» — диспут искусствосу боюнча колдонмонун автору, караңыз: GAL, I, 439 —440-беттер.

³⁶⁵ Саягы, мында ал-Хасан ибн Мухаммад ан-Нисабури (406/1015-жылы өлгөн) — Курандын комментатору жана филолог жөнүндө сөз болуп жатса керек, караңыз: GAL, I, 191 — 192 -беттер.

³⁶⁶ Т.: Амир ад -Дин.

³⁶⁷ Сөзмө-сөз: «анын колу узунбу».

Же барчылык сүрөдүбү?³⁶⁸

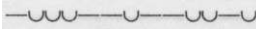
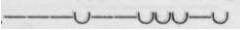
Буга султандын падышачылыкты уулдарына бөлүп бергени жана алардын ар бирине өлкөсүн дайындап бергени кирет. Хорезм, Хорасан жана Мазандеранды ал өзүнүн [расмий] мураскору Кутб ад-Дин Узлаг-шахка берди жана анын буйруктары үчүн ардактуу наамы камтылбаган кириш сөздү, тактап айтканда, «султан Абу-л -Музаффар Узлаг шах, мусулмандардын өкүмдарынын [халифинин-кырг. ред. эск.] коргоочусу султан Санжардын тукуму» дегенди тандады. Алардын адаты боюнча дайындалган мураскор³⁶⁹ алардын көзү барында³⁷⁰ жана атасынын ордун ээлегенче ардактуу наамды кириш сөздө жазчу эмес.

Улуу агалары Жалал ад-Дин Манкубирти менен Рукн ад-Дин Гуршаижинин бар экенине карабастан ага (Кутб ад-Дин Узлаг шахка) расмий мураскордуктун берилишинин себеби султан өзүнүн энеси Туркан хатундун сөзүн эске алып, ага жагууга аракет кылган, анткени Кутб ад-Диндин апасы берки эки уулдун апаларынан айырмаланып байавут деген уруудан, Туркан хатундун өз уруусунан (бул йамактын бир уруусу³⁷¹) болчу. Газнаны, Бамианды, Гурду, Бустту, Такийабазды³⁷², Паминдаварды жана Индиянын буларга чектешкен жерлерин [султан] улуу баласы Жалал ад-Дин Манкубиртиге берип, ас-садр³⁷³ Шамс ал-мүлк Шихаб ад- Дин Алп ал-Харавини ага везир кылып берди жана ал (султан) Жалал ад- Динди абдан жакшы көргөндүктөн ал жакка Кербер маликти башкаруучу кылып жөнөттү. Ал чектелген жакка барып, ал жерлерди башкара баштады. Ал саясат жаатында абдан чебер болуп, анын тажрыйбалуулугуна айрым падышалар баа берип, баш ийишти. Татарлар басып кирип, Жалал ад-Дин ал жакка барганча ал ошол жерде турду.

[Султан] Керманды, // (26-бет) Кишти жана Мекранды уулу Гийас ад-Дин Пир шахка берди. Ага везир кылып ас- садр Таж ад- Дин ибн Карим аш-Шараф ан-Нисабурини дайындады. Татарлар басып киргенде ал (Пир шах) чектелген жакка аттанып, султан өлүп, Жалал ад -Дин Индияга кеткенче ал жерлерди кармап турду. Кийин ал Иракка кетип, хажиб Буракты орун басар кылып калтырып, өз падышалыгынын ачкычын ага тапшырды. Анын кийинки жагдайын анан сөз кылабыз.

Ирактагы ээликтерин [султан] уулу Рукн ад-Дин Гуршаижиге берди. Табияты, адеп-ахлагы жана жазуусу боюнча ал анын уулдарынын эң мыктысы болчу. Жаш кезинде ал Куранды өзү көчүрүп чыккан. Ал айкөл, калыс жана ак көңүл киши болгон.

Ага везир болуп Имад ал-мүлк Мухаммад ибн Шадид ас-Сави дайындалган. Бул киши бир нече жыл Хорезмдеги вазирликте Низам ал-мүлктүн милдетин аткарган жана буга чейинки башкаруучулардын бири да жетпеген таасирге ээ болгон, анткени ал өзү акылы тунук, зирек киши болуп, султанга сөзү өткөн,

³⁶⁸ Н. бул текстти эч кандай бөлүп көрсөтпөстөн, тан каларлык үндүүлөр менен берет. Т. ырды цензура менен туура бөлүп көрсөткөн: (тавилдин модификациясы).

³⁶⁹ Текстте: ла-йактубу-л-маула индахум лакабан; мында ал-маула атооч маанисинде болуш керек. Н.: «d'inscrire dans le formule de l'apostille royale le mot maula comme surnom»... «maula» хорезмшахтардын гана титулу болбосо керек, ардактуу наамдардын мүнөзү башка уулдарынын аттарынан байкалып турат. Анда индахум деген предлогдун мааниси түшүнүксүз болуп калат.

³⁷⁰ Б.а. алар тирүү кезде.

³⁷¹ Махмуд Кашгари (XI к.) йамак уруусун огуздар менен башкырлардын ортосуна жайгаштырат да, анын тили таза түрк тилдерине кирет деп көрсөтөт (караңыз: Махмуд Кашгарский, Диван лугат ат-түрк, I том, 28, 30 -беттер).

³⁷² Текстте: Такийабаз. Сыягы, Текинабад деп окулуш керек.

³⁷³ Текстте: ас-садр — «түркүк», мында администратордун ардактуу титулу.

султан да ага абдан ишенген. Натыйжада ага Ирактагы Рукн ад-Диндин везираты тапшырылган жана ал ошол аймакты башкара баштаган.

Рукн ад-Дин анын өзүм билемдигин жана көз карандысыздыгын жактырчу эмес, бирок султандын ага абдан ишене тургандыгын билгендиктен, өз каалоосуна каршы³⁷⁴ иш жасоого мажбур болчу. Рукн ад-Диндин буйруктары үчүн мындай кириш сөз тандалып алынган: «султан ал-муаззам Рукн ад-дунья ва-д-дин³⁷⁵ Абу-л-Харис Гуршаижи, улуу султан Мухаммаддын уулу, мусулмандардын өкүмдарынын орун басары³⁷⁶». Анын «Гуршаижи» деп аталып калышынын себеби ал Гурдун алынгандыгы тууралуу кубанычтуу кабар келген күнү төрөлүптүр. Султан аны ал-Жибалдын падышасы Хазарасфтын кызына үйлөндүргөн, анткени ал султандын коңшуларынын бири болчу жана бул чыныгы берилгендиктин белгиси катары жасалган иш болчу. Анын калган жагдайларын анан сөз кылабыз.

// (32—бет) [14-бап] Султан кайтып келгенден кийин Мавераннахрда болгон окуялар тууралуу баян

Султан Ирактан Мавераннахрга келгенден кийин³⁷⁷ ага // (33-бет) Чыңгыз хандын элчилери, атап айтканда, Махмуд ал Хорезми, Али Ходжа ал-Бухари жана Йусуф Канка ал-Оттари келишти жана алар менен кошо кен, балык тишин, сайма-ташын жана тарку³⁷⁸ деген кийим жүктөгөн түрк кербени келди. Жанагы кийим ак төөнүн³⁷⁹ жүнүнөн жасалат жана алардын ар бири элүү динардан.

Катта тынч, бейкам жана ынтымакта жашоого аракет жасалыптыр. Алар мындай деп айтышты: «Улуу хан сага салам айтып, мындай дейт: сенин улуу падыша экениң жана сенин бийлигиң белгилүү. Мен сенин падышалыгыңдын кеңдигин жана сенин бийлигиң көп жерге жайылганын билем. Мен сени менен сөзсүз тынчтыкта жашашым керек деп ойлойм, сен мен үчүн менин даңктуу уулдарымдын бири сыяктуусуң. Сен да менин Кытайды алганымды жана ага чектеш Түрк өлкөсүн каратып, андагы уруулар мага баш ийгенин билесиң. Менин өлкөм аскердин уюгу, күмүштүн кени экенин сен баарынан жакшы билесиң, менде баары бар, издеп кереги жок. Эгер сен соодагерлерге жол ачып берсең, эки тарапка тең пайдалуу болор эле».

Муну уккан соң султан Махмуд ал-Хорезмини түндөсү жалгыз чакырып алды да: «Сен хорезмдиксиң, сен бизге жардам беришиң керек», — деди жана сурагандарына туура жооп бере турган болсо, ырайым кыла турганын айтып, убадасын аткара тургандыгынын белгиси катары кисесинен³⁸⁰ асыл таш алып берди да, Чыңгыз хандагы менин тыңчым болосуң деген шарт койду. Ал коркконунан³⁸¹ буга макул болду. Анан [султан] айтты: «Чыңгыз хандын Кытайды алганы жана Тамгаж шаарын башкарып турганы чынбы же ал калп айтып жатабы?» Ал (Махмуд ал-Хорезми): «О, жок! Ал чындыкты айтып жатат! Мындай ишти жашырууга болбойт, султан көп өтпөй эле мунун чын экенине ишенет», — деди. Султан айтты: «Сен менин падышалыгымды, анын кеңдигин, менин аскеримди, анын көптүгүн билесиң. Мага уулум деп кайрылып жаткан бул

³⁷⁴ Н.: **بخالف** **بخالف** — «ылайыкташчу» (?).

³⁷⁵ Котормосу: «атактуу султан, жердеги жашоо менен диндин түркүгү».

³⁷⁶ Текстте: касим, Н.: «l'émule».

³⁷⁷ Текстте: ал-карап.

³⁷⁸ Текстте: **طرقوا** [Балким, торко тон болушу мүмкүн — кырг. ред. эск.]

³⁷⁹ Т.: **сунуф ал-хамал**, бирок бул вариант начарыраак.

³⁸⁰ Адатта бул мааниде мидад формасы колдонулат, мында мидадатихи.

³⁸¹ **رعية** **رعية** «ач көздүгүнөн», Н.: «par deference».

каргыш тийгир ким өзү! Анын аскери канча?» Махмуд ал-Хорезми султандын каарданып баратканынан коркуп кетти да аны жайкап койду: «Анын аскери мындагы элдер менен, аскер менен салыштырганда атчан аскердин ичиндеги жалгыз атчан, же караңгы түндөгү түтүн сыяктуу болуп калат».

Анан султан Чыңгыз хан айткан тынчтыкка макул болду. Чыңгыз хан бута // (34 — бет) кубанды жана тынчып калды. Кийин Отрарга³⁸² Чыңгыз хандын өлкөсүнөн соодагерлер, атап айтканда, Омар Ходжа ал-Оттари, ал-Хаммал ал-Мараги, Фахр ад-Дин ад-Данзаки, ал-Бухари жана Амин ад-Дин ал-Харави келди. Йинал хан³⁸³, султандын таякеси, 20 мин атчан аскери менен Отрарды султандын атынан башкарып турчу. Алардын мүлкүнө кызыккан бул ач көз, жалганчы, арамза³⁸⁴ адам султанга кат жазып, Отрарга соодагербиз деп бир кишилер келди, бирок алар соодагер эмес эле тыңчы деп билдирет. Алар карапайым адамдарга кезиккенде аларды: «Силер аркаңарда эмне турганын билбейсиңер, бирок ал келгенде силер ага эч нерсе кыла албайсыңар», — деп коркутат экен деп жана башка ушул сыяктууларды да айтып кошумчалагандыктан султан мен бир чечимге келмейинче аларга сактык чараларын колдонуп тургула деп уруксат берет. Султан сактыктан улам анын тизгинин бир аз бошоткон соң ал өзүнүн ыйгарым укугунан³⁸⁵ кыянаттык менен пайдаланып, аларды кармайт да, ошол бойдон алардын изи сууйт жана кабары жок болуп кетет. Ал болсо тигилердин мал-мүлкүн арамзалык менен өзүнө тартып алат. Бирок анын кылган иши акырында өзүнүн түбүнө жетти.

[15—бап] Соодагерлер өлтүрүлгөндөн кийин Чыңгыз хандын элчилеринин келиши тууралуу баян

Ушундан кийин атасы султан Текештин эмирлеринен болгон Ибн Кафраж Богра Чыңгыз хандын элчилерибиз деген эки татар менен мындай деген кабар алып келишти: «Сен соодагерлердин кол тийбестигине кол коюп, аларга эч кандай зыян келтирбейм деген элең, эми болсо сен сөзүңө турбай, келишимди буздуң. Чыккынчылык жаман нерсе, ал эми мусулман султанынын чыккынчылыгы андан да жаман. Эгер Йинал хандын кылган иши // (35-бет) сенин жашырын буйругуң менен болбосо, анда Йинал ханды мага бер, мен аны жазалайм. Бул кан төгүүдөн карманууга мажбур кылат жана көпчүлүккө тынчтык алып келет. Болбосо согушка даярдана бер, анда кымбат баалуу жашоолор арзандап, найзалар сынат». Султан жүрөгү түшүп корксо да Йинал ханды берген жок, анткени аскер башылар менен эмирлердин көпчүлүгү өзүнүн туугандары болгондуктан бул мүмкүн эмес эле; алар кындагы сайма, байлыгынын кыртышы³⁸⁶ жана мамлекеттин башкаруучулары эле. Ал мындан тышкары Чыңгыз ханга жумшак жооп кайтарсам, ал ого бетер күчөйт деп ойлоду. Ал эч нерсе кылбай туруктуулук кылып, [сунушка] макул болгон жок. Коркунуч менен туруктуулук аралашып акылдан шашты да элчилерди өлтүрүүгө буйрук берди. Бул бир балакет өлүм болду! Ал мусулман канын төгүүгө жол ачты, алардын ар бир тамчы каны үчүн мусулмандардын каны суу болуп акты. Ал элчилердин ар бири үчүн бирден өлкө берип, каарынын азабын толугу менен тартты.

³⁸² انرار. Т. бардык жерде انرار деп берет, нисба انراری («Оттари»).

³⁸³ Т. бардык жерде Ниннал хан деп берет.

³⁸⁴ Текстте: хайин майин.

³⁸⁵ Сөзмө-сөз: «өз майданынан өтүп кетти».

³⁸⁶ Сөзмө-сөз: «түйүнчөгүнүн тышы».

[16—бап] Чыңгыз хандын аттанганын уккан султан [кандай туура эмес иштерди] кылганы тууралуу баян

Бул оор жана кайгылуу окуядагы султандын биринчи кылган иши Самаркандды айланта, элдер айтып жүргөндөй, узундугу 12 фарсах дубал тургузуп, Самаркандды элге толтуруп, түрктөр менен өзүнүн ортосунда тоскоол орнотуп, тосмо коюу тууралуу чечими болду. Ал өзүнүн башкаруучулары менен салыкчыларын аймактар боюнча бөлүштүрүп, 615-жылдын харажын Самарканд дубалын тургузуу үчүн толук жыйноону буюрду. Муну ал кыска убакыттын ичинде эле жыйнады, бирок татарлар аны шаштырып, ал чечимин аткара алган жок жана мындан дубалдын курулушуна эч нерсе жумшалган жок. Экинчиден, ал салыкчыларын аймактардын баарына жөнөтүп, ошол эле жылы харажды үчүнчү жолу жыйноого буйрук берди жана мунун эсебинен толук шайманы менен аскер чакырмак болду. Ар бир жерден келген адамдардын саны // (36-бет) ошол жерден келген акчага ылайык болуш керек эле; алардын ар биринде тамак-ашын, курал-жарагын артып алып минип жүргөндөй төөсү болууга тийиш эле. Аларды кызматка мүмкүн болушунча тезирээк келүүгө чакырышты, ошентип алар султандын туусун ³⁸⁷ көздөй каптап жөнөштү. Бирок жолдо алар султан Жейхундун жээгинен качып кетти деген кабарды угушту, эгер ал отряддар келгенче күтүп турганда мурун болуп көрбөгөндөй көп кол жыйнамак. Бирок бардык нерсе Алла тааланын эркинде, бардык нерсе ал буюргандай болот, ал падышалыкты бир өкүмдардан экинчисине берип турат.

Султандын жаңылыш буйруктарына Чыңгыз хандын жакындап келатканын угуп, аскерин Мавераннахр менен Түрк өлкөсүндөгү шаарларга ³⁸⁸ бөлүп жиберилиши кирет. Ал Йинал ханды 20 миң атчан аскери менен Отрарга калтырды, Кутлуг хан болсо 10 миң атчан аскер менен Шахрикентте, эмир Ихтияр ад-Дин Кушлу³⁸⁹, даги бир эмир жана Инанж хан деген атка конгон Угул хажиб 30 миң аскер менен Бухарада, султандын таякеси Туган хан, Гур эмирлери Жермих, Хурур, Ибн Изз ад-Дин Кат, Хусам ад-Дин Масуд жана башкалар 40 миң аскер менен Самаркандда, Инан³⁹⁰ ан-Нисави деген атка конгон Фахр ад-Дин Хабаш Сиджистандын аскери менен Термезде, Белхамур хан Вахшта, султандын абасы Абу Мухаммад Балхта, Асрак-Пахлаван Жендерудда³⁹¹, Алжак Малик Жиланда, ал -Буртаси Кундузда, Аслаб хан Валижде калды. Жалпысынан султан Мавераннахрдын бир да аймагын аскерсиз калтырган жок. Анын ушунусу чоң жаңылыштык болду. Эгер татарлар анын аскери менен // (37-бет) ал бөлүп жибергенден мурун беттешкенде, султан аларды курчап туруп жок кылып жибермек. Чыңгыз хан султандын өлкөсүнүн чек арасына келгенде³⁹² сол жакка бурулуп, Отрарды³⁹³ көздөй салды да, күнү-түнү урушуп жатып Йинал ханды колго түшүрдү. Ал Йинал ханды алдырып келди да, күмүштү эриттирип туруп кулак-көзүнө куйдурду, ал жасаган кылмышы үчүн ушинтип өлтүрүлдү. Ал [соодагерлерди] жаманатты кылганы үчүн элге жек көрүндү болду.

³⁸⁷ Текстте: **الى مراكز مراياته** Т. муну туурараак берет: төмөндө бул сөз туура формасында берилген. **راياته**

³⁸⁸ Текстте: би-мудун, сөзмө-сөз: «аймактарга» (?)

³⁸⁹ Текстте: **كشكى**, өзү **كشلى** болуш керек, Бартольддун окушу боюнча — Кушлу (караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 477-беттеги 2-эскертүү).

³⁹⁰ Котормосу «жүгөн».

³⁹¹ Текстте: **يخندروز**, Н. ондогон: Khenderoudz.

³⁹² Текстте: ал-билад.

³⁹³ Тексттеги **تباير** эч кандай маани бербейт. Н. сыягы, мунун мазмуну боюнча которгон: *marcha directement sur O*. Т. туура берген: **تباير**

[17—бап] Чыңгыз хандын куулугунан улам султан эмирлеринен шек санай
баштаганы тууралуу баян

Чыңгыз хан Отрарды алгандан кийин Түрк өлкөсүндө султандын везири болгон ас-Сафи ал-Акрдын³⁹⁴ ордун басып Отрарда жүргөн ал-амид Бадр ад- Дин ага келип, жалгыз сүйлөштү. Ал атасы Сад казы- амидди, абасы казы Мансурду, абасынын бир нече уулдарын жана өзүнүн бир туугандарын Отрарды тазалаганда өлтүргөндүгү үчүн султанды жек көрчү. Ал мындай деди: «Хан билип койсун, үй — бүлөмдүн көбүн өлтүргөнү үчүн Алланын жараткан нерселеринин ичинен эң жек көргөнүм султан. Эгер мен өчүмдү алыш үчүн жанымды кыйышым керек болсо, эч тартынбастан ошентер элем. Бирок менин сага айтарым, ал — улуу султан, кубаттуу өкүмдар. Анын аскерин бөлүп жибергенине алданба, анткени анын аскери өтө көп, эгер ал кааласа, аскерин кең өлкөсүнөн оңой эле жыйнап алат. Менин оюмча, сен ал эмирлеринен шек санагандай куулук кылышың керек». Алар ошентип сүйлөшүп отурушту да, акыры ал-амид Бадр ад-Дин өз атынан³⁹⁵ султандын энесине жакын эмирлердин биринин атынан мындай деп кат жазды: «Биз түрк өлкөсүнүн урууларыбыз жана жакын адамдарыбыз менен султандын энесине кызмат кылалы деп султанга келдик эле. Биз анын дүйнө жүзүндөгү бардык падышаларды жеңип алышына // (38-бет) жардам бердик. Канча өкүмдарлар басынып, ага баш ийишти³⁹⁶. Эми болсо ал кандай болуп калды: манчыркагандыктан ал энесин көзүнө илбейт, ал [энеси] болсо [өз эмирлерин] аны таштап кеткиле деп жатат. Биз сенин келишиңди күтөбүз жана сен каалагандай иш кылабыз».

Чыңгыз хан бул каттарды качкын кейпин кийген, бирок чындыгында тыңчы болгон жакын адамдарынан берип жиберди. Султан аларды окуп, көзү караңгылады. Кырсык чалгандыктан³⁹⁷ анын мизи кайтты. Биз жогоруда айткан өлкөнү чыңдоо деген шылтоо менен ал эмирлерди тарата баштады. Чыңгыз хан өзүнүн жакын адамдарынын бири болгон хажиб Данишмендди Хорезмдеги Туркан хатунга жиберип, мындай деп айттырды: «Уулуң сени анча сыйлабай турганын билебиз, мына эми анын эмирлери менен макулдашып мен ага баратам. Бирок мен өлкөнүн сенин колунда турган бөлүгүнө зыян келтирбейм. Эгер кааласаң, мага бирөөнү жибер, мен Хорезмди, Хорасанды жана Жейхун менен чектелген анын жанындагы жерлерди сага берем деген милдеттенемди андан берип жиберем». Ал бута жооп катары Хорезмди ээсиз калтырып качып кетти.

[18—бап] 616 (219—20)—жылдын аягында Туркан хатундун Хорезмден кетиши
тууралуу баян

Хорезмге Чыңгыз хандын элчиси болуп жогоруда сөз болгон хажибдин келиши менен султандын Жейхундун жээгинен качып кеткени тууралуу кабар бир келгендиктен [Туркан хатун] айласын таппай калды³⁹⁸. Ал көзүн арар³⁹⁹ менен боёгонго чамасы келбей, Хорезм ишенимдүү эмес деп ойлоп, султан гареминен чогулта алгандарын — анын жаш балдарын жана казынасындагы

³⁹⁴ Б.а. «Таздын».

³⁹⁵ Сөзмө -сөз: «тилинен».

³⁹⁶ Текстте: ар-рикаб, сөзмө сөз: «моюндар».

³⁹⁷ Текстте: **الزبايا : اذ : الله الدرايا** мааниси боюнча бул алда канча жакшыраак.

³⁹⁸ Мааниси анча туура келбеген **فلما** (fa — lamma) дегендин ордуна **فلما** (فلما ... فلما) деп окуйт.

³⁹⁹ арар — жыттуу боёк өсүмдүк, балким, мында «арар кохлга кетти» (эшегине жараша тушагы) деген ылакап сөз айтылып жаткандыр. Т. муну **بغرا** — «үйкүсүздүк, шашылгандык» деп окуйт. Н. мындай деп которгон: «Que des ces moments ne songea plus a embellir ses yeux de collyre...»

кымбат баалуу нерселерди алып, кош айтышты да Хорезмден чыгып кетти. Аны менен коштошкондо көз жаштар төгүлүп, жүрөктөр ооруду. Кетип баратып ал // (39-бет) адамгерчиликке такыр жатпаган, түбөлүккө шерменде кыла турган иш кылды. Ал бул коогалаңдуу мезгил узакка созулбайт, үзүлгөн жип уланат жана анын түнкү качышы кийин даңазаланат деп ойлоду да Хорезмде туткунда жүргөн падышалардын балдарын, жол башчыларды, жогорку кызматтагы адамдарды, бардыгы болуп 12 кишини өлтүрүүгө буйрук берди, алардын ичинде, мисалы, Селжукид, султан Тогрулдун эки уулу, Балхтын беги Имад ад -Дин, анын уулу Термездин беги ал-Малик Бахрам шах, Бамиандын беги Ала ад-Дин, Вахштын беги Жамал ад -Дин Омар, Түрк өлкөсүндөгү Соктактын⁴⁰⁰ бегинин эки уулу, Бурхан ад-Дин Мухаммад Садр-жахан жана анын бир тууганы Ифтихар- жажан менен анын эки уулу, Малик ал — ислам, Азиз ал-ислам жана башкалар бар эле...

VII

// (42—бет) [19—бап] Туркан хатундун абалы жана өмүр баяны тууралуу аңгемеден үзүндү

Туркан хатун байавут уруусунан болгон, бул болсо йамактан тараган уруулардын⁴⁰¹ бири. Кийин ал Худаваңд — Жахан, б.а. «Дүйнөнүн канышасы» деген наам алган. Ал Жанкши хан деген түрк падышаларынын биринин кызы болгон. Ил-Арсландын уулу Текеш ага үйлөнгөн, анткени падышалар падышалардын кыздарына үйлөнөт эмеспи. Падышалык бийлик атасы Текештен уулу Мухаммадга мурас катары өткөн соң йамак уруусу⁴⁰² менен ага коңшулаш түрктөр ага келе баштаган жана аларга таянуу менен ал дайыма жеңишке жетишчү. Ушул себептен улам Туркан хатун мамлекетти бийлеп турган...

VIII

[20—бап] Чыңгыз хан Бухараны алгандан кийин султандын Кутлуфтан кетиши тууралуу баян

Чыңгыз хан Отрарды алып, Йинал хан менен анын жоокерлерин өлтүргөнүн уккан султан // (43 — бет) Кутлуф менен Андхуддун чек арасында жардамчы күчтөрдүн келишин күтүп, окуяларга толгон күндөр⁴⁰³ эмне алып келерин ойлоп турду. Отрарды алгандан кийин Чыңгыз хан шаарлардын ичинен султандын туусуна⁴⁰⁴ эң жакын турган Бухарага аттанып, аны камоого алмак болду. Муну менен ал султанды аскеринен бөлүп таштап, ал аскерин жыйнамак болсо, жыйнай албай турган кылды. [Чыңгыз хан] Бухараны камоо үчүн Отрардан айдап келген атчандар менен жөө кишилерди салып, аскеринин көптүгүнө мактанды. Уруш күнү-түнү жүрүп, акыры шаардын алынышы менен аяктады.

Кушли жана аны менен бирге жүргөн султандын жакын кишилери Бухаранын алына турганын көргөн соң мурунку чечимдеринен баш тартышып качмак болушту жана курчоону жарып чыгалы⁴⁰⁵ деп сүйлөшүштү. Ушундай кылышты

⁴⁰⁰ Текстте: с.к.так, сугдак — Баласагунду жердеген уруулардын бири болушу да мүмкүн (караңыз: Махмуд Кашгарский, I том, 391—бет). Бул мусулман эмес кыпчактардын аймагындагы Сигнак, Сугнак деген шаардын туура эмес аталышы болушу да ыктымал (бул боюнча караңыз: В.В.Бартольд, Түркестан..., 236 жана 392-беттер).

⁴⁰¹ Текстте: фармин фуру.

⁴⁰² Т.: **ومن**, Н.: **ممن**, бул мааниси боюнча анча ылайык келе бербейт.

⁴⁰³ Сөзмө-сөз: «түндөр».

⁴⁰⁴ Текстте: ва-хи акраб ал-мудун ила маракиз ар-райат ас-султанийя.

⁴⁰⁵ Текстте: **فيحملوا** Т.: **فتحملوا**.

да чыгып кетишти. Эгер каалашса, ийгилик алардыкы болмок⁴⁰⁶. Татарлар иштин олуттуу экенин байкашкан соң чегинип, жолду бошото беришти. Эгер мусулмандар чабуулдун артынан чабуул жасай бергенде, татарларга⁴⁰⁷ ушундай сокку ура бергенде алар жеңилмек. Бирок куюшканы кыйшайып бараткан бул адамдар башын куткарганга ыраазы болушту. Татарлар алардын максаты башын куткаруу экенин байкашкан соң алардын жолун тороп, Жейхундун жээгине чейин кууп барышты. Алардан Инанж хан гана бир аз жоокери менен кутулду, калгандары кырылып калды.

Татарлар акчаны, курал-жаракты, кулдарды жана мал-мүлктү ушунчалык көп талап алгандыктан, алардын турган жери гүлдөй түштү⁴⁰⁸. Бул кайгылуу окуяны уккан султан катуу кайгырды, көңүлү сууп, колу шалдайды. Мавераннахрдан үмүтү үзүлгөн⁴⁰⁹ ал Жейхундан өттү. Абалы кыйындап, эң кыйын адамдарынан айрылып турган маалда анын таякелеринин урууларынан 7 миң хитай татарларга өтүп кетти.

Чыңгыз ханга // (44-бет) Кундуздун беги Ала ад-Дин да өтүп кетти, ал султанга башынан эле кас болчу. Балхтын аскер башыларынын бири эмир Жах-рри да ушундай кылды. Адамдар бири-биринен жашырынып кете башташты. Ушундан улам абал ого бетер оорлоп, тигиштер ыдырап сөгүлдү⁴¹⁰, тосмо жарылды, күч — кубат начарлады. Бирок бардык нерсе талкаланат, бардык нерсенин күнү бүтөт. Алла таала кааласа, падышалыкты берет, кааласа, алып коёт, муну жараткан жалгыз өзү билет.

Бул кабар Чыңгыз ханга жеткенде жана жогоруда сөз болгон⁴¹¹ башчылар ага султандын абалын айтышканда, Чжэбэ нойон⁴¹² менен Субудай бахадурду баш кылып туруп 30 миң колду аттандырды да, дарыядан Хорасан тарапка өтүп, бардык жерди⁴¹³ тинтип чыккыла деп буйрук берди. Буйрук аткарылды. Кан төгүлүп, талап- тоноолор болду, мындан корккон кол өнөрчүлөр менен дыйкандар ачык жерлерден качышып, чөлдөргө, тоо-ташка баш калкалашты. Койлордун маараганы, төөлөрдүн бакырганы басылып, үкүлөрдүн⁴¹⁴ гана үнү угулуп калды. Кулак утуп, көз көрбөгөн алаамат башталды. Жалпыга маалым, бир тайпа⁴¹⁵ күн чыгыштан чыгып, Баб ал-Абвабга чейинки жерди кесип өтүп, Кыпчак өлкөсүнө бет алып, анын урууларына кол салды. Талап — тонолбогон бир да өлкө, талкаланбаган бир да шаар калган жок. Анан алар ийгиликтүү жортуулдан кийин Хорезм аркылуу өз өкүмдарына келишти. өлкөлөрдүн эгин талааларын жок кылып, андагы адамдарды кылычтап⁴¹⁶ кырышты. Эки жылга

⁴⁰⁶ Текст так эмес: **ولو اراد لفلحوا**, Т. **لفلحوا** рифманы сактайт, бирок анда толуктооч болуш керек эле. Жекелик сандагы арада дегендин ордуна көптүк сан болуш керек эле. Н. мында субъект «Алла» болуш керек деп божомолдойт.

⁴⁰⁷ Кол жазмада диакритикалык белгилер жок, Н.: «e1 ep 1en aIa^iaп! ayес ладиеиг...»

⁴⁰⁸ Текстте: **رحالهم**, Т.: **حالهم**.

⁴⁰⁹ Текстте: баисан.

⁴¹⁰ Сөзмө-сөз: «илмек үзүлдү».

⁴¹¹ **الخبر** деген сөз болбосо же **ممن** деген предлог менен болсо сүйлөм жакшыраак болмок, французча котормосунда бул сөз эске алынган эмес.

⁴¹² Текстте: **نمه نوبن**, өзү Чжэбэ нойон болуш керек (караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 487 жана андан кийинки беттер).

⁴¹³ Текстте: **وحاسوا خلال الدبار**.

⁴¹⁴ «түнкү цикадалар» болушу да мүмкүн.

⁴¹⁵ Текстте: таифа.

⁴¹⁶ Текстте: **ظبي**, Т. туура берген: **ظبي**.

жетпеген убакыттын ичинде ушундай болду! Жер чынында эле Алла тааланыкы, ал аны каалаган кулуна берет⁴¹⁷.

IX

[42—баптан үзүндү. Жалал ад-Диндин Индиядан кетиши⁴¹⁸ жана 621/1224-25-жылы Керманга келиши. Ал Иракты алганга чейинки окуялар] // (95-бет) [Жалал ад-Дин] 4 миң колу менен Керманга качты, колдун ичинде букачандар менен эшекчендер да бар эле. Керманды анын агасы Гийас ад-Диндин атынан хажиб Борак⁴¹⁹ башкарып турган. Борак Гурхандын, хитайлардын падышасынын, хажиби болгон, ал султан менен касташып турган мезгилде Гурхандын элчиси болуп султанга келсе, султан аны кайра кетирбей койгон. Аны Алла таала хитайлардын жерин султанга бергенче Хорезмде кармап турушкан. Ошол маалда [Боракты] Али бек чакырып алып, өзүнүн хажиби кылып дайындаган жана мезгил өтүп⁴²⁰, татарлардын козголоңу чыкканча⁴²¹..., ошентип ал Керманды бийлеп турган Гийас ад-Дин Пир шахтын кызматына кирди.

X

// (183—бет) [85—баптан үзүндү, 183—184—беттер. Хелатты камагандагы окуялар тууралуу баян⁴²²]

Алардын ичинде Хан-Султан, султан Мухаммаддын улуу кызы бар эле, ал Туркан хатун менен чогуу туткунга түшкөн // (184 — бет). Души хан аны жактырып, өзүнө алып калып, андан балалуу болду. Ал султан агасына [Жалал ад-Динге] татарлардын жагдайын, алардагы жаңылыктарды билдирип турду. Султан Хелатты камап жатканда ал бирюза көзү бар, атасы султан Мухаммаддын аты жазылган шакекти белги катары берип чабарман жөнөттү. Ал хакан анын уулдарына Куран окууну буюрганын билдирди. «Ага сенин эр жүрөктүгүң, соккуң, жериңдин кеңдиги тууралуу кабар келди.

Ал сени менен жарашып, туугандашмак болду жана падышалыкты Жейхун дарыясы боюнча бөлмөк болуп жатат: дарыяга чейин сеники, дарыядан ары аныкы болот. Эгер сен ага каршы тура алсаң, аны менен согушуп өч ал, эгер сен жеңсең, сенин абалың өзүң каалагандай болот. Эгер андай болбосо, алардын азыркы каалоосунан пайдаланып жарашып ал». Бирок ал Хелатка алаксып, буга⁴²³ көңүл бурган жок, ийгилик алып келе турган⁴²⁴ анын сунушуна жооп да берген жок, бу жосуну өтө жаңылыш иш болду.

⁴¹⁷ мин ибадихи, Н. басылмада жок, Т. кол жазмасы боюнча толукталды.

⁴¹⁸ Текстте: тулу, сөзмө-сөз: «көтөрүлүшү». Н. котормодо тексттеги «Жалал ад- Дин» деген сүйлөмдүн болжолдуу ээсин калтырып кеткен.

⁴¹⁹ Борак тууралуу караңыз: В.В.Бартольд, Туркестан..., 428-бет.

⁴²⁰ Сөзмө-сөз: «анын курсагы».

⁴²¹ Фразанын аягы түшүнүксүз.

⁴²² Хелат — Ван көлүнүн батыш жээгиндеги шаар. Якуттун айтымында Орто Арменияга караган, аны Жалал ад-Дин 626/1229 — 30- жылы камоого алган.

⁴²³ Текстте: анха, сөзмө-сөз: «андан», б.а. «карындашынан».

⁴²⁴ Текстте: **يفضى**, Т.: **يفضى**

2-БӨЛҮМ

XI - XVI КК. ПАРСЫ БУЛАКТАРЫНАН КОТОРМОЛОР

Низам ад-Дин Шаминин Зафар-намеси

Зафар-наменин автору Низам ад-Дин Шами Табриз шаарынын жанындагы Шамб-и Газани¹ же Шамда жарык дүйнөгө келген. Ал аталган калаанын атынан өз нисбасын кабыл алган. Автор туурасындагы кыскача маалымат бир канча булактарда сакталып калган².

795/ 1392-93-ж. Низам ад-Дин Шами Багдадга келген. Ушул эле жылкы Тимурдун Багдадды курчаган маалында ага кызматка өткөн. 804/ 1401-02-жж. Тимур Низам ад-Дин Шамиге өзүнүн падышачылык мезгилинин расмий тарыхын, болгондо да стилистикалык жактан кооздоп, көркөмдөбөй туруп жөнөкөй, так, түшүнүктүү тил менен жазууну тапшырган. Болочок эмгектин жазылышына расмий документтер, катчылардын күндөлүк жазгандары (тарыхый булактардагы маалыматтарга караганда бул күндөлүктөрдү Тимур бийликке келгенден тарта өзүндө сактаган) Гийас ад — Диндин күндөлүгүндөй болгон Тимурдун айрым жортуулдарын чагылдырган эскерүүлөр, Тимурдун жортуулдарынын катышуучуларынын, анын жан-жөкөрлөрүнүн, Тимурдун өзүнүн билдирүүлөрү негиз болгон. 806/ 1403-04-ж. Низам ад-Дин Шами тарых баянын жазып бүтүп, андагы окуяларды ушул жылдын рамазан айына, т. а. 1404-ж. 13-22-мартына чейин жеткирип, Тимурга тартуу кылган. Ал эмгекти жактырып, ага Зафар-наме — «Жеңиштердин китеби»³ деген ат берген.

Зафар-наме — Тимурдун биринчи толук жазылган расмий тарыхы⁴. Аталган эмгектин кийинки авторлорго тийгизген таасири зор болгон. Алар Йездинин планын жана композициялык үлгүсүн толук кабыл алышкан. Шаминин чыгармасы «Тимур тарыхынын расмий жөрөлгөсүнө» чыйыр салып, аны кийин Хафиз-и Абру жана Шараф ад-Дин Йезди улантышкан. Хафиз-и Абру аны толугу менен өзүнүн Мажмуа⁵ аталган эбегейсиз тарых жыйнагына киргизген. Шараф ад-Дин Йезди дагы бул эмгекти негизги булак катары пайдаланып, бирок эмнегедир Шаминин эмгегинде эскерилбей, бизге жетпеген уйгур хроникасында, Гийас ад- Дин Алинин күндөлүктөрүндө, жана башка көптөгөн расмий документтерде эскерилген окуялар менен толуктаган. Ошондуктан айрым

¹ Бул калаада Газан хандын мүрзөсү жайгашкан.

² Низам ад-Дин өзү жөнүндө үч жолу жазган (Шами Б-11, 139, 227, — Кар: Кыскартуу тизмесин). Шараф ад-Дин Йезди, Шами Ардебилдин жанындагы 1-шавваль 806-ж. (1404-ж. 12-апрели) өткөн майрамга катышып, Тимурдун көзүнчө хутба окуган. Бул Шаминин өз доорунун мыкты стилисти экендигин айгинелеп, мындан тышкары майрам бүткөндөн кийин Тимур Шамиге мекенине кайтууга руксат берген деп кабарлайт Йезди. Абд ар-Раззак Самарканди Низам ад-Дин Шамини 795/ 1392-93-ж. Багдадды жана 803/ 1400-01-ж. Халебди алуудагы окуяларга байланыштуу маалымдаган. Ушундай эле кабарларды биз кийинки компиляторлордон жолуктурабыз.

³ Чыгарма Зафар-наме-йи Хакани —« Улуу өкүмдардын жеңиш китеби» деген аталыш менен да маалым.

⁴ Низам ад-Дин Шамиге чейин да Тимурдун тарыхын жазуу далалаты болгон. Жогоруда эскерилген булактардан тышкары, Шами кандайдыр — бир себептер менен Тимурга жакпай калган эмгектерди пайдаланган (Кар: Шами. — Б 10—11). Йезди, Фасих Хувафи жана Абд ар-Раззакдар кайсы бир Сейид-шейх — Махмуд Занги — ахамдын жана Жуш ва Хуруштун эпикалык ыр түрүндөгү чыгармасын эскеришип, алардан мисал келтиришкен (, Кар: Абд. — 6236а; Мужмал- и Фасихи, —ЛО ИВАНдагы кол жазм-В 709 -63916.-311-Т.1-Б.23-25).

⁵ Хафиз-и Абру бул жыйнакты Шахрухтун буйругу менен жыйнап, ага бир канча чыгармаларды киргизген. Алардын ортосундагы боштукту толтуруш үчүн кошумча жана толуктоолор жасалган. Зафар-наме анын жыйнагына киргизилгендиктен, ал аны улантып, Тимурдун өлүмүнө чейин жазган.

маалыматтар анын чыгармасында толук чагылдырылган. Кийин Йезди жазган Зафар-наме кеңири тарап, Низам ад-Дин Шаминин уйкаш эмгегин сүрүп салган.

Шаминин Зафар-намеси Тимурга арналган жана 760/ 1358-жылдан, 806-рамазанга/ 1404-жылдын мартка чейинки 46 жылды чагылдырган аябагандай кызыктуу жана баалуу булак. Эмгектин « Жеңиш китеби» деген аталышы дагы Тимур хандыгынын саясий тарыхын, анын жортуулдары менен басып алууларынын жылнаамасына төп келет.

Шама «кыргыз» этникалык аталышы жана « Кыргызстан» терминдерин колдонгон эмес. Ал моголдор жана Моголистан деп жазган. Белгилүү болгондой XIV жана XV кк. авторлору могол аталышы менен жалаң эле моголдорду эмес, Моголистан территориясында (Жети Суу, Чыгыш Түркстан) жашаган элдерди аташкан. Албетте, алардын арасында кыргыздар же алардын ата — бабалары ошондой эле кийин кыргыз элине кошулган уруулар болушу толук ыктымал. Кыргызстандын азыркы аймагы ошол кездеги Моголистанга толук кирген. Шама Тимурдун Моголистанга жасаган жортуулдарынын негизги багыттарын ырааттуу түрдө толук баяндаган. Анткени, Тимурдун жортуулдары Чыгыш Түркстанга кыска жол менен кеткен Кыргызстандын тоолуу аймагы аркылуу өткөн. Чыгармада бүгүнкү күнгө чейин өзгөрүүсүз сакталган айрым жер, суу, өткөөл жана өрөөндөрдүн аталыштары эскерилет.

Шама келтирген маалыматтар Кыргызстандын тарыхый географиясын жана анын аймагында өткөн согуштук — саясий окуяларды түшүнүүгө көмөк көрсөтөт. Зафар — наменин котормосу Ф. Тауер басып чыгарган текст боюнча жасалды⁶. Эскертме катарында төмөнкү булактар пайдаланды: « Искандар аноними» (АИ), ЛО ИВАН, кол жазм. — С 381 (10 — рамазан 902/ 12-май 1497-ж. менен белгиленген) ; Шараф ад-Дин Али Йезди. Зафар-наме (ЗН) жана Абд ар-Раззак Самаркандинин Матлаассадайны. ЛО ИВАН кол жазм. — С443 (25 -зулкада 952/ 28-январь 1546 -ж. менен белгиленген; автографтан көчүрмө) (Абд) .

Низам ад-Дин Шаминин Зафар-намесинен айрым котормолор.

I

// (61—6) Тимур 1 Балхты алгандан кийин эмир Мусанын качышы тууралуу баян

// (64 — 6) Бул окуялар болгондон кийин, Сахибкиран⁷ 773 (1371-72)-ж. , Доғуз жылында кол баштап жортуулга чыкты. Моголдук вилайетти ээлеп, ал (аны) моюн сунган соң Урунг -Тимурга берип, кайра артка тартып, өз жайына келди.

Ушул эле күндөрү Кепек — Тимур көтөрүлүш чыгарыптыр деген кабар жетти. Тимур ага каршы Бахрам менен Аббас — бахадур кол баштасын деп буйрук берди. Качан алар козголоңчуга жакын калганда жоокерлер карасанатайлык кылып, Бахрамдын эски душманы Тизакчи жүзбашы менен кеңешип, Бахрамды туткундамак болушат. Ал (Бахрам) муну билип алган соң, керт башынын камын көрүп, (бул жөнүндө) бирге бараткан эмирлерди кабардар кылат. Убакыт талабына жараша алар душмандар менен тынчтык келишим түзүшкөн. Кайра сапар тартканда алар чыккынчылык ойлогон адамдарды жазалап кайтып келишкен.

⁶ Кар: Шаминин кыскартуулар тизмесинде.

⁷ Сахибкиран — « эки жылдыз тогошуусунун бактылуу ээси» деген Тимурдун титулдарынын бири. Мындан ары аны титулдары жана эпитеттери алынып, алар Тимурдун аты менен алмаштырылат.

Тимур каарданып, дароо атка минип душмандарга каршы аттанган. (Анын жортуулга чыгышын) билген соң алар (душмандар) каршылык көрсөтүүгө чамасы келбей, ошол замат качып, туш тарапка чачырап кеткен. Жеңишчил кол алардын артынан түшүп (аларды) Санкиз-Йагач деген жерге чейин кууп, туткундарды жана көптөгөн олжо алып кайтып келишти.

II

// (69—6) Тимурдун моголдорго каршы жортуулу жана анын Камар ад-Дин менен болгон салгылашы тууралуу баян

Коён жылына туура келген (7) 776 шабан айынын биринде (1375-ж. 26-декабры) Тимур моголдорго (каршы) жортуулга аттанып, Кат(а)ван жергесине келип токтоду. Ошол жылы кар менен жамгыр ченемсиз жаан, ызгаар күрөө тамырды тоңдургудай күч алганына байланыштуу көптөгөн адамдар жана мал өлгөн. Адамдар байлыгынан, мал, мүлкүнөн жана унааларынан айрылган.

Иш мындайынан кеткен соң Тимур Самаркандга кайтып келип, бул жерде эки ай бою калды.

Шаввал айынын биринде (1376-ж. 23-февралы) ал кайрадан аскердин камынуусуна буйрук берип, жеңишчил колду шай кылды. Кол башына⁸ эмирзада Жахангирди дайындап, (ал) анын кол башчылыгы астында Шейх — Мухаммад менен Адил-шахты жөнөткөн. Качан алар Жарунка жергесине жеткен соң чалгынга бир адамды жиберешкен. Ал чалгынга барып, кайткандан кийин, «Камар ад-Дин аскерин Көк -Тепеде топтоп, бирок ал биздин жортуулубуздан кабарсыз Хаж-бекти күтүп атат» деп кабарлаган.

Кол алды шашылыш аттансын деген жардык чыгып, өзү (Тимур) болсо артынан жөнөгөн. Качан Камар ад-Дин анын келгенин уккандан кийин, ал ордунда калууну туура көрбөдү. Ал тегерете дубал менен курчалган Барка-йи Гуриан аттуу жерге ээлик кылган. Бул жерден үч дарыя аккан. Ал эки дарыяны өтүп, үчүнчүгө келип токтоп, жолго бөгөт койду.

Аябагандай салтанат жана көп сандаган катар тизилген кол менен эмирзада Жахангир каршыга келип токтоду. Камар ад-Дин түнкү караңгылыкта (өзүнүн күчүнө) ишенип турду. Качан чыныгы таң аткандан соң аскер улам келип кошулуп алардын санын көргөндөн кийин үрөйлөрү учуп, коркконунан качып жөнөштү. Артынан кууган бахадурлар анын аскерлеринин көбүн кырып салышты. Качан күн көтөрүлгөндө Тимур борбордук кол⁹ менен келип, душмандын артынан эмир Дауд, эмир Хусайн жана эмир Үч — Кара — бахадурду жөнөттү. Алар жардык боюнча аттанышып, Хусайн эмир болсо дарыяга чөгүп кетти¹⁰.

Алар моголдордун аскерин тоноп, алардын мал, мүлкүн Самаркандга жеткиришти. Тимур душманды толук кыруу максатында Байтакка чейин жетти.

Андан соң ал Камар ад-Динди издеп, кармаш үчүн аракет кылсын деп эмирзада Жахангирди алдыга коё берген. Жардык боюнча чыккан (Жахангир) Үч-Парманды талап тоногон. Камар ад-Дин тоого жашынып, // (70 -б) качан ал анын (Жахангирдин) асаба, туусун көргөндөн кийин качкан. Шамс ад-Дин эмирдин кызын¹¹ туткундап, (Жахангир) чабарман жөнөтүп, Буян-ага менен Дилшад-ага келишти деп кабарлады.

⁸ Текстте: *мангалай*.

⁹ Текстте: *кул*.

¹⁰ Сөзмө сөз: «өлүм Хусайн эмирди жакадан алып, сууга тартты жана ал курман болду».

¹¹ Сөз Дилшад — ага жөнүндө болуп жатат.

Тимур 53 күнгө чейин өз ордо- өрүшүндө турган. Бул кабарды уккандан кийин, ал дароо жер которуп Кара- Касмактын үстүндөгү эмирзада Жахангирге келген. Эмирзада (Тимурга) Дилшад-ага менен кошо олжого түшкөн эсепсиз жана сан жеткис отор койлорду тартуулаган. Мындан алар жер которушуп Ат-Башыга¹² түшүп, Арпа-Йазы¹³ деген жерге токтошту. Андан көчүшүп, Йасы вилайетинен өтүп, (Тимур) Өзгөнгө келди.

// (71—6) Тимурдун Хорезмге жасаган үчүнчү жолку жортуулу жөнүндө баян¹⁴

Ошентип Камар ад-Динге каршы эмир Сары-Буга, Адил-шах, Хитай- бахадур жана Йльчи-Бугуну 30 миң (аскер) адам менен жиберип, өзү атын бакубат минип, Хорезмге аттанып, Си-Пайеге жетти.

Качан Адил-шах аймакта эч ким жок экендигин көргөндөн кийин Хитай-бахадур менен Йльчи- Бугуну кармап, Сары-Буга менен чарпыша кетип, алар көтөрүлгөн. өз элин жана аскерин топтоп, алар Самарканддын чеби менен коргондоруна чабуул коюшту. Качан алар ага¹⁵ тең келе алчу адамдардан эмес экендигин сезген соң качып, өзбек вилайетине келип, Урус-ханга баш пааналашты. Урус-хан жайлоого кеткенден кийин алар ага карата жүзү каралык жана чыккынчылык жасап, карасантайлык көрсөтүшкөн. Акыр аягында алар аскер баштап келип Урус-ханды талкалашкан.

// (72 — 6) Ошентип алар бул жүзү каралык ишти жасагандан кийин, Камар ад-Динге жөнөшүп, аны козголоңго жана бейбаштыкка түртүшкөн.

Камар ад-Диндин Өзгөнгө кириши жана (бул жөнүндө) Омар-шейх тарабынан Тимурдун кабар алышы туурасында баян

Камар ад-Дин кол баштап Андуганга кирди. Кол астында кадак уруусунан бир миң жоокери болгон. Эмирзада Омар-шейх көп сандуу, күчтүү душман келип, Андутандын чаңын асманга чыгарды деп Тимурга кабар айттырган. Тимур ошол замат аттанып, түнү менен Ат-Башы жергесине келди. Камар ад-Дин үй-бүлөсүн бөлөк жакка жиберип, 4 миң куралчан адам менен буктурмада турду. Акыр аягында ал качып жөнөдү. Жеңишчил кол анын артынан сая түшүп, бирок анын эли жана курени туурасында эч кабар алалбады. Бул убакта кол талоон жана олжо табуу максатында тарап кеткендиктен, Тимурдун жанында Муаййад эмир Хитай — бахадур, Ак — Тимур — бахадур, Шейх- Али- бахадур жана башкаларга окшогон 5 миң каарман жоокерлер калган эле. Алар дагы козголоңчунун кыйырына талоонго кеткенден кийин Тимур менен 200дөн ашпаган адам калды. Камар ад-Дин оңтойун таап туруп, шайма-шай кол менен капыстан качырып кирди. Тимур мындай абалда кайрат менен эрдиктен жана кудайдын жардамынан башка арга жок экендигин байкады. Ал ошол чакан аскерин жасоого

¹² Тимур жана анын мураскорлоруна арналган тарых чыгармасында топурагынын байлыгына жараша могол хандарынын жайкы жайлоосу эсептелген. Нарындын түштүк агымын жана бул дарыянын өрөөнүн үшүндөй аталышта айтышкан. Тарих-и Рашидиде (321—6) Ат-Башы « Кашгардан жети күндүк жолдо жайгашкан» деп кабарланат. Е. Бретшнейдер бул дарыя жана өрөөн туурасында Ат-Башы кыштагынын жайгашкан ордун көрсөтпөй туруп жазып кеткен (Е. Bretschneider. Mediaeval Researches. . —Vol.2— Б. 50 —№227). В. В. Бартольддун ою боюнча Ат- Башы же Ат — Баш кыштагы ушул аталыштагы суунун боюнда же азыркы Кошой-Коргон чалдыбарынын ордунда жайгашкан (В. В. Бартольд. Очерк истории Семиречья, — Б.<58).

¹³ Арпа жана Йазы — эки суунун аты. Арпа Нарындын негизги салаасы болгон. Ала-Бугага куйат. Ат-Башы өрөөнүнөн башталган жол Йасы ашуусунан өтүп, андан ары Өзгөнгө Арпа суусунун өрөөнү аркылуу кетет (ош. эле эмгек)

¹⁴ Жортуул 778-ж (1376-июнь) башталышында болгон.

¹⁵ Б.а. Тимур каршы жиберген Жахангирге.

тургузуп¹⁶, аларга дем берип мындай деди: « Жеңиш менен ийгилик бул колдун көптүгүнөн эмес, кудайдын кайрымдуулугу жана жардамына жараша болот. Каармандыкты көрсөткүлө, эгер биз кичине эле шалакылык жасасак анда иш бүтөт». Бардыгы эрдик менен алгалап (жоого) кол салып, улуу салгылаш башташты. Чынында эле алар жеңиш ыроолочу каармандык менен эр жүрөктүүлүк көрсөтүп, карасантай душмандан өч алып, анын аскерин качууга мажбурлашты.

// (73- б) Тимур атка кайрадан минип, Камар ад-Дин менен Санкиз- Йагачта согушуп, аны качууга аргасыз кылып. Ата-Кумдан¹⁷ кайрылып келди.

// (74 -б) Ушундан улам¹⁸ Тимур Камар ад-Диндин тамырын кыркып, жоготуш үчүн көп аракеттенип, күч жумшады. Ал эмирзада Омар-шейх¹⁹ менен бирге Ак-Буга — бахадур, Хитай-бахадур жана башка атактуу эмирлерди кошуп, (Камар ад-Динди) аны табууда жанын үрөп жана колдо бар мүмкүнчүлүгүн колдонуп издеш үчүн, ушундай буйрук берип жөнөттү. Алар анын (Тимурдун) өкүмүнө ылайык жоого аттанышып, Кура-Тау тоосунда ага жетишип, салгылашышты. Акыр аягында алар жеңишке жетип, аны кууп салып, вилайетинен сансыз олжо жана туткундарды алып кайтышты. Качан алар кайтып келгенден кийин, Тимур кайрадан жортуулга аттанып, кол башына эмир Мухаммадды, Аббас — бахадурду жана Ак — Буга — бахадурду жөнөткөн. Алар буйрукка жараша Ысык-Көл — Боом²⁰ аркылуу кетип Камар ад-Динге жетишти. Алар эрдик менен салгылашып, аны кайрадан качууга мажбурлап, анын вилайетин талап, кайра тартышты.

III

// (106—6) Инга-төрө аскеринин келиши жана (аны менен) эмирзада Омар-шейх-бахадур, эмирлердин Чулак жергесиндеги салгылашы тууралуу баян

Ушул мезгилде²¹ Моголистандык Инга-төрө жакшылыкты унутуп, келишим сөзүнөн жанып, мамлекеттин чегине кирип вилайеттерди талап-тоноп баштады деген кабар келип, эмирзада Омар- шейх муну утуп өзгөндүк колун алып Хожентке барды. Качан душмандар (бул жөнүндө) кабардар болгон соң, алар Чакишмандан өзгөнгө жөнөштү. Эмирзада душмандын жолун торош максатында кайра тартты. Аксай суусунун (жанындагы) чөлкөмдө алар тумандай болгон²² аскерлерди көрүшүп, бир-биринин каршысына токтоп өткөөлдү коруп калышты. Суу алардын ортосунда калды. Бир түнү Инга-төрө жоокердик амал ойлоп, кошуун ордуна миң адамды калтырып, аларга ар кайсыл жерге көптөгөн от жагууга²³ буйрук берген. Ал болсо кечмелик таап андан өтүп аскерин жасоого койду. Эмирзада Омар-шейх ага каршы чыгып, каармандык менен салгылашып, акыр аягында өзүнүн чебине чегинген.

Инга-төрө чепти камап, анын айланасын каратып алууга бет алды. Кут даарыган эмирзада эрдик кылычын каармандык менен сууруп, кудай деп (чептен) чыгып согуш баштады.

¹⁶ Текстте: йасамиши.

¹⁷ Ата — Кум « Искандардын Анониминде Аба — Кум деп эскерилет.

¹⁸ Мунун алдында Тимурдун улуу уулу Жахангирдин өлүмү туурасында айтылат.

¹⁹ Омар — шейхке карата айтылган даңазалоо сөзү алынып салынды.

²⁰ Тагыраак айтканда: Ысык-Көл капчыгайы. « Боом» сөзү (алтайча « кууш» ж.б.у.с.) Боом капчыгайынын географиялык аталышы болуп калды (ред. эск..)

²¹ Тир айынан кийин (1386-ж, июнь).

²² « Капкара кол» маанисинде.

²³ Сөзмө-сөз: « оттор».

// (107 — 6) Душман сансыз, ал эми эмирзаданын аскери аз болгон. Ал арстандай күркүрөп, найза жана кылыч менен душмандын көкүрөгүн жарып атты. Бул убакта Тавакул — бахадур кылычын кындан сууруп, душмандын тобун бузуп, эмирзаданын атын чылбырдан алып аны согуш талаасынан алып чыкты. Инга — төрө бул жерде турууну акылсыз деп эсептеп кайра тартты. Айрымдар (аны) ээрчип жөнөштү, анын көпчүлүк аскерлери болсо аттан түшүп сан жеткис, мол олжону ээлеп алышты. Тимур Худайдадды, Омар — бахадурду жана Шейх — Али — бахадурду жеткиликтүү кол менен душмандын артынан жөнөттү. Алар буйрука ылайык жүрүшүп, душмандардын көбүн кырып, жеңиш жана ийгилик менен кайрадан Булан жергесине кайтып келишти²⁴.

IV

// (112—6) Тимурдун Токтомуш—хан менен болгон согушта жеңиши тууралуу баян

// (114 — 6) Ушул убакта²⁵ Мулук менен Хажибек²⁶ козголоң чыгарышып Хорасанга бараары туурасында кабар келди. Тимур ойлонуп, толгонгон соң эмирзада Миран-шахты чакырып Хорасанга жөнөтүп, өзү болсо өзбектердин вилайетине бармак болду. Нойондор менен эмирлер чогулуп ага: « Эгер, биз адегенде Инга-төрөгө аттанып, анын балакетинен арылып, анан өзбектер жакка жөнөсөк (оңураак) болмок» дешти. Тимур алардын сөзүнө муюп калды . Алар казатка аттанышып Бура-Башы аркылуу жөнөп, Тубалык — Куруктан өтүштү. Тимур болсо Ур -Таг жергеси аркылуу кетти. Томуз айы²⁷ болгондуктан аскерлер суудан чөлдөп, азап-тозокко эки-үч күн кабылышты. Капыстан бакыт (тагдыр) жылдыздары жанып, алар чөп алдынан муз жана кар жаткан жерге жетип, ичкенге жарамдуу муздак суу табышты. Адамдардын жаны жыргап, аттарын сугарышты. Алар сапарга аттанышып, Туграут деген жерге жетип, бул жерде жапайы эшектерге аңчылык кылууну чечишип, көптөгөн кайберендерди кармап алышты.

Мындан мурда Улан-Чарлык жана Чапар-Айгыр жерине Улан-Буга менен Инкажактар миңдеген аскер менен келишкен эле. Алар бул вилайетти Инга-төрөгө каратыш максатында барын²⁸ уруусун издеп жүрүшкөн. Оң канаттын²⁹ кайгуул тобу³⁰ аттанып кетти. Мирак менен Пир — Али аларга кездешип калышты. Кагылышуу башталып душмандар шылдың болуп, кордук менен дароо чыгып качып жөнөштү. Эмирлер Тимурга бир туткунду кармап келишип (аны) суракка алышкан. Ал мындай деген: « Козголоңчулар Урунг — Йар деген жерде отурушат» . Тимур ошол замат Шейх-Али — бахадур менен Ику –Тимур- бахадурду (тандап) чабуулга жөнөтүп³¹, аларга: « Урунг-Йар жергесинен

²⁴ З. Нда — Билан Сырдарыянын төмөнкү агымынын чыгышындагы жана Сары-Суунун түндүк — батышындагы жер.

²⁵ 791/ 1388 - 89-ж.

²⁶ Ажы — бек — Али — бек Жунгурбанинин кичүү иниси. Тимур Али-бекти жеңгенден кийин, Ажи-бекке кайрымдуулук жасаган. Токтомуш- хандын Мавераннахрга жасаган жортуулунда (1388-ж) Ажибек Мулук-сардар менен козголон чыгарып анын тарабына өткөн. Тимурдун уулу Миран-шах Мулукту жеңип, Тус шаарын камап, алган. Хажы-бек Иракка качып, бирок жолдо Семнан шаарында кармалып, жазага тартылган (З.Н. — Т .1, — Б.467 — 469).

²⁷ Сириялык календарь боюнча июль айы.

²⁸ Текстте: барин; Йездиде — бахрин (ушул басылманы караңыз)

²⁹ Текстте: бараунгар.

³⁰ Текстте: караул.

³¹ Текстте: илгар.

Инга-төрөгө жетүүгө аракет кылгыла, биз болсо түндөп жол жүрүп, силердин аркаңардан барабыз» деп буйрук берди.

Тимур качан сапарга аттанганда жол көрсөткүч³² түн ичинде жолдон адашып, кийинки күндүн таңында алар Сан- Салыг аркылуу өтүштү. Үчүнчү күнү алар Көк-Сали деген жерге токтошту. Төртүнчү күнү алар Ай-Акуз³³ жергесине келишип, мында канзадаларды, нойондорду жана эмирлерди чогултуп жыйын өткөрдү. Ал (Тимур) Омар- Шейх- бахадурду жөнөтүп, аны кол башчы кылып дайындап, (ага) жол көрсөткүчтүккө Жалалды чектеди. өзү болсо аскерди баштап Кара-Гучурга чыгып, Кара — Тоо, Шипар-Тоо³⁴, Кураган жана Йарлагу жергелери аркылуу өттү.

Эмирзада Омар- Шейх- бахадур буйрукка ылайык өз аскери менен тоолор жана чөлдөр аркылуу жүрүп отурду. Кайсыл жерден аларга душман жолукса алар салгылашып кудайдын жардамы менен жеңип, жүрүп отурушту. Кубаг жергесинде алар катуу согушуп, андан Инга — төрөнү кууп, чеги жок жана эсепсиз мүлк менен малды олжолошту. Алар көп сандагы жылкы, унааларды жана төөлөрдү алып, периште сымал ай жүздүү сулуу кыздарды олжолоп кайра тартышты. // (115- 6) Акта-Диктур жергесинде алар Тимурга келишти.

Шейх — Али — бахадур менен Ику — Тимур — бахадурлар мындан да мурда кетишкен эле. Алардан такыр кабар жоктугуна байланыштуу, Тимур Омар — Шейх — бахадурга издөө салууга буйрук берди. өзү бир жол менен жөнөп Ит — Ичмаз Ала-Көлгө жетип, алар Тимурга бөлөк жол менен келишти. Омар — Шейх — бахадурдун жанында 50 — 60 чамалуу нөөкөрлөрү болгон. Капыстан душман колунун 800 адамы алардын бет маңдайынан чыкты³⁵. Улуу эмирзада кайрымдуу кудайдан кубат бер деп жалынып аларга чабуул коюп, кыргын согуш башталды. Эмирзада ал күнү эрдигин актап, атүгүл периштелер анын кубатына алкыш айтып, ал эми кокустук менен тагдыр болсо анын кудурети менен күчүнө « бали» деп кубатташты. Тиланчинин уулу Пир-хажы бул согушта көп каармандык көрсөттү. Бир чабуулда ал (бүтүндөй) колду жапырып, бир сокку менен каршыдагы (душмандарды) бардыгын кууду. Капыстан ал атылган ок айынан туткунга түшүп, буктурмада жаткан ажал өлүм суусундугун ичти. Эмирзада Омар — Шейх- бахадур колунун каарман кубатын жумшап, душманды жеңип, качканга мажбурлап, көбүн кырып салды. Ал алардын мүлк, малын тоноп, Тимурга үйүр жылкыларды жана короо-короо койлорду айдап келди.

Тимур аттар эттенсин деген жана түшкөн олжону кошуун арасында беймарал бөлүү максатында Кара- Гучурда бир канча мөөнөткө кармалды. (Андан соң) Тимур Жахан — шах-бахадур, Омар-бахадур жана үч — Кара- бахадурду 30 миң адам менен жортуулга жабдып, Иртыш тарапка жоону издетмекке жөнөттү. Алар буйрук боюнча Иртышка жеткенче жүрүштү. Вилайеттеги адамдарды карактап, эсепсиз көп олжо алып, вилайеттин баардык элин айдап, Лалу эмирге берген жана ал (аны) Самаркандга жеткирди.

Тимур кайрадан көчүп, Чукучун аркылуу өтүп токтобостон Эмил-Гучур жергесине келип, Сарай — Ордумда ордосун курду. (Мында) ал нойондорун,

³² Текстте: качарчи.

³³ Бул жердин аталышын В. В. Бартольд (Очерк истории Семиречья. — Б. 82) Аягуз деп окуп, аны Казакстанда сакталып калган азыркы географиялык термин менен байланыштырат.

³⁴ Шипар-Тауну В. В. Бартольд (ошол эле — Б. 82) монгол тилиндеги « баткак жер» деген маанидеги сөздөн жаралган кийинки Шибурту менен айкалыштырат. Балким бул жер ысымы кыргыз тилиндеги « шибурдүү тоо» деген мааниде да болушу мүмкүн. (кыр.ред.эск.)

³⁵ « Кара таандай болуп турду» делет.

эмирлерин, канзадаларын жана иш башкаруучуларын³⁶ чогултуп, курултай өткөрдү. Бардык жол тапкычтарды алып келсин деген жардык жарыяланып, жолдор жөнүндө сурашып (маалымат) дептерге³⁷ түшүрүлдү. (Тимур) кошундардын эмирлери жана түмөндөрү менен аскерлерди топтоп Юлдуз жергесинде чогулууга бүтүм чыгарды.

Омар-шейх – бахадур бактылуу саат мөөнөтүн таап, колун жана кошунун чогултуп аттанып чыкты. Тимур Бурхан-оглу жол тапкыч, ал эми Буйан — Тимур анын жолдошу болсун деп буйрук берди. Ошондуктан алар буюрган саатта ыңгайлуу күнү аттарына минишип, Тубшин- Индур жана Кара-Хожа³⁸ жергесине келишти. Аскерлер чар тарапка жана аймактарга жортуул жасашты. Жахан-шах бахадур жана Шейх-Али бахадурлар жолго Сункур нөөкөр менен чыгышып Кара-Урт аркылуу өтүштү.

Башка жол аркылуу 20 миң аскер менен Осман жана жол тапкыч болуп дайындалган эмир Жалалдар чыгышты. Алар Суксоран, Сукур- Лагу жана Көк-Йар аркылуу жол тартышты. Худайдат- бахадур³⁹ //(116 б) жана Мубашир болуп бөлөк жолго салышты. Кумартагу аттуу жол тапкыч менен 20 миңдей душман Уружку аркылуу аттанып, Бикут жергесине жетишти. Мында эмирлер бул(а)гачи-далкар⁴⁰ менен айыгыша салгылашып, бул жерде толук түн жана бир күн бою калышты. Акыр аягында аларды майтарып, вилайетти талап, кайра тартышты.

Тимур Калантужини⁴¹ жол тапкыч кылып, кошуундун борборун [өзү менен]алып, тандалма аскери менен] жеңил (обозу жок) аттанып чыкты. Ал Сычкан-Дабанга жетип, бул жерден бул(а)гачилердин илин жана вилайетин⁴² таап, [жоокерлерге] бардыгын, колунан келгенин кырып, калганын талоонго алынышына буйрук кылды. Жеңишчил аскердин колуна сан жеткис, олжо түштү. Тимур кошуунду тартипке келтирип, сапарга аттанып, эмир Йадгар, эмирзада

³⁶ Текстте: мудаббир.

³⁷ Текстте: дафтар.

³⁸ Кара-Хожа — Турфандагы байыркы шаар жана аймак. Булактарда ар башка аталыштарда кездешет. Тан тарыхында Као-Чан деген кытай турагы жөнүндө кабарланат. Монгол мезгилиндеги кытай булактары Хо-чжону байыркы Као-Чан менен айкалыштырышат. «Юань-ши» боюнча Као-Чан уйгур мамлекети, ал эми Кара-Хожа андагы бир борбор калаа. «Худуд ал-алам» жана «Зайн ал-ахбарда» шаар Чинанжкет («Кытай шаар») деп айтылат. Айтмакчы, биринчи булак боюнча ал тогуз гудардын борбору болгон (кар: ушул бас. — Б.). Жувейниде Кара-Хожа деп уйгур элиндеги бир кыштак айтылат. Кара-Хожанын чалдыбары Турфандын түштүк-чыгышында 40-45 км аралыкта жайгашкан. . Биринчи жолу ага 1879-ж Регель барган, кийинчерээк ал 1898-ж Клеменцтин орус. экспедициясы тарабынан кеңири баяндалып жазылган. Бул чалдыбарлар Шахр-и Идикут («Идикут шаары») деп аталат. Кар.: Радлов В.В. К вопросу об уйгурах. — Б. — 98—101; Рашид ад — Дин. Сборник летописей. — Т. 1. — кн. 1 — Б. 148; Bretschneider E. Mediaeval Researchers. — Vol.П. — Б.30; «Худуд ал-алам» Минорскийдин кот. —Б.271; Мындан бөл. кар.: Stein S.A. Ancient Central — Asian Tracks.

³⁹ Худайдад-Хусайнинин уулу, миң башы, таанымал кол башчы. Тимурдун заманындагы таасирдүү эмир жана көптөгөн жортуулдарынын катышуучусу Халил султандын атабеги (аталыгы — кыр.ред.эск.) көптөгөн жортуулдарынын катышуучусу; Тимур өлгөндөй кийинки окуяларда көрүнүктүү роль ойногон. Ал мезгилде анын колунда Сырдарыянын чыгышындагы аймактар Хожент менен Фергана болгон. Худайдад 812/1409-10-ж. өлтүрүлгөн. Кар.: Абд, 6.288 6.Окуяга Хусайни уулу Худайдаддын катышы тууралуу маалыматты. Кар.: ЗН — Т.1 — Б.473,478,493;Т.Н — Б.12,218,721 —732.

⁴⁰ «Далкар» сөзүнүн мааниси белгисиз: бул (а) гачин уруусу Рашид-ад-Динде (Сборник летописей. — Т. 1. — Кн.1. — Б.77,121 — 122) монгол саналган, бирок мурда монгол эсептелбеген уруу катары эскерилет; бул (а) гачиндер кэрэмучин уруусу менен бирге "кыргыз өлкөсүнүн эн алыскы чегинде" жашаган. Абулгази (Родословная тюрков/изд. Демезона. — Б.46) бул(а)гачин уругу жөнүндө кабарлаган.

⁴¹ Текстте: Тужи, балким тавачи(?) болушу мүмкүн.

⁴² Низам ад — Дин Шамиде вилайат («дубан») сөзү көбүрөөк Улус («эл», «корук») маанисинде колдонулат. Мисалга : Ишарат формуд та вилайат — и у күч карда масхуб — и лашкор — и мансур равана шаванд « Ал анын вилайети (б.а. эли) көчүп, жеңишчил кошуун менен бирге жөнөсүн деп буйрук берди.» Кар.: СМИЗО. — II. —Б. 108. — Эск.1.анда Шаминин Зафар — Намесиндеги «...душмандын иль жана вилайети [бул жөнүндө [кабарсыз отурушкан» сөзүнүн мааниси чечмеленет.

Сулайман — Шахка, Гийас ад-Динтарханга, Шамс ад-Динге жана Той-буга-шейхке кайрылып: «Бул жер мурда жоо аймагы болсо, мындан ары силердин турагыңар жана журтуңар болот» деп айтты. Буйрукка жараша алар мында турак куруп, дыйканчылык жана чарбаны жайгаштыруу менен шугулданышты.

Жеңишчил кошуун мындан жер которуп, Ур-Дабан жери аркылуу өтүп, андан Илини кечип, Сүт-Көл жана Чичакликке келишип, [бу жерден] көптөгөн элди⁴³ жолуктуруп, эсепсиз байлык жана олжону тартып алышты. Алар жолго чыгышып өрөөн менен жүрүшүп, бул(а)гачи жана салучилердин абалы жөнүндө иликтеп келатышты. Эмирлер менен нойондор атка минишип, Мулгу-Тау жери аркылуу өтүшүп Хызр — Хожа — оглан менен кармашып, чама түгөгүчө чарпышып андан кийин[алар менен], жарашканга чейин кысымга алышты.

Шах — Малик — тархан ал жерден качып чыкты. Ал Ника — Тау жергесиндеги чөлгө жөнөп, (Тимурдун алдындагы) ыйык килемди өбүүгө уруксат алып, өзүнүн жагдайын түшүндүргөн. Тимур күн менен түндү карабай Куказ аркылуу Юлдуз жергесине жеткенче [аттарды] таскактатып жүрүп отурду. Эмир Йадгар менен улуу эмирлер ошол жерде жолугууга уруксат алышты. Оорук⁴⁴ жабдып, тамак-аш⁴⁵ [камдап] жана тандалма кошуунду⁴⁶ алып ал (Тимур) Кара — Тур өткөөлү аркылуу өтүп, Кара-Булакка жеткиче жоону издеп келди. Тир-Ташты өткөндөн кийин ал душманды көрүп токтоп калды. Душман арасын улуу коркунуч каптап, алар түнүндө туш тарапка качышты. Качкандардын бир тарабы эмирзада Омар-шейх менен беттешип, аларды курчап, баарын карактап, кимде — ким курал алса, башы денесинен ажыратылды. Жахан — шах-бахадур менен Шейх- Али-бахадурлар жолуккан жоонун баарысын бөлөк жагынан каракташты. Тимур жоону Кутал — Науринден Кара-Таш-Кийага чейин кууп, аларга Кулан-Кутали жергесинде жетип, бир тийбенде (душман) чилдей тарады. Кошуунга көптөгөн олжо жана сансыз мүлк түштү. Мындан көчкөн Тимур Жалышка⁴⁷ келип, ошол мүлк менен олжону бөлүп, [аны] кошуунга таратты. Ал андан кайра тартып, Качаура-Тау жана Билжир аркылуу кайтып // (117-6.) Юлдузда токтоду. Туш тараптарга жана аймактарга тараган кошуундар ушул жерде топтолушту.

Тимур эмирзада Омар-шейх- бахадурга тезинен өткөөлгө⁴⁸ келишин буйуруп, чабарман жиберди. Ал буйрукка ылайык, алеки саатта аттанып, өткөөлгө багыт алды. Жолдо ал душмандарынын бири болгон Кубалакка жолугуп, аны ажалдын колуна тапшырып, вилайетин карактады. Андан жер которуп Үч-Парман жана Кузан жергеси аркылуу өттү. Андан Кашгарга келип, өзгөнгө багыт алып жеңишчил кошуунга кошулду. Качан алар [кошуун] Улуу Юлдузга келгенде, бул жерге токтошту. Ал [Тимур] эмир менен шарифтерге сый чапандарды, кемерлерди, сыйлыктарды ыйгарып, ортончуларга жана кичүүлөрдү [чени жана уруусу боюнча] — урмат жана сый көрсөтүп, кошуундагы бардык улуу-кичүүлөргө сыйлык тартуу кылып жана көп сандаган кайрымдуулук көрсөтүп шатыкка бөлөнүп. Бул жерге ал оорукту таштап жана Жахан- шах-бахадурду [аны] башкарууга калтырып, өзү 15-шабанда (1389-ж., 10-июль)

⁴³ Текстте : иль ва валаиет.

⁴⁴ Текстте : угрук.

⁴⁵ Текстте : завайид, «ашыкча » маанисинде.

⁴⁶ Б.А. Хызр-Хожа — оглан.

⁴⁷ Текстте: Чалыш. Кар.: Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья —Б. 83.; Pelliot P.A. propose du Tokharien. —Т.ХХХІІІ. —Б.265 —266; Худуд ал-Алам В. Миносскийдин кот. — Б.94,207,273 —274.

⁴⁸ Текстте: Кахалга.

Самаркандга жөнөп, 7-Рамазанда (30-август) жылдыздардын ыңгайлуу жайгашышына жараша бакытка бөлүнүп шаарга келип жай алды ...

V

// (169—6.) Тимурдун Хызр-Хожа — огландын уулун атасына жиберishi жана [Хызр—Хожанын] кызына куда түшүүсү жөнүндө баян

Ошондо Тимур Самаркандды ыйык байрактардын турагы кылып, чын жүрөктөн балдары жана канзаадалар менен баш кошуп, [анда] берешендиктин тамыры согуп, мээрмандыктын булуту чайып, берекет жамгыр болуп төгүлдү. Ошол кайрымдуулуктун белгиси [болуп] ал акыр-аягында Хызр-хожа-огландын уулун⁴⁹ атасына жөнөтүп, ага ар түркүн падышалык белектерин тапшырып, ал үчүн шумдуктуудай салтанат уюштурду. Хызр-хожа-огландын кызын өзүнө кудалоо урматы үчүн аны менен бирге Гийас ад-Динди, бир топ ажайып жаныбарлар жана сейрек кездешчү буюмдар менен коштоп жөнөттү...

// (170—6.) Жеңишчил Синд жана Хиндустанды карай кыймылы туурасында баян

..Кышты ал [Тимур] Ахангаранда өткөрүп, Моголистан вилайетине чекара чегин чайгаштыруу жана эгин талааларды айдап турак жайларды тургузуш үчүн Мухаммад — султанга буйрук берип жөнөттү ..

// (171 б.) Зу-л-хижжа айынын 3-күнү (1398-ж. 13 августу) ал (Тимур) Тимур-Кутлук огландан⁵⁰, эмир Идигудан⁵¹ жана Хызр-хожа-огландан келген элчилерди кабыл алып, той өткөрүп, [аларды] сый чапандар, тебетейлер жана кемерлер менен сыйлады. Алар [өздөрүнүн] төмөнкү максаттагы элчилигинин өтөөсүнө чыгышты; «Биз бардыгыбыз анын улуу урматтуулугунун ырайымына айланган кул жана кызматкерибиз. Эгер, бута чейин биздин анык достугубуздун жүзүн касташуунун жаракаты бузуп келсе, андан соң биз акылыбыздын күзгүсүнөн анын бузуктугун көрүп, андан баш тарттык. Эгер анын улуу урматтуулугу, халифтиктин баш паанасы кудай сапатын жолдоп, биздин күнөөбүзгө «Аллах буга чейин жасалганды кечирет»⁵² деп кеп айтса, анда биз кызматтын кең жолунан чыкпай, башыбызды моюн сунуунун босогосунан көтөрбөйбүз»⁵³. Тимур алардын күнөөлөрүнүн барактарын кечиримдүүлүктүн калеми менен сызып салды..

// (212—6.) Тимурдун Хиндустандан кайткандан кийин Ирак жана Азербайжанда жасаган жортуулу жөнүндө баян

// (213 — 6.) Дагы [мындай] окуя болуп өткөн эле, эмирзада Омар — шейх — бахадурдун баласы Искандар — бахадур [өзүнүн] жаштыгына карабай Моголистанга аскер баштап жөнөгөн. Кудайдын парманы менен жоону жеңип, алардын аскерин талкалап, улуу атасынын ээлигин тартып алды. Дагы [жана] мындай болду, Тимурга карата көзү түз жана анын досу болгон, бийик сапаттуу, күчтүү жана көп сандаган аскер башчысы Хызр — хожа — оглан дүйнөдөн өттү.

⁴⁹ Мында сөз, Тимурдун ордосунда жүргөн Хызр-хожа-огландын улуу уулу — Шам-и Жахан жөнүндө болуп атат.

⁵⁰ Урус-хандын небереси, Алтын Ордо ханы Тимур-Кутлук оглан (1397—1400 — ж.ж.) тактыга эмир Идигу тарабынан отургузулган.

⁵¹ Идигу Мангыт — орус жылнамаларында Едигей делип, XIV к. соңу XV к. башталышында Алтын Ордунун толук укуктуу башкаруучусу болгон. Кар.; Бартольд В.В. Отец Едигея. — Б.797—804; Греков Б.П., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. — Ч.Ш. — Гл.4.

⁵² Коран V—96

⁵³ Жылдызчалар ыр сабынын атталып кеткендигин билдирет.

Ал[өлгөндөн] кийин анын балдары арам адамдардын [шыкагы) менен атасынын ордун талашып, бири-бирине кылыч суурушту. Качан адамдар жана дубан таланып бүткөн соң алар качып кетишти...

«Искандар аноними»¹

«Искандар аноними» Низам ад- Дин Шаминин хроникасынан 8 жыл кийин, Шараф ад-Дин Йездинин Зафар-намесинен 12 жыл соң жазылган жалпы тарых мазмунундагы чыгарма. «Искандар аноними» Тимур тарыхынын бейрасмий нускасы катары 812—1817/1409—14-ж.ж. Фарсты башкарган Омар-шейхтин баласы, Тимурдун небереси Искандарга арналган. Искандар Шахрух тарабынан бийликтен алынып, көзү оюлган соң, 818/1415—16-ж. өз иниси Рустам аркылуу өлтүрүлгөн.

«Искандар анониминию»² автору анын нисбасына караганда Исфахан вилайетиндеги Натанзи кыштагынан чыккан Му'ин ад-Дин Натанзи болгон. Бир эле убакта сарай катчысы катары ал Искандардын өмүр жолун жазган,

Чыгарма эки редакцияда малым: биринчиси, 816/1413- 14-ж. эки нускада Искандар султан үчүн жазылган: ЛО ИВАН. — С 381 жана Британия музейи (Ог.1566)³; экинчиси, кайра иштелип 22- ражабда 817 / 1414-ж. 7-октябрында Герат шаарында Шахрухка тартуу кылынган. Бул эмгек Париждеги Улуттук китепканада жалгыз нускада сакталып турат (5ирр1.Регз.1651). Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини⁴ аталган кол жазма биринчиге караганда кыйла кыска, анткени, андан Искандарды мактаган жерлер алынып салынган .

Автор баштапкы монгол мезгили жөнүндөгү маалыматтарды толугу менен Рашид ад-Динден алган. Му'ин ад — Дин Натанзинин бир бизге жетпеген булактардан пайдаланган соңку монгол мезгили менен Тимурдун убактысы тууралуу айтылган маалыматтар өзгөчө кызыгуу жаратат. Бул булактар чагатай хандарына кызмат кылган уйгур катчыларынын күндөлүктөрү болушу толук ыктымал⁵. Буга биринчиден, парсы тилинде аз колдонулчу монгол жана түрк сөздөрүнүн арбын пайдаланылышы далил боло алат. Кызыгы, алар соңку монгол мезгилин чагылдырууда көп колдонулган. Парсы синтаксисинин бурмаланышы дагы түрк булагынан которулгандыгын далилдейт. Мындай ойдун тууралыгына Муйн ад-Дин Натанзи хандар менен эмирлерди (адатта көптөгөн парсы булактарында кездешчү жасалма жана кооз расмий стилден айрымаланып) жана алардын жоруктарын жөнөкөй тил менен сүрөттөгөн. Белгилей кетчү жагдай,

¹ Эмгек В.В. Бартольд тарабынан шарттуу түрдө ушундай аталган. Ал аталган эмгекке бир канча ирет кайрылган, кийин ал окумуштуулар чөйрөсүндө дал ушул аталышта кабыл алынган (Историк Мусеви.. —Б.1365— 1370).

² Автордун ысмы В.В.Бартольд тарабынан Даулет шахтын кабарына таянып аныкталган (Определение «Анонима Искандара», —Б.И5-116).

³ Ж. Обен бул редакцияга Табриздеги жеке китепканада турган Тарих-и Васити, машхур ба Жа'фари аталган нусканы кошот. Х. Ремер үчүн аталган нусканын акыркы 40 барагы фотокопияланып, ал аны Ж. Обенге көрсөтүп, бул боюнча чыгарманын аталышын тактаган (Кар.: Roemer H.R. Neuere veröffentlichungen zur Geschichte Timurs und seiner nachfolger.- Б.219-232). Ушул эле редакциянын дагы бир нускасын. Кар.: Брегель Ю.Э. Новая рукопись сочинения Му'ин ад -Дина Натанзи/ЯНАА. — 1968. — №4. — Б.164— 165)

⁴ Бул редакциянын үзүндүсү Ж. Обен тарабынан: «Extraits du Muntaghab al — Tavarikh — I Mu'ini (Anonyme d' Iskandar)» аталышында жарыяланган.

⁵ В.В.Бартольд, автордун айткандары чагатай хандарынын баатырдык тарыхын чагылдырып көпчүлүк убакта эпикалык мүнөз алат. Кыязы ал беймусулман чөйрөдөн, балким уйгурлардан жаралса керек деген ойду айткан (Түркестан.. — Б. 103). Буга байланыштуу Тарих-и Рашидинин автору мырза Хайдар Дуглаттын кызыктуу маалыматтары көңүл бурууга арзыйт. Ал бир канча ирет биздин автор жазган ошол эле XIV к. соңу —XV к. башталышындагы Моголистандагы саясий окуяларга кайрылып, моголдордун (түрктөрдүн ?) уламыштарына басым жасаган. Кызыгы, Тимурдун ишмердүүлүгү туурасындагы «Искандар анониминдеги» уламыш жана баяндамалар Малфизат-и Тимуридеги маалыматтар менен дал келет.

«Искандар анониминде келтирилген Тимур тууралуу маалыматтар көп жагынан Шараф ад-Дин Йездиникинен айрымаланып, бирок Хафиз-и Абрудан көчүрүлгөн Абд ар — Разактын кабарлары менен жалпысынан туура келип, бирок айрым жерлеринде өзгөчөлүктөр бар.

Тимурдун башкаруусунун экинчи жарымына арналган окуяны баяндоодо Му'ин ад — Дин Натанзинин сөздөрдү кооздоп, көркөмдөп жибериш өзгөчөлүгү жана түрк сөздөрүнүн аз колдонулушу муну ал өз алдынча жазса керек деп бүтүм чыгарууга түрткү берет.

Бул үзүндү 10 — рамазанда 902/1997-ж. 12-майында (төмөндөгү эскертүүлөрдө А белгиси менен белгиленди) көчүрүлгөн, ЛО ИБАНда сакталып турган С 381 (мурда 566Бс) кол жазмадан алынды. Ошондой эле биздин колубуздагы Чагатай улусу жана Моголистан хандарынын тарыхын, (Бб. — 257^б — 264^а) Омар — шейхтин Кашгардагы (Бб. — 283^б — 285^б.) ишкердигин кабарлаган Британиялык музейдеги кол жазманын фотокопияларынын (Ог. 1566, рамазандын 30да 867/1463-ж. 18 -июнунда көчүрүлгөн кол жазма. Эскертүүлөрдө В белгиси менен белгиленди) барактарын пайдаландык. Эки кол жазмада кездешкен жалпы жана окшош каталар алардын бир нускадан көчүрүлгөндүгүн айгинелейт. Мындан тышкары СССРдин АО ИВАН архивинен табылган ушул эмгектин кайсы бир нускасынын айрылган үч барагын колдондук. (Эскертүүлөрдө —С белгиси койулду).

Кыргызстандын тарыхы үчүн Моголистандын биринчи хандарынын, айрыкча Илийас -хожа жана Хызр-хожанын башкаруусуна, Камар ад-Дин эмирдин ишмердиги менен Омар-шейхтин Кашгарга жасаган жортуулуна арналган баптар өзгөчө кызыктуу. Мындай мазмундагы маалыматтар 100 жыл кийин жазылган Тарих-и Рашидиде гана кездешет. Бирок биз «Искандар анониминен» Тарих-и Рашидиде жок же башкача жазылган фактыларды жолуктурабыз.

«Искандар анониминен» алынган үзүндүлөрдүн котормосу

I

(242^б—б.) Чагатай улусунун чыныгы башкаруучулары болгон могол султандарынын кең пейил ишмердигине арналган баптагы^б бөлүкчөдөн баян
Алар 24 адам жана алардын башкарган мезгили—161 жыл.

Чагатайдын уулу Кара-Хулагунун хандыгы тууралуу баян

Ал жалпы (өз) уругунун кудуреттүү төрөсүн (мыйзамын) терең билген жана аны сыйлай билген айрыкча акылдуу өкүмдар болгон. Ал, Чагатайдын уулу болгон Муватукандын ⁷ аялы Оргине-хатунга үйлөнгөн. Вазирдикти ал Ялавачтын ⁸ уулу Масуд-бекке тапшырып, (243^а -б) жеке күзөттүн башына Карачар -нойонду койгон. Эки жыл бою ал хан тактысында жеке бийлик кылды. Ал 642-ж(1244-45)⁹ өз ажалынан өлгөн соң (оорудан) Алмалыкка көмүлдү. Чагатай-хандын уулу, Пайдардын баласы Алгуйдун хандыгы жөнүндө баян

⁶ А: табака.

⁷ Муватукан (Мао-Тукан) — Чагатайдын уулу жана мураскору. Бамиян чебин алууда жаракат алып, андан 618/1221—22-жж. өлгөн. Кар: Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — Т. 1.-Кн. 2.-Б. 219.

⁸ Э. Бретшнейдердин кабарлоосуна караганда, Хулагу-ханды «Алмалыктан чыгып, батышка аттанган(1253—соңку—1254 -ж башы) Трансоксиандын жана Түркестандын башкаруучусу Мас'уд тосуп алган. Мулхакат ас-Сурах боюнча Масуд-бек Ялавач Бухарада шаввал 688/1289-ж. октябрь — ноябрь айларында өлгөн. Кар: E. Mediaeval Resesarchers. — Vol.1 — Б. 114.

⁹ С: 641/1243-44 -ж.

Ал дагы Оргине- хатунга үйлөнүп, ушундан улам өтө таасирдүү болуп, Чагатай улусун толук каратып алды¹⁰. Оргине- хатундун мыктылыгына жараша ал узак мөөнөткө тактыда турду. Качан (ал) хатун жалган¹¹ дүйнөдөн өткөн соң, мамлекетте башаламандык башталып, узак убакыт бою бир дасторкондо отуруп тамак жеп, бир идиштен суусун ичкен Чагатай канзаадалары салам — дуба жөнөтмөк түгүл бири — биринен өтө алыстап кетишти. Кээ бири Кытай сарайына баш пааналап, бири өзбек улусуна жашынып, бөлөктөрү Тулуйдун ээлигине кетип, (ошентип алар) тарашты.

Соңку 22 жыл аралыгында ал (Алгуй) бирде өзү каалагандай, кээде шартка жараша өкүмдарлык кылды. Акыры. 664 (1265 — 66) доңуз жылы өз ажалы менен (оорудан) өлдү, анын мүрзөсү Алмалыкта жайгашкан.

Кара—Хулагунун уулу Мубарак-шахтын хандык бийлиги жөнүндө баян

Ал Оргине- хатундан төрөлгөндүктөн, өзгөчө көсөм, акылман жана аяр адам болгон. Аялды ал Барак-Хажиб Кермандын уругунан¹² алган. Бирок Зифаф ырымы¹³ жасалган соң (көп өтпөй) анын көңүлү монгол аялдарына¹⁴ кетти. Бул алардын бир тукумдан чыккандыгына байланыштуу. Аялдардын адатынча, ал аялда күйөөсүнө башын тегеретчү ичимдик¹⁵ бергендиктен, ал такыр эле акылынан адашты. Болгондо дагы аялына ушунчалык байланып, эркин жоготту.

Мындан Барак-н Муватукан пайдаланып, анын эмирлеринин бардыгын өзүнө тартып, амал менен¹⁶ Чагатай улусун ээлеп алды. Ал Мубарах — шахты боздогон бойдон, кордукта өлгөнгө чейин айбанканага күзөтчү кылып кармап турду.

Муватукандын уулу Барактын бийлиги тууралуу баян.

Ал өтө билерман, куу жана таасирдүү өкүмдар болгон. Ошондуктан монгол жылнаамачылары анын мыйзамын¹⁷ Чынгызхандын ясасына¹⁸ теңешкен. Уламышка караганда Туран ээлигиндеги эң суук жери болуп эсептелген Кулам — Башыдан¹⁹ ал катуу аяз мезгилинде өткөн экен. Сууктан анын буттары тырышып, аргасыз аттан жыгылган. Эсин жыйгандан кийин: эмне үчүн йасакка каршы чыгып, суука моюн сунду деп өз колу менен тоңгон бутун таяк менен 70 жолу урган. Ал дайыма Ирандык тактысына умтулуп, хитай бийлигин басып алуу аракетин жасаган. Мындай ишке ашпаган үмүттөн кийин ал Кубилай- каанга каршы көтөрүлүп, атүгүл Абака-ханга каршы аттанган. Адегенде ал Хорасан (243^б-б.) жана Иракка согушка аттанып, Жейхунду кечип Мургаб аталган жерге келип, Абака-хан менен согуштан жеңилип, (көптөгөн) жоготууларга учурап качкан. Кубилай-каан анын жеңилиши өз империясынын бар болушуна жеткиликтүү шарт экенин баамдап, эбегейсиз аскер менен Чагатай улусун карай бет алган. Каандын келишине бир күн калганда 666(1267 — 68)- ж. Барак дүйнөдөн кайткан. Анын мүрзөсү өзгөн өрөөнүндө²⁰ жайгашкан.

¹⁰ С: улус - и Хатай.

¹¹ Т. е. умерла

¹² Барак-Хажиб Кермандын — Кермандагы Кутлуг хандар династиясынын (619 — 632/1222— 1235 — жж.) негиздөөчүсү болгон. Кар: Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — Т. 1.- Кн. 2.-Б. 238, 239, 244, 246.

¹³ Келинди күйөөсүнөн үйүнө узатуу.

¹⁴ А жана В: З. бин.

¹⁵ А: шарабат- и маруф.

¹⁶ Сөзмө сөз: « Колдун шилтөөсү менен».

¹⁷ А: йасак.

¹⁸ А: йасакха.

¹⁹ Кулам — Баши — Жети — Суудагы жердин аты. Жувейниде Кулан- Таши делип эки жерде эскерилет. (Казвини бас.—1. 2. — Б. 111. 221); Йездинин Мукаддама-йи Зафар -намесинде Кулан-Тази деп жазылган (ЛО ИВАН, —С.390 нускасы, —Б. 64^б). Бартольд В. В. (соч. Т. 1. Көрсөтмө) муну Кулан-Баши деп окуган.

²⁰ Текстте: джультга.

*Барактын уулу Тука—Тимурдун²¹ бийлиги жөнүндө
баян*

Каан качан чек арага келгенде, ал Барактын өлүмү туурасында кабар алган. Жортуулга чыкканына катуу өкүнүп, жети күн бою ордодо аза күтүү уюштурду. Андан соң ал Барактын балдарынын улуусу Бука-Тимурду такка отургузду. Аза күтүү аземи бүткөндөн кийин ал бул жерде турушунан улам кандайдыр бир кырсык чыкпасын деп, ал (каан) ошол түнү кайра тартып көчтү. Бука — Тимур он беш жыл бою унутулган Бату мыйзамдарын²² кайра кайтарып хандык талаптарды аткарып (мурдагы) граждандык²³ жана мамлекеттик²⁴ ишти өз ордуна койду. Андан соң 687(1288)-ж.

Өзгөн өрөөнүндө өз ажалынан (оорудан) көз жуумуп, ушул жерге коюлду.

*Кайду-Сахин²⁵ уулу Дува-хандын бийлиги тууралуу
баян*

Ал өтө акылдуу, мээрман, кудуреттүү, көрөгөч жана эбегейсиз кадыр — баркка жеткен өкүмдар болгон.

Бардык бир туугандары, жакындарынын арасынан аны акылына жана эстүүлүгүнө карап шайлашкан. Ал эбегейсиз олбурлуу болгондуктан, бир дагы салгылашта (душманга) далысын көрсөтпөгөн. Ал ата-бабаларынын улусун ээлеп, хитай ээлигинен көптөгөн кыштактарды²⁶ тартып алып, иран жеринен болсо Хорасандын чоң бөлүгүн өз ээлигине кошуп алды. Түркөстан менен Факр-ханда²⁷ ал бир канча чоң шаарларды «анын ичинде ислам аймагынын түндүгү болгон Андуганды²⁸ куруп, бул жерге өз ээлигинин²⁹ бардык аймагынан жеткиликтүү адамдарды алып келип, бүгүнкүгө чейин бул шаардын ар бир махамасы кайсыдыр-бир урууга³⁰ таандык. Самарканд жеринде дагы анын ишкердигинин изи сакталган. 16 жыл бою ал өз алдынча башкарып, 705/1305 — 06-ж. өз ажалынан (оорудан) дүйнөдөн кайтып, аны өзгөн өрөөнүнө коюшкан.

Дува-хандын уулу Эсен-Буканын хандыгы тууралуу баян

Атасы өлгөн маалда каандын жанында болгон. Буга байланыштуу султанат анын бир тууганы Кебек-ханга берилген эле. Кебектин көрөгөч иш билгилиги, башкаруу жөндөмдүүлүгү бардыгына маалым болгондуктан, бүткүл уруулар ага баш ийип, букарасы болууну каалашты. Ал кыска убакытта Чагатайдын баардык ээлигин ээлеп алды. (Кебек) бир жарым жыл бийлик жүргүзгөндөн кийин, ага Эсен-Бука келип, бардыгындай эле башын ийди. Кебек — хан чын пейилден такты өзүнүн улуу агасына өткөрүп берип, /(244^{a.6}) өзү болсо букаралык айлампага³¹ турду. Эсен-бука буга жооп катары «Улустагы бай адамдарды өзүңө

²¹ Мындан ары Бука-Тимур деп жазылат.

²² А: тура.

²³ А: 'урфи.

²⁴ А: сийаси.

²⁵ А жана В: С. Хин.

²⁶ А: музафат.

²⁷ Кыязы, «жана Фергана» деп окулушу керек.

²⁸ Хамдаллах Казвининин маалымдоосуна караганда (Нузхат ал-Кулуб.- Б. 246) Андуганды Кайду менен Дува вилайет борбору кылышкан.

²⁹ А: Дар ан хитта аз мажлу- и мамалик-и хузи галаба-йи тамам бийавард. Хузи сөзү эмне экендиги белгисиз, - биз аны «худи» өздүк деп окудук.

³⁰ А: каум-и махсус.

³¹ А: Жарга.

тандап ал» деп ишарат жасады. Кебек дал ошондой жасады. Азыр дагы Кебектин ³² өз адамдарыбыз, деп эсептегендер дал ошолордун урпактары болушат.

Эсен-бука такка отургандан кийин үч жыл бою өз алдынча башкарды. Йасавур-оглан каандын өкүмү менен Чагатай ээлигин (басып алууну) эңсеп, Кара-Хожо чегине келди. Эсен-бука менен Кебек көптөгөн аскер менен ага каршылык кылуу үчүн келишти. Көп сандаган аскердин бир жолго батышы кыйындыкка тургандыктан, Эсен -Бука Кашгар, Кебек болсо Алмалык жолу аркылуу кетишкен. Эсен-Буканын аскери жолдо кездешкен туруктун бардыгын карактап жүрүп отурду. Мунун максаты эгер алар жоо менен кездешип (аны) жеңип чыкса (турук) кайрадан өнүгүп, өсүп кетет, эгерде жеңилишсе анда душманга алардан пайда болбойт. Кебек болсо, эгер ал душманды жеңсе, анда алар анын калыстыгын утуп, ага баш калкалап келишет. Эгерде, тескерисинче жеңилип калса анын букаралары³³ боор ооруп, ага жан тартышат деген ойдо аскер жолундагы бардык вилайеттердин иштерин жайгаштырып, чарбасын гүлдөтүп жүрүп отурган.

Качан ал Йасавур менен беттешкенде, эмир Эсен-Буканын борбордук кошуунунун³⁴ башчысы Инкаржак качып, (анын) аскери толук жеңилген. Кебек эрдин кесе тиштеп, Кудайдан жардам тилеп, качкан колду токтотууга көп далалат жасады. Ал бир чечкиндүү чабуул менен (душмандын) талуу жерин таап, Йасавур аскеринин³⁵ катарын бузду. Аскердин (Эсен-Буканын) алтыдан беш бөлүгү качып кеткенине байланыштуу Кебек орунунда бекем тура алган жок.

Жеңишкер салгылаштан баш тартууга мажбур болуп, аттын оозун бурду. Эсен-Буканын аскери кайда барбасын жасаган иши башына түшүп, өкүнүчтөн бөлөк эч нерсе таппай, жандыктарынын бардыгын жегенге мажбур болушту. Кебектин кошууну болсо кайра келе жаткан жолдо ар күнү көңүлдөрү куунак, карыны ток бакыбат жүрүштү. Алар кайда барбасын, ошол туруктан ал (Кебек) Эсен-Букага тартуу ирээтинде жер жемиштерди, бөлөк тамак-аш, суусундук, жем³⁶ жөнөтүп атты, ушундан улам Кебек — хан финжан³⁷ аталышка конду.

Качан алар кутулгандыктарынын урматына хан ордодо³⁸ той өткөрүп жаткан маалда Инкаржак мурдагыдай (бөлөк) эмирлерден жогору отурмак болгондо, Кебектин буйругу боюнча, аны мазактап ортодон сүйрөп чыгышып, анын боюнда бар аялын күйөөсүнүн коркоктугун добушун катуу чыгарып кошоктоп ырдоого мажбур кылышты. Анан биз аялды жерге чаап, буттарынан өтүгүн чечип, ага шарап куюп Инкаржакка ичиришти. Аял күйөөсүнө кайрылып « О, шордуу эмнеге сен ошол эрдик жасачу жерде өлгөн жоксуң, сенин суу жүрөктүгүң өз үй-бүлөңдүн абийирин төкпөдүбү» деди. Бу жоруктан күйгөн Инкаржак курунан бычагын алып (өзүнө) уруп, өлдү. Бир айдан кийин 709/1309—10-ж. Эсен-Бука өлүп, (аны) Нахшебге коюшту.

Дува-хандын уулу Кебек-хандын доорон сүрүшү тууралуу

³²

³³

³⁴ А: калбгах.

³⁵ А: иасал

³⁶ А: сусунат.

³⁷ Салыштырыңыз: Рашид ад-Динде (Березин. И. Очерк внутреннего устройства улуса Джучиева,- Б. 489) термин « фынчан» түрүндө; Г. Юл « фанчан» деп окуган (Кар: H.Yule. Cathay & the Way Thither. – Vol. 111- Б. 120 - Тир. 3 - Б. 121.

³⁸ А: маккар-и* азз.

баян

Агасынан (өлгөндөн) кийин Экинчи ирет такка отурду. Качан ал курултай чакырганда, эмирлердин бардыгы моюн сунгандыгын билдиришкенден кийин, аны Йасавурга каршы согушка көндүрүшүп, ал (жортуулга) чыгып, бир салгылашта эле жеңишке жетишти. Качан анын (Йасавурдун) өлүмү туурасында кабар тарагандан кийин, Йасавурдун улусу Кебекке кошулду. Анткени, (мында) бардыгы Кебектин калыстыгын көрүштү. Анын (калыстык ишинин) бири: бир күнү ат үстүндө аң улоого кетип баратып жол жээгинен адамдын баш сөөгүн көрөт. Ал (Кебек) жакындарына мындай дейт: «Бул баш сөөк турпаты менен өзүнө каршы карасантайлык (жасалгандыгын) арыздангандай түр көрсөтүп, ушул аймакта жашагандардан кун кууп берүүнү талап кылгандай түрү бар. Мени бул ишти териштирүүмдү милдеттендирип турат». Анан ал мында токтоп, бул жердеги тургундарды (өзүнө) келүүсүн, бирден алдынан өтүүсүн талап кылды. Капыстан анын көзү эл арасындагы бир адамга түшүп, Кебектин жүрөгү анын карасантайлыгын сизди. Ал (аны) өзүнө чакырып, бир канча ирет суракка алып, бирок эч нерсеге жете албады. Кыйноодон кийин (ал адам) «Ооба, бул жерге бир көпөс келип, мен аны өлтүргөм» деп мойнуна алды. Кебек издөө салып (көпөстүн) балдарын тапты. Эмнелер (көпөстүн мүлкү деп) аныкталса ал аларды, бир жармысын жанагы адамдын мүлкү жана бир бөлүгүнүн казынаныкы кылып анын мураскерлерине³⁹ берип, аны болсо (көпөстү өлтүргөндү) өрттөтүп салды. Анын (Кебектин) көптөгөн жоруктары азыр да // (245^{a~6}) Моголистанда лакаб катары айтылат. Ал 12 жыл башкарып, 721/ 1321-22-ж. өз ажалынан (оорудан) набыт болду.

Дурмаширин-хандын доорон сүрүүсү тууралуу баян

Агасы (каза болгондон) кийин өкүмдар (болду⁴⁰), бирок ал бекем мыйзам орното албай, натыйжасында ар кайсыл бурчтан кайсыдыр-бир зөөкүр баш көтөрүп турду.

Качан анын бийлигине үч жыл толгон соң ал 727/ 1326 — 27- ж. Нахшебде күтүүсүз дүйнөдөн кайтты.

Дува-хандын уулу Дорчи-ханды⁴¹ доорон сүрүүсү тууралуу баян

Ал дагы бакубат, бир жыл башкарып, 729/ 1328-29-ж. көз жумду.

Дува-хандын уулу Жанкишинин хандыгы тууралуу баян

729 (1328 — 29) — ж⁴². өкүмдар болду. Анын (аябагандай) дин бузарлык⁴³ шыгы⁴⁴ болуп, иш боюнча уйгур катчылары⁴⁵ менен кеңешип, оюн — тамашадан шахмат менен аңчылыкка берилген эле. Эки жыл башкаргандан кийин бир жолу түн ичинде хан тактысында (отурганда) өлтүрүлүп, эч ким күнөөкөрдү тапкан жок. Анын мүрзөсү Нахшебде жайгашкан.

Дува-хандын уулу Бузандын доорон сүрүүсү тууралуу баян

³⁹ А; варисан.

⁴⁰ С: шуд.

⁴¹ А: рузжи.

⁴² С: 730/ 1329-30-ж.

⁴³ А: ма сийат.

⁴⁴ С: майли тамам.

⁴⁵ А: бахшийан.

Ургенч- хатундан төрөлүп, жин шайтандар даарыган инсан эле. өзүнөн кийин хандык бир туугандарыма калбасын деп⁴⁶, өз уругун толугу менен кырып салган. Берды-хандын замандашы болуп, бир жыл бою ушу сыяктуу башаламандыктар⁴⁷ уланып турду, ошондон (улам)⁴⁸ моголдор ушул мезгилден жыл саноо⁴⁹ башталат деп түшүнүшөт. Ал 736(1335 —36)-ж.⁵⁰ эмирлер тарабынан өлтүрүлүп, аны мүрзөсү Харрар⁵¹ кыштагында⁵² жайгашкан.

Жанкишинин уулу Казан⁵³ султандын доорон сүрүүсү тууралуу баян

Аябагандай каардуу башкаруучу болгон. Ал башкаруу ишинде талапты катуу койгондуктан бир дагы киши болгон окуялар тууралуу толук айта алган эмес. Акыр аягында (улусту) толук баш ийдирген соң ал Казаганды өлтүргүсү келди. Казаган билип алып, козголоң чыгарды. Алардын ортосундагы биринчи салгылашта жебе Казагандын көзүнө тийип, ал бир көзүнөн сокур болду. Бирок экинчи согушта Казаган жеңип, чыгып, Казан султанды өлтүрдү. Анын (Казандын) хандыгы 17 жылга созулду. Мүрзөсү Сарай-саледе жайгашкан.

II

// (247^а-6.) Тоглук-Тимурдун уулу Илйас-хожа-огландын хандыгы тууралуу баян

Илйас -хожа жеңилгенге чейин эле 764(1362-63)-ж. Тоглук — Тимур- хан өз ажалынан (оорудан) өлүп, улуу орун⁵⁴ башкаруучусуз бош калды. Качан Илйас –хожа- оглан // (248^а- б.) бийлик чүмбөтүн зомбулуктун башынан сыйрып, качуу жолун тандап алган соң Хайдар, Хамид, Тук Тимурга окшогон көпчүлүк могол эмирлери колго түшүп, Жетелердин баардыгы кырылып кетти⁵⁵, Хажы эмир, Тунам эмир, Камар ад-Дин эмир, Шамс ад-Дин эмир сыяктуу могол эмирлери чогулуп, чечим кабыл алып, Илйас -хожа -огланды такка отургузушту. Ал жаштыгына жана анча чоң эмес турмуш тажрыйбасына байланыштуу жалпы хандык ишке көңүлү мамиле жасап, майда маселелерге караманча маани бербей койгондуктан, кыска убакытта кудуреттүү төрөдө (мыйзамда — К.ред.эск.) бардыгы өзгөрдү. Качан анын такка келгенинен (убактысынан) бир жыл өткөн соң, улустагы чексиз бийлик зомбучул — эмирлердин колуна тийип, бардыгы бири-биринен коркуп, шек саноо күчөдү. Анткени менен Чынгыз хандын уругу турганда эч кимдин Карачуга⁵⁶ моюн сунгусу келбей, Камар ад-Дин эмир 765 (1363 — 64) — жылындагы айлардын биринде чак түштө (бир күнү) ордого кол салып, Илйас -хожаны эс алуу бөлмөсүндө түштөн кийинки уйку маалында⁵⁷ кармап өлтүрдү. Андан кийин ал жогорку эмир болуп жүргөн улуу агасы Шамс ад-динди сакалын сыйлап өзүнө башкарма кылып дайындап, бөлөк эмирлер менен бирге Мавераннахрга сапар тартты.

⁴⁶ С боюнча ушундай.

⁴⁷ А: булкак; С: « Үч жыл бою тополоң уланды».

⁴⁸ А жана В: чуна; С: чунанки.

⁴⁹ А жана В: ; тар' рихи; С: та' рих.

⁵⁰ А: 706/ 1306- 07-ж.

⁵¹ А: Х.ррар; С: Ж.рар.

⁵² А: касаба.

⁵³ С: К.р. ман.

⁵⁴ А: урун.

⁵⁵ В кол жазмасында жогоруда келтирилген үзүндү жок. Сүйлөм « качан Илйас- хожа-оглан келгенде, Ширамун эмир» деп калганы А: боюнча уланат.

⁵⁶ Карачу (монг. Харачу) « кара таман », « кара таман, тексиз адамдар» термини туурасында — Кар: Владимирцов. Б. Л. Общественный строй монголов. — Б. 118, 169.

⁵⁷ А: кайлула.

// (249⁶—б.) Тоглук-Ху-хандын (?) уулу Хызр-хожа-огландын доорон сүрүүсү
тууралуу баян

Анын агасы⁵⁸ өлтүрүлгөндөн кийин, анын атабеги (аталыгы - Кыр.ред.эск.) Мирак-ака айым анын зоболосу жөнүндө мен (сөссүз) керектүү жерде баяндайм, душмандын зомбулук колу ага зыян келтирбесин деп Хызр-хожаны өзүнүн коргоосуна алды. Качан могол улусу чатактан⁵⁹ арылган соң, бардыгы тең өз абалын чыңдаш үчүн өкүмдар издешип, Мирак — ака аны хан тактыга отургузду. Бирок чексиз башкаруу укугун, көзөмөл жана иш (алып баруу) тартибин (ал) мурдагыдай эле өз колунда кармап калды. Ал (айым) ушунчалык катаал болгондуктан арызданган жана жоопкер ортосунда миңдеген кун иши⁶⁰ болсо дагы алар (андан) каттуу коркконунан жасалма түрдө жарашып, ишти сотко жеткиришкен эмес⁶¹.

Бир жолу (бирөөлөр) ага акчадагы⁶² күмүштүн тазалыгы жөнүндө кандайдыр бир кайрылуу жазышкан. Ал адамдардын⁶³ күмүшү⁶⁴ тууралуу алтын менен күмүштүн ордуна булгаарыны акча ордуна пайдаланууну буйрук берип, белгилүү убакытка чейин бул жобо сакталып келди.

Ал дат териштирүүчү жыйында темир туулга кийип, саадак асынып, аскерин кыркалай тизип коюп отурчу. Качан акыйкат өкүмдар канзада Омар-шейх эмирзада аны Астрар жана Кашгарга алып келгенде, анын балдары Худайдад менен Фирман-шейх Хызр- хожа — огланга кошулуп, (өз) станы⁶⁵ менен качып кетти. Тимур качан Камар ад-Динди жана⁶⁶. . . Сангир — Йагачта⁶⁷ талкалап, кайра кайтып анын иль жана улусунун күлүн көккө сапырганда, Хызр — хожа — оглан (ыңгайлуу) учур таап могол улусундагы бийликти ээлеп, чабармандарды (Тимурдун) ордосуна жиберип, Тимурга моюн сунуп, өзүн басмайыл менен анын кызматына байлаган. Ал (Хызр — хожа- оглан) качан жеңишчил кошуундун чабуулунан коркпой калгандан кийин баскынчылыктын кулачын улустун төрт бурчуна жайып, баш ийбегендерди моюн сундурду. Ошол өрөөндүн бөрүсү жана ал токойдун илбирси болгон Хызр- шах менен Йусуф-шах экөө улуста чыр токтоп адат⁶⁸ жана мыйзам⁶⁹ орношу бул багыттын жышааны экендигин баамдап, аны дайыма самашчу. Качан адилет канзада Омар — шейх эмирзаданын ааламдын капкасын ача турган аччу кылычынын соккусу урулган соң, аймак зомбучулардын эзүүсүнөн арылып, өлүмдөн жана туткундан бошонгон адамдар бул жөнүндө дүйнөнүн чар тарабына жеткиришти.

⁵⁸ Сөз Илийас — хожа — оглан жөнүндө жүрүп атат.

⁵⁹ А жана В: **اقترات** мындайча **از اقترات** окулса сүйлөм толугу менен: чун улус — и могол аз фитрат иман шуд. . . , түрүндө окулат.

⁶⁰ А: мұ*амала-йи хун- « кан боюнча иш» маанисинде.

⁶¹ А: даргау.

⁶² А: акча

⁶³ А: жамаат.

⁶⁴ А: луддж.

⁶⁵ Кыязы, автор кураан сөзү менен монголдордун куријен —« турак», « лагерь» түшүнүгүн айтса керек.

⁶⁶ Эки кол жазмада тең кое берилген.

⁶⁷ С. Нкир-иагаж-С. Нкиз йагаж (Шамиде. Кар: ушул бас.- Б.-) деп туура жазуунун ордуна, жаңылыштык кетирилсе керек.

⁶⁸ А: тура.

⁶⁹ Бул терминдин **نامون** (намун) деп жазылышы, XIV-XVк.. Башталышында сөздүн ортосундагы алиф «о» деп окулгандыгын айгинелейт. Б. И. Панкратовдун айтымында номун маньчжур тилинде « мыйзам» деп кездешип, кыязы ал монгол тилинде сакталган ном сөзүнөн жаралган. Сөздүн өзү гректердин ном (номос) термининен чыгып, монгол тилине согду жана уйгур тилдери аркылуу кирген.

Ошондон кийин // (250^{a-b}) бул окуянын жүрүшүндө Хызр-хожага болгон шек саноо ишенимге алмашып, чабармандар эки тарапка тең каттап турушту. Акыр аягында ал Мухаммад-огланды дүйнө жүзүнүн башпаанасы болуп эсептелген (Тимурдун) — сарайына жөнөттү. **30 жыл бою ал өзү**

этегине катты. Азыр ал (Шахрух) султандын Алла анын хандыгын түбөлүк кылсын, улуу урматтуулугунун ырайымын тилеп отурат, султанзада Ахмад — бахадур⁷⁰ менен болсо достук жана ырашкерчилик мамиле жасап турат. Бул (жөнүндө) өз ордунда эскерилет.

// (268^b - б) *Тимурдун могол тарапка жасаган жортуулу жана Зинда Чашмадагы кыргын тууралуу баян*

Могол эмирлеринин Мавераннахрга багыт алуу тууралуу ниети жаралгандан тарта, алардын жүрүшү жөнүндө айың тарады⁷¹. Тимур эбегейсиз кошуун менен алардын мизин кайтармакка жөнөп, Йумгал⁷² жана Кучкар чегине жетип, бузукуларды түгөл талкалап, көптөгөн олжо менен кайра кайтты.

III

// (268^b - б) *Тимурдун Моголистанга жасаган экинчи жортуулу жөнүндө баян*

Хорезм ишинен кийин Тимурдун жаны жай алып, эми могол урууларын⁷³ басып алуудан чыкчу пайданы ойлоп, ал бул аймакка падышага ылайык жортуул жасоону бекем чечти. Адегенде, ал кошуун башына⁷⁴ Омар-шейх эмирзаданы, Жахангир эмирзаданы, Шейх-Мухаммад — баянды, Адил — шахты жөнөтүп, өзү токтолбостон алардын артынан чыкты. Камар ад-Дин капысынан Кара-Тепе деген жерге ордосун орнотуп, моголистандык жол башчылардын Мавераннахрга жортуулга аттанышына түрткү берген. Жеңишчил байрактардын келиши тууралуу кабар жеткенде, ал моголистандын тоолорунун эң бийик ? Барка-йи Урйанга келип баш пааналады. Тимур // (269^{a-b}) аны мындай айрыкча тар жерге камап, өзгөчө өжөрдүк жасаганда Камар ад-Дин мында (көпкө) тура албай качып жөнөдү. Тимур Хусайн Барласты, Аббасты жана Үч-Кара-бахадурду аны кармап келүүгө (буйрук берип) жөнөттү⁷⁵. Бул мезгил жамгыр менен суу ташкындын убагы болгон. Жолдо терең суу кездешип, кечүүдө Хусайн Барластын аты тайып, алеки заматта ал аты менен кошо суу иримине кирип набыт болду. Мындай кырсыктан улам эмирлер кайра тартышты. Камар ад-Дин Учаны⁷⁶ көздөй илкип жөнөдү. Омар-шейх эмирзада чапкын аскер тобу менен анын артынан түшүп, дароо келип калды. Камар ад-Дин качып кутулду. Омар — шейх эмирзада анын иль менен улусун толук көчүрүп, (аларды) Тимурга алып келди.

// (269^b -б) Омар-шейх эмирзадага Андуган борбор калаасына үлүш катары бериши жана бул аймактагы Камар ад-Диндин козголоңу тууралуу баян⁷⁷

⁷⁰ Ахмад бахадур- Тимурдун экинчи уулу Омар-шейхтин баласы; 812/ 1409-10-ж. Шахрух Ахмад-бахадурга өзгөндү берген.

⁷¹ «козголуп», « ысып» маанисинде.

⁷² А жана В :Йун'ал.

⁷³ А жана В: **ایلهای** ; **ولایت ایلهای** түшүнүксүз сөз; С: **ایلهای** деп окудук.

⁷⁴ Тексте: мангалай.

⁷⁵ А: билкамиши; С: ба билкамиши.

⁷⁶ С: вилайат-и Уж.

⁷⁷ Бул аңгеме, жогорку экисиндей эле Л. А. Зимин тарабынан которулуп, адегенде «Revue du Monde Oriental» (Т. XXVIII. - Б. 244- 258), кийин ПЗКЛАда жарыяланган. А. А. Зиминдин айтымында ал котормо үчүн Британ музейиндеги Ор. 1566 (Иеп. — Vol. 111. — Б.1062) кол жазмасынын керектүү барактарынын фотокопиясын пайдаланган. Бул котормо Л. А. Зиминдин айрым эскертүүлөрүн эске алып жасалды.

Жеңиш толугу менен ханзаданын аракетине байланыштуу болгондуктан, анын улуу урматтуулугуна сыйлык ирээтинде 12 түмөндүк Уржан⁷⁸ үлүшкө⁷⁹ берилип бүтүп, дүйнө баш ийген чечимге ылайык ошол тарапка багыт алды. Ошол эле жылдын⁸⁰ жаз айында Камар ад-Дин бардык могол аскерлери менен капыстан өзгөнгө багыт алып, жортуулдун артынан жортуул жасады. // (270^a-б) Эмирзада Омар — шейх дагы шашылып өзү менен болгон аскер менен аны Карас-Абдын⁸¹ жээгинен тосту. Ал качан (жоокерлерин) катарга тизип баштаганда, кадак (уруусунун) миңдигинин уч миң атчаны шарт бөлүнүп, козголоңчуга кошулушту. Эмирзада Омар — шейх колдон келишинче беттешүүдөн качып, тоодогу чептерге жашынып, кырдаал жөнүндө баш калаа Самаркандга кабарлады. Тимур шашылыш жолго чыкты. Камар ад-Дин ордунда үч күн туруп кайра тартты. Ал Ат-Башы, Арпа- Йазын өтө электе артынан Тимур жете келди. Бахадурлар олжо менен карактоону эңсеп туш-тарапка кетишип, падышалык чатыр көлөкөсүндө 300гө жетпеген адам калган эле. Камар ад-Дин капыстан 4 миң жоокер менен буктурмадан чыга келди. Тимур жанындагы ошол (азганакай) адамдар менен чабуул коюп, анын таш талканын чыгара талкалап, анан артынан сая түшүп отуруп Санлага-йи Йагачка чейин жетти. Бул жерде ага (Камар ад-Динге) Адил шах жана Сары-Буга кошулушуп, алар дагы бир жолу (Тимурга) каршы турушту. Биринчи эле соккудан алар жеңилип, жоготууларга учурап, качууну туура табышты⁸². Камар ад-Дин түркүн амал (жасап) атып, (согуш майданынан) чыгып оокат-жайдан айрылып чөлгө (тарапка) бет алды. Үч — кара — бахадур өз кошуну менен анын артынан түшүп, алар бардык жоокерлер жана эки тараптын тең жандоочулары артта калып, тараганга чейин аттарды кара терге салышып жүрүп отурду. Камар ад-Дин дагы сегиз адамы менен атын кууп отуруп, качып кетти. Үч — Кара — бахадур ал (өзү) жана аты жараланганча ач бөрүдөй жалгыз аны кууп отурду. Камар ад-Дин токтой калып бир ок менен анын атын жыкты. Үч — Кара — бахадур ээрдин кашы аркылуу (бутун чыгарып) ээрдин кабынан жылбышып⁸³, жаасын сууруп алды. Камар ад-Диндин жанындагылар бахадурду курчагысы келишти, бирок ал (Камар ад-Дин) (муну) каалабай, атын теминип жана (андан ары кетти). Үч күндөн кийин жараланып жөө калган бахадур ордого келип кошулду. Тимур Аба — Кум аркылуу кайтып келди.

Эмирзада Омар—шейхтин Кашгарды каратышы жөнүндө баян.

Качан эмирзада Омар-шейх улук буйрукка ылайык Кашгар менен согушканы кеткенде, анын сапаттары жөнүндө мурда айтылган Мирак- Ака (айым) эрдемсип шаар чегине чоң ордо⁸⁴ куруп жайгашты. Толук кабары бар эмирзада Омар-шейх анын күзөттөгү кароолун кармап, жарым түндө капыстан ордого туш тараптан жана аймактардан кирип келди. Мир-ака ал атчандардын ачуу айкырыгынан, зурнайлардын катуу үнүнөн, добулдун добушунан төшөгүнөн ыргып турду. Көзүн ачып, өзүн от алааматында жана кырсык кыянында көрүп, мулазимдерине кыйкырды. Эмирзада Омар-шейх эшиктин сыртынан жооп берди. Ал эшиктин босогосунан кылычтын мизи сымал кирип келди. Мирак-ака (айласы куруп)

⁷⁸ Сөз Өзгөн жөнүндө болуп жатат.

⁷⁹ А: икта.

⁸⁰ 779/ 1377-78-ж.

⁸¹ К. Р. Саб, Л. А. Зимин өзгөндүн жанындагы Карадарыя суусун эске алып, суунун аталышын Карасу —Аб деп окуган.

⁸² А жана В : ра*й-и хазимат пиш (гирифтанд).

⁸³ А: кумихт-и зин.

⁸⁴ А: кайтул.

өзүнүн бетин чымчып, ордуна атып турду. Эмирзада Омар-шейх айрыкча жапакечтик жана табигый ак көңүлдүгү менен аны жооткотту. (Мирак-аканын) келиндери⁸⁵ жана кыздары (Омар — шейхтин) колун өбүүгө татыктуу болушту. Ордодогу болгондордун арасынан⁸⁶ Хызр-хожа-оглан, Худайдад жана Оглан-шейх⁸⁷ (гана) кутулушуп, калгандарын бирден кармап, жазага тартышты. Бул мамлекетти басып алып жана чарбасын жайгаштыруудан бир канча күн өткөндөн кийин, ал (Омар-шейх) Мирак-аканы бардык карапайым адамдары⁸⁸ жана ак сөөктөрү⁸⁹ менен Кашгардан өзгөнгө көчүрүп, ал эми анын жашоочуларына Рибат-и Сарханг⁹⁰ аттуу кыштак тургузуп берди. Мирак-аканы ал (Тимурдун) ордосуна алып келди. Үч жылдан кийин шордуу айым ордодо көз жумду.

Эмирзада Омар-шейхтин Камар ад-Динге каршы жортуулу жана Аба-Кум салгылашы тууралуу баян

Качан Тимур эмирзада Омар-шейхтин кылычты ачкыч ордуна колдонуп ааламдын өлкөлөрүнүн сырын ачып, бир кыймыл менен дүйнөдөгү бардык мамлекеттердин аскерлерин сүрүп салганга даяр экендигин көргөндөн кийин, анын чексиз бактысына ишенип, көңүл жайгарчу тактыга бутун сунуп эмирзаданы эбегейсиз аскер менен Моголистанга жөнөттү. Камар ад-Дин көптөгөн могол эмирлери менен Аба — Кумда жайгашып, (мында) ордосун орнотту. Качан кошуундун келгени туурасында кабар тарап, бардыгы тең кыдыр даарыган Тимур өзү баш болуп келди деп шаштылары кетип, узака созулган карбаластоодон кийин⁹¹ бул эмирзада Омар — шейх экендигин билишти. Бир канча күн бою (эки тарап тең) (бир-бирин аңдышып) буктурмада отурушту жана жер которуп турушту. Эмирзада Омар — шейх түнкү чабуулда могол аскерлеринин катарын бузуп, буктурмага аскерин тизип⁹², салгылашты күтүп калды. Камар ад-Дин адатынча качмак болуп, бирок жоо катарын көрүп жарадар жыландай жыйрылды; (аскерин) тизүүгө мүмкүн эместигинен миндеген амал менен (канаттарын) уй мүйүздөй жыйып, салгылашка камданды.

Эмирзада Омар — шейх келип⁹³ өзүнүн кыдыр даарыган келбети менен бирде эң четки канатта⁹⁴, бирде алдыңкы катарда⁹⁵ көрүнүп ушунчалык каармандык көрсөткөндүктөн, анын жанында Рустам баяны өчүп⁹⁶ калды. Ал кайсыл жерден чабуул койбосун (бардык жерде) Камар ад-Диндин жолун тороп, кайсыл жакка //(271^a -б) Камар ад-Дин бет албасын (бардык жерде) эмирзада жараланган арстан сымал кылычтап уруп анын турасын түгөттү. Бечара канчалык аракет кылбасын, акыр аягында эмирзаданын чабуулуна (каршы туралбай) күчү келбей, атынын үзөңгүсүн буруп, көңүлү чөккөн бойдон качуу жолуна бет алды. (Омар — шейхтин) бул жеңиши менен (Камар ад-Диндин) мизи биротоло кайтарылды,

⁸⁵ В: гилинан; А: гилина.

⁸⁶ А жана В: Кураан. Кар: ушул бас.- Б.

⁸⁷ 249 . (ушул. Бас.- Б.- кар) Фирман-шейх эскерилген.

⁸⁸ А: ахали.

⁸⁹ А: усул.

⁹⁰ А: касабе

⁹¹ А: кузгамамиши.

⁹² А: йасал.

⁹³ « оруп которду», « басты», «сүңгүп кирди» маанисинде.

⁹⁴ А: канбул.

⁹⁵ А: хар аул.

⁹⁶ « өдүштү» маанисинде.

жана анын бута чейин чагатай жапырыгынан⁹⁷ аман калган могол улусунун калдыгы ошол жеңиштен жыйынтыгында (Омар — шейхтин) колуна түштү. Бул (жеңилиштен) кийин Камар ад-Динге Моголистандын бир да жеринде тура турган мүмкүндүк калган эмес. Эмирзада Тимур үчүн⁹⁸ колго түшкөндөр арасынан⁹⁹ керилип басса перилердин абийирин төккөн¹⁰⁰, кыймылы павлиндикиндей койкондогон могол кыздарын жана бөлөк тартууларды, таңсыктарды¹⁰¹ Моголистандагы ажайып кооз буюмдарды¹⁰² бөлүп (Тимурдун) ордосуна жөнөдү. Ошол убактан баштап Мавераннахрда жана башка өлкөлөрдө могол гуламдары менен кулдары¹⁰³ пайда болду.

Тимур мындай жеңишке суктанып, өзү дагы бир ирет жортуулга аттанууну чечип, ошол замат чатырдын түркүгүн¹⁰⁴ жүк ташычу төөлөргө жүктөп, жеңишчил байрактын сапарга аттануусуна буйрук берди.

Канчалык ал аттарды сабабасын Йумгал менен Кочкордун чегине жеткиче, ал бир дагы изге түшө албады жана кайсыдыр-бир уруу жөнүндө кабар ала албады. Кайтып келе жатканда Токтамыш-хан Дешт-и Кыпчактан качып, бейкуттук босогосунан баш паана сурап жаткандыгы жөнүндө кабар жетти. (Тимур) Туман — Тимур — Уранганы (аны) тозуп алуу үчүн жөнөтүп, сапарын улантып, үзөңгүнү борбор калаа Самаркандды карай теинди.

IV

// (282^б- б) Камар ад-Диндин шыкагы менен Токмоктун кошуунунун келиши жана моголдордун аракетинен¹⁰⁵ улам өзгөндө болгон коогалаң тууралуу баян

Качан Камар ад-Дин Моголистанда каалаганына жетпей Токтамышка кошулуп, токмоктук аскерлер, мурда айтылгандай (Тимурдун) жеңишчил жоокерлеринин алдында Кура жээгин бойлой качканда, // (285^б-б) Токтамыш бул маскаралыгын¹⁰⁶ жууш үчүн Түркөстан аркылуу Мавераннахрга Камар ад-Динге Акак — хожа — огланды кошуп жөнөттү.

Ушул убакта Инга-төрө 20 миң атчан менен Мавераннахрга кол салыш үчүн аттанды. // (283^б-б) Эмирзада Омар-шейх алардын мизин кайтарууну бардык (зарыл) иштерден артык көрүп, Самарканд жолунан аларды көздөй бурулду. өзгөндүк айрым карасанатайлар моголдорго жол¹⁰⁷ көрсөтүп, (аларды) Сейхун кечмелигинен өткөрүштү. Эмирзада жоонун камоосуна каршы турууну туура көрбөй, шаарды (өзгөндү) коргоого даярдаш үчүн кайтып келди. Инга-төрө шаардын чет жакасына жайгашып, ар күнү кайсы-бир тарабынан шаарга кол салып турду. Эмирзада Омар-шейх анда болгон азганакай (жоокерлер) менен каршы чыгып, Рустамдай болуп салгылашып атты. Качан душман өзгөндү камоодон эч нерсе чыкпасын билип, кайра тартып жөнөдү, жолдогу бир канча вилайетти карактады. Эмирзада шаардан бир канча фарсанга 200 атчан менен чыгып, Бир күтүүсүз түнкү чабуул менен шүмшүктөрдүн колунан бардык туткундарды бошотуп алды.

⁹⁷ А: чапкин.

⁹⁸ А: хасса-йи шарифа.

⁹⁹ « байлаиған», « матанган» маанисинде (А: баглубанд).

¹⁰⁰ « жеңишти», « мазакташты» маанисинде.

¹⁰¹ А: тансукат ва табаррукат.

¹⁰² А: сугат ва бартиг.

¹⁰³ А: барда.

¹⁰⁴ А: курка-йи күч; текст « жүрүш добулун жүктөш үчүн» деп которууга жол берет.

¹⁰⁵ Мындан аркы котормо А кол жазмасы боюнча жасалат.

¹⁰⁶ « уят» маанисинде.

¹⁰⁷ А: башкамиши.

*Тимурдун Хорезмге жортуулу, Токтамыштын Түркестанга келген окуясы, (анын)
качышы жана ошол мезгилдеги болгон окуялардын баяны*

/ / (284^{a-б}) Андан соң (бардык) жакынкы жана алыскы тараптар менен аймактардан түрктөрдүн жана тажиктердин аскерлери келишти. Айрымдар Дешт-и Кыпчакка жортуул бардыгынан зарыл деп айтып жатышты. Бирок ал (Тимур) Омар-шейхти (ошол жерде) калтырып, өзү болсо аскерди Моголистанга баштап чыкты. Тимур бардык аскерди 30 топко¹⁰⁸ бөлүп ар бирин өзүнчө жол менен жөнөтүп, топтолчу жерди¹⁰⁹ аныктады. Ал жапырык сегиз айга созулуп, могол или жана улусу (Тимурдун) аскеринин таманы астында (өз) жашоосун биротоло токтотту. Мындан соң Тимур жүрөгүнүн калоосу боюнча кайра тартып, 791 (1389, 30 — август)-ж ыйык рамазан айынын жетисинде борбор калаа Самаркандга келип токтоду.

V

Тимурдун Дешт-и Кыпчакка биринчи жортуулу жана анын шарты туурасында баян

// (286^{a-б}) Бул жортуул маалында Камар ад-Дин ыңгайын таап туруп өзгөндүн айланасына¹¹⁰ кол салып, бир канча кыштакты¹¹¹ карактап Моголистанга кайтты. Эмирзада Омар — шейх болсо жарым жолдон чакан топ (аскер) менен алдыга кетип, ооруксуз ылдамдыкта балдарын көрсөм деген ниетте карбаластап шашып, аттарын чапкылап жүрүп, атчан Андуганга келди. Кудай өзү жылоолоп келгенден кийин элдин кайгы — капасы, кубаныч жана ырахатка алмашып, башаламандыкка түшкөн мамлекет кайра тынчыды. Бир канча күн өтүп калган аскер бөлүгү келгенден кийин ал Камар ад-Диндин кылыгына өч алмакка Моголистанга жөнөп улустун¹¹² элин талкалап; ар бир (уурдалган) койдун ордун отор ар бир (туткундалган) адамдын ордуна айыл айдап келди.

VI

// (289^{б-б}) Искандар султандын улуу ордого келиши жана аны Хатай менен Моголистан чегин коргоого дайындоо жөнүндө баян

// (290^{б-б}) Сулаймандын келишинен дөө качкандай жана Зу-л Карнайдын чабуулунан Йажуж менен Мажуждар (ит жээр — бит жээр — кырг.ред.эск) жоголгондой эле өлкө душмандары тыйылды. Тактап айтканда Камар ад-Диндин бул окуядан кабардар болгондо эле, шал болуп андан (оорудан) өлдү. Жана дагы Токтамыш-хандын. . . болгон¹¹³ Чинсек оглан Токмок улусун (ээлейм) деп, Тулестин¹¹⁴ айланасын Түркестан өлкөсүнө¹¹⁵ чейин басып алды эле, ал жеңишчил аскер тарабынан кыйратылды.

VII

// (293^{б-б}) Тимурдун Рум жана Шамга жортуулу жөнүндө баян

// (295^{a-б}) (Тимур) Миран-шахтын уулу Омарды Самарканды башкарууга, Халил (султанды) бөлсө, Моголистан чекарасын коргоо үчүн буйрук¹¹⁶ берди.

¹⁰⁸ А: гурух.

¹⁰⁹ А: булжар.

¹¹⁰ А: тумана.

¹¹¹ А: дих.

¹¹² дудмин-и улус

¹¹³ А жана Вда түшүнүксүз сөз.

¹¹⁴ А жана Вда диакритикалык белгиси жок өзгөчө түшүнүксүз — сөз жазылган. С. Л. Волин аны Туйсен деп окуп, мындай окулушту шектүү, балким « ал тюмень болушу мүмкүн» деп эсептейт (СМИЗО. —11 —Б. 127. — Эск. 3) Биздин түшүнүгүздө бул жазууну Түлес (Түлес) деп окуш керек.

¹¹⁵ А: нахийа.

¹¹⁶ Бул Багдадды алардын астында, 803/ 1401— ж. июнь-июлу, Зулка айында болгон.

Шараф ад-Дин Али Йездинин Зафар-намеси

Зафар-наме — Тимурдун тарыхы тууралуу эң эле толук маалымат камтыган кеңири таанымал чыгарма. Анын автору Шараф ад-Дин Али Йезди Йезд шаарында жарык дүйнөгө келип, Шахруктун жана Фарсты башкарган, анын уулу Ибрахим — султандын 818/1415- 16 -838/1435- 36ж.) ордосунда сарай илимпозу, адабиятчысы кызматын өтөп, эпистолярдык стилдин билерманы катары таанылган. Шахрух өлгөндөн кийин (850/ 1447-ж) Султан — Мухаммад ага ордону калтырып, мекенине кайтуусуна уруксат берген. Шараф ад-Дин 853/ 1449 —50-ж. Йездиден анча алыс эмес Тафт деген чоң кыштакта орун алып, ошол жерде 858/ 1454-ж. көз жумган¹.

Зафар-наме Ширазда, 828/ 1424-25-ж. бүткөрүлгөн. Шараф ад-Дин Йездинин айтымында, бул чыгарма катчылардын жардамы менен Ибрахим-султан тарабынан түзүлгөн. Кийин ал замандаштары тарабынан доорунун мыкты стилисти аталган Йездиге тапшырылып, ал аны « жогорку стилде», ыксыз кооздоп жана көркөмдөп кайра иштеп чыккан.

Булак катары кызмат кылган чыгармалар²:

1. Низам ад-Дин Шаминин Зафар-намеси. Бул чыгарманын планын жана композициясын Йезди толугу менен кабыл алып, ал боюнча жазган;
2. Тимурдун жортуулдарынын баяндаган жана күндөлүктөрдү Шараф ад-Дин башка замандаштарына караганда толугураак колдонгон;
3. Тимурду дайыма коштоп жүрчү парсы жана уйгур катчыларынын эскерүүлөрү;
4. Ыр түрүндө түркчө жазылган Тарих-и хани хроникасы;
5. Тимурдун замандаштары менен жортуулдарына катышкандардын ооз эки билдирүүлөрү. Шараф ад-Диндин айтымында, чогултулган маалыматтарда так эмес же түшүнүксүз жерлер болсо аларга кайрылууга туура келген.

Шараф ад-Дин Али Йезди даярдаган Зафар-наме чыгармасы Тимурдун расмий тарыхынын экинчи редакциясы болуп эсептелет жана Тимур туурасындагы ийне-жибине чейин баяндалган кеңири маалыматты камтыйт. Белгилей кетчү жагдай, Шараф ад-Дин Али окуяларды баяндаганда бир жактуу мамиле жасап, Тимурдун жолу болбогон жортуулдары анын калеминин жардамы менен шумдуктуудай жеңиш катары сүрөттөлөт.

Биз которгон үзүндүлөрдө, согуштук — саясий, тарыхый — этнографиялык жана географиялык мазмундагы маалыматтар жыйналды. Тимур жана анын эмирлеринин жортуулдары Кыргызстандын тоолуу чөлкөмдөрүнө жасалган. Автор баяндаган жортуулдардын маршруттары Кыргызстандын тарыхый географиясын тактоодо өзгөчө маанилүү.

Бул котормо Зафар-наменин Калькуттадагы басылмасы боюнча аткарылды³. Текстти текшерип үчүн ГПБдагы чеберчилик менен аткарылган кол жазма колдонулду (парсыче жаңы сер. 234— мындан ары эскертүүдө Б литерасы менен белгиленген. Датасы: 888 (1483, ноябрь) — ж. шаввалы). Кээде ЛО ИВАН дагы С 392 шифрдагы кол жазма жана ГПБ дагы (парсыча жаңы сер. 59-Датасы; 1024 (1615)—ж) кол жазмаларда пайдаланды.

¹ Шараф ад-Дин жөнүндөгү биздин колубуздагы азганакай маалымат Абу ар —Разак Самарканди, Хондемир жана Мухаммад—Хайдар Дутлатта кездешет.

² Чыгарманын булагы боюнча Шараф ад-Дин өзү кенен кабарлаган. Кар: 3 Н. — Т.1 — Б.21-26.

³ Кар: 3. Н де кабыл алынган кыскартуулар тизмесин.

Башкача окулуштар негизинен айрым адам аттары менен географиялык аталыштарында байкалат; башка кол жазмалардагы жакшы окулган жана кээ бир мерчемдүү жерлерди эскертүүлөрдө көргөздүк.

Шараф ад-Дин Али Йездинин Зафар-намесинен үзүндүлөрдүн котормосу
// (226—6) Улуу урматтуу Сахибкирандын⁴ Жетеге карай жасаган жортуулу жөнүндө баян

772 (1370 — 71)— Доңуз жылы Тимур улуу пикирин Жетеге⁵ карай жортуул жасоого бурду. // (227 — 6) Качан ал Сейхунду кечип өткөндө, Кумза⁶ менен Урунг моюн сунуп, кулдук уруп жана кызмат кылууга баш ийип, тил алчаактыктын сыргасын кулагына тагышты. Бул иль менен улус улуу урматтуунун? ээлигине өтүп, биротоло басып алынгандан кийин, Тимур ал жерге Кебек — Тимурду өкүмдарлыка дайындап жана султандык жана халифтик тактыга⁷ кайра кайтып келди. Бул убакта Кебек-Тимур (Тимурга) жакшылыкка жамандык менен жооп берип, тартынбастан козголоң килемине бутун сунгандыгы тууралуу кабар келди.

Ушул убакта (Тимурдун эмирлерге) Ташкенде уяткарган кезде Бахрам Жалаир ал тарабынан жакшы сөз менен эскерилгендиктен дүйнөнүн түркөгү болуп саналган сарайдын жуундукорлорунун катарына келип кошулду. Дүйнө баш ийе турган жардык жарыяланып, ал (Бахрам Жалаир), Аббас эмир, Хитай бахадур жана Шейх — Али — бахадур Кебек — Тимур менен салгылашка аттанып, козголоң жана көтөрүлүш отун кыргын кылычтын суусу менен өчүрүүгө жөнөтүлдү. Эмирлер менен бахадурлар буйрукту тез аткаруу үчүн тайманбастан сапарга чыгышты.

Качан алар козголоңчуга жеткенде аскерлерин маңдай-тескей тизишти. Бахрам Жалаирдин или // (228 — 6) мурдатан аны менен душмандагы болгон Тизакчи жүзбашы бирдикте Бахрамды байлап алууга умтулду. Бахрам бул иш жөнүндө билген соң, ал коштоп жүргөн эмирлерге сак болууга буйрук берди (ошондуктан), алар (кутумчулар) ойлогон ок каалаган бутага тийген жок. Эмирлер ошол эле жерден, суунун жээгинде⁸ жоо менен келишимге жетишип кайра тартышты. Жолдо алар Бахрамга карасанатайлык ойлогон жалаирлерди жазалашты. Качан алар кайтып келгенде⁹ Тимур (душман менен) жарашып, кайра тарткандыктарына каарданды.

// (229—6) Тимурдун Жетеге карай экинчи жортуулу жөнүндө баян

«Акыйкат, улуу Алла таалам ой бийиктигин сүйүп, алардын пастыгын жек көрөт» деген накыл кептей эле бардык иште, ал кандай башталбасын Тимурдун бийик ой-тилегине бакыт даарып, ал ийгиликтүү аткарылып турду. Ал эмирлердин согуш майданын тынчтык талаасына айландырып жоого жасаган боштугун четке какты. Акыры, Тимур ал жакка өзү барууну бекем чечип, бардык аймактан аскер чогултууга ыйык жардыгын жөнөттү. Чар тараптан жана аймактардан жеңишчил аскер кыймылга келди. Жеңишчил байрак Сайрам жана Йангини¹⁰ карай сапар тартты. Кудуреттүү Тимур көп сандаган аскер менен

⁴ Ушул китептин тиешелүү бөлүмүн караңыз.

⁵ Мында жана мындан кийин жылдызчалар саптагы бош калган жерди көрсөтөт.

⁶ Б кол жазм. (57^{м-6}): Кумра же кумара.

⁷ Б.а. Самарканд. Мындан ары шаардын ылакап аты айтылбай ал шаардын аты менен алмаштырылат.

⁸ (Б (57⁶⁻⁶): Аби' Айша хатун.

⁹ Килемди өбүү бактысына жетишти маан.

¹⁰ Б (57): Йанги; Йанги — соңку орто кылым булактарындагы Талас (Тараз) шаарынын аталышы.

Сангиз-Йагач¹¹ деген жерге келгенин туйган душмандын аскерлери чилдей тарап, качып жөнөдү.

Жеңишчил кошуун көптөгөн туткундарды, опсуз олжо жараткандын өзү колдогон жеңиш асабасы кайра жолго эсеби жок сансыз олжо менен кайра кайтты.

// (252—6) Тимурдун Жетеге жасаган үчүнчү жортуулу жөнүндө баян

776 жылдын 1—шабан (1375, 5-январь, жума күнү) — 1- шабан, бейшемби күнү Тимур жеңишчил аскерди чогултуп, кудайдын колдоосу менен Жетеге каршы аттанды. Качан Рибат-и Кат* ан¹² падышалык өргүүнүн орду болгондо, күн ызгардуу аяздан боз тыйын чычкан жакалуу булутка башын кымтып, бермет менен күмүш чачкан сыяктуу тынымсыз жамгыр жана кар бүркүп турду ***. // (253 — 6) Ызгаар ушунчалык катуу болгондуктан, денеден күч кетип, колдор — буттар жылбай калды. Адамдар малдарын сактаганга дарамети келбей, өздөрүнүн айласын таба албай калышты. Тимур мындай азапты түшүнүп, ушунчалык боорукердик жасап, ал жерден кайтууга буйрук берип, катуу жамгыр басылгыча эки ай бою Самаркандда турду.

Кайрадан коен жылынын башталышында 1 — шаввалдын дүйшөмбү күнү (5-март, дүйшөмбүдө) ал (өз) оюндагы максатты бекем көздөп, жеңишчил аскерди жабдып, (аларды) сыноодон өткөрүп, Жетеге карай жөнөдү.

Тимур кол башына¹³, алдыга канзада Жахангир эмирзаданы жөнөтүп, анын жеңишчил тобуна Шейх — Мухаммад Баян Йулдуз жана Бахрам Жалаирдин уулу Адил — шахты кошуп берди, Тимур акыркынын атасы өлгөндөн кийин, аны жалаир илинин башына койгон эле. Сайрамдан өтүп, Жарун¹⁴ жергесине келгенде бир жетеликти кармашып (аны) Тимурга жөнөтүштү; качан андан уруусу¹⁵ дуглат болгон Камар ад-Диндин абалы туурасында сураганда, ал: « Ал (Камар ад-Дин) , // (254 — 6) аскерин чогултуп Көк-Төбө жергесинде жайгашып, Хажи-бекти күтүп жана силердин кошуундун кыймылы тууралуу кабарсыз жатат» — деди.

Кол башы шашылыш түрдө сапарга аттансын деген бийик жардык жарыяланды. (Тимур) өзү шашылып, аттарын артынан сабап жөнөдү

Камар ад-Дин качан ажал сымал аскердин келгенин билгенден кийин ордунда кала албай, Барка-йи Гурийан¹⁶ аталган бекем жерге жашынды. Бул жерде үч чоң суу аккан аябагандай терең үч капчыгай бар эле. Камар ад-Дин жана анын аскери эки суудан өтүп, үчүнчүгө токтоп жолду бууп, камданышты. Канзада Жахангир жеңишчил жана жеңүүчү кошуунду жоо катарга тизип ага каршы бет алды. Асман чарайнасына добул согулуп, сурнай тартылып бахадурлар алга бет уруп, бүркүттү мелгинген жебелерди көккө жаанын уясынан бүркүштү. Качан алар кыргын жебелерди жаадырышып жоого кудуреттүү колдун күчүн көргөзгөндөн соң, алар маңдай тескей туруп калышты. Жебенин элеси Камар ад-Диндин аскеринин көңүлүндө калган экен, (ошондуктан) түн киргенде алар түрүлө качышып, таң атканда бул жерде Жете аскеринен эч ким калган жок. Жеңишчил бахадурлар (жоону) куушуп, ошол арам заада аскерлердин көбүн кырып салышты.

¹¹ Б (57⁶⁻⁶ жана 66⁶⁻⁶): С.н.к.з йагач; АИ, Абд жана Жами: С.н.киз Йагаж.

¹² Б (63⁶⁻⁶): К.т. ган.

¹³ Текстте: мангалай.

¹⁴ В. В. Бартольд боюнча — Чарын. Кар: Очерк истории Семиречья. — Б. 81.

¹⁵ Текстте: уймак.

¹⁶ В. Б (63⁶⁻⁶): Б.р. ка —йи*уйан, ушул эле кол жазманын четтеринде— Г.р. баи (— и) с.р.к.с. ; АИ жана Шамиде тексттегидей.

Качан планеталардын Хосройу¹⁷ күн чыгыш желегин көтөргөндө, Тимур калган аскерлер менен келип жоо артынан Дауд эмир, Хусайн жана Үч — Кара — бахадурду жиберди. Буйрук боюнча алар Или дарыясынын агымы менен жөнөштү. Хусайн (болсо) кайсыдыр-бир сууга чөгүп анын жашоосунун билиги өчтү. Качан // (255 — 6) алар жоонун илине жеткенде, аны талкалап, мүлкүн, байлыгын жана малын алып, баш ийген миңдиктерди куренге бөлүп (бардыгын) Самарканда жөнөтүштү. Тимур душмандын тамырын кыркуу максатында Пайтак жергесине жетип, Жахангир эмирзаданы жеңишчил аскердин колу¹⁸ менен Камар ад-Динди издеп таап, талкалаш үчүн аракеттенсин деп алдыга жиберди. Канзада буйрукка ылайык жолго чыкты. Алар жетелик миңдиктин¹⁹ уюгу болгон Үч-Ферманды талкалап жана Камар ад-Динди тоодон байкашып, изине түшүштү. (Бул жердин) иль жана улусун жарып өтүп, алар анын (Камар ад-Диндин) аймагын жана турагын каракташты. Анын ичинде алар Шамс ад-Дин эмирдин улуу аялы Туйан — аганы²⁰ жана анын кызы Дилшад — аганы кармап алышты.

Ханзада киши жиберип, бул жөнүндө Тимурга билдирди. Тимур мында беш ай жана үч күнгө²¹ турук жасоого токтоду. Качан мындай кубанычтуу кабар Тимурдун улук кулагына жеткен соң, ал андан көчүп чыгып, Кара — Касмактан жогору көтөрүлдү, эмирзада болсо, сак-саламат кайтып келип (Тимурдун) бутуна ыктоо бактысына татыды. // (256 — 6) Тимур мындан чыгып Ат-Башыга токтоп, (андан соң) Арпа-Йазы өрөөнүнө көчүп, бул жерде бир канча күн шаттыкта шакар черин жазды.

// (260—6) Тимурдун Хорезмге үчүнчү жортуулу жана Сары-Буга менен Бахрам Жалаирдин (уулу) Адил-шахтын көтөрүлүшүнө байланыштуу жолдон кайра тартышы жөнүндө баян²²

// (261—6) Тимур Жетеге 30 миң атчан аскер менен Сары-Буга эмирди, Адил-шах Жалаирди, Хатай — бахадурду, Ильчи-Буга жана башка эмир миң башыларды жиберип, Камар ад-Динди табыш үчүн колдо бар аракетин жасап, аны кайсыл жерден, табышса дагы жайран кылууга буйрук берди.

// (263 — 6) Качан Сары-Буга менен Адил-шах вилайеттин бош экендигин көрүшүп, арамдык (иш) ойлошуп Хатай бахадур жана Ильчи-Буганы кармап алышты. Аларга Тимур Андуганга даруга кылып дайындаган ынагы келип кошулду. Алар өздөрүнүн уруулары болуп саналган жалаир менен кыпчактарды чогултуп, Самаркандга жөнөшүп, шаар чебин камай башташты.

// (264 — 6) Эмирзада Жахангир *** жоонун мизин кайтарды. Алар качып Дешт-и Кыпчака кетишип, Урус — ханга баш пааналап ошол ордонун мулазимдары болушту. Тимур жеңишке жана бакытка бөлөнүп Самаркандга токтоп, жалаирлер улусун эмирлерге бөлүп берип, (аны) таратып жок кылды. (Андан соң) ал эмирзада Омар-шейхти Андуганды башкарууга жөнөттү. Адил-шах менен Сары-Буга Урус-хандын кызматында туруп калышты. Акыры (алардын) арамзалык тамыры жанданып, Урус-хан жайлоого кеткенде алар качмак болушуп чыккынчылык кылычты бузукулук кындан суурушуп, хандын өкүлү Үчи-бий

¹⁷ Б.а. Күн.

¹⁸ Текстте: фауж.

¹⁹ Текстте: хазара.

²⁰ Б (63⁶⁻⁶): Буйан-ага.

²¹ Б (63⁶⁻⁶): 53 күн

²² 777/ февраль-март 1376 -ж. жаз айынын башталышы.

менен согушуп, аны өлтүрүштү. Андан качып, Жете улусундагы Камар ад-Динге келишип, аны козголоң баштап, көтөрүлүш чыгарууга көндүрө башташты ***.

Тимурдун Жетеге жасаган төртүнчү жортуулу тууралуу баян

Сары-Буга менен Адил-шах Камар ад-Динге кошулгандан кийин анын табиятына мүнөздүү болгон эски душмандык отун алоолондурушкандыктан // (265-6) Камар ад-Дин, кол баштап Андуган вилайетине кирди. Кадак (уруусунун) миңдиги эмирзада Омар-шейхтен бөлүнүп ага кошулушту. Шахзада тоого бекинип Тимурга Данишманд²³ аттуу адамды жиберип, көптөгөн аскер менен жоо келип Андугандын чаңын асманга чыгарды деп кырдаалды кабарлады. Бул кабарды укканда Тимурдун жүрөгүнөн от жанып, ошол замат бул жакка багыт алып, шашылыш атын чаап жөнөдү.

Качан Камар ад-Дин Тимурдун аттанганын укканда анын буту эрдигинен тайып, токтоосуз кайра тартты, өзүнүн или менен үй-бүлөсүн Ат-Башыга чыгарып, өзү куралдуу 4 миң атчан менен буктурмага жашынды. Качан Тимур бул жерге келгенде, ал Камар ад-Диндин буктурмасын билген эмес. Ал эмирлерди бардык аскер менен жоону кубалоого жиберип, аны менен кошо атактуу эмирлер Муаййад, Хитай — бахадур, Шейх — Али — бахадур жана Ак — Тимур — бахадур болуп 5 миң аскер калган. Алар (Хитай — бахадур менен Шейх-Али — бахадур) дагы жоонун артынан кетип, калгандары дагы (аларга) кошулгандыгына байланыштуу Тимур менен эки жүздөн ашпаган адам калган эле.

Ушул убакта Камар ад-Дин оңтойу келди деп буктурмадан 4 миң кекчил (266 — 6) кылыч ойноткон атчандар менен атырылып чыкты. Ал кастыктын ырайымсыз кылычын сууруп, Тимурга өч алчу жүзү менен бурулду. Бирок күн сайын көбөйчү бактынын жаратканы Тимурдун жүрөгүнө: «Кудайдын ырайымы менен канча жолу аз кошун көп колду жеңген²⁴» деп жеткирген соң, кудай даарыган рухта эч бир коркуу жана кабатырлануу калган жок. Тимур өз адамдарына кайрат берип: «Жеңиш жана ийгилик сандан эмес²⁵, кудайдын амирине ылайык болот. Бардыгыңар эрдик көрсөткүлө, эгер биз кичине эле алсыздык жасасак, ишибиз ойрон болот ***», — деп ачык айтты.

Бул кармашта зор Тимур көп эмгек жумшагандыктан жана ал теңирдин колдоосуна байланыштуу болгондуктан жеңишчил жоокерлер эрдиктин жана каармандыктын милдетин аткарышып, 4 миң атактуу кекчил жоокерлер бүктөлүп, (Тимурдун) азганакай адамдарынан качууга мажбур болушту.

// (268 — 6) Качан алар бул жерден көчүп жөнөшкөндө, Санкиз — Йагачтан кайрадан Камар ад-Динге жетишти. Ал дагы бир жолу жеңилип качууга мажбур болду. Үч-Кара эмир анын артынан сая түштү. Алар качан жолдун жарымын өтүшкөндө Камар ад-Дин сегиз нөөкөрү менен кайтып келди. Алар аны (Үч-Кара) курчашып бир ок менен атын атып өлтүрүштү. Ал дагы көп жаракат алып, акыры жаралуу бойдон жөө кутулуп чыкты.

// (271—6) Тимурдун аскерлеринин Камар ад-Динге каршы жөнөшү тууралуу баян

// (272 — 6) Ушул убакта²⁶ Адил —] шх Жалаир бир канча адамы менен Каражик²⁷ тоосунда » жүрөт деген кабар келди. Тимур аны издетиш үчүн

²³ Б (66^{a-6}): Данишман.

²⁴ Куран 2 , 250.

²⁵ Б (66^{a-6}) : бисйари.

²⁶ Жахангирдин (Тимурдун улуу уулу) өлүмүнөн кийин эле, 777 / 1376 —ж. болгон.

²⁷ Каражик — Сырдарыя менен Таластын ортосунда түштүк-батышка созулган тоо кыркасы; азыркы карталарда Кара-Тау деп белгиленет.

Барат-хожа күкелташты жана Илчи-Буганы 15 атчан менен жөнөттү. Алар Самарканддан түнү чыгып сапарга аттанышты. Отрарга келишип, шаардан жасоо алышып Адил-шахты ошол жердеги тоолордон издөө салышты. Аны Ак-Сумадан кармашып, (аны) өлтүрүштү. Ак-Сума бул Каражик тоосунун чокусундагы кароол үчүн тургузулган мунара²⁸, мындан Дешт-и Кыпчакка көзөмөл жүргүзүлөт.

Сары-Буга оң жолдон чыгып, ага кошулуп алып, көтөрүлүш чыгарып, эки жыл качып жүргөн соң акыл эси жетелеп аалам калканчынын босогосуна келди. Хандык боорукердик анын күнөөсүн кечирип, элинин²⁹ үстүнөн бийлигин кайра берди.

Тимур эмирзада Омар-шейхке эмир Ак-Буга, Хитай — бахадур жана бөлөк эмирлерди алып Камар ад-Динге каршы аттанып, аны жоолоп көзүн тазалаш үчүн колдон келишинче аракет көрүүлөрүнө буйрук берди. Алар жардыкка ылайык шашып-бушуп жөнөшүп, Кура-Таудагы Камар ад-Динге жете келишти жана аны менен болгон салгылашта кудуреттүү өлкөнүн жардамы менен кылычтын мизин кызыл түскө бөлөштү. Коркуудан душмандын өңү кубарып³⁰ шамал самандай алар туш-тарапка качышты. Качан Камар ад-Дин качкандан кийин жеңишчил аскер анын иль жана улусун талап мол олжо, көптөгөн кулдар менен кайтып келишти ***.

// (274—6) Тимурдун көп сандаган жылдыздай жана чагылгандай (сокку урган) тагдыр сымал аскер менен Жетеге карай бешинчи жортуулу жөнүндө баян

Жеңишчил аскер Жете жортуулунан көптөгөн олжо менен кайтып келээр замат, Тимур ошол эле жылы³¹ ал тарапка кайра жөнөдү. Алдыңкы колго Тимур менен тууган болуу

бактысына татыган Муса эмирдин уулу Мухаммед — бекти³² эмир Аббас жана Ак-Тимур — бахадур менен жөнөттү. Алар жардыкка жараша күнү-түнү жүрүшүп Камар ад-Динге Бугам Аси — Кулда³³ жетишти. Биринчи эле чечүүчү салгылашта аны качууга мажбур кылып, анын илин бороон бүлдүрүүсүнө салып, калкын туткундап кул кылды. Бакыт жолдогон Тимур өзү кууп (Камар ад-Динди) Кучкар жергесине жетти. Бул жерден анын улуу урматтуулугунун тыңдоосуна Токтамыш-оглан Урус-хандан шек санап, үмүт жүзүн ааламдын калканчы болгон ордого буруп (бул жакка) келатат деген кабар жетти. Тимур Туман-Тимур өзбекке аны (Токтамышты) жогорку урмат жана сый менен алып келиш үчүн тосуп алуунун салтын сактоону талап кылды. өзү болсо сак саламат Уйнагау³⁴ аркылуу кайра кайтып өзгөнгө келди. Андан чыгып Тимур бакыбат // (275 — 6) Самаркандга жетти.

// (357—6) Жетеге каршы аскердин жиберилиши тууралуу баян

Ошол эле Доңуз жылы³⁵ эмирзада Алини көпчүлүгү ислам дининин салт-санаасынан алыс болгон бузуку жетеликтердин кысымын кайтарып,

²⁸ Текстте: мил.

²⁹ Текстте: каум.

³⁰ Б (66^{б-б}) : « берметке окшошуп калышты» делет.

³¹ 777/ 1376 —ж. соңу, апрель-март.

³² Мухаммад-бек Тимурдун кызы Ака-билгиге (бөлөк ысмы аги-шах, 783/ 1381 — ж. өлгөн) үйлөнүп, мындан тышкары аны эки ата эжеси Сарай — Мүлк — хануш Тимурдун аялы болгон.

³³ Текстте: Бугам (и) Аси кул; Б (67^{б-б}) : Бу* ам; Шами-Бум; мында сөз Чүй өрөөнүнөн Ысык — Көлгө кетчү Боом калчыгайы жөнүндө болуп жатат.

³⁴ Б (68^{а-б}) Уйнагау.

³⁵ Б.а. 785/ 1383 - 84-ж.

тамырын кыркыш үчүн аскер менен жабдып, аны алардын осол сапаттарынын отун тутанткан Камар ад-Динди табууга жөнөттү. Качан эмирзада Али аскер менен жортуулга чыкканда жолдо деңиз башаламандыгынын акуласы, тайманбастыктын жана эр жүрөктүүлүктүн тоо илбирси бахрин уруусу жүзү каралык буктурма коюп, эмирзада Алинин ооругун карактап алды. Ал талкаланып Тимурга кайра келди. Тимур мындай тентектиктен өч алыш максатында Шейх- Али — бахадурду, Эмир Хажу Сайф ад-Диндин уулу Сайф ал-Мулукту, Итилмишти, Аргун шах-ахтанини кыргынчы жана тажрыйбалуу аскер менен жиберди. Бирок алардан тез арада эч бир кабар келбегендиктен, Жахан-шах Чаку эмирди, Ильчи Буганы, Шамс ад-Дин Үч-Караны жана Самн-Тимур- бахадурду 10 миң атчан менен артынан жөнөттү. // (358 — 6) Алар Ата-Кумга³⁶ жеткенде мурда кеткен эмирлер бул жерге келишти. Алар бахрин уруусун³⁷ табышып, көпчүлүгүн кырып, (калганын) тоноп, кул кылып кайра тартышты. Жахан-шах эмир Камар ад-Динди издеп табуу үчүн болгон аракетти кыл деп буйрук алгандыгына байланыштуу ал баарын кайра кайрып, чогуу Ысык-Көлдү өтүп, Камар ад-Динди издеп, Күл-Төбөгө чейин жетишти. Бирок алар анын туругун таппай кайра кайтып күзүндө³⁸ Самаркандга келишти.

// (439—6) Тимурдун өзүнүн борбор шаарына кайтышынын себептери жөнүндө баян

// (440 — 6) Ушул убакта³⁹ Хажу-бек — ирканут эмирдин⁴⁰ жээни Инга-төрө Тимурдун жакшылыгын унутуп, ырашкерчиликтин келишимин бузуп, эбегейсиз аскер менен Моголистан, Сайрам, Ташкентке кирди. Анын жоокерлери зомбулук колун // (441 — 6) вилайетти карактоого сунушту.

Эмирзада Омар-шейх бул окуя тууралуу угаар замат, өзгөндүк колду чогултуп, Ходжентке келди. Мындан ал душман Чакишман⁴¹ аркылуу Андуганга жөнөгөнүн билди. Алардын жолун торош максатында ал ошол замат кайра тартып, Ахсикент суусунун, бул ошол эле Сейхун, жээгинен, (аларга) каршы чыкты. Эки тарап тең кечмеликтерди⁴² ээлешип, күтүп калышты. (Андан соң) алар бир канча күнгө бири-бирин акмалап, ыңгайлуу учур күтүп суу бойлоп жүрүштү. Бир түнү Инга-төрө жоокердик амал колдонуп, өзү турган жерге миң адамды калтырып аларга көптөгөн от жагууга буйрук берип, өзү болсо калган аскер менен суу башына кетти. Ал шашылыш жөнөп кечмелик таап, суудан өтүп аскерин тизди. Качан эмирзада Омар-шейх аны карай аттанганда, каршылашкан тараптардын аскери жолугуп согуш башталды ***.

Эмирзада Омар-шейх аябай эрдик көрсөттү, бирок душмандын колу эсепсиз болгондугуна байланыштуу ал кармаштан качып // (442 — 6) Андуган чебине кирди. Инга-төрө аскери менен анын артынан жүрдү. Качан ал (шаарга) жакындаганда шаарды туш тарабынан курчап (аны) камоого алууга ниеттенди. Канзаданын бакыт колдогон аракетчил жалыны согуп, ал чептен сыртка атылып чыгып, душманга кудай колдогон кылычын сунуп, жараткандын калканына жамынып согушка кирди ***.

³⁶ Б (88^{a-б}): Аба Кум.

³⁷ Текстте: жамаат.

³⁸ 785/ 13823 —ж. күзү.

³⁹ Бул окуя 789/ 1387 —ж. болгон; Шахи боюнча 789/ 1387 —ж. февралы, тир айы; Абд аны 790/ 1388 —ж. болгон.

⁴⁰ Б (109^{a-б}): Ир. канут.

⁴¹ Б (109 — 6) : кол.жазм. ушундай.

⁴² Текстте: гузарха.

Жетеликтердин кошуунунун көптүгүнө ханзаданын аскеринин аздыгына байланыштуу, ал айрыкча эрдиги менен арыстанча күркүрөп кылычы менен кырып, найзасы менен жоонун төшүн ачып, душмандын ортосунда калды. Ошондо Таваккул — бахадур кылычын сууруп (жоого) кол салып, ханзаданы чылбырдан жылоолоп согуш талаасынан сууруп чыкты. Инга-төрө дагы бул орунда калууну оң көрбөй артка тартып, Кафирстанга бет алды. Эмирзада Омар-шейх анын артынан аскер жиберди. Алар (аны) үч күндөй куушуп, артта калган көптөгөн жетелик аскерлерди жексен кылышты.

// (468—6) Тимурдун эмирзада Миран-шахты Хорасанга жөнөтүшү тууралуу баян

// (469 — 6) Тимур Токтамыш — хандын артынан өзү баштап чыгууну бекем чечти. Нойондор менен эмирлер убадалашып, тизесин бүгүп жана чын ниет, ак тилек менен: « Эгер бийик даражалуу акыл туура көрсө, биз Инга-төрө менен Тоглук — Тимур — хандын уулу Хызр-хожа — огланга каршы аттанып, алардын тиешелүү жазасын берип, экинчи ээнбаштык ой келбей тургандай кылалы. Бул иш бүткөндөн кийин биз Токтамыш — ханга жортуулга аттаналы» дешти. Тимур алардын сөзүнө муюду⁴³.

Тимурдун Моголистанга // (470—6) Хызр—хожа—огланга жана Инга-төрөгө каршы бешинчи жортуулу жөнүндө баян

Ушул эле 791 (1388-89)-ж. жаангир Тимур Моголистанга карай багыт алууну чечти. Ал-Кошун жеринен кайтып келип, аскери, жан-жөкөрлөрү жана чоролору менен Бури-Баши жолу аркылуу жүрдү. Тупалык — Куруктан⁴⁴ өтүп, ал Узнак⁴⁵ ашуусуна чыкты. Жоокерлердин аттары аябай чаалыккандыгына байланыштуу, Тимур ар бир ондуктан үч адамды кайра Самаркандга жөнөтүп, алардын аттарын калган жети (адам) арасында бөлүүгө буйрук берди. (Ошентип) аскерди кош аттуу кылып, аман-эсен, бакубат жолго чыкты.

Качан Тимур Аткан-Суриге⁴⁶ жеткенде (мында) суу жоктугунан аскер аябагандай кыйналды. Эки үч күнгө чейин алар сууну кудук казып атып алып турушту. Капыстан кудайдын мээримдиги жаап жайкы ысыкта⁴⁷ алар чөп алдынан мол суу жана муз табышып, жоокерлер суусунун кандырып, аттары менен малды да сугарышты.

Кудайга ыраазычылыгын билдирип алар жолго аттанышты. Качан Тугра-Отлыг⁴⁸ жерине келгенде алар буйрукка ылайык аңчылык жасашып, тозот коюшуп Айгыр-Йал⁴⁹ өрөөнүндө көптөгөн Жапайы эшектерди кармашты; семиздерин алып калып, арыктарын кое беришти.

Аскер Чапар0Айгыр жерине жетип, Улаг-Чарлыг⁵⁰ өрөөнүндө токтошту. Бул өрөөнгө Инга-төрө кошуунунан Улан-Буга менен Инка-Чак⁵¹ миң аскер менен келип, бахрин уруусун⁵² издеп жүрүшкөн эле. // (471—6) Мирак-Ильчи менен Пир-Али-таз жеңишчил аскердин оң канатынын кароолдору болушкан. Капыстан

⁴³ « Тимур алардын сөзүн кунт коюп укту» маан..

⁴⁴ Б (116⁶⁻⁶) : кол жазмада ушундай; акыркысы жок.

⁴⁵ Б (116⁶⁻⁶) : ур. так.

⁴⁶ Ошондо эле : Акин Сури.

⁴⁷ « Тамуз айынын маалында» — Маан; бул ай сирия календарынын июлуна туура келет.

⁴⁸ Б (116⁶⁻⁶) : тут. Рат. л. г.

⁴⁹ Б (116⁶⁻⁶) боюнча.

⁵⁰ Б (116⁶⁻⁶) : Алан. жар. лиг.

⁵¹ Ош, эле: Ин. ка жак.

⁵² Текстте: кабила.

алар (аны) менен жолугуп калып каармандык менен согушка киришти. Душман алеки замат жеңилген далысын салып, качып жөнөдү. Жеңишчил жоокерлер алардын бирин туткундап, улук тактын босогосуна алып келип анын (жоонун) абалы тууралуу суракка алышты. Инга-төрөнүн Урунг-Йар ⁵³ жеринде жайгашканы аныкталды.

Тимур дароо ал жакка Инга-төрөнү Урунг-Йар жергесинен кармаш үчүн Шейх — Али — бахадурду, Ику-Тимурду жана бир канча эмирлерди ооругу жок шашылыш жүрүүгө буйрук берди. Ал эми душман алардын жүрүшү тууралуу беймаалым калсын үчүн жолдо от жагылбасын деген өкүмүн айтты. Тимур (өзү болсо) кудай жолдогон тагдыр сымак аскери менен түнү чыгып шашылыш түрдө алардын аркасынан жөнөдү.

Качан күн чыкканда жол көрсөткүч⁵⁴ адашып алар бөлөк жерге келгендиги билинди⁵⁵. Ал күнү (бою) алар Кийан — Кази⁵⁶ жолу менен шашылып аттарын чабышып, түнү Күл-Салиде токтошуп; кийинки күнү жол табышып Пай — Акузга⁵⁷ келишти. Качан алар жай алышкандан кийин Тимур ханзада, нойондор жана эмирлерди кеңешке чакырып (муну айтты): «Биз үч күн бою адашып жүргөнүбүздү балким, душман билип, тарап кетти. Эгер биз аларга эки багыт менен барсак туура болот» деди.

Ошондуктан ал (бир жол менен) эмирзада Омар — шейхти аскердин бир бөлүгү менен // (472 — 6) жиберип, жол көрсөткүчкө Хамид эмирдин уулу эмир Жалалды кошуп берди. өзү болсо калган аскер менен Шираныг⁵⁸, Шибартуну⁵⁹, Кой-Мурагды, Кураганды⁶⁰, Буурлагуну⁶¹ өтүп, Кара-Гучурга көтөрүлдү.

Эмирзада Омар-шейх жана жеңишчил аскер тоолор жана өрөөндөр менен жүрүштү. Кубак⁶² жергесине жетип, Инга-төрөгө учураганча алар кездешкен душман эли менен согушуп, баарын жеңип, багынтып жүрүп отурушту. Эки тараптан тең жоо урааны⁶³ жаңырды⁶⁴. Кудай колдогон жеңишчил аскердин бахадурлары ошол арамдарды жапырып, Инга-төрөнү вилайетинен кубалашып Какама — Бучи⁶⁵ жергесинен өтүштү. Эбегейсиз олжо алышып алар көптөгөн айдай суйкайган, кайыр гүлдөй тамылжыган жүздүү перилерди туткунга алышты. Алп ханзаада бузуку жоону кыйратып, туш тарапка чачып, эсеп жеткис олжо алып аман эсен кайра тартып Ахта — Диктур⁶⁶ жергесинде // (473 — 6) Тимурдун бутуна ыктоо бактысына татыды.

Шейх — Али — бахадур менен Ику-Тимурдун чабуулга чыкканынан узак убакыт өтүп кабар жоктугуна байланыштуу эмирзада Омар-шейхтин жасоо менен сапарга аттанып кабар алып келүүсүнө улук жардык берилди. Эмирзада буйрукка ылайык жортуулга аттанды. Бир канча күн өткөндөн кийин Шейх — Али —

⁵³ Б (, 17^{a-6}) боюнча.

⁵⁴ Текстте: гачарчи.

⁵⁵ Б (117^{a-6}) боюнча.

⁵⁶ Б (117^{a-6}) боюнча.

⁵⁷ Б (117^{a-6}): айкаүз.

⁵⁸ Б (117^{a-6}) : Ширау.

⁵⁹ Текстте Ш.бад. ту; Б (117^{a-6}) : Ш.бар.ту. Шибарту окулушу соңку Шибарту географиялык аталышы менен айкалышат.

⁶⁰ Б (117^{a-6}) : К. раг. н.

⁶¹ Ош. Эле: Бур.лагу.

⁶² Б (117^{a-6}) . Кубаз

⁶³ Текстте: сурен.

⁶⁴ Б (117^{a-6}) : Карама бур.жи.

⁶⁵ Ош.эле: Акта вик.тур.

⁶⁶ В. В. Бартольд боюнча Ит ичмес (ит ичпес) жана Ала-Көл бир жердин эки аталышы — Кар: Очерк истории Семиречья.— 836.

бахадур менен Ику-Тимур (кайра кайтып) бөлөк жол менен ыйык ордого кошулушту.

Эмирзада Омар — шейх качан Ит — Ичмес — Ала — Көлгө⁶⁷ келгенде капасынан Кара-Байан-Тимур баштаган сегиз жүз атчан менен кагылышты. Бул убакта ханзаданын жашында 50 дөн ашпаган адам бар эле. Худайдад-и Хусайни, Тимур хожа — йи Ак — Буга, Хажи-Махмуд-шах-Йасавури, Пир — хажи Арлат сыяктуу окшогон эмирлер жана бахадурлардын бардыгы Тимурдун ийгилик жардамына, майтарылгыс ишенимден улам ойлонбой, коркпостон кудай деп аларга (жоого) кол салышты ***.

// (474 — 6) Ханзаданын чын жүрөктөн чыккан тилеги жана ишениминин актыгына жараша ошол кайыр диндер жана бузукулар менен болгон ыйык согушта эрдик милдетин актаганда көктөгү периште ыраазычылык менен анын кайрат, эрдигине « бали» деп колдоо айтты.

Тиланчи Арлаттын уулу Пир-хажы мезгилинин эң каарман адамдарынын арасында айрыкча эрдик көрсөтүп, кайраткердик тыйынына баатырдыктын мөөрүн басты. Ал каардуу арстан сымал ыймансыз душмандын көпчүлүгүнө ошол согуш талаасында ажал тамгасын басып сөөгүн жерге ыргытып, жанын тозоко жөнөттү. Анын артыкчылыгын көтөрүү үчүн тагдыр буктурмасынан өлүм жебеси учуп келип, ал дин үчүн шейит кетип ырайымдуулуктун: « Согуш болгон жана андан курман болушкан, мен алардын карасанатайлыгын аруулайм»⁶⁸ деген насаатына татыктуу болду. Акыр аягында « биздин жоокерчилигибиз алардын жеңиши болот»⁶⁹ дегендей күн чыгыштын⁷⁰ жерде жеңиш жана салтанат алып келчү бакыт жылдызы көрүндү. Ишеним үчүн жеңишчил каармандар бузуку жолдогу жоону жеңип, аларды качууга мажбур кылышты. Алардын көбүн кырышып, душмандын колунда болгон мүлк жана малын тоноп алар улук ордого үйүр-үйүр жылкыларды, отор — отор койлорду айдап аман эсен олжого туйтунуп кайтышты ***.

// (475 — 6) Качан Тимур Кара-Гучур жергесине келип өргүүгө тургандан кийин бардык аймак, туш тараптан алынган олжо менен малдын (душманына) ажал сымак кошуунга таратып берди. Бул жерге ал аттар эттенсин үчүн байырлоого эркиндик берип, (андан кийин) ал Жахан-шах эмир менен Үч-Кара жана башка эмирлерге 30 миң атчан алып жоону табыш үчүн Иртышка жөнөөгө буйрук берди. Алар буйрук боюнча күнү түнү аттарын кууп Иртыш дарыясына келишти. (Ал жерде), аскердин жарымы дарыянын бул тарабында, калган бөлүгү наркы өйүзүндө жайгашышты. Ошентип, алар дарыя жээги менен жоону издеп жөнөштү. Качан алар белгилүү жерге жеткенде жашынган душмандарды ур — токмокко жана таламайга алышып жер үстүнөн жексен кылышты. Ошентип көптөгөн туткун жана эсепсиз олжо алып, алар жеңиш жана үстөмдүк менен кайра тартышып ыйык аскерге кошулушту.

Тимур багындырылган жана бийлик орногон Моголистандык иль менен улусту курендерге бөлүп, Самаркандга көчүрүү милдетин Таги-Бута Барластын иниси Лала эмирге //(476 — 6), Тимур-Буга жана кошуундардын башка эмирлерине жүктөдү. Алар бул элди жана мүлктү, олжону чогуу Самаркандга

⁶⁷ Коран 3, 194.

⁶⁸ Коран XXXVII, 173.

⁶⁹ Б кол жазм. Унгундай. ЛО ИВАН. -С 392; ГПБ кол жаз. Парсы. Жаны Сер.59.

⁷⁰ Б (118^{a-b}) : Мауза — и жуй.

айдап жөнөштү. Тимур Чулду⁷¹ өтүп, бир канча конгондон кийин Эмил-Гучурга⁷² келип, Сарай — Урдумда⁷³ өргүү жасады.

Тимурдун курултай чакырышы жана Жете улусун жексен кылыш үчүн

Моголистандын чар тарабына аскер жиберилиши тууралуу баян

Тимур көздөгөн бийик максат акыр аягына чейин аткарылбай, ошол ыйык жортуул дагы, жеңишчил аскер жоонун биринин артынан экинчи жеңишке жетишип, мурда кенен жазылгандай (аларды) майтарып жана багынтып атканга карабай, анын жараткан табыштаган руху калыбына келбей Жете улусун жоюш үчүн ханзада жана нойондорду⁷⁴ кайрадан кеңешке чакырды.

Ажал сымал аскер топ-топко бөлүнүп ар кайсыл жол менен бардык аймакты // (477 — 6) жана Жете элинин жайлоо жерин⁷⁵ болуп саналган ал өлкөнү⁷⁶ түрө басып, табылган (душмандардын) изи дагы калбасын деген жардык жарыяланды. Атайы буйрук боюнча бардык жол көрсөткүч жана жол баштоочулар⁷⁷ чогултулуп, (алардан) жолдор такталып (маалымат) дептерге түшүрүштү. Качан алар эмирлер менен канзадаларга табышталгандан кийин ар бир кол⁷⁸ табышталган жол көрсөткүч болуп өз⁷⁹ жолу менен душманды кырып жана тамырын кыркуу үчүн жүрүп, ал эми кыргын кылычтан коркуп жашынган жеринен табылган адамдарды туткундап отуруп, бардыгы Юлдуз жеринде чогулат деген жардык чыкты.

Буйрук боюнча Андугандык кошуун менен эмирзада Омар — шейх Бикичик Жетенин уулу жол көрсөткүч Бурхан — оглан жана Байан — Тимур менен алдыга кеткен эле. Алар жоону чар тараптан, жолдун аймагынан кайсыл жерден жолуктурбасын сабап жана карактап жүрүп отурушту. Дубасин-Ундур⁸⁰ ашуусун ашып, алар Кара — Хожа кыштагына⁸¹ жетишти. Самарканд менен Кара-Хожанын аралыгы туура үч айлык кербен жолу⁸².

Бөлөк топту болсо эмир Жахан-шах жана Шейх — Али — бахадур 30 миң жабдылган атчан менен Сонкур нөкөрдү жол баштатып, (аларга) белгиленген жол менен жөнөштү. Алар Кара-Арт менен Шуруглукту⁸³ ашып, кайсыл жерде жоого жетишсе өлтүрүшүп, тоноп жүрүп отурушту.

Бөлөк топто Осмон — Аббас 20 миң // (478 — 6) тандалма аскер жана жол көрсөткүч эмир Жалал-и Хамид менен Сагизганга⁸⁴ карай жолдогу Сагулганлык⁸⁵ жана Көк-Йарга шашылды.

⁷¹ Ош. эле. Имил; Эмил дарыясы Ала-Көлгө чыгыштан куят: дарыя өрөөнү жайыт катары маалым. Азыркы Чугучак с. Жакын дарыянын көлгө куйчу кабатында Кара-Кытайлар негиздеген Эмил ш. жайгашкан, азыр жок.

⁷² Ош. эле: Сара — йи Авридум.

⁷³ Б кол жазмасында «түмөнбашы, минбашылар жана эмирлер менен бирдикте» деген кошумча бар (118 — 6.).

⁷⁴ Текстте: махапл.

⁷⁵ Текстте: күтр.

⁷⁶ Текстте: килауз.

⁷⁷ Текстте: та* ифа.

⁷⁸ Текстте: махсус.

⁷⁹ Б (118⁶⁶) : Дабишунун. дур.

⁸⁰ Текстте: касаб.

⁸¹ Б (118⁶⁻⁶) : « толук эки ай » .

⁸² Текстте ушундай; Б (118⁶⁻⁶) : каруглук.

⁸³ Б (118⁶⁻⁶) : Сигарган.

⁸⁴ Ош. эле: Сугарлагу.

⁸⁵ Текстте: ур ч ку ; Б (118⁶⁻⁶) : Ур ж кау.

Башка бир топто Худайда — и Хусайни менен Мубашини — бахадур Кумартакуну жол көрсөтүүчү кылып алып 20 миң кайраттуу, эр жүрөк жоокер менен Уручку⁸⁶ аркылуу жөнөштү. Качан алар Бикут жерине жетишкенде бул (а)гачи — вилкар⁸⁶ эли менен кездешип чоң согуш болду ***. Ал согуштун оту бир күнгө, качан Тимурдун кудуреттүү гүлзарынан жеңиш шамалы көтөрүлгөнчө эр жүрөк бахадурлар кызытылган кылыч менен жек көрүмчү душмандарды талкалап, алар качып, жоголгуча уланды. Алар (душманды) кыйратып, качырышып көптөгөн олжо жана жеңиш менен бактылуу кайтып келишти. // (479 — 6) Калан — Дужи⁸⁷ жол көрсөткүч болгондуктан, Тимур негизги аскерди өзү баштап, жеңиш жана салтанат жолдоп Улуг-Кул⁸⁸ жолу менен багыт алды. Ыйык ордодон салт аттанып ылдам жүрүш менен Сычкан-Дабанга көтөрүлдү. Жоокерлердин кубаттуу соккусунан кийин бул (а)гачи улусуна кайрадан тагдыр жазмышы сымак кырсык жана бүлгүн келип, алар (жоокерлер) бир сокку менен бузукуларды жер үстүнөн сүрүп, жеңишчил аскердин кудуреттүү колуна эбегейсиз байлык жана эсепсиз олжо түштү.

Тимур Токтамыш — ханга каршы жасаган жортуул мезгилинде эле эмир Йадгар Барласты, эмир Сулайман — шахты, эмир Шамс ад-Динди, эмир Гийас ад-Дин — тарханды Түркестанда калтырган. Качан (Тимур) Токтамыш — хандын аскерин талкалап куугандан кийин, ал жактан кайрылып келип, Жетеге каршы бурулуп, аларга киши жиберип (муну айтты): «Силер дагы Моголистанга кирип, душманды кыруу менен алектенгиле». Алар жардыкка жараша Моголистанга келип, Тимурдун буйругу боюнча бул жерде дыйканчылык менен шугулдансын деп Той — Буга — шейхти калтырышып, өздөрү жоону издеп бир канча ашуу ашып, өргүү жасап Ур-Дабан аркылуу өтүштү. Или дарыясын кечишип Сүт-Көл жана Чичекликке⁸⁹ жетип алар бул аймактын иль жана улусун каракташты. Эр жүрөк кошуун көптөгөн олжо жана мал тартып алышты. // (480 — 6) Бул жерден Балай-Каз тарапка багыт алып, кайсыл жерден аларга душман кездешсе аларды өлтүрүп же туткунга алышты. Бул (а)гачи жана салучи элин издешип алар бул дубандын бардык аймактарын текшерип жүрүп отурушту. Качан алар Мулзуддан⁹⁰ өткөндө Моголистандын өкүмдары⁹¹ болгон Хызр-хожа — оглан менен кезигишти. Аны менен көп сандаган кошуун болгон. Нойондор жана эмирлер аны менен ат үстүндө салгылашты туура көрүшкөн жок, а качуу жеңишчил аскердин тартибинде болгон эмес. (Ошондуктан) алар болушунча аттан түшүп, ат чылбырын курларына байлашып душманга жамгыр кылып жаа тартып, ажалдуу найза менен алардын жолун буушту. Каршылашкан тараптардын эки күнгө созулган көптөгөн аракетинен ***, эки тарап тең бири-бирине далысын көрсөтпөй кармаган ордун калтырбай ***, салгылаш уланды. Купалык жана Жетенин бөлөк эмир жана бахадурлары жетим көпөлөктөй согуш отуна урунганы менен алар үстөмдүккө жетишкен жок // (481 — 6) жана алардын ар биринин кызыкчылыгына жараша согуш, араздашуу талаасын тынчтык майданына айландырышты. Даңктуу эмирлер Хызр — хожа-оглан менен жарашууну келишим жана ынтымакташуу менен бекемдеп алаамат сымал аскердин жолугушчу жери Юлдузду карай бет алышты.

⁸⁶ Текстте: Б л гажи вил к р (же вайл к р) Б : Булгажи дил кар.

⁸⁷ Б (118^{б-6}) : Килан даужи.

⁸⁸ Текстте: кул.

⁸⁹ Б (119^{а-6}) : Ч к ч к л к.

⁹⁰ Б (119^{а-6}) : Млту.

⁹¹ Текстте: хахим.

Шах-Малик — тархан ошол согушта качууну туура көрүп талаага кетти. Киту⁹² жергесинде ал Тимурдун босогосуна жыгылуу бактысына татып, өзү күбө болгон ишти такыр бөлөкчө түшүндүрдү.

Качан Тимурдун улук кулагына окуянын (мындай) кабарланышы жеткен соң, ал шашылыш жолго чыкты. Султан-Махмуд-хандын түмөнүнө кошулуп Күнгөз аркылуу өтүп, Тимур Юлдузга келди. Ушул жерден Хызр — хожа — оглан менен болгон салгылаш жана жарашуудан кайтып келе жаткан Йадгар Барлас эмир, Сулайман-шах эмир, Шамс ад-Дин Аббас эмир жана Гийас ад-Дин — тархан (Тимур менен) көрүшүү бактысына татышты.

Тимур (бардык) аскерден тажрыйбалуу жоокерлерди тандоого уруксат берип, ооругун калтырып жеңил жана ыкчам жүрүш менен жөнөдү. Дарыянын Ула-Кинаур⁹³ кечмелигинен өтүп, ал аттарын шаша кубалап Хызр-хожа — огландын артынан түштү. Ошол учу-кыйры жок талаада *** , // (482 — 6) бирде өйдө чыгышып, бирде төмөн түшүп отуруп Кара-Булак жергесине жетишип, андан ары жөнөштү. Качан ал Тир таштан өткөндө Кошун кайда жоонун колу көрүнүп, ал бул жерге токтоону туура көрдү. Душмандар жеңишчил аскердин келгенин утаар замат аларды коркунуч каптап, үрөйлөрү учуп, ошол эле түнү ар кимиси туш тарапка качышты ***. Жетенин аскери качканда ар бир тобунун үрөйү учуп ар кайсыл жакка кетишти. Алардын калың эли⁹⁴ жеңишчил аскер келе жаткан тарапка качып эмирзада Омар — шейхке жолугушту. Канзааданын колу аларды талкалап жер жүзүнөн жок кылышты. Качкындардын көпчүлүгү башка тарапка кетти. Шейх — Али — бахадур менен Жахан-шах эмирлер алар менен капыстан кездешип ушундай эле кылып жок кылышты. // (483 — 6) Тимур андан ары Тари-Рин⁹⁵ тоосу аркылуу жөнөп жоону Кара-Ташка чейин кубалашты. Көңүлү хандык жана жакшылыктан айланган Хызр-хожа — оглан жанын миңдеген амал менен (араң) алып чыкты. Ыр:

Жетеде хан болгон Хызр-хожа,
Тимурдан коркуп качты.
Туулган жерден такыр кетти, бозуп,
Коркунучтан калтырады денеси,
Жараланган жүрөгүн ачуу басып.
Эми анда хандык дагы, жакшылык
же аскер дагы калбады.
Коркунучтан ал башы менен
бутун ажырата албады.
Анын бардык аскери кырылып
же туткунда,
Балдары анын, аялы да туткундун
көрдү азабын.
Улусу анын сапырылды таптакыр.
Бул өлкөдө адам изи калбады,
Ар өлкөнүн абалы буга баратат,
Эгер Сахибран өч алам деп самаса.

⁹² Б (119^{а-б}): Никайту.

⁹³ Б (119¹¹⁻⁶): Ула кианаур же Ула кайанавар.

⁹⁴ Текстте : гурух.

⁹⁵ Б(119^{а-б}): Найрин балким Нарын (?).

Алаамат аскер ошол тоолордо жана талаада Кулан⁹⁶ тоосуна чейин жашаган калган жоону агынга салып бүлүндүрүшүп, көптөгөн жылкы, төөлөрдү, койлорду жана башкаларды олжолоп, эсепсиз туткун жана кулдарды алышты. Кудурети асманга тете Тимур жеңиш менен кубанычта кайра кайтып Жалышка⁹⁷ келип, сансыз олжону толугу менен аскер арасында бөлүп берди. Качан Тимур мындан аман — эсен, бактылуу чыгып Качар-Тау жана Пула-Чардан өткөндө, Юлдуз падышалык туруктун жайы болду.

// (484 — 6) Жардыкка ылайык душманды талкалап, жоготуу үчүн туш тарапка жана аймактарга кеткен эмирлер менен жоокерлер белгиленген мөөнөттө көп сандаган олжо, сан жеткис туткун менен салтанаттуу түрдө бул жерде жолугушууга арзышты. Бул жер айрыкча таза жана кол тийбеген, жан сергиткен булактар, оролгон чөпкө бай эле. Мындан Самаркандга чейин эки айлык кербен жол⁹⁸. Тимур кишисин эмирзада Омар-шейхке жиберип, ал өткөөлгө кетчү жолго жөнөп бул аймакта жана жака белдеги болгон душманды кырып, жок кылууга буйрук берди. Ханзада буйрукту аткарууга шашылып, өткөөл⁹⁹ аркылуу жөнөп, жолдо Жете эмирлеринин атактууларынын бири Купалык¹⁰⁰ менен кезикти. Улуу согуш болду ***.

// (485 — 6) Акыр аягында түбөлүк кудуреттин жарыгы менен ханзаада жеңишке жетишти. Купалыкты туткунга алып, аны кекчил кылыч менен жайлап, улусун толук талкалады. Олжого көптөгөн кой, жылкыларды алып, андан Кусан жана Үч-Фирман аркылуу чыгып, Кашгарга кирди. Ал мындан чыгып, жылдыздардын ыңгайлуу жайгашкан маалында кудайдын колдоосу менен өзүнүн жеке ээлиги болгон¹⁰¹ Андуганга жеңишчил аскер менен токтоду.

Тимурдун өз борборуна кайтып келиши жөнүндө баян

Тимур качан Жете маселеси тууралуу ойдон арылгандан кийин ***, ал бийик оюн борборго — Самаркандга кайтып келүүгө бурду. // (486 — 6) Алаамат сымал аскер менен Күчүк-Юлдуздан чыгып ал Улуг-Юлдузга келди. Бул жерден улуу той өткөрүп, ал кубанычка берилип шапар тээп, асыл кемерлер, чепкен жана белектер менен бардык нойондор, эмирлерди кубандырды ***.

// (487 — 6) Ооруктун башына Жахан-шах — эмирди коюп, 791 (1389, 9 — август) — ж. 15 шабан, доңуз жылы ал шашылыш аттарды кууп борборго жөнөп, ыйык рамазан айынын 7-де (30 — август) Самаркандга келди¹⁰²...

// (493—6) Тимурдун Жетеге каршы аскер жибериши туурасында баян

Тимур дагы эскерилген 792 (1389 — 90)-ж башталышында Жетеге каршы эмир Сулайман-шах, Худайдад-и Хусайни, эмир Шамс ад-Дин // (494 — 6) Аббасты, анын иниси Осман эмирди, ал эми кошундардын эмирлери жана ханебачегандарынан Садик-Табан, эмир Хажи Сайф ад-Диндин уулу Султан-Санжарды, Тилак Каучинди¹⁰³, Эйд-хожаны, Таваккул — баурчи жана Нусрат-кумарини 20 миң атчан менен жөнөттү.

⁹⁶ Б (119^{a-6}) : Кутан.

⁹⁷ Б (119^{b-6}) кол жазм боюнча.

⁹⁸ Б (120^{a-6}) : 50 күндүк кербен жол.

⁹⁹ Текстте: кагалга эшик « (түрк.) маан. M. Quatremere (Histoire des Mongols de la Pers. — Б 146); Э. Бретшнейдер (Mediaeval Reseaches— Vol. 1, —Б 69,— Эск. 170.— Б 126.- Тир 317,- Б 162.- Тир 443; Уол.2.- Б 35,- Тир 805) бул өткөөлдү Сайрам көлүнөн Или д. кетчү Талка өткөөлү менен окшоштурат.

¹⁰⁰ Б (120^{a-6}) кол жазм ушундай.

¹⁰¹ Текстте: икта' — йи хасса.

¹⁰² « Бейиштей болгон Самарканд шаары улукмандын келишине асман тирегендей зор кубанычка бөлөндү». — маан.

¹⁰³ Б (122^{a-6}) : Тилек Каучин.

Качан алар Сейхунду кечип, Ташкент аркылуу Андуган жагынан Ысык-Көлгө жеткенде, эмирзада Омар-шейхтен Малишапперди эмир, анын уулу Пейкаш, Бадр жана Садр Түркмөн¹⁰⁴ 5 миң эр жүрөк, каарман жоокерлер менен аларга кошулду. Качан алар Көк-Төбөгө келгенде, душмандын абалын чалгындамак үчүн бир канча күнгө бул жерге токтошту. Алар мындан жоону Араж-Тау¹⁰⁵ ашуусу аркылуу кууп, жолуккан душмандын бардыгын өлтүрүп, тирүү калгандарды туткунга алып жүрүп отурушту. Ошентип алар (душманды) аргымактар менен ал аймактын жака белдери жана туш тарабы, жерлерине чейин, Алмалыгдан өтүп, Ила дарыясын кечип Инга-төрөнүн¹⁰⁶ журту болгон Караталга жеткенче кууп келишти. Мындан алар төрт жүз атчан менен мурдараак чалгынга кеткен каучиндердин Улжа-Буга — мучалкачиси кайсыдыр бир аңчылык¹⁰⁷ талаасында Камар ад-Дин менен жолугушуп, алар улуу согуш кылышып, // (495 — 6) эки тарап тең чоң зыянга учураганын угушту.

Бул иштин чоо жайын териштириш үчүн эмирлер Хасан-жандар, Малиш жана Пейкашты¹⁰⁸ жибершти. Алар эрдик менен жолго чыгышты. Качан согуш болгон жерге жетишкенде көптөгөн өлгөн адамдардын денелерин көрүштү. өз жоокерлери арасынан 40 күн бою чөп жеп атып күнү бүтүп калган¹⁰⁹ минлагу¹¹⁰ уруусунун бир жарадарын табышты. Ал : « Бул жерде биз Камар ад-Дин менен салгылашып, эки тараптан тең көптөгөн адамдар өлүп, биздин аскер жеңилип Камар ад-Дин болсо Ични-Бучни талаасы тарапка кетти»¹¹¹ деп кабарлады.

Эмирлер дароо анын (Камар ад-Диндин) артынан аттарын кууп жөнөштү. Ични — Бучниден өтүп Укар — Китачиге¹¹² жетишкенде алар ооруктарын калтырышып салт жөнөштү. Качан алар Иртышка келишкенде¹¹³ Камар ад-Дин, токоюнда киш жана тыйын чычкандары бар, Түлести¹¹⁴ карай кетишти. Алар душмандар жасаган кайык жана салдарды табышып дарыядан өтүштү. Эмирлер бул жерде бир канча күнгө чейин турушуп, ар бири өз адамын дарыянын наркы өйүзүнө жөнөтүшүп, ал токойдо өскөн бийик карагайларга өздөрүнүн белгилерин жана тамгаларын салдырышты ***.

// (496) Алардын бул талаага жасаган жортуулу дээрлик алты айга¹¹⁵ созулуп, жоокерлердин азыгы түгөнгөндүгүнө байланыштуу бул убакта негизинен аңчылык менен жана жапайы өсүмдүктөрдү жеп, жан сактап калышкан (аба ырайы сууктагандыктан)¹¹⁶ ала) мындан аман-эсен жолго чыгып Алтын — Куркага келишти. Бу жолдогу көлдү Атрак-Көл¹¹⁷ деп аташат. Бир канча өткөөл

¹⁰⁴ Б (122^{a-6}) кол жазм ушундай.

¹⁰⁵ Б (122^{a-6}): Аражту.

¹⁰⁶ Б (122^{a-6}): « Хажи —бек Жете менен Инга —төрөнүн журту болгон».

¹⁰⁷ Текстте: шикаргаг.

¹⁰⁸ Б (122^{a-6}) : Хасан — жандарды, Малиш жана Такишти.

¹⁰⁹ « Жашоосу бир демге аран калган» маан.

¹¹⁰ Б (122^{a-6}) : миналагу.

¹¹¹ Б (122^{a-6}): Ачунай бичунай.

¹¹² Б (122^{a-6}) : Акур кайтажи.

¹¹³ Текстте: угрук.

¹¹⁴ Б (122^{a-6}) : **تولس** «Тавлас» же «Та аулас». Кыязы, Йезди менен « Искандар анониминин» автору (Кар: С МИЗО. — 1. 2. —Б. 138) бир эле аймактын аталышын билишкен, биринчиси, аны « Толес» , экинчиси диактрикалык белгиси жок жазган. «Искандар анониминин» котормочусу жана комментатору (Кар: СМАЗО,— Б. 138,— Эск.4) бул аталышты Туис же Туйсен деп окуп, өз окуганын ишенимсиз деп эсептейт. В. Ф. Минорский Түлес (Түлаш) « балким Алтайдын башка аталышы болгон» деген ойду айткан (Кар: Худуд ал— Аалам.— Б.195— 196, 283)

¹¹⁵ Б (122^{a-6}) : « алты ай».

¹¹⁶ Б (122^{a-6}) : « кыш кирип, аба ырайы кескин сууктады».

¹¹⁷ Б (122^{a-6}) : « Аны Могол—Көл» дешет.

жана өргүү жасагандан кийин алар Самаркандда падышанын кабыл алуусуна арзышты¹¹⁸.

// (Т.2. 1—6) Тимурдун Хызр—хожа—огландын кызына куда түшүшү тууралуу баян

Бу убакта¹¹⁹ Тимур Хызр — хожа — огландын уулу Шам — и Жаханга мыкты хан чепкенин жаап хандык мээрмандык көрсөтүп аны Самарканддан атасына ал үчүн (Тимурга) өзүнүн карындашын¹²⁰ суратмакка жөнөттү. Мындай маанилүү ишке аны менен Гийас ад-Дин тарханды¹²¹ көптөгөн сейрек кездешчү жаныбарлар жана баалуу буюмдар менен жөнөттү.

// (6—6) Дилгушай багынын тигилиши жана сарайга кубаныч ыроолочу пайдубалдын түптөлүшү тууралуу баян

Күн качан *// (11 — 12 — 6)* Балык жылдызына¹²² оогондо Тимур эмирзада Мухаммад — султанды Моголистандын чек арасын кайтарууга жана Ашпарада¹²³ чеп салып, курулуштун санын, айдоо аянтынын көлөмүн көбөйтүүгө аракет көрүүсүн буйрук берди. Ал анын жанына Сары-Буганын (уулу) Берди — бекти, Хажы Сайф ад-Дин эмирди, Худайдад-и Хусайнини, Шамс ад-Дин Аббасты жана бөлөк эмирлерди 40 миң атчан менен кошуп берди. Алар буйрукту аткарууга ашыгышып сапарга аттанышты. Куланды ашышып алар жеңишчил ордону Аширага¹²³ орнотушуп, анын айланасын отурукташтырып, жер айдоо менен алектеништи.

// (33—6) Ар тараптан келген элчилердин-калмактардан Тайзи-огландын жана Фарстан Шейх Нур ад-Диндин келиши жөнүндө баян

Качан Дуриндин шалбаасы¹²⁴ (Тимурдун) жеңишчил ооругунун келишине кулпуруп, бийик асман чөйрөсү суктанганда, Дешттен Тимур — Кутлуг — огландын элчиси жана Идигу эмирдин адамы, ал эми Жетеден болсо Хызр —хожа — огландын чабарманы келди. Эмирлер менен нойондор аларды улук тактынын кашына алып барышты. Жерди өбүү салты жасалгандан кийин алар (өз) сөздөрүн саламдашуу жана мактоо менен көркөмдөп, ала келген каттарын окуп беришти.

Бардык каттардын мазмуну мындайча болгон. «Биз аны (Тимурдун) улуу урматынын кайрымдуулугунан өнүп чыккан кулдары жана кызматкерлербиз. Эгер мурда жоолошуунун тарыхы биздин таза достугубуздун ырайын бузуп¹²⁵ келсе, эгер биз моюн сунуудан тайып талаа-түздө качып тентип жүрсөк, эми биз акыл күзгүсүнөн ошол бардык акмакчылыгыбыз менен осолдугубузду ачык көрүп, (ушундай) мактоого арзыбаган кастыгыбызга өкүнүп, анын себеби да шайтандын наадандык азгырыгынан экендигин моюнга алып, өкүнүч бармагын кайгыруу тиши менен тиштедик.

¹¹⁸ «Алар улуу тактын кашындагы килемди өбүү бактысына арзышты». — Маан.

¹¹⁹ 779/ 1397 —ж. июль — августунун соңу.

¹²⁰ Шами аны (Т.1.—169—6) Таваккуль-ханым, Йезди болсо (ЯЗИ.—Т2, —9—6) Тукел — ханум деп атайт; Кыязы экинчи жазылыш Таваккул — Тевеккел — Тевкель делип өзгөргөн турк сүйлөнүшүн чагылдырат окшойт.

¹²¹ Гийас ад —Дин тархан Тимурдун жакын эмири; чагатай ак сөөгүнөн чыккан чечен жана мыкты дипломат болгон. Шахрухтун аялы Байсанкурдун, Улугбектин жана Жукинин энеси болгон Гаухар — шадтын атасы. Кар: Бартольд. В. В. Улугбек и его время. —Б.63.

¹²² Б.а 1398 —ж. февралы келгенде.

¹²³ Текстте ушундай, бирок Ашпара болуш керек.

¹²⁴ 800/ 1397 —98 —ж. Тимур Индияга баратканда эки күнгө токтогон Кабулдун чет жакасындагы жер.

¹²⁵ Тагы: «бөлүп — жарды».

Эгер анын улуу урматтуулугунун мээрман көңүлү биздин абалыбызга бурулса, анда ал мурдагы күнөөлөрүбүздүн (ылай менен чийилген) саймасын кечиримдин таза суусу менен жууп, биздин айыбыбызды кечип биз мындан ары эч качан баш ийгенден тайбай анын улуу урматтуулугунун кулдарынын буйруктарынан (аткаруудан) баш тартпайбыз¹²⁶.

// (34 — 6) Тайзи-оглан Чоң Журттагы (Монголиядагы — Кыр.ред.эск.) каанга баш ийбей калмактардан качып бул жердеги улук тактын алдына келди. Тимур аны көкүрөгүнө кысып, сый көрсөттү жана кунт коюп укту, көптөгөн хандык белек — бечкектерди ыйгарып, ага алтын ширетилген Чепкен, асыл таш чегерилген кур, аргымак аттарды, кербен унааларын, чатыры жана саябандары менен жабдылган көп сандаган төөлөрдү тартуу кылды. Ошентип жеңишкер Тайзи-оглан ыйык кербендин мулазими болуп калды.

// (36 — 6) Андан соң Тимур өзбектер менен жетелердин элчилерине сейрек кездешчү баалуу белектерди берип жана ырайымдуу грамоталарды ыйгарып, ар бирине мээрман мамиле жасап, аларга баш кийим, кемер, чепкен кийгизип жана ат мингизип, бардык өтүнүчтөрүн канааттандырып жөнөттү.

// (216—6) Ар кайсыл өлкөлөрдөн жана тараптардан жакшы кабарлардын алынышы жөнүндө баян

Бул мезгилде ¹²⁷ качан жогоруда эскерилген окуялар өтүп жатканда, мамлекеттин кубатын айгинелей турган дүйнөнүн чар тарабынан жагымдуу кабарлар күн санап келе баштады. Алардын арасында Жетенин өкүмдары Хызр-хожа-оглан кудайдын буйругу менен (о дүйнөгө) кеткенден кийин анын балдары Шам-и Жахан-оглан, Мухамад-оглан, Шир Али-оглан жана Шах — Жахан — оглан ортосунда карасанатайлык адамдардын шыкагы менен каршылаштык жаралды деген кабар келди. Андан дагы Омар-шейхтин уулу эмирзада Искандар эмирлери менен Андугандан аскер баштап Моголистанга кирип, кудуреттүү өлкөнүн колдоосу менен аларды кыйратып, тагдырын тайкы кылды деген кабар алынды.

Аты аталган эмирзаданын (жортуулунун) толук баяны мындайча. Качан // (218 — 6) Хызр — хожа — оглан өлгөндөн кийин Жете улусунда башаламандык башталганда, эмирзада Искандар өзүнүн 15 жашта экендигине карабастан, кырдаал келди деп, кол алдындагы Пир — Мухаммад Таги-Буга Барлас, Нурак Барлас Байан — Тимур, Бикичиктин уулу Жете, Пир — хажи Малиш жана Ширмаст, Бахмандын уулу Жунгурбани сыяктуу эмирлери менен Андугандык аскерлерди жыйып Моголистанга сапар алды. Казатка улук буйрукка ылайык Жетедө жердик болуп турушка Бердыбек, Худайдад, Хусайн уулу, эмир Шамс ад-Дин Аббас, Дад-Малик Барлас, Сиддик-Табан сыяктуу эмирлер дагы аттанышты. Качан канзаданын колу Кашгарга жакындаганда бул эмирлер ага кошулушту.

Алар бардыгы бирдикте ал тарапка тайманбастан багыт алышып, Яркендди талоонго учуратышты. Ал аркылуу жүрүшүп, алар Сарык-Камыш, Калпин, Ала-Көл, Йар — Курган¹²⁸, Чахар-Так жана Кинук-Багды¹²⁹ басып алышты. Качан алар Уч аймагына¹²⁹ жетишкенде, мындагы иль жана улустун жарымы моюн сунуп чыгышты. Алардын жарымын көчүрүшүп Аксу тарапты көздөй куушуп

¹²⁶ 802/ 1399-1400 -ж.

¹²⁷ Б (247^{a-6}) : Йакуз — хан.

¹²⁸ Б (247^{a-6}) : Киул баг.

¹²⁹ Текстте: нахийа.

бекем чеп (болгон) Учту көп аракеттенип атып куралдын күчү менен алышты. Аксу бул бири-бири менен байланышкан үч чеп. Ал бекемдиги жана адам жеткистиги менен белгилүү болуп, мындагы адамдар аны табият кырсыгы жана согуш мезгилинде баш пааналоочу жай деп эсептешет. Эскерилген эмирзада жана эмирлер Аксуну карай жүрүштү. Качан алар (Аксуга) келишкенде шаардын сыртына жайгашышып, чепти камалоо үчүн (керектүү) даярдык б.а. , аң казышып, чабуул койчу шатыларды курушуп, сепилге чыгуучу мунараларды курушуп, катапулт коюшуп жана башка камылга көрүштү. Дээрлик 40 күн алар салгылашып турушту. Андан соң сепилдин эли моюн сунушуп белектерди жана чептеги бир канча бай хатай көпөстөрүн алып чыгышып, курмандыкка чалышты.

Мындан алар (эмирлер) Пай жана Кусанга¹³⁰ жоокерлерин жортуулга жөнөтүштү. Пай бул жайлоо, Кусан болсо кыштоо. Жеңүүчү аскер Пай менен Кусанды талкалашып Хызр-шахтын¹³¹ аялы Хажи — Мүлк — аганы, анын кызы Асун-Мүлктү жана башкаларды туткунга алышып, Таримге чабуул жасашты. Алар көптөгөн элди туткунга алышып, аларды ошол аймактан көчүрүштү.

Ушул жеңиштерден кийин эмирзада Аксудан Хотанга жөнөдү. Хотандан Хатай борбору Ханбалыка чейин суусу бар жана эл отурукташкан жерлерде 161 бекет бар. Мындан Кара — Хожага чейин 35 бекет, Кара — Хожадан хатай чекарасы болгон Капкага чейин¹³² хатай чекарасы болгон, тоодон тоого дейре дубал тургузулуп, дарбаза орнотулуп, үйлөр жана почта турактары курулуп, (атайын даярдалган) адамдар чекараны кайтарышат // (220 —Б) — 31; мындан хатай шаарларынын бири Кан-Жан —Гуга¹³³ чейин 55 бекет, ал жерден Ханбалыкка 40 бекет жана Нумнайга¹³⁴ 40 бекет. Хотандан хатай чекарасына чейин 40 күндүк дагы бир жол бар деп айтышат. Бул жердеги чөлдөн кудук казгандар сууга тез эле жетишет, бирок көпчүлүк жердин суусу уулуу жана бул сууну ичкен мал дароо өлөт¹³⁵. Мындагы таң калаарлык нерсе бири-биринен анча алыс эмес жайгашкан эки кудук. Кээде алардын биринин суусу уу болсо, экинчисин ичсе болот.

Хотандан Кашгарга чейин 15 күндүк жол, Кашгардан Самаркандга 25 бекет. Хотандан Урун-Каш жана Кара — Каш деген эки өзөн агат. Бул өзөндүн көпчүлүк ташы нефрит, аны мындан бөлөк өлкөлөргө ташышат. Эки өзөндүн суусу тең Каранку — Тактан башталат.

Ошентип эмирзада Искандар Хотанга жетти. Шаар тургундары моюн сунуп жана кулдук уруп белектер менен чыгышып, ал тимурдук державанын кудурети менен бул аймак жана чөлкөмдүн сепилдерин¹³⁶ жана монастырларын¹³⁷ ээлеп алды. Эскерилген эмирзада Каранку-Таки тарапка жөнөдү. Каранку-Так бу

¹³⁰ Кусан Чыгыш Түркстандагы Куча шаарынын байыркы аталыштарынын бири. Ал Уйгур мамлекети жана Моголистандын курамына кирген кыязы, өз алдынча роль ойнобогон. Борбордук Азиядагы эн зор маданий жана соода-транзит оазиси болгон. Эски кытай жана мусулман булактарында тең кездешет. « Кусан — бул уйгур чегиндеги Куча аталган шаардын аты» — Кар: Худуд ал —аалам/ В. Ф. Минорский, —Б. 232.

¹³¹ Хызр-шах — Моголистандын улук эмири Худайдад Дуглаттын кичүү иниси. Хотандын башкаруучусу катары акыркынын уулу Сейид—Ахмад —Амырзага баш ийген. (Кар: Тарих-и Рашиди. — Б. 100)

¹³² Текстте: туткаул.

¹³³ Г. Юлдун ою боюнча « Kenchan же Kenjan аты менен мусулмандар Singanfu шаарын жана анын провинцияларын аташкан» жана « Kanjanfu бу Singanfu болгон» дейт.-Кар: Н. Yule/ Cathay and the Way Thither.-Vol.2.- #XXXIII.-Б.246; Vol.1.- # XXXVIII. -Б. 175.

¹³⁴ Б (247⁶Б) : Тумнай. Г. Юль Немнай же Немтай бул Нанкиндин монголчо аталышы деп бекембекем ишенет. « Балким ал Мингдер бу шаарды өздөрүнүн борбору кылышып Ing tien деген атты бериши менен байланыштуу». — Кар: Н. Yule. Cathay and the Way Thither. - Vol.1 — Б. 175.

¹³⁵ Яркенд аркылуу өткөн Марко Поло « Бул сууну ичкендердин көбүнүн буттары шишип, мойнунда богок пайда болот» деген. («Книга Марко Поло».— Б.270)

¹³⁶ Текстте: кал*а.

¹³⁷ Текстте: бука.

аябагандай бийик жана айрыкча тик тоо, ага чыгыш үчүн буттарын ээрге байлап алышат. // (221 — б) Хотандын жана анын айланасынын тургундары коогалаң жана согуш маалында ушул бийик тоолордо баш пааналашат.

Качан эмирзада бул тоолордун кабарын алгандан кийин кайра тартып, кышты Кашкарда өткөрдү. Ал эки тогуздан¹³⁸ пери жүздүү могол жана айрыкча сулуу хотан кыздарын тандап алып Шейх — Йасаулдун коштоосунда аалам коргону болгон ак сарайга жөнөтүп, мындан кийин сөз болчу Шам жортуулунун маалында ал жеңишчил ордого келди. (Искандар дагы) тогуз кызды жана тогуз атты эмирзада Мухаммад — султанга жиберди. Ал болсо Жетеге кыргын салыш үчүн Түркстанга келди. Эмирзада Искандар көпкө кармалбай, эрте кетип калганына байланыштуу мунун бардыгы ханзаадага жаккан жок. Ал анын белегин албай, андан чыгып Самаркандга кайтты.

Качан жаз келгенде эмирзада Искандар Андуганга келип эмирзада Мухаммад — султан менен көрүшмөк максатында андан ары Самаркандга жөнөдү. Ал Ак-Куталга түшкөндө ага «ханзада аябагандай каардуу сени кармап алам деген ою бар» деп кабарлашты.

Анын көңүлүндө бейбаштыктын көрөңгөсү болгондуктан ал чындап чочулап, кайра Андутанга тартып чепке кирди. Мындагы Таги-Буганын (уулу) Пир — мухаммад, Малиштин уулу Пир-Хажи эмирлер муну каршылык жана козголоң деп баалашты. Андугандык аскерлерди чогултуп, алар чепти камай башташты. Эмирзада Искандар алар менен сүйлөшүп чептен чыгып, эмирзада Омар-Шейх тиккен бакчага жайгашты. Алар (эмирлер) анын ишенимдүү нөөкөрлөрүн кармап кишендешип Самарканддагы эмирзада Мухаммад — султанга мындай деп кабарлашты: «Анын оюнда каршылаштык болгон; ал чепке киргендиктен биз аны нөөкөрлөрү менен кармап алдык». Ханзададан адам келип эмирзада Искандарды нөөкөрлөрү менен Самаркандга жеткиришти. Кухак¹³⁹ өзөнүнүн жээгинде ал аны ханзаадага алып келди. Сот кылышып¹⁴⁰ эмирзаданы чынжырга отургузуп, анын атабеги, Бикичиктин уулу Байан — Тимурду, аталган эмирзаданын 26 нөөкөрү менен бирдикте өлүм жазасына тартышты.

// (345—6) Жеңишчил туулардын Шамдан кайтышы тууралуу баян

Ал жакта сөзсүз аткарыла турган эки буйрукту жазуу туурасында жогорку көрсөтмө чыкты. (Алардын) биринин мазмуну мындай эле: Моголистан чегинде жүргөн тагдыр жолдогон эмирзада Мухаммад — султан ал чек араны коргоону жана башкарууну бөлөк эмирлерге Худайдад-и Хусайни менен Сары-Буганын уулу Берды — бекке жана башка эмирлерге тапшырып, өзү болсо аалам коргону — ак сарайга келсин.

// (352—6) Тимурдун Мардин¹⁴¹ шаарына жасаган жортуулу жөнүндө баян

// (354 — 6) Бул убакта¹⁴² Тимур эмир Аллахдадды¹⁴³, Жетенин чегин коргош үчүн Ашпарага барсын деп Самаркандга чакырды.

¹³⁸ Текстте: токуз.

¹³⁹ Б (248^{a-6}) : Кух. л. б. а. Зерафшандын жээгинде.

¹⁴⁰ Текстте: йаргу.

¹⁴¹ Мардин-Амид шаарынын азыркы Диярбакыр түштүк-чыгышындагы Жезира провинциясындагы чон шаар Хк. тарта ал-Баз (шумкар), кийин Кал'ат аш-Шахб же Калат ал-Кух деген ат менен белгилүү болгон тоосунун чокусунда бекем чеби менен таанымал.

¹⁴² 803/ 1401 —ж. Март-апрели — шабандын соңу, рамазандын башталышы.

¹⁴³ Тимур өлгөнгө чейин чекарада туруп, кийин Ашпараны калтырып Худайдад-и Хусайниге, андан соң Халил —султанга кошулган. Шахрук — Самаркандды алгандан соң 1409 -ж. өлтүрүлгөн.

// (380—6) Тимурдун Аррандын Карабагында кышташы жана эмирзада Мухаммад-султандын бейиш сымал Самарканд шаарына келиши жөнүндө баян¹⁴⁴

// (383 — 6) Качан жогоруда айтылгандай бейбаштыгы үчүн ханзада чынжырлаган эмирзада Искандарды халиф тагынын этегине алып келгенде аны чоң жыйында ата бабалардын каадасы¹⁴⁵ боюнча соттошуп, таяк менен жазалашып, туткундан бошотуп кое беришти.

// (600—6) Тимур чогулткан курултай жана ханзада Канигилдин¹⁴⁶ үйлөнүүсүнө байланыштуу өткөрүлгөн шаан-шөкөттүү салтанат баяны

// (625 — 6) Ааламдын коргону болгон сарайга Мисирдин, франк өлкөсүнүн, Хундустандын, Дешт-и Кыпчактын жана Жетенин элчилери сейрек кездешчү салтанатка, анын мыкты жасалгасына аймак жана тараптардан келген элчилер күбө болушту.

Тимурдун деңиз сымал берешендиги алардын жана төгөрөктүн төрт бурчунан, ар кайсыл мамлекеттерден келген башка айрым өкүмдарлар менен ак сөөктөрдүн зоболосун көтөрүп, ал түгүл бардык нойондорду жана аскер башчыларын баалуу чепкен жана көптөгөн мол белектер менен сыйлады.

// (628—6) Тимурдун Хатайга жасаган жортуулунун себебине арналган баян¹⁴⁷

// (630 — 6) Франк жеринен, Дешттен, Жетеден жана башка өлкөлөрдөн келген элчилерди ал (Тимур) бардыгын урмат менен кабыл алып, кайра жолго курсан кылып салды..

¹⁴⁴ 1 804/ 1401 -ж. декабры, жума айынын башы.

¹⁴⁵ Текстте: йаргу.

¹⁴⁶ Шаан-шөкөт 1404 —ж. сентябрынан октябрга чейин бир канча анча узак эмес тыныгуулар менен уланган. Шаан-шөкөт туурасында. — Кар: Рюи Гонзалес де Клавихо . Жизнь и деяния великого Тамерлана (Б. 250 — 312)

¹⁴⁷ Жортуул 1. 807/ 1404 —ж. 27 — ноябрында, 23 —жумадада башталган.

Абд ар-Раззак Самаркандинин Матла' ас-са дайн ва Мажма' ал-Бахрайны

Камал ад-Дин Абд ар-Раззак ибн Жалал ад-Дин Исхак Самарканди 816/ 1413—14 -ж. Гератта туулган (анын атасы Маулана Жалал ад-Дин Исхак теги Самарканддык болгон). Абд ар-Раззак Шахруктун сарайында жана Абу Са*иддин сарайында эмгектенген. 867/ 1462 —63 -ж. акыркы аны 813/ 1410—11—ж. Шахрух негиздеген герат ханакисинин шейхи кылган. Абд ар-Раззак 887/ 1482 —83 -ж. Гератта өлгөн.

Матла' ас-садайн чыгармасы (875¹/ 1470-71 — ж. бүткөрүлгөн) эки Абу Са*ид хандыгынын Абу Са'ид Хулагулук жана Абу Са*ид Тимурийлердин маалындагы, б.а. , 170 жылды кучагына алган окуяларга арналган. Чыгарма эки бөлүктөн турат. Биринчиси, Абу Саид ильхандын 704/ 1304 —05 -ж. төрөлгөнүнөн баштап, Тимурдун өлүшү жана анын небереси Халилдин 807/ 1404 —05 -ж. Самаркандды башкарышына чейин уланат; экинчиси, ушул эле жылы Тимурдун төртүнчү уулу Шахрухтун такка отурушу жана Султан Хусайндын 875/ 1470 — 71 -ж. экинчи хандыгына арналат.

Биринчи бөлүктө жана 830/ 1426 —27 -ж. окуяларды чагылдырууга арналган экинчи бөлүктө Абд ар-Раззак Самарканди Хафиз-и Абрунун эмгегинен кыскартылган үзүндү келтирет. Качан Матла' ас-садайндын баяндамасы Хафиз-и Абрунун эмгегинен айрымаланып баштаганда, бул Абд ар-Раззак Самаркандинин Шараф ад-Дин Йездиге таянып баштагандыгын билгизет.

Матла' ас-садайн чагылдырган акыркы 45 жылдагы окуялар, б.а. Хафиз-и Аbru өз жылнаамасын жеткирген 830/ 1426 —27 -ж. кийинки окуялар Абд ар-Раззак Самарканди тарабынан өз алдынча жазылган. Матла ас — са*дайндын бу бөлүгү айрыкча кызыктуу жана баалуу. Анткени, ал жазган окуяларга автор тек гана күбө болбостон, алардын көбүнө өзү катышкан.

Бул жыйнакка Матла' ас — садайндын эки бөлүгүнөн тең үзүндү котормолор жасалды. Котормолордун негизги мазмуну — Тимурдун жана анын мураскорлорунун азыркы Кыргызстан, Түштүк Казакстан жана Чыгыш Түркстанга жасаган жортуулдары, согуш аракеттерине арналды. Экинчи бөлүктөгү котормо арасынан, кыязы, Абд ар-Раззактын Хафиз-и Абрудан ыйгарып алган Моголистандык Тимурийлер, айрыкча Шахрух менен Улутбек убагындагы тыкыс саясий-дипломатиялык байланыштары өзгөчө кызыгуу жаратат.

Котормо үзүндүлөр ЛО ИВАНдагы кол жазмалар: С443 жана С442 толук тизмелери жана биринчи бөлүккө арналган С449 тизмеси боюнча жасалды. Негиз катары 952/ 1546 -ж. 28 -январы, 25 зул*кад менен даталанып жана кол тамганын копиясы болгон С443 түзөлтүлгөн тизмеси алынды. Эскертүүлөргө басымдуу бөлүгү географиялык аталыштар жана адам аттары боюнча үч тизме тең колдонулду. Бул тизмелерге шилтемелер алардын азыркы шифрлери кыскартуу белгилери менен берилди: 8 рару* 1 (биринчи том) 1009/ 17 — сентябрь 1600 -ж. менен даталанган С442 (мурдагы шифри 574) А литерасы менен; С443 тизмеси В литерасы менен; С 449 (мурдагы шифри 575аа) С литерасы менен белгиленди.

Матла ас-са * дайн ва Мажна* ал-Бахрайндан үзүндүлөрдүн котормосу
// (91^{а-б}) Балхты калыбына келтириш үчүн эмир Хусайндын Кабулдан келиши жөнүндө баян

¹ 875/13 1470

Эмир Хусайн Балхты калыбына келтириш үчүн Тимурду өзү менен кошо алып, курулуш материалдарын жана шаймандарды ирээтке келтирип калганда капыстан могол аскерлери Ашпаранын чегине кирди деген кабар келди. Эмир Хусайн авангардга² Тимур менен эмир Мусаны коюп (дароо) жолго чыкты. Моголдор Ташкентте кыштамакка кетип, эмир Хусайн кышты Кеште өткөрүп, эмирлер болсо Мукаркарга³ жайгашышты. Могол эмирлери Камар ад-дин, Кебек-тимур жана Ашир-Огулдар Хажи-бекке кол салышып жана кол баштап, өз ара макулдашып кайра тартышты. Камар ад-Дин менен Кебек-Тимур качып, Хажи-бек болсо Шир-огулду кармап (аны) өлтүрдү. Моголдор бири-бири менен кармашып калышты. Бул убакта Бадахшандын шахтары Кундуз вилайетин талап алышты. Тимур менен эмир Муса: « Могол аскерлери козголоң чыгарышты, биз (алардын) артынан барып туткундарды жана кулдарды алсак акылга сыярлык иш (болот)» деп сунуш киргизишти. Эмир Хусайн (буга) макул болгон жок.

// (98^{a-b}) Тимурдун Моголистанга жортуулу⁴

Тимур Зинда Чашмадагы иштерин бүтүргөн соң, аскерин жайып Моголистанга багыт алып, аларды өзгөн жана Фергана аркылуу алып жөнөдү. Анда кимге бакыт буйруса баш ийишип, алардын арасында мурдатан Тимур менен дос болуп, босогону өбүүгө арзыган Кебек-Тимур , (ал ага) жол көрсөткүч болду. Жеңишчил аскер моголдордун жарымын талкалашты. Тимур Кебек — Тимурга бүткүл Моголистанды берип, Кара-Хожага чейин анын жардыгына киргизип, аман-эсен кайра кайтып, Самаркандга токтоду.

Кебек — Тимур баш ийүү жолунан тайды деген күтүүсүз кабар келди. Тимурдун каары кайнап, ал Бахрам Жалаир менен Аббас — бахадурга эр жүрөк кол алып моголдорго каршы аттанууга буйрук берди. Буйрук боюнча чыгышкан эмирлер жоого жакындашты. Бул убакта Бахрам Жалаир уруусунун жарымы Бахрамдын мурдатан душманы болгон Тизакчи жүздүк менен тил табышып аны кармамак болушту. Бахрам (муну) билип эмирлер менен кеңешти; (алар) бул ишти жашырып кою оң деп табышып, мезгили келгенче кутумчуларды өз жайына коюну туура көрүштү. Алар ишти дал ушундай жасашып, алардын кыраакылыгын кетирип⁵, катарын бузушту. Кайсыдыр бир чоң өзөн (аскерлерди) бөлүп, өткөөлгө мүмкүндүк бербеди. Хитай — бахадур менен Шейх — Али — бахадур экөө бири-бири менен атаандашып сууга кирип, андан өтүшүп Кебек — Тимурдун кошуунуна кол салып, аларды талкалагандан кийин, өз аскерлерине кошулушту. Алар мындагы болгон коркунучтуу окуяларды бири-бирине узак убакытка чейин баяндап отурушту.

Бир сөз менен айтканда эмирлер Кебек-Тимур менен жарашып кайра тартып, алар козголоңчу — жалаирлерди жазага тартып Тимурга келишти. Тимурдун каары кайнап, аябагандай ичи тарыгандыктан жана өзгөчө ышкысы келгендигине байланыштуу өзү баштап казатка аттанды. Кебек — Тимур жеңишчил аскердин жортуулу тууралуу утуп чөлдүн түпкүрүнө качты. Жеңишчил аскер бул аймактарга кыргын салып кайра кайтышты. Ошондон бери ал тарап тынчтык орноду.

² А: мангалай.

³ С (93^{a-b}) : Муку к. ра.

⁴ 773/ 1371 -72-ж.

⁵ « бакыбат болушту»

// (104^{a-б}) 777 (1375-76) —ж. окуялар Тимурдун Моголистанга жасаган жортуулу тууралуу баян

Тимур Коён жылынын⁶ шабан (айдын) башталшында Моголистан багытына аскерин баштап Кат(а)ван⁷ жергесине өргүдү. Бул күндөрү кар менен жамгыр ушунчалык жаап, суук жандан өтүп, кан тамырда тоңуп көптөгөн адамдар жана мал өлдү. Тимур (кишилерге) боору ооруп кайра келди. Эки ай өткөн соң 1—шаввалда (1376 —ж, 23-февраль) ал аскерин жыйнап, кол алдына эмирзада Жахангирди коюп, анын амирине эмир Мухаммад — Байан менен эмир Адил-шахты баш ийдирип, жортуулга жиберди.

(Качан алар Чарун жергесинде⁸ (болушканда) РКамар ад-Дин Көк-Төбөгө⁹ аскерин топтоп, Хажи-бекти күтүп, Тимурдун жүрүшү тууралуу кабары жок деген маалымат келди. Кол алды шашылыш жолго чыкты. Камар ад-Дин билди // (105^{a-б}) (муну) . Анын каршылашууга дарамети болбогондуктан, Барка-йи Гурийан аталган оор өткөөлдүү жер аркылуу жөнөдү. Мындан үч өзөн агып, ал анын экисинен өтүп, үчүнчүсүнө келгенде токтоп, жолду бууду. Кол алды (Тимур) болсо артынан жете келди. Түн бакырда Камар ад-Дин күчүнө сыймыктанып, качан ак таң атаканда жеңишчил аскердин көптүгүн көрүп, үрөйү учканынан коркуу аны жеңип, качканга мажбур болду. Кол алдынын эр жүрөк жоокерлери артынан кууп, алардын колунун көбүн кырып салышты. Күн көтөрүлгөндө Тимур келди. Анткен менен бул өзөндөрдө эмир Да*уд менен эмир Хусайндар өлүшүп, аскерлер түгөлү менен кырсыкка кайгырышты. Камар ад-Динден бир урууну бөлүп, аларды колго түшкөн мүлк жана олжо менен бирге Самаркандга жөнөтүштү.

Тимур Камар ад-Диндин түбүнө жетүүнү чечип кайрадан эмирзада Жахангирди кол алдына коюп Байтакка багыт алып, Үч-Барманды¹⁰ талап алды. Тоодо баш пааналаган Камар ад-Дин (Тимурдун) аскердин кубатын көрүп качты. Эмирзада Жахангир эмир Шаме ад-Диндин кызы Дилшад — аганы туткундап (бул жөнүндө Тимурга) чабарман жиберип, кабарлады. Тимур бул кабарды 50 күндөн кийин угуп ошол замат көчүп, эмирзада Жахангирди Кара-Каймандын жогору жагынан кууп жетти. Бакыт даарыган эмирзаданын (ага) колуна эмне түшсө, Дилшад — айымды менен кошо тартуу кылды. Тимур Ат-Башы аркылуу өтүп, Арпа-Йазы жерине токтоду.

// (107^{a-б}) 778 (1376—77)- ж. окуялар Тимурдун Хорезмге жасаган үчүнчү жоортуулу туурасында баян

. . . жана дагы эмир Сары-Буганы, эмир Адил-шах — ахтачини, Хитай — бахадур жана Ильчи- Буганы 30 миң киши менен Камар ад-Динге каршы жиберди.

// (107^{b-б}) Кароолдогу козголоңчулар кармашты туура көрбөй качышып Адил-шах менен Сары-Бутага келишти. Алар дагы качып Урус-хандын сарайына бекиништи. Бирок мындан колдоо ала албай Моголистанга барып эмир Камар ад-Динге кошулушуп, аны козголоң жолуна түртүштү. Тимур Самаркандга келип, эмир Ак-Буганы жана бухардык мыктыларды сыйлап, ал эми эмирзада Омар-шейх — бахадурду өзгөнгө жиберди.

⁶ 1775 -декабры—1776 —ж. январы.

⁷ А жана В: فتوان.

⁸ А жана С: Жар. ван.

⁹ С: Кук.б.н.д.

¹⁰ С : Кум.б.р.ман.

// (108^{б-б}) 779 (1377-78)-ж. окуялар. Камар ад-Диндин кол салышы жана Тимурдун Моголистанга жортуулу

Буга чейин өзгөн вилайетине кеткен эмирзада Омар-шейх Андуганга тегерете коргон¹¹ салдырып, вилайетти гүлдөтүп жиберди. Ага моголдук уруулардан¹² болгон миң (УРУУ) кадак келди. Капыстан Камар ад-Диндин келгендиги тууралуу кабар тарады. Эмирзада Омар-шейх колунда бар аскерлер менен ага каршы чыгып Карас өзөнүндөгү өткөөлгө чейин жетти. Каршылашкан тараптардын катары тизиле электе миң кадак Камар ад-Динге кошулуп, эмирзада каршылык көрсөтө албастан, Гурийан тоосуна жашынып, болгон кырдаалды Тимурга билдирди.

Тимур аскерди чогултууга буйрук берип, эки күндөн кийин өзү баштап жолго чыгып, кимде-ким калса жазалай тургандыгын жарыялады. (Бул убакта) эмир Камар ад-Дин вилайетти тоноп, туткун алып кайра кайтты. Тимур өзгөнгө моголдордун мындан кеткенине эки күн өткөндөн кийин келди. Ал (алардын) артынан кууп, аларга Ат-Башы жана Арпа-Йазыдан жетип, эмирлерге чапкын¹³ жасоого жана алар бул козголоңчу өрөөндүн или менен улусун тоноп, колго түшүрүлгөн туткундарды жана олжолонгон байлыкты бошотууга мүмкүндүк берди.

Бул убакта Камар ад-Дин буктурмада кармап турган 4 миң аскери менен келгенде, (ал эми) ыйык чатыр алдында 400дөн ашпаган атчан бар эле. Тимур рух өбөлгөсү менен кудайдын колдоосунан башка чараны көргөн жок. Бахадурларды кубаттап ал мындай деди: « Жеңиш жана ийгилик аскердин саны менен эмес, кудайдын ырайымы менен жетишилет». Бардыгы (аскерлер) эр жүрөктүк менен (жоого) кол салышып, айта да алгыз, жаза да алгыз¹⁴ салгылаш башталды. Акыр аягында жеңиш жана үстөмдүк Тимурдун жан жолдошу болуп, козголоңчулар талкаланып, тарашты.

Окуяга ылайык : « Эгер сиздин жыйырма туруктуу адамыңыз болсо алар эки жүздү жеңет»¹⁵ деген ойдун мааниси айгинеленди. Мурда чапкынга кеткен эмирлер менен бахадурлар колдон кол салаа боло, толкундаган деңиз сымал келип, качкандардын аркасынан имерип, ошол чексиз талаага өлгөндөрдү дөбөдөй үйүштү. Алар иль менен улусту кайрышып, (моголдор) алган кулдарды тартып алып курендерди¹⁶ Өзгөнгө жибершти. Тимур эмирзада Омар-шейх жана Хитай — бахадурду Кашгарга дайындап, жеңүүчү туулар Моголистанга бет алды.

Аалам башпаанегинин босогосунан качкан эмир Сары-Буга менен Адил-шахтар Камар ад-Динди издешип, (аны менен) Санкиз-Иагачта жолугушту. // (109^{а-б}) Алар жаңы план түзүшүп аскер жыйышты. Тимур аларга кол салып, баарын чилдей таратты. . . Эмирзада Омар-шейх менен Хитай-бахадурлар Кашгарга жөнөштү. Хызр — хожа — оглан жана Худайдад Могол шаарды таштап кетишти. Эмирзада Омар-шейх Худайдад Моголдун энеси Амуре-аканы жана эмирдин гаремдерин тартып алып, (аларды) Самаркандга жиберип, Кашгардын элин болсо Андуганга көчүрдү.

// (110^{а-б}) 780 (1378—79)- ж. окуялар.

¹¹ А: бару.

¹² А: ахшам.

¹³ А: чапкин.

¹⁴ « Ал жөнүндө айтылгандардын (бардыгын) тамгалар жазууга кудурети келбей, калем тили болсо жазылгандарды айтып берүүгө алсыз болду». —маан.

¹⁵ Коран VIII. 66.

¹⁶ А: куранат.

Тимурдун Камар ад-Динге каршы жортуулу тууралуу баян

Тимур Моголистандан келгенден кийин мырза Омар-шейхти Хитай — бахадур жана Ак-Тимур-бахадур ¹⁷ сыяктуу ишенимдүү эмирлер менен кайрадан Самарканддан Моголистанга жиберди. Ата-Кумда алар Камар ад-Дин менен көп жолу баатырдык менен салгылашышты. Акыр аягында Тимурдун кудуреттүү бактысы Камар ад-Динди качууга мажбурлады. Жеңишчил аскер мол олжо алып, Самаркандга келишип Моголистандагы кырдаалды билдиришти. Тимур козголоңчулардын тамырын толук кыркууну чечип, өзү баштап, көптөгөн кол жана бир топ өргүү, өткөөлдөрдөн кийин Ысык-Көлдөгү Камар ад-Диндин илине жетти ***. Болот кылыч жана оор октор менен алар кумурска (дагы) өтө алгыз кууштан өткөөл жасашты ***¹⁸. Эки тарап тең узакка салгылашып, акыр аягында Камар ад-Дин далысын салып, качып чыкты. Тимур анын көп элин көчүрүп¹⁹ кайра сапар алды.

// (142^{a-6}) Тимурдун Моголистанга²⁰ жортуулу тууралуу баян

Тимур Инга-төрө менен салгылашууну максат коюп, суусуз талаа жана чөлдөр аркылуу Моголистанга жөнөдү. Аскер жана малдын басымдуу бөлүгү суунун жоктугунан аябай кыйналып, ным жерге ыраазы болуп, аны дагы кудук казып табышып азап жешти. Капыстан жайдын ысык күнү улам санап өсүп турган жараткандын түбөлүгү жана кудуреттин жарыгынан алар чөп астынан ашып-ташыган кар жана муз табышты. Элдин жаны жай алып, мал сууга канды. Ошондо Айгыр — Балинин²¹ талаасын аң улоо аймагына айлантышып, көптөгөн аң түшүп, ал азык-түлүктүн корун көбөйтүп, аскердин күчүн арттырды. Жеңишчил аскердеги Пир — Али — Таздын (жетектеген) кароол колу душмандын мин атчаны менен кездешип, алардын жарымын кырып, кээсин өздөрү менен кошо алып келишти.

Тимур козголоңчунун абалын сурады Алар (туткундар) : « Инга-төрөнүн сиздер тууралуу кабары кок Урунг-Йар ²² талаасында жайгашкан» деп кабарлашты. Тимур ошол замат Шейх — Али — бахадур менен Ику-Тимурду жөнөтүп, өзү да шашылыш жолго чыкты. Үчүнчү күнү Тимур ханзаада жана эмирлерди топтоп мындай деди: « Мында биз үч күндөн ашык адашып жүргөнүбүзгө байланыштуу, балким кайсыдыр бир²³ селсаяк²⁴ качып душманга кабарлады окшойт: ошондуктан жол бир эле (душмандын) качкан жолду бууш керек». Анын эмир Жалал ад-Дин Хамилди жол көрсөткүч ²⁵ кылып дайындаганына ылайык, ханзаада Омар-шейх — бахадур Шибарту аркылуу жөнөп, Кара-Гучурду өтүп (жоо) жолду тосуу жөнүндө буйрук жарыяланды. Обозу жок жеңил жөнөгөн ханзаада Кийас жергесинде Инга-төрөгө жетип, анын иль менен улусун талкалап, Инга-төрө (өзү болсо) кетти. Буктурмадагы²⁶ жоокерлер аны Кумарчыдан кууп // (142^{a-6}) кайра келишти.

¹⁷ С да үчүнчү эмир — Ак-Буга — бахадур дагы аталат.

¹⁸ Мындан жана мындан кийин тексттеги жылдызчалар кол жазманын саптарына туура келет. Кээде жылдызчалар тексттеги бош саптарды көрсөтөт.

¹⁹ Түркиястан

²⁰ 791/ 1388 - 89-ж.

²¹ А жана В үпгундай, бирок С — Айгирйали (Айгырдын жалы) деп берген. Кыязы, мындай жазылыш туура окшойт. — Кар: Зр, —Б.470; Бартольд. В. В. Очерк истории Семиречья. — Б.82.

²² С: Узбакийан.

²³ А: качарчи.

²⁴ А: качакчи.

²⁵ А: иарак.

²⁶ А: бакаулан.

Эмирзада Омар-шейх Тимурга Актад²⁷ жергесинде салтанат жана жеңиш менен кошулду. Жоону издегени кеткен Шейх-Али — бахадур менен Ику-Тимурдан акыркы убакка чейин кабар болбогондуктан Тимур коркууну билбеген эмирзада Омар-шейхти издөө үчүн жиберип, алар болсо (Шейх-Али менен Ику-Тимур) башка жол менен келишти. Ханзада (дагы) Ала-Көлгө чейин жетти. Салт боюнча ал 50-60 атчан менен аскерден бир фарсанга узады. Капыстан 300 могол атчандары кезикти. Ханзаданын туулгандан калыптанган кайраты ага качып уятка калууга жол бербей, туруктуулуктун бутуна туруп кудай деп ал (аларга) каршы чыкты.

Моголдор аларды бекер олжо көрүп аңчылардай курчашты. Ханзада жараланган арстан сымал (аларга) кол салып, алар моголдук согуш адатынча улам айлана башташты. Кармаш ушунчалык курчуп, айланган асман алардын ишине айран тан калды. Алар бири-бирине дээрлик 200 жолу кол салышып, моголдор күчтөн тайып, качышты. Ханзада (аларды) жарым фарсанг кууп, көпчүлүгүн кырып салды. (Кармашта) ханзаданын жакындарынын бири Пир — Хажи Арлат шейит учту. Ал Пир — хажи үчүн өч алып (өзүнүн) каарынын чокусуна чыгып, кайрымсыз кылыч менен бир тобун (моголдордун) суналтты.

(Андан соң) ал мал жана адамдарды²⁸ туткундап Кара — Хажадан Тимурга кошулду. Тимур бул өлкөлөргө жаңы жортуул жасоо тууралуу буйрук берип, жаңы планды иштеп чыкты. Ал эмир Жахан-шах — бахадур жана Үч-Кара — бахадурду 30 миң атчан менен жоону издетиш үчүн Арпишке жөнөттү. Алар Арпишке²⁹ келишип вилайетти тоношуп көптөгөн, эсепсиз жана чексиз мүлк алышып, иль жана улусту көчүшүрүшүп, эмир Ла*ла жана Тимур — Буганын коштоосунда Самаркандга жөнөтүштү. Тимур Иль — Курага³⁰ жеткенде Ордум — Сарайда курултай чакыруусун туура тапты. (Качан) бардык могол жолдорун жазып бүткөрүлгөндө аскерлерге белгиленген мөөнөттө³¹ Юлдузда чогулсун деген буйрук чыкты. Адегенде (Тимур) Бурхан — огланды жол көрсөткүч кылып, эмирзада Омар-шейхти Кара-Хожага жөнөттү. Андан соң, Саткурду жол көрсөткүчтүккө алып, Шейх — Али — бахадуржана эмир Жахан-шах — бахадурду Кара-Олот³² менен Кара — Туглук³³ жолу аркылуу жиберди. Худайдад-и Хусайни менен Мубашширге (Тимур) Урачку аркылуу жолду белгиледи. Алар булгам — викалелер³⁴ менен салгылашып, олжо түшүрүшүп, чогулчу жерге³⁵ бет алышты.

Тимур Калан- и Тавачийди жол көрсөткүчтүккө алып борбордук аскер³⁶ менен Сычкан-Дабан³⁷ аркылуу жөнөп бул(а)гачи³⁸ илин чаап алды. Бул аймакта жер иштетүү үчүн (Тимур) Йадгар Андхуди, Сулайман — шахты, Гийас ад-Дин — тарханды, Шаме ад — Дин Аббасты жана Той-Буга³⁹ эмирлерди кайра кайтканда жеткиликтүү азык түлүк⁴⁰, аскери болсун деп жеткиликтүү жоокерлерди

²⁷ А: Акйад.

²⁸ « кепшеген жана сүйлөгөн мүлк», — маан.

²⁹ В: Азпиш.

³⁰ С: Кучур.

³¹ А: булжар.

³² С: Караут.

³³ Кара — Тиглик

³⁴ С: Илгай (бул(а)гачи болуш керек.

³⁵ А: булжар.

³⁶ А: кул.

³⁷ В: Сижкан бабан.

³⁸ С: ил.гачи.

³⁹ А: Ниур.ка.

⁴⁰ А: азык.

калтырды. Эмирлер таруу⁴¹ жана жүгөрү⁴² эгишти. Тимур // (143^a~) Учанды өтүп токой таштуу жерде жашаган могол урууларын⁴³ чаап, алардын иль, улусун таратты.

Бул(а)гачи сабужилерди⁴⁴ издөө үчүн мурда кеткен авангарддагы эмирлер капыстан Хызр — хожа — огланга кабылышты. Эки күн бою алар ок атып күзөтүшүп, акыры тынч тарап кетишти. Авангарддагы эмирлер Улук Ордо тарапка жөнөштү. Тимур (качан) Ик-Тау жерине жеткенде Хызр — хожа — огландан качкан Шах-Мелик — тархан⁴⁵ келди. Тимур Хызр — хожага каршы аттанды. Дыйканчылык үчүн калтырылган эмирлер иштерин бүткөрүшүп, Улук Ордого Кунгес⁴⁶ жергесинде кошулушту. Тимур оорукту таштап жеңил чыгып Кара-Булак туругунда күзөтчүлөр душмандын колун көрүштү. Хызр-хожанын аскери түнүндө качкандыгына байланыштуу алдыңкы колдун эмирлери олжо артынан түшүп, Тимур болсо Нарынды⁴⁷ кечип Хызр-хожаны Кара — Таш жана Кийа — Кулан — Кутал⁴⁸ аркылуу кууп⁴⁹ олжо тартып алды. Жалиш⁵⁰ жергесинде ал (тартып алынган) мүлктү аскер арасында тең бөлүп, Юлдузга кайтып келди. Тимур Юлдуздан эмирзада Омар-шейх — бахадурду утурлай чабарман жөнөттү. Шахзада (Омар-шейх) бул аймактагы⁵¹ душандар менен согушуп мол олжо алып Үч-Фарман аркылуу Кашгарга келди. Мындан (кетип) ал Андуганда токтоду.

Тимур Юлдузда улуу той өткөрдү. Убакытты ырахат жана жыргалчылыкта өткөрүп ал эмирлерге белек жана ыраазычылык көрсөтүп кайтуунун желегин желбиретип эмирлердин жана жоокерлердин жүрөгүн жибитти. 15 — ша*банда (1389 -ж. 9-августу) ал обоз⁵² башына эмир Жахан — шахты I оюп Самаркандга кетти. Ыйык рамазан айынын 7синде (30 август) Тимур (өзүнүн) борбор шаарда токтоп аскерин таратты. Эки жыл бою бир дагы жортуул болгон жок.

// (195^{a-6}) Ушул жылдагы⁵³ башка окуялар жөнүндө баян

// (196⁶⁻⁶) Жана дагы моголдордун өкүмдары эмир Хызр — хожа — оглан көз жумду; ал Тимурдун боорукери болгон. Анын балдары атасынын ордун⁵⁴ талашып, бирин — бири талкалап, бул вилайет бүлгүнгө учурады. Эмирзада Искандар Моголистанга барып жеңиш жана үстөмдүк менен кайтты ***. Алардын жүрөгүн түшүрүп кайра жеңүүчү жана триумфатор болуп келди ***. Ошол окуялардын сөз күзгүсүндө сүрөттөлүшү аябагандай кызыктуу болгондуктан, Тимур качан Иранга жортуулга чыкканда эмирзада Мухаммад-султанды Самаркандды башкарууга, эмир Хажи Сайф ад-Динди болсо ага караштуу диванды бийлөөгө, эмирзада Искандарды, анын жаштыгына карабастан Андуганга (башкарууга) Моголистан чегине чейин калтырып, эмир бул аймакта болгон Худайдад-и Хусайни, Кызылгач уулу Берды-бекти жана Аббастын уулу эмир Шаме

⁴¹ А: арзан.

⁴² А: зуррат.

⁴³ А: аквам.

⁴⁴ Кыязы, бул(а)гачи — салучи (ред).

⁴⁵ С тизмесинде бу суйлом түшүп калган.

⁴⁶ С: Кам.к.ш.

⁴⁷ А: Бар.ин; С— Назуин.

⁴⁸ Киа кулан кутал.

⁴⁹ А: илкамиши.

⁵⁰ А жана В тизмелеринде бул жердин аталышы жазылган эмес.

⁵¹ А: навахи.

⁵² А: угрук.

⁵³ 802/ 1399-1400-ж.

⁵⁴ А: мансаб.

ад-Диндерди бардык иш боюнча эмирзада Мухаммад — султан менен кеңешип, мамлекетке пайда келчүлөрдү аткарууга буйрук берди.

Хызр-хожа — оглан өлүп, Моголистан болсо анын балдары Шам-и Жахан, Мухаммад — оглан жана Худайдад Могол ортосундагы жаңжалдан бир канча (каршылашкан) салаага⁵⁵ бөлүнүп, муну эмирзада Искандар кылбы келди деп түшүнүп бул жакка жөнөп, отурукташкан жерлерден өтүп Үч-Бармак аймагына жетти. Мындагы улустун жарымы моюн сунуп, бир бөлүгү качып, Аксуга кетишти. Бул Аксу мындагы чекаранын кыямат кезеңдеги баш калканчы. Эмирзада Искандар Жабдылган аскер менен чептин жака белине келди. Чептин башчылары анын бекемдигине ушунчалык манчыркап ишенишип, андан көрө Сатурндун желесинен кемчилик тапканды жеңил көрүшүп, абалы ордоп кете тургандыгын оюна алышкан эмес. Текебердик желегин желбиретишип, алар баатырларын кармаш жана согушка камдашты. Качан эмирзада Искандар чепти алыш үчүн керектүү камылга көрүп: мунарага чабуул койчу курулушту бүткөрүп, чеп алдын, чабуул шатыларын жасап, аңды толтурган соң алар 12 күн салгылашты. (Акыркы) чептин коргоочулары алдан тайып жансога сурашты. Эмирзада Искандар айкөлдүк кылып аскерге согушту токтотууга буйрук берди. Жеңишчил аскер чептин четине чыга берээр замат жоо согуш отун кайра тутантты. Бакыт жолдогон эмирзаданын каары кайнап кошуунду кайра каптатты. Алар чепти күч менен алып эркектерди кырып, аялдар менен балдарды туткунга алып, дубалды жер менен түзөштү.

// (196⁶⁻⁶) Мындан алар эмир Худайдад могол турган Байга жөнөштү. Ал болсо Аксу камалып атканда Байды калтырып тоо таянды. Эмирзада Искандар айды басып алып эмир Хызр-шахтын аялы Хажи-Мүлк-аганы, кызы Алин — ага жана башкаларды тартып алып, туткундады. Жеңишчил аскер Кусан менен Тарим⁵⁶ аймагына чабуул коюп (өздөрү менен) көптөгөн элди⁵⁷ алып келишти. Эмирзада Искандар Моголистандын четки кыйырына жетем дегенине эмир Худайдад, Шаме ад-Дин⁵⁸, Берды-бек, Дад — Малик Барлас жана Сиддик — Табандар макул көрбөй (ага) мындай дешти: «Анын улуу урматтуулугу Тимур бизге Чу өрөөнүндө⁵⁹ кыштагыла деп буйруган, эгер, куда анын бетин салбасын, кандайдыр — бир кырсык болсо, анда биз жооп беребиз».

Алар тизгиндерин тартышып (ошондуктан) эмирзада Искандар Хотанга жөнөдү. Хотандыктар Аксулуктардын башына түшкөн оор жазаны эстешип, арам ойду калтырып моюн сунушту. Эмирзада Искандар алардын байкуштугуна боору ооруп кечирим жасады. Бир канча күн алар кубанычта жана Хотандык сулуулар, тангачтык⁶⁰ сүйкүмдүүлөр менен Халлаж жана Нушади болушту. Бул аймактагы чеп жана сепилдерди тагдыр тизе бүкчү кубаты менен жана бакыт баш ийчү көрсөтмө менен талкалап жок кылышты. (Искандар) аларга баш ийүүнүн камытын салып Каранку — Такка⁶¹ кетип, кайра кайтып келди.

Тимурга тартуу катары (Искандар) Шейх — Йасаулдун коштоосунда бир канча ондогон пери жүздүү алмалыктык жана пиш балыктын жагымдуу кыздарын жөнөттү; ал (Шейх — Йасаул) Шам өлкөсүнө Улук ордого келди. Ал (Искандар) дагы эмирзада Мухаммад — Султан жана Самарканддык эмирлер үчүн сейрек

⁵⁵ А: жунд.

⁵⁶ А тизмеде бул сүйлөм жок.

⁵⁷ С тизмеге «чон олжо жана сансыз туткун»

⁵⁸ С: Шаме.

⁵⁹ А: Ху.

⁶⁰ А жана С: Т.гаж.

⁶¹ С: Каран.к'у.

жана баалуу белектерди жөнөттү. Бирок эмирзада Искандар жана андан мурда орун-очок алган эмирлер ортосунда пикир келишпей, андан да, Мухаммад — Султанга анын тайманбас жортуулу жакпай, акыры иш алар эмирзада Искандарды козголоң чыгарды деп жалаа жапканга чейин барды. Эмирзада Мухаммад — Султан (өз кишилерин) Андуганга жөнөтүп, алар Искандарды кармашты. Бул иштин соңун түшүндүрүү, эгер Алла раким берсе келээрки жылга (окуяларды баяндоо бабында) өтөт.

// (287^{a-6}) Улуу урматтуу Хакандын⁶² Моголистанга жортуулу жана эмир Худайдаддын өлтүрүлүшү⁶³ тууралуу баян

Шахрух Моголистанга казатка аттанууну бекем чечип, ордо шаар Самарканддан Ширазга аттанды. Авангардга Рустам мырзаны коюп, Сейид-Али — Тархан, Шах — Мелик жана Нуширван эмирлерди Шахрухийага⁶⁴ жөнөттү. Мырза Мирак-Ахмед анын бир тууганы Байкара мырзаны, Султан — шах Барлан жана хасан — Суфи эмирлерди Хожентке дайындады. Качан Шахрух ыйык турукту Ур-Төбө жайлоосуна орноткондо авангарддагы эмирлерден удайда эмир: «Эгер эмир Шейх Нур ад-Дин бизге келсе, анда биз жалпы жыргалчылыка керектүүнүн бардыгын аткарабыз» деген ийменчиликтүү билдирүүсү келди. Шахрух Шейх нур ад-Динди жөнөттү. Бул убакта жараткандын сүрөт көргөзмөсүнөн бир дагы ой күзгүсүндө болбогон ушундай бир элес чыкты.

Бул иштин аки – гүкүсү мындай: Худайдад эмир Моголистандан жардам саап, ой тактасында болсо мындагы өкүмдар Мухаммад — хандан көмөк алгандыгын чиймелеп салды. Мухаммад-хан Худайдад эмирдин көшөргөн өтүнүчүнө жооп кылып (ага) жардамга өз иниси Шам-и Жаханды же Шах — Жаханды⁶⁵ жиберди жана ал Ташкентти чет жакасына келди. Худайдад эмир (аны) кубаныч менен тосуп алып, кызмат шартын аткарып, // (287⁶⁻⁶) бирок ал «балким сизге болгон кыстыкты сүйгүлө»⁶⁶ дегенди түшүнгөн жок. Шам-и Жахан жакындары менен Худайдаддын ишин кеңешип буларды айтты: «Тимурдун ага көрсөткөн мээримдигине карабастан, ал кандай анын балдарына карата ишенимди сактаган» ***. Сен (өзүң) ага карата минтип ишеним сактабагандан кийин, андан ишенимдүүлүктү талап кылба. (өзүңө) Симургду жана философия ташын иштеп бекер убара болбо ***. Качан алар мындай бүтүмгө келишкенде ал аны (Худайдадды) өлтүрүрүп, ташын эмир Шах — Маликке жөнөтүштү.

Өзгөн ээлигинин Омар-Шейхтин уулу мырза Мирак-Ахмадга ыйгарылышы тууралуу баян⁶⁷

Анын улуулугунун кашында дайыма болуп, такталган жолдо өзүнүн жанын кыйууга даяр болгон Омар — Шейх мырзанын уулу Мирак-Ахмад мырзаны сыйлоо туурасында бийик ой⁶⁸ пайда болуп, ага өзгөн ээлиги Суюргалга берилди. Ал (дагы) анын иниси Байкар мырзага жана эмир Мусакага бул вилайетке жөнөп,

⁶² Мындан ары Шахрухтун бардык титул, эпитеттери жазылбайт.

⁶³ 812/ 1409-10-ж.

⁶⁴ Монголдор талкалап Тимур кайра тургузган мурдагы Бенакет (Финакет. Шаар Сырдарыянын он жээги, Ангрен куймасынан 15 км жогору жайгашкан. Маанилуу стратегиялык орун. Азыр жок. (Кар: Бартольд. В. В. Түркестан. — Б. 226).

⁶⁵ А: «Шах-Жахан менен бирге».

⁶⁶ Коран //.- 213.

⁶⁷ 812/ 1409- 10 —ж.

⁶⁸ Б.а. Шахрух.

андагы маанилүү иштерди бүткүзүп, букараларга сый көргөзүп ыйык ордого келишине буйрук берди.

// (298^{б-б}) Эмир Шей- Нур ад-Диндин экинчи жолу козголоң чыгаргандыгы жөнүндө баян⁶⁹

Эмир Шейх Нур ад-Дин Хызр — хожанын уулу Моголистан өкүмдары Мухаммад — ханга мындагы эмир Шах — Маликтин элчилерин карматыш үчүн кетти. Хан 15 миң адамды дайындап алар анын бир тууганы Шам -и Жахан менен Мавераннахрга бирге жөнөшүп талап кылды. Эмир Шах-Мелик (бул тууралуу) иш кыябы туралуу бийик така билдирди. Мырза Улугбек Самаркандга калып, эмир Шах — Малик болсо душман менен согушмак үчүн жолго чыкты. Моголдор эмир Абд ал — Халиктин адамдарынын ээлигиндеги Сайрам чебин камоо менен алек болушту. Качан алар эмир Шах-Маликтин аттангандыгын уккандан кийин алар ага каршы жөнөштү. Эмир Шах-Малик алардын оюн угуп, мындай план таап, ал тагдыр чечимине туура келди. Анын чоо-жайы мындай: Ал татыктуу нөөкөрү Шаистимге обозу жок жеңил 2 миң каарман жоокер менен барып Йанги вилайетине кирип, анын элин талкалоодо болгон. Шаистим күнү-түнү ыкчам жүрүп, ушунчалык шашкан экен, жоо бейкапар төшөгүндө уйкуда жаткан жеринен басып; ал баарын талкалап, үйлөрдү түп көтөрүп көптөгөн олжо, 6 миң ат алып, эмир Шах — Маликти алып келди. Муну уккан моголдор тарап (ар кимиси) ар тарапка качышты. Эмир Шах — малик Шахрухка моголдордон кайра келиш шартын айтты. . .

// (310^{а-б}) Ушул жылдагы Мавераннахрдын иштери тууралуу баян⁷⁰

Мурда айтылгандай, Мазекдаранга кыштоо сапарында Мавераннахрдын аскерлери бу аймакка көз салсын деген жардык чыкты. (Ошондуктан) Улугбек мырза Ахмад — шах мырзага (келсин деген) чабарман жиберип, талап кылды. Амира — Ахмад мырза коркуп (келүүдөн) баш тартып муну айтты. « Мен Улугбек мырзанын жоругунан корком ошондуктан бара албайм, бирок мен анын кулу жана жакшылык тилөөчүсүмүн». Улугбек мырза өз адамы эмир Байазид — Парваначини Андуганга жиберип муну айт деп буйруду: « Анын сөзү — менин сөзүм, мен кандай келишим, кандай сүйлөшүү жана ал кайсыл жерде бекитилбесин ага туруктуу болом». Эмир Байазид ага (Амирак — Ахмадга) келип канчалык аракет кылбасын эч нерсеге жетише албай, бирок (Амирак) өз баласын кызматка жөнөтүүгө убада берди. Убада мөөнөтү бүткөн менен баласы (дагы) келген жок. (Ошондо) Улугбек Гурган мырза Андуганга кетип, Амирак — Ахмад болсо аймактагы чептерди коргоого даярдаш үчүн тоого кетти. Улугбек мырза анын (Амирак — Ахмаддын) чептеринин эң чоңу Ахси⁷¹ чебин алды. Анын түрү мындай, андагы дубал тиштеринен асман гүлдөрүн⁷² үзсө, мунараларынан периштелердин ыр кайрыктары тыңшаса болот. Чеп коргоочулары анын бекемдигине ишенишип, согуш обонун кайрышты. Жеңишчил аскер чептин айланасын (ызгыган) аары уюгу сымал жана (оргутан) чопкут булагына айлантышып аны асышты. Жоокерлердин колуна мол олжо түштү. Улугбек мырза кол алдындагыларды коопсуздук жана бейпилдик коругуна калтырып, чеп

⁶⁹ 814/ 1411 — 12 —ж.

⁷⁰ Б.а. 817/ 1414-15-ж.

⁷¹ А: Х.си.

⁷² Сөз оюну: сумбула, демек, « гүл» , « Дева жылдыздар тобун түшүндүрөт.

башына⁷³. Пампда — бакаулду дайындап (өзү) Андуганга кетти. Амирак — Ахмад мырза алыскы жана өтүүгө татаал тоолорго кеткендиктен, Улутбек мырза Андуганды башкарууга эмир Мусак менен Мухаммад — Табанды калтырып (андан соң) жеңишчил коштоо менен Самаркандга кайтып келди.

Ахмад мырза Улутбектин кеткендигин угуп, аскери менен Андутанга бет алганда ага Моголистандан жардам келди. Эмир Мусака, Мухаммад Табан жана Али Каучиндер (аны менен) кармашууну көздөшүп, Оштун чет жакасына келишти. // (310^{б-б}) Бирок алардын козголоңчулар тууралуу кабары жоктугуна байланыштуу (мында) коопсуздук сактабай жайгашышты. Амирак — Ахмад мырза болсо алардын абалы боюнча кабардар эле. Ал күтүүсүз келип эмир Мусаканы Мухаммад Табанды, Али Каучин жана башка бахадурларды өлтүрдү. Эмир Сулайман — шахтын уулу эмир Рустам душмандан качып Андуганга бет алды. Ахмад мырза Андуганга жеткенче катуу кармашты. Эмир Рустам жана башка эмирлер Андутанды коргошуп, моголдор болсо олжо алышып Моголистанга кайтып келишти.

// (317^{б-б}) Мырза Омар-шейхтин уулу Амирак-Ахмад мырзага кайрымдуу кабардын жөнөтүлүшү⁷⁴

Качан Ахмад—Мирак мырза Андугандын айланасынан эмир Мусаканы, Мухаммад — Табанды жана Аки Каучинди талкалагандан кийин, (жогоруда) буга чейин эскертилгендей Улутбек мырзадан коркуп Кашгарга, андын Моголистандагы Мухаммад — ханга кетмек үчүн багыт алды. . .

// (319^{а-б}) Улуу урматтуу хакандын Фарска экинчи ирет жортуулу тууралуу баян⁷⁵

// (319^{б-б}) Самарканддан Улугбек мырзанын нөкөрү келип, Мөгөлистандын өкүмдары Мухаммад — хан жараткандын чакырыгына « угамын» деп жоп бергендикте, анын ордуна Хызр — хожа — гландын небереси, Шам —и Жахандын уулу Накш — Жаханды отургузушту деген кабар жеткирди. . .

// (323^{а-б}) Мавераннахр ээлигиндеги окуялар тууралуу баян⁷⁶

. . . Мурда айтылгандай, качан Мирак-Ахмад мырза козголоң маалында Кашгарда болуп (андан) Хорасанга бет алганда ал Кашгарга орун басары кылып эмир Шейх — Али Тагайды калтырды. Эмир Шейх — Али улуу рухтан Улугбек мырза анын уулунун күнөөсүн кечирип уулун Самаркандга жиберип, кимдир бирөөнү Кашгарга жиберип, ал (ошол адамга) ээлигин берип Самаркандга кайтып келишин суранды. Улутбек мырза Сиддик менен Али Такритти жиберди. Тагай Кашгарды берип Самаркандга кайтып келди. Ханзада аны сыйга бөлөдү. Качан Шахрух Фарс ээлигинен Хорасанга келген убакта Шам —и Жахандын уулу жөнөткөн Моголистандын элчилери // (323^{б-б}) бул вилайеттен сеирек кездешчү жана ажайып белектерди тартуулашты.

// (330^{б-б}) Ушул жылкы Мавераннахр вилайетиндеги окуялар тууралуу баян⁷⁷

⁷³ А: кутвал.

⁷⁴ 818/ 1415- 16-ж.

⁷⁵ 818/ 1415- 16-ж.

⁷⁶ 819/ 1416- 17-ж.

⁷⁷ Б.а. 821/ 1418-ж.

10 — сафарда (1418 —ж. 19-марты) могол ханынын өлгөндүгү туурасында кабар келди. 1 раббиде (айда) (8-апрелден, 7-май аралыгы) Кашгардан нөкөр Сиддик — бахадур келип Увайте — оглан, Жетенин ханы Накш — Жаханды өлтүрүп, моголдор арасында козголоң башталды деп билдирди ***. Улугбек мырза ишенимдүү адамын могол эмирлериндеги кырдаалды териштирмек үчүн жиберип, ал эми Самарканд цитаделинде камоодо кармаган могол тобуна эркиндик берди. . .

// (331^{a-6}) Мырза Мухаммад-Жуки-бахадурдун Моголистан өкүмдарынын кызы Мухр-Нигар-агага үйлөнүшү тууралуу баян⁷⁸

Бул убакта качан Хызр-хожа —огландын уулу Моголистан өкүмдары Шам —и Жахан // (332^{a-6}) жараткандын чакырыгын кабыл алганда, анын иниси Мухаммад-хан улус султандыгына отуруп, Шахрухка баш ийгендигин билдирип чабарман жиберди. Шахрух (бул) элчилер менен бирге эмир Хасанканы жиберди. Анткени ал элчиликте керектүү болгон кылдат мамилени билген, Тимурдун убагында Моголистанга бир канча жолу барган. Ал мырза Мухаммад — Жуки — бахадур үчүн хан тукуму жана султан үй-бүлөсүнөн чыккан асыл (кызга) куда түштү. Мухаммад — хан аябагандай сүйүнүп достук белгисин туугандык байланыш менен бекемдеп, Моголистандан хан тукумунун нуру, султан үйүнүн жарыгы жана булагы болгон, асыл жана акылгөй кыздар арасынан, айырмаланган Хызр — хожанын небереси, Шам —и Жахандын кызы Мухр —Нигар — аганы болгон шаан-шөкөт жана мамлекеттин тиректеринин коштоосунда жолго салды. Рамазандын 25де аруулуктун паланкини борбор калаа Гератка келди. . .

// (332⁶⁻⁶) Ушул жылдагы Мавераннахр ээлигинин абалы

Абу-л-Лейс Андуганга келип Шир — Бахрамдын уулу Жетеден качып Кашгарга келгендигин жана артына бөлөктөрү (моголдор) келээрин билдирди. . . Ражаб айынын соңунда (1419-ж. август) кашгарга Худайдад өкүмдарга каршы чыгып, моголдор арасында козголоң жаралды деген кабар жетти. . . Ша*бандын башталышында (августун аягы) Улугбек мырза Токмокко кол салууну чечип эмир Искандар Хинду-Буганы Самаркандда калтырып, Дилгуш багынан Кара-Булакка бет алды. Бул жерге моголдордун нөөкөрлөрү келишип (ыйык) бутка ыктоого мүмкүндүк алышты. Кийинки күнү Жетеден нөөкөр Садр — Ислам, Ислам — тавачий менен белекке ат беришти. Улугбек мырза Чинас өткөөлү аркылуу Хожент өзөнүн кечип. . . Ташкенден чыгып Буркакка жакын токтоду. Улутбек мырза кайра кайтууга камынып эмир Арслан — хожа — йи — Тархан эмир Йадгар — Фитан⁷⁹ менен көрүшүп, кетүүгө руксат берип, Махмуд — тархандын башчылыгында аскер башчылар тобун Кашгарга жиберди.

// (333^{a-6}) Кашгарга мурда кеткен эмирлер Куфин кыштагына кайтышып, бул турукта ыйык кошуунга кошулушту. . .

// (337⁶⁻⁶) Самарканд баш калаасындагы айтылуу курулуштар жөнүндө баян

// (338⁶⁻⁶) 2 жумаданын соңунда (1420 —ж. июлунун башталышы) эмир Камар ад-диндин уулу эмир Жахан-шах, Улутбек мырзанын босогосуна баш паанектөө өтүнүчүн алып келип, сыйга арзыды. Ушул эле айда Самаркандга эмир

⁷⁸ 822/ 1419-ж.

⁷⁹ Йадгар Фитан — Улугбек маалындагы Саурандын башчысы. 1420 —ж. июлунда өлгөн.

Худайдаддын уулу, Моголистандагы кудуреттүү жана таасирдүү адам Кул-Мухаммад келип, сыйланды.

Мавераннахрдагы окуялардын аякташы тууралуу баян...

Мырза Улугбек Гурган Моголистанга чабуул коюну бекем чечип 2 жумаданын ортосунда (июнь — июль) көп сандаган аскер менен казатка аттанды. Кара — Булактан ал улуу эмирлер: Эмир Искандар, эмир Хери — маликти жана эмир Байазидди чабуулга жөнөттү. (Ушул) айдын соңунда (июлдун башы) моголдордон Малик — Ислам келип алардын пейили түздүгүнүн далилдерин көрсөттү. Улугбек мырза сак — саламат кайра тартып 1 ражабда (12 — июлда) Самаркандда токтоду.

// (338^{б-б}) Улугбек мырзанын уулу ханзада Абдаллахтын төрөлүшү жана калган окуялар тууралуу баян

// (339^{а-б}) 9 — ражабда (20-июль) обозу жок жеңил кеткен эмирлерден чабарман келип, могол аксакалдары⁸⁰ баш ийип, жеңишчил аскерге кошулду деп кабарлашты. (Ушул) айдын 16да (27-июль) аскер башчылар Самаркандга келишти. (Моголдордун) аксакалдары болгон Шир -Мухаммад —оглан, сарык-оглан жана Садр — Исламдар колду өбүү бактысына арзышты. Аларды даражасына ылайык жайгаштырышты. Улугбек мырза алардын бардыгына улуу той өткөрүп, мыкты чапан жаап, көптөгөн белек берди. Ушул убакта могол эмирлери Камар ад-Диндин (бир) баласын өлтүрүп, бөлөк уулу качып үмүт жүзүн аалам баш паанегине бурду деген кабар түштү. 3 — ша*банда (13-августа) ал Самаркандга келип, анын ишине өкүмдардын көңүлү бурулду. 1 — рамазанда (9 — сентябрда) Жетеден Абука жана Пулад — Тимурлар адамдары менен келип алар сыйга бөлөнүштү. 6 — шаввалдын түнү (14 — октябрда) улук дарекке Шир — Мухаммад — оглан, Сарык — оглан жана Кул — Мухаммад —оглан, Сарык — оглан жана Кул — Мухаммалдар көп адамдар менен Жетеден качышты деген кабар жетти. Улугбек мырза дароо аттанып түш ченде⁸¹ (аларга) Кечкине — Йайлактан жетти. Ал Шир — Мухаммад — оглан менен Сарык — огланды кармап, калгандарын (качкындарды) издетүүгө эмирлерди калтырып, кайра тартып ордо калаага кайтты. Эмирлер тилазарларды төрт күндөн кийин кармашып Самаркандга алып келишти. Улугбек мырза (алардын) күнөөсүнө карабай туткундарга айкөлдүк жасап, боорукерди көрсөттү. 13 —зу —л —хиджа (19 — декабрда) ал Малик — Ислам менен Садр — Исламга кетүүгө уруксат берип, (аларды) Кашгарга жөнөттү. 16 — зу — л — хиджа (22 — декабрда) Улугбек мырза Шир — Мухаммад — огланды ханча жабдып, аны вилайетине кетирди. Айдын соңунда (1421—ж. январынын башы) Рух⁸² чеби алынды деген Кашгардан кабар келди.

// (345^{б-б}) Мавераннахрдагы окуялар жана мырза Абд ар-Рахмандын төрөлүшү тууралуу баян⁸³

// (346^{а-б}) 6 — жумада 1 (9 — майда) Мухаммад — оглан атаандаштарын талкалап өкүмдар (болду) деген кабар Моголистандан келди. (Ушул эле) айдын 7де (10 — майда) Абу — л — Лейс Андутанга келип ал тараптын абалын

⁸⁰ А: калантаран.

⁸¹ А: намаз—и пишин.

⁸² Кыязы, Уч деп окуш керек. Көчүрмөчү (уч) жазылышты (рух) алмаштырышы мүмкүн.

⁸³ 824/ 1421-ж.

билдирди. Шир — Мухаммад — огландын нөөкөрү А*зи жана нөөкөр Садр — Исламдар келишти. Ражаб айында (июль) Али Мекрит менен Абу — л — Лейстер сый көрүшүп буйрук боюнча Андутанга бет алышты. Камар ад-Диндин уулу эмир Жахан — шах келип Худа — Бердынын пайда болгондугун кабарлап сый көрдү. 7-шаввалда (5-сентябр) нөөкөр Абу — л — Лейс душман менен салгылашып, Маражик жана башкалардын туткундалгандыгы тууралуу кабарды жеткирди. Нөөкөр Мухаммад-Садид Жетегеги кагылыштан качкан Пулад жана Тимурдун балдары кармалгандыгы жөнүндөгү кабарды Саулкандан билдирди.

// (347⁶⁻⁶) Хатайга кеткен элчилердин кайтып келиши⁸⁴ жана бул өлкөнүн ажайып шумдуктарынын сүрөттөлүшү жөнүндө баян

16 — зу — л — ка*да (1419 -ж, 14 -декабрь) элчилер баш калаа Гераттан⁸⁵ чыгышып, Балхка 9 — зу — л — хиджа (27 — декабрь) келишти. Көз ачырбаган жамгырга байланыштуу алар 1 — мухаррам 23 -ж. чейин (1420 -ж, 17 -январь) Балхта болушту. Андан чыгышып, алар 22де (7 -февраль) Самаркандга жетишти.

Улугбек мырза өз элчилери Султан — шах жана Мухаммад-бахшыны хитайлардын тобу менен мурда жолго салган. Хорасандык элчилер аргадагык Суйургатмиштин элчиси, урдувандык эмир Шах — Маликтин элчиси жана Бадахшан өкүмдарынын⁸⁶ элчиси Таж камылга көргөнчө Самаркандда кармалып калышты. Хитай элчилери менен бирге алар Самарканддан 10 -сафарда (25 -февраль) чыгышып, Ташкент, Сайрам жана Ашпара аркылуу кетишип, 11 — раби* 2 (25 -апрелде) могол аймагына⁸⁷ киришип, Увайс — хан, Шир — Мухаммад — оглангс каршы көтөрүлүп, улус аралашып кеткендигин угупту. Жана дагы келишим жетишилип, К0310Л0Ң токтогондугу туралуу кабар келди. Бул өлкөнүн чексиз өкүмдары болгон эмир Худайдад элчилер менен жолугушуп, аларды өзүнө тартып Увайе -ханга бет алды. 18 -жумадад 1де (31 — май) элчилер Мухаммад — бекке караган Билгу — Тау жерине жетишти; (мында) алар Бадахман өкүмдарынын көпөстөрү⁸⁸ менен нөөкөрлөрү кошулсун деп бир аз токтолушту.

Билгу -Таудан 22 -жумада 1де (4 -июнда) жер которушуп, алар Кунгез арклуу кечүүдөн өтүп 23 -жумада 1де (5 -июнда) улус башчысы Мухаммад -бек менен жолугушушту. Мухаммад — бектин уулу Султан -Шади Гурган, Шах Жахандын күйө-баласы болуп, башка бир кызын мырза Мухаммад — Жуки алган. 28де (июнь 10у) алар Шир — Бахрамдын ээлиги Юлдуз түздүгүнө⁸⁹ түшүштү. Бу өрөөндө күн Саратан⁹⁰ жылдызына келгенине карабастан өзөнгө эки манжалык (калыңдыкта) муз тоңгон.

8 -жумадада 2де (20 -июнь) Мухаммад — бектин балдары Увайс-хандын элчиси Важибини тоноп алыптыр деген кабар келди. Элчилер күндүн басымдуу бөлүгүн жамгыр жаап, мөндүр түшкөнүнө карабастан чоочулашып тезинен тоодогу капчыгайды өтүшүп, ай аягында (июлдун башы) Турфан шаарына келишти. Бул шаардын тургундарынын көпчүлүгү айкел-таштарга сыйынгандыктан, алардын эбегейсиз курулуштары болгон. Анын алдыңкы катарында чоң айкел турат; айткандарга караганда бул Шаки — Мукинин айкели

⁸⁴ 822/ 1419-ж.

⁸⁵ Гераттан томонку элчилер чыгышкан: Шахрухтун элчиси жана элчиликтин башчысы Шади хожа, Байсун кар — мырзадан — Султан — Ахмад менен Гийас ад-Дин Наккаш ; Ибрахим — султандан — эмир Хасан (В/ 355^{а-б}: Хусайн) , Рустам мырзадан — Пахливан — Жамал.

⁸⁶ Бул убакта бадахшандык шахтардын улуусу Баха ад-Дин болгон (Кар: В кол жазм 328^{б-в})

⁸⁷ А: иль.

⁸⁸ А: даджийан.

⁸⁹ А: жульга.

⁹⁰ Б.а. июнь айы.

2 — ражабда (13-июль) элчилер мындан чыгып, (ушул) айдын 5де (16 — июль) Кара — Хожага келишти.

// (356^{б-6}) Мавераннахрдын абалы, мырза Улугбек Гургандын Моголистан вилайетине жортуул жасашынын себеби⁹¹ тууралуу баян

// (357^{а-6}) Мурда 23-ж. ⁹² белгиленгендей, Шир- Мухаммад — оглан Самаркандга келгенде Улугбек мырза аны сыйлап, ал болсо уруксатсыз качып кетти. Улугбек мырза аны кармап, алып келип кайрадан сыйлап болгон керектүүлөр менен жабдып Моголистанга жөнөттү. Бул иштин толук баяны (керектүү) жерде жазылат.

Качан Шир —Мухаммад —оглан өз вилайетине келгенде эмирлер кеңешип аны хандыкка көтөрүштү. Ал султандык такка отургандан кийин хандык чиренүү, мансапка ашыкча манчыркоо адаты аны Улугбек мырзанын укугун сактоодон алыстатып, ал асман түркүгүнө күңкорсуздук байрагын такты. Анын каттарында ал баш ийүүдөн тайгандыгы билинип турду.

Бул жылкы — жетинчи жылдагы⁹³ араздашуунун жаралышынын башка себеби мында болду, Али Макриттин уулу дарыяны⁹⁴ кече качып ага башпааналады. Улугбек мырза аны суратканы менен Шир —Мухаммад аны кое берген жок. Дал ушул себептен Улугбек мырза 13 — зу — л — хиджанын 7 — жылында (1424 —ж, 8-ноябрь) Хожент вилайетине бет алып, кыштоого Шахрухийага жайгашты. Мавераннахр жана Түркөстан ээлигинин айланасындагы аскерлер белгиленген убактан калбай, болжошкон жерге чогулсун деген ыйык жардык чыкты. Оң канаттын эмирлери — Херималик, Шейх — Абу Саиддер калган эмир жана түмөндөр менен кышты Андугандын айланасында өткөрүштү. Сол канаттын эмирлери — Султан — Увайе барлас, Хожа Йусуф жана Таваккулдар дал ушундай эле аскерлери менен Кара — Саманда кышташты. Ушул иштердин арасында бактылуу 828 — муххарамды чакырган (1424 — ж, 23-ноябрь) жаш ай жарк этти.

828 (1424—25)- ж. окуялар. Улугбек мырзанын Моголистанга жортуулу жөнүндө баян

... 8 -хутага туура келген 27 -раб* 1де (1425 -ж, 16 — февраль) Улутбек мырза аскерин шай кылып, жеңиш желегин желбиретип Моголистанга бет алды. Жолдон ал жоонун колу Ашпаранын чет жакасында кыштады деген кабар алды.

Ишке келгенде анын өтөлгөсүнө кыйырын салып, келечегин ойлоп жана жыйынтыгын эсепке алган ой дүйнөсүн кооздугун чабыттатып, жеңишчил аскердин бир бөлүгү обозу жок, жеңил, ыкчам кетүүсүн чечти Лукман, Абука-бузур, Шах -Вали жана Увайс -Каучин эмирлер аскер менен жөнөп ***, мында чоочуркоо кудайдын жардамы жок жана жол кудайдын раким этүүсү болбосо коркуу кетпей турган сапарга чыгышты ***. Тагдыр буйругуна ылайык 10 күн жүргөндөн кийин капыстан сардар Ибрахим, Азйуран жана Улжайту болгон илге келишти. Качан жеңишчил аскер күтүүсүз каптаганда атчан *// (357^{б-6})* душман кетти. Иль менен улус талкаланып, жеңишчил аскер көптөгөн олжого туйтунду.

⁹¹ 827/ 1423 —24 —ж.

⁹² Б.а. 827/ 1423 —24 —ж.

⁹³ Б.а. 827/ 1423 - 24-ж.

⁹⁴ Сырдарыя

Эки күн өткөндөн кийин Ибрахим, Азйуран жана Камар ад-Диндин уулу Жахан-шах кайрадан өч алчу жоо канжарын кынынан сууруп, болот кылыч менен согуш отун тутантышты. Кылыч ойноткон эки миң атчан баласын жоготкон жолборс сымак, куйругун кескен жылаандай атырылып согушка киришти. Каарман эмирлер өз кезинде тажрыйбалуу жоокерлерди ортого коюп, оң жана сол канат душманга каршы бет алды ***. Эки тараптан тең шамалдай болгон чабуул коюлуп, эки жак тең бири-бирине кол салышты. Кол башчылардын баштары чауган оюнундагы майдан топтой жана найза жасалгасындай болду. Дат баскан кылыч мизи кандан бадахшан каласындай жана ачык кызыл яхонтко айланды. Ушул кезде жеңишчил аскердин эр жүрөк тобу тизгинди кое берип, ээрге бек отуруп, жылаандай чаккан жебелерди жаадырып, шамалдай учкан аргымактардын кулагына « Аллах ахбарлар» кыйкырып жоого кол салып алардын тобун жарышты. Душман бурулуп жапырт качышты.

Жеңүүчү жоокерлер артынан түшүп, Ибрахимди жана анын эки баласын өлтүрүштү. Бүл окуя 14 — раби 2де (5 — март) Аксуда болду. Жеңишчил аскер көп сандаган олжо жана туткундарды алышты.

Улугбек мырза Аксу туругуна келип чапкынгга катышкан эмирлер сый жана белекке арзышты. Мында кеңеш курушуп бардык аскер караман улусуна жөнөсүн деген чечим кабыл алышты. Чу өзөнүн⁹⁵ өткөндөр (аскер) Абар — Кайту⁹⁶ тоосуна көтөрүлүп Сурх — Аб өзөнүнө келишти. Алар Халкун- Бабишти өтүшүп, Кайту — Куталга көтөрүлүп (мында) кароол мунара куруп, Ару-Йари өрөөнүнө түшүштү. Чарун өзөнүн кечип өтүп, ыйык чатырды Гурийан — Түркеш менен Көк — Бинага тургузушту. Бул тараптын улуу эмирлеринин бири эмир Худайдад жеңүүчү ханзаданын ордосуна ийбададчы катары таазим этүүгө келип, колду сүйүүгө арзып, ыйгарылган кийим белектер менен ашып-ташыган сый жана урматка татыды. Бактылуу ханзада анын улгайган жашын сыйлап, аксакалдын айткандарынан улам ээлик аймагындагы абалды түшүшүп, Шир — Мухаммад — огланга каршы аттанды. Таку — Куда (жергесинде) алар жоонун колун көрүштү. 15 — жумада 2де (4 — майда) Улутбек мырза аскерин жоо катарга тизди. Сол канатты эмир Арслан — хожа — тархан баштап, анын иниси эмир Махмуд болсо эмир Абука — Бузург менен (ушул канаттын) эң четине⁹⁷ жайгашышты. Оң канатка Лукман менен Херималик эмирлер бекитилди. Аскер борбору бакыт ыроологон айкөлдүн орду болду. Борбордун⁹⁸ күзөт отрядында Искандар Хинду-Бука, Ибрахим-и Ику-Тимур, Увайс — Каучин, Хожа Йусуф жана Мурад Каучиндер турду. Бир канча кошуун душман чабуул койсо ошол жерге жардамга келип, жоого асмандан ажал тийгендей, капыстан түшкөн кырсыктай каптасын деп толук жабдылып буктурмага коюлду.

Эмир Арслан-хожа аскар тоодой туруп өз ордун коргоду. Душман канчалык аракет кылган менен аны козгой алган жок. Улугбек мырза түзүлгөн кырдаалды баамдар замат күзөт жана буктурмадагы түмөндөргө⁹⁹ борбордун катар алдынан өтүп сол канатка кошулгулу деп буйруду. Качан жеңүүчү аскердин катары чыңдалгандан кийин Улугбек мырза согуш ураанын¹⁰⁰ ойногула деп жардык берди. Чоң добулдун күркүрөгөн, кичилерден дабыраган добуш жаңырды. Согуш

⁹⁵ А: Жул.

⁹⁶ А: Аб.р.к.ниту.

⁹⁷ А: канбул.

⁹⁸ А: караул —и кул.

⁹⁹ А: харау.ва кумак.

¹⁰⁰ А: сүрөн.

добулунун дүңгүрөшүнөн, кернейлер чаңырыгынан тоолор чайкалып, адамдар алдастады. Жеңүүчү аскер жапырт сокку урду. Шир-Мухаммад —оглан жамгырдай кылып жаа тарткыла деп буйурду ***. (Душмандын) жарымы эр жүрөктүк менен жаа атышкан менен түбөлүк тагдыр аларга күч буйрубады. Аларда каршылык көрсөтүүгө кубат калбагандыктан качууну оң көрүштү ***. Улугбек Гургандын туусу кудай кудурети жана жараткандын жардамы менен желбиреди. Жеңиш жана ийгилик күнү күн чыгыш өңдүү жаркырады. Жеңүүчү жоокерлер ал күнү түнгө чейин жалаң кыргын салып, өлтүрүү менен алектеништи. Тагдыр жолдогон аскер түнү Пай — Бат жана Таку-ку жергесинде топтолушту. Качкандардын аркасынан эмир Дауд Илчи-Бука 10 миң атчан менен куусун деген буйрук берилди. Улугбек мырза бул аймактагы эң мыкты жайлоо эсептелген Юлдузга чапкыга кетти. Жеңиш белгиси коюлган кудуреттүү аскердин колуна көп сандаган олжо түштү. Хосрой¹⁰¹ салгылаштагы бул жеңишти кудай ырайымынын жана теңир бактысынын жыйынтыгы катары баалады. Ал кайра кайтууну ойлоп жеңиш туусун көтөрүп, ыйык коштоо¹⁰² Юлдуз жайлоосунан Каршиге келди.

// (368^{a-6}) Ханзаадаларга мээримин төгүп, даңктуу эмирлерге дем берген жараткан кудайга ыраазычылык билдирүү жана ар кайсыл өлкө, мамлекеттерден түшкөн кабарлар тууралуу баян¹⁰³

Ошол убакта, качан кудуреттүү өкүмдардын¹⁰⁴ ордосу Салмаста турганда, Мавераннахр менен Түркестандан кабар жана Улугбек мырзанын чабарманы келип Моголистанда Султан-Махмуд —оглан менен (Барак —оглан ортосунда) улуу салгылаш болуп, Султан — Махмуд Баракты өлтүрдү деген кабар түштү. Мавераннахрдан дагы чабарман келип моголдордун Махмуд — Газиси, Султан — Махмуд — огланды өлтүрдү деп билдирди.

// (377^{a-6}) Улугбек мырзанын Хорасан вилайетине келиши тууралуу баян¹⁰⁵

. . . бул убакта айтылуу эмирлер¹⁰⁶ көп аскер менен Дешт жана Моголистан тарапка бет алышты.

// (492^{a-6}) Хорасан ээлигинин абалы жана диван везирлеринин кызматтан алынышы¹⁰⁷

. . . Ушул мезгилде улук тыңдоосуна¹⁰⁸ Абу Саид — султандын аталык мээрими жана изги кайрымдуулугу менен мурдатан көтөрмөлөнүп келген жана анын улуу урматтуулугу, аны султанат негизине орноштурган. Йунус — хан¹⁰⁹ жеткилең улуулугу менен өзүнүн иль жана улусуна келип, анын урматтуулугу аркасында мамлекет башына отуруп, эми кокус тагдыр тайкы кезде жана күн-түнгө аңтарылган алааматка аалам баш паанеги болгон ордого үмүт жүзүн бурду. Абу Са*ид — султан кабыл алуу салтанатынын жана аябагандай шаан — шөкөт шартын жасап, алдыга улуу эмирлер менен таанымал төбөлдөрдү жиберди. Качан алар жакындагандан кийин султандыктын уюткусу аны өзү тосуп чыкты. Алар

¹⁰¹ Б.а. Улугбек.

¹⁰² Б.а. Улугбек жандоочулары менен.

¹⁰³ 832/ 1428 - 29-ж.

¹⁰⁴ Б.а. Шахрух.

¹⁰⁵ 837/ 1433 —34 —ж.

¹⁰⁶ Сөз Улугбектин эмирлери жөнүндө болуп жатат.

¹⁰⁷ 868/ 1463 —64 —ж.

¹⁰⁸ Б.а. Абу Са*ид —султанга чейин.

¹⁰⁹ Йунусхан — Моголистан ханы Вайс (Увайс) —хандын (1462—1487 -жж.) уулу. Толук кар: Тарих-и Рашиди, — Б. 86, 155.

бири-бирин көкүрөккө кыскандан кийин Абу Саид -султан ханды жактырып жана анын урматына хандык межли катарына кымбат сый менен той өткөрдү. . . ***.

Дагы Абу Саид — султандын камкордугу (Йунус — ханга) хандык негизине керектүү жана султандык белгилер менен жабдыды. Ал (аны) күлүк аргымактар, хандык кийим, чатыр, үй, ордолор жана тенттер, алтын ээрлүү минги аттарды, унаалык ат жана төөлөрдү, тумак жана курларды берип сый көргөздү. Ал (аны) Мавераннахр вилайетиндеги аскердин бир канча түмөнү хан кайда барбасын жана ал кайсыл жерге көчпөсүн ага жардам берип, анын үзөңгүсүнө караштуу болот деген ыйык жардык¹¹⁰ жарыялады.

// (514⁶⁻⁶) Мавераннахр вилайетиндеги иштин абалы жана мындагы, ээликтеги башка вилайеттердеги ханзаадалардын бөлүгү туурасында баян¹¹¹

// (516⁶⁻⁶) Мырза Омар — шейх. . . Мырза Султан Абу Саид бакыт жолдогон, таажыга жана такка татыктуу ханзаада Омар-шейх мырзага Андижан жана өзгөндүн тагын ыйгарды. (Ага) эмирлер менен наибдерди чектеп аны Андижанга жөнөттү. Ошентип ханзаада Моголистан чегинде жайгашкан вилайеттин чеп жана коргондорун башкарып, мындан ары могол аскерлеринде бул вилайетке кирүүгө ой болбогудай болду. өкүмдардын бийлик кудуретинен улам кыска убакытка бул өлкөнүн букаралары душма чапкынын кайгысын тарткан жок. Ошентип бул вилайет ханзаданын калыстыгына байланыштуу толук камсыздандырылган гүлдөгөн абалга жетти.

//(517^{a-6}) Йунус — хан канчалык куулук жасап, арамзалык кылганы менен ал бул вилайетти ала алган жок. Алар аягда үмүтү үзүлүп ал Моголистанга кайтты. .

Биржандинин Ажаиб ал—булданы

ЛО ИВАН А 254 — 1 нумурлуу кол жазма китеби Ажа*иб ал-булдан¹¹² («Өлкөлөр ажайыбы») өзүнө космография жана география боюнча кыскача маалымат камтыйт. Анын автору XV к. соңу XVI к. башындагы белгилүү астроном Низам ад-Дин Абд ал-Али ибн Мухаммад ибн Хусайн ал-Биржанди болгон. Котормо үчүн колдонулган кол жазма XVI к. таандык¹¹³.

Чыгарма башка географиялык мазмундагы китептерден көчүрүлүп жазылган. Анын пайдаланган булагы болуп: Закарийя ал-Казвининин, Ажа*иб ал-Махлукат ва гараиб ал-мавжудаты¹¹⁴, Абу-л-Фиданын Таквим ал-булданы жана Сувар ал-акалим саналат. Кыязы, Биржанди колдонгон булактардын бир бөлүгү бизге жетпей калган.

Биржандинин Ажа*иб ал-булданынан үзүндүлөрдүн котормосу

// (53⁶⁻⁶) Алтынчы географиялык аймак тууралуу жана ага кирген чөлкөмдөр боюнча маалымат. Адегенде алардын орду: 43 1/ 2 кеңдик градусу жана узундук чеги — бир күн он бир саат чейреги менен (?). Анын (аймактын) түштүк тарабы — 2908 — фарсанг, түндүк тарабы болсо —2715 — фарсанг. Чыгыш жана батыш

¹¹⁰ А: нишан.

¹¹¹ 873/ 1468 —69 —ж.

¹¹² Чыгарма адабиятта бөлөк аталыш менен да эскерилген (Кар: Миклухо — Маклай Н. Д. Описание таджикских и персидских рукописей. — С. 57 — 58).

¹¹³ Чыгарманын автору, мазмуну жана кол жазманын толук мүнөздөмөсү боюнча ЛО ИВАН А 254 — 1 жана библиографияны Кар: Миклухо — Маклай Н. Д. Описание таджикских и персидских рукописей. — С. 57 — 60.

¹¹⁴ Закарийя ал — Казвинин чыгармасында кыргыздар эскерилбейт (ЛО ИВАН С 597) ; ошондуктан төмөнкү котормолордо келтирилген алтынчы географиялык аймак (иклим) бул булактан алынган эмеси байкалып турат.

— эки тарбы тең — 88 жана үчтөн бир фарсанг. Бул аймактын белгилүү жерлери төмөнкүлөр...

//(54^{6.6}) Баграж өлкөсү¹¹⁵. (Мында) түрктөрдүн бир эли бар, алардын же сакалы же муруту жок. Алардын падишахы алид болуп, (ал) узун сакалчан. Алар анын ажайып күчүнө ишенишет (?). Мында кой жана уйлар жок.

Татар өлкөсү. (Алар) эбегейсиз чоң уруу болуп саналат, жапайы жырткычтарды элестетет. Аларда мыйзам, эч бир ыйык нерсе жок; Күндү өз кудайы деп санашат.

Н.р.г.р өлкөсү — түрк элдеринин бири. Алар сууга табынышып, тарп жешет. Качан күндүн кулагы чыкканда майрам кылышат. Бул жерлерде ушундай бир таш бар, ал мурду канап, запкы чеккендердин канын токтотот.

Чигилдер — түрк элдеринин бири. Алар падишах үйлөнгөн жерге табынышып, (дагы) Канопус жылдызын, Түгөйлөр жана Чоң, Кичи жетиген жылдыздарын, Чоң Ит жылдыздар тобунун Сириус жылдызын бардык кудайлардын кудайы деп аташат. Мындан безоар ташы чыгат.

//(55^{a.6}) Хотан (?) ¹¹⁶ — кайсы бир түрктөрдүн эли. Акылы жана билими бар. Эч кимге зордук — зомбулук кылбай, тыю салынгандардан карманышат. Мында жыты шумдук өзгөчө мускус бар, (бирок) аны мындан чыгарганда ал жытын жоготот. Жана мында бир тоо бар, анда жыландын бир түрү жашайт, аны карагандын бардыгы өлөт. Жана бул жактан жыландар бөлөк жакка кетпейт. Дагы, безгек менен ооругандар бул жерден өзүнөн — өзү айыгып, (безгек) жоголот.

Хазанж¹¹⁷ — кайсыдыр бир түрк элинин бири. Аябагандай мыкаачылар; алардын арасында зордук — зомбулук, бузукулук жана кумар оюндары тараган. Аялдарын, эже — карындаштарын жана мал — сайып ойношуп; баары чогуу болгондо тынбай ойношот. Жана мында өзөн бар, анда жыландар болот; кайсы бир айбанат аларга караса мүрт өлөт.

// (55^{6.6}) Хырхыздар — түрк элдеринин бири. Алар намазды түштүккө карап окушат, жана үндү созуп, токтоо сүйлөшөт. Сатурн жана Венерага сыйынышат. Марсты балакеттүү планета деп санашат. Жана мында түнү так шамдай күйгөн таш бар.

Хазар өлкөсү. (Хазарлар) — түрк тобунун бири. Үйлөрү дербент¹¹⁸ жыгачынан; алар аябагандай сулуу жана жагымдуу, жана аларды кара — хазарлар деп аташат. Качан падишахтын жашы кырктан ашкандан кийин анын акылы зыяндуу деп эсептешип, аны (бийликтен) четтетешет.

Хатлухтар¹¹⁹ — кайсы бир түрк эли. Согушта эр жүрөк жана эже — карындаштарына үйлөнө беришет. ¹²⁰ Аларда ажырашуу болбойт жана аялынын калыңы эрди — катындын орток мүлкү эсептелет. Жана алардын падишахына үйлөнүүгө тыюу салынган.

Рустар — түрк элдеринин бири. Алардын өлкөсү славяндардын жанында (жайгашкан). (Алар) болуп көрбөгөндөй кир жана эч бир ыпластан кайра

¹¹⁵ Мындан ары түрк аймактарынын сүрөттөлүшүн которобуз. Буга чейин «Франк» шаарларынын жазылышы которулган жок.

¹¹⁶ Текстте: х.тан.

¹¹⁷ Текстте: х.з.н.ж.

¹¹⁸ Текстте: «баб — ал — абвабдык жыгачтан».

¹¹⁹ Текстте: х.т.л.х.

¹²⁰ Мындан ары текстте түшү гүксүз жазуу: **بانی و مرینه را کشند**.

тартышпайт. Жана алардын бири уурулук жасаса, аны өлгөнгө чейин даракка таңып калтырышат.

// (56^{a-6}) Гуздар өлкөсү. (Гуздар) — түрктөр арасындагы кайсы бир топ. Ал жакта таштын бир түрү бар, эгер ал жаныңда болсо ичегинин түйүлгөнүн айыктырат. Андан (дагы) башка таш бар — эгер аны менен бычак же кылычты сүрсөң, аларда эч бир из калбайт.

Кимак өлкөсү ¹²¹. Мында түрк уруусунун бири бар, алар айбанаттын ургаачысынын этин жешпейт. Жүзүмдүн бир түрү бар — ак жана кара түстүү, дагы мында сыйкырдуу таш бар.

Маждинин Зинат ал-мажалиси

Мажд ад-Дин Мухаммад ал-Хасанинин (Мажди анын адабий псевдоними) Зинат ал-мажалис («Жыйнактар сандыргасы») чыгармасы ЛО ИВАН жыйнагында Д 11 жалгыз кол жазмасы менен белгилүү, кыязы, ал XVII к. Иранда көчүрүлгөн.

Чыгарма XVI к. эң акырында жазылып, анда тарыхчы жана этнографтарды кызыктыра турган аңгемелер менен анекдоттор жыйнагы топтолгон. Н. Д. Миклухо-Маклай белгилегендей анын географиялык бөлүгү толугу менен Хамдаллах Казвининин Нузхат ал-кулубунан алынып, бирок анда айрым оригиналдуу маалымат кездешет¹²². Маждинин чыгармасынын географиялык бөлүгүндө хырхыз өлкөсү эскерилип, буга байланыштуу капчыгайда аккан дарыя аркылуу кайык менен кыдырган хырхыз тууралуу аңгеме айтылат. Бул аңгеме Мухаммад Ауфинин Жами ал-хикайат (XIII) чыгармасынан автор тарабынан кыскартылып алынган көчүрмөсү болушу толук ыктымал.

Маждинин Зинат ал-мажалисинен үзүндүлөрдүн котормосу

// (208^{b-6}) Хырхыздар өлкөсү¹²³. Узун жана кенен аймак. Анын чеги Чин кыйыры менен чектешет. Хырхыздар (жашаган жердин) өзгөчөлүктөрүнөн (белгилөөчү) төрт өрөөн. Ар бир өрөөндө эбегейсиз дарыя агат; жана бул жерде дарыялар биригип, тоолор жана көлдөр аркылуу караңгы (бөлөнгөн) капчыгайга агат.

Уламышта, хырхыздардын бир адамы чакан кеме жасап, ага отуруп бул агымдын акыркы чегин билмек болот. Бир канча күн сүзүп күңүрт жерге жетти, мында үч күн (болуп) күн жана айды көргөн жок. Качан ал жарыкка чыкканда анын көзүнө чексиз талаа көрүндү. Кайыктан түшүп ал талга чыгып, балким, кандайдыр — бир адам келип, андан бир нерсе билип аламбы деп күтүп калды.

Капыстан үч атчан пайда болду. Алар ушунчалык узун экен, ар биринин бийиктиги болжол менен он зар келет. Аларды ар биринин чоңдугу уйдай болгон иттер коштоп келди. Жана дагы алардын аттары төөлөрдөн кыйла чоң болуп, эбегейсиз күчтүү экен.

Капыстан атчандардын көзү ага түштү. Алар хырхыздын кичинекей боюна айран таң калышты. Иттер аны талап салбасын дешип алар, аны атына мингизип, өз турагына алып келип, ага тамак беришти. Бул аймактын тургундары анын кичекей боюна таң калып, боорлору ачып аны коё беришти; ал өзүнүн кайыгына

¹²¹ Кимактар жөнүндөгү мас уымат менен түрк урууларын даректөө аяктайт. Мындан ары Йажуж жана Мажуждар, Румийа өлкөсү, Фараб, Ширван ж.б. баяндалат.

¹²² Миклухо-Маклай Н. Д. Описание таджикских и персидских рукописей. — Б. 78. Кол жазм жана чыгарма автору тууралуу маалыматты библиографиядан Кар: Б. 77-79.

¹²³ Текстте: Дийар — и хирхиз.

отуруп кеткендей кылып ага жолду көрсөтүштү. Булардын (адамдардын) кайсыл уруудан экендигин эч ким билбейт¹²⁴.

II

// (210^{a-б}) Фар*а жана Селенга¹²⁵ - алтынчы географиялык аймак¹²⁶. Монгол типтүү уруулар жашаган жер болуп эсептелет. Анын негизги шаарлары — Кара-корум менен Келуран. Жана да Кара-корум Чынгызхандын уулу Удеге — кан курган бир (шаар) . Анын абасы ушунчалык суук болгондуктан, мында бир дагы жемиш өспөйт. Суулары болсо мол; алардын негизги тамагы — буудай¹²⁷.

3- БӨЛҮМ

XVI-XIX кк. Фергана жана Кашгар булактарынан үзүндүлөр

Зийа ал-кулуб

Н. Д. Михлухо — Маклай бизге көрсөткөн А 1615 шифр менен ЛО ИВАНда сакталып турган кол жазма Зийа ал-кулуб (« Жүрөктөрдүн нурланышы») деп аталат. Ал XVI к. белгилүү орто азиялык суфий шейхтердин орден башчысы Накшбанди Хожа Исхактын тазкирелерин (« ишмердик жылнаамасы» , « өмүр баяны») чагылдырат.

Хожа Исхак, Махдум —и А*зам (1542 -ж. өлгөн) деген титул менен белгилүү шейх Сейид Ахмад Касанинин уулу болгон¹²⁸ жана ал Чыгыш Түркстандык кайыр диндерди¹²⁹ исламга киргизген имиш. Хожа Исхак бала чагынан эле өз атасынын мураскору болуп, уламыштарда Орто Азиядагы көчмөндөр арасында исламды таратууга аракет кылып, чыйыр салган жана « сыйкырчы» деген эл эсинде элес калтырган орто азиялык шейх Лутфаллах Чистиден (1571—72 -ж. өлгөн) тарбия алган.

Хожа Исхактын өмүр баянын жазгандар дагы шейхти кереметтүү нерселерди жасагандыгынан кабар беришет. Хожа Исхак узак жылдар ыйык насаатчы катары, көпкө жашады. Анын аброю тууралуу Кашгардын жана анын айланасындагы элдер арасында бул тургундар укумдан — тукумга « кулактарында шейх Хожа Исхакка моюн сунган мюриддик сырчасы бар жана анын урпактары үчүн өздөрүн курмандыкка чалышат»¹³⁰ деп айтылат.

Шейх Хожа Исхактын өмүр жолу Зийа ал-кулубдан тышкары 1901—ж. К. Г. Залеман эскерген Жалис -и муштакин (ЛО ИВАН, А 232 — кол жазмасы) чыгармасында айтылат. Бул кол жазмадан үзүндү төмөндө берилди. Шейх Хожа Исхактын өмүр жолуна арналган — Манакиб-и Хожа Исхак кол жазмасын А. З. Валидов 1916 -ж. намангандык Йусуф — Хожанын жеке жыйнагынан көргөн. Бул кол жазманын азыр кайда экендиги белгисиз.

ЛО ИВАНда А 1615 шифр менен сакталып турган Зийа ал-кулуб өтө сейрек учуроочу эмгек. Советтер союзунда бүгүнкү күндө анын бир гана нускасы

¹²⁴ Ауфи менен салыштырыш үчүн Кар: Бартольд. В. В. Түркестан. — Б. 99— 100.

¹²⁵ Текстте: **فرعه و سلنگان**

¹²⁶ Текстте: -иклим.

¹²⁷ Кыязы, Хамдаллах Казвининин Нузхат ал —кулуб тизмелеринде биринин сөздүк башталышы мындайча:

قرعير. Ле Стрендж аны **قرعه قرعير** деп калыбына келтирет. «Кыргыздар жана Селенганын» бирге жазылышы көптөгөн булактарда, анын ичинде Нузхат ал—кулубда эскерилет. (Б. 4, 5.)

¹²⁸ Ал тууралуу. — Караңыз: Веселовский. И. Дагбид. — Б, 85.

¹²⁹ Караңыз: Бартольд. В. В. Киргизы,— Б. 517.

¹³⁰ Абу Тахир Хожа. « Самария» , Описание древностей и мусульманских святынь Самарканда. — Б. 197.

белгилүү. Чет элдик басма каталогдорунда Зийа ал-кулубдун бөлөк нускалары чыга элек. Зийа ал-кулубдун аталышы Хажи Халиф анын библиографиялык чыгармасында гана, эч бир түшүндүрүлмөсү жок эскерилет. Ошондуктан Хажи Халифа башка, бирдей аталыштагы чыгарманы көрсөтүшү мүмкүн¹³¹.

ЛО ИВАНдагы А 1615 кол жазмасы 1944 -ж. чейин Юнусовдун (Йунус Жан Хожа) менчик жыйнагында турган. Бул менчик чыгарма менен Кокондо танышкан А. З. Валидов, Зийа ал-кулубду 1913 -ж Фергана өрөөнүндө жолуктурган эң кызыктуу кол жазмалардын бири деп эскерген¹³².

А. А. Семенов, А. З. Валидовдун Зийа ал-кулуб жөнүндөгү айтканына таянып аны «Указатель персидской литературы по истории узбеков в Средней Азии»¹³³ эмгегине киргизген.

Автордун айтымында (З^{б-б}) Зийа ал-кулуб болжол менен 1012/1603 -ж. тиешелүү. Автордун ысмы беймаалым. Кириш сөздө автор өзүн атабастан чыгарманын жазылыш таржымалын кенен баяндаган: ал Лутфаллах Чистинин өмүр баянынын үлгүсүндө жазылган. Шейхтин окуучулары жана жолун уланткандар автордун оюна кызуу катышкан. Тазкире материалы болуп автордун жеке эскерүүлөрү жана, көбүнесе, Шейх Хожа Исхактын жакын достору менен замандаштарынын эскерүүлөрү колдонулган. Бул оозеки баяндарды автор узак жылдар бою жыйнаган (За-4а -бб.).

Кириш сөздө көрсөтүлгөндөй, автор материалды алты бапка бөлүп, кенен чыгарма жаратмак болгон: 1—бап, Хожа Исхактын асыл сапаттары; 2 -бап, Хожа Исхакка моюн сунуп кызмат кылуу антын берген султандар тууралуу, ж.б. жөнүндө баян. Бирок биздин колдогу текстке караганда автордун бул ою ишке ашкан эмес.

Чыгарма баптарга бөлүнбөй калган. Кириш сөздөн кийин бири-биринен «накл аст» деген темаларга бөлүнгөн аңгемелер менен уланат. Ар бир баян башында аңгемени жаздырган адам жөнүндө кенен түшүндүрмө берилет. Аңгеме адатта кыска жана оозеки баяндама мүнөздө жазылган. Алардын мазмуну жалпы жонунан, Хожа Исхактын « ыйык» шейх жана керемет сыйкырчылыктары, негизинен, ортоазиялык кайырдинчилерди исламга тарткан кылдат миссионер катары көрсөтүү.

Шейхтин өмүрүндөгү миссионердик ишинин баянынын баары эле чындыкка окшой бербейт. Хожа Исхактын негизги сиңирген эмгеги деп автор, шейхтин кыргыз жана казактардын 18 бутканасын талкалап 180 миң кайырдинчилерди исламга киргизгендигин эсептейт. Анткени менен шейх Хожа Исхактын кыргыздар, казактар, калмактар жана башка уруулар арасындагы апыртылган миссионердик ишинен башка көңүлгө арзырлык маалыматтар да кездешет. Мисалы, исламга чейинки кыргыздардын диний ишеними. Анын ишмердигине арналган аңгемелерде ХУ1к. Орто Азиядагы элдер жана уруулар боюнча тарыхый маалыматтар тактап айтканда, алардын жердеген жери, өз ара мамилелери, жашоо турмуш өзгөчөлүгү туурасында көңүлгө арзырлык маалыматтар жана айрым тарыхый даталар кездешет.

Буга чейин илимпоздор агиографиялык адабияттардын мүнөзү бейрасмий болгондуктан тарыхый булактарды толуктоодо баалуу кызмат өтөйт (бирок бул адабияттын мазмуну айрыкча сын мамилени талап кылат) деп белгилешкен. А. А.

¹³¹ Хаджи Халифа VII - Б. 17,- №760.

¹³² Кар: Валидов. А. З. Восточные рукописи в Ферганской области. — Б. 304,— Кар.: ошол эле автордун: Некоторые данные по истории Ферганы XVIIIв. — Б. 68.

¹³³ Семенов. А. А. Указатель Персидской литературы. — Б. 20.

Ромаскевич мисалы, түркмөндөрдүн тарыхына арналган перс булактарын мүнөздөп, мындай деген: « Буга (баяндама адабиятка) суфийлик карылардын « өмүр баяны» кирет, бул булактарда Ирандын жана Орто Азия калкынын төмөнкү катмарынын күндөлүк турмуш — тиричилиги кеңири чагылдырылган. Муну биз феодалдык аристократиянын адабий табитин канааттандырууга багытталган жылнаама жыйнактарынан жолуктура албайбыз»¹³⁴.

В. В. Бартольд мындай мазмундагы булактардын баалуулугун белгилеген, бирок эч качан «мындай мусулмандык адабият менен»¹³⁵ атайын иштебегендигин моюнга алган. Суфийлик адабиятты Орто Азиянын жана аны менен коңшулаш Чыгыш өлкөлөрүнүн башка изилдөөчүлөрү дагы аз колдонушкан. Мындай жагдай, Орто Азия элдеринин тарыхын изилдөөдө суфийлик адабиятты пайдалануу кыргыздардын тарыхы боюнча жаңы материалдарды бериши мүмкүн деген ойду айтууга негиз берет.

Зийа ал-кулубдун мазмуну боюнча жогорудагы кыскача маалымат чыгарманы Орто Азиянын тарыхы жана этнографиясы боюнча кызыктуу булак деп бүтүм жасоого жол берет.

Төмөндө Зийа ал-кулубдан кыргыздар туурасында эскерилген аңгемелер келтирилди.

Зийа ал-кулубдан үзүндүлөрдүн котормосу

I

// (5^{a-6}) Хазрат- и Ишандын¹³⁶ рухунун улуулугунун жана телегейинин тегиздигинин ачык белгиси ушу, (ал) кыргыздардын жана калмактардын аймагына барып, 18 буткананы талкалап, 180 миң каапыр менен кайырдинди мусулман кылды.

II

// (24^{a-6}) Хожа Исхак Самарканд аймагына келгенден кийин ар кайсыл жактын падышалары¹³⁷ ага кат жазышып, анда болсо өздөрүнүн ызаатын жана (аны) көрүүнү самагандарын билдирип: « өзүңүздүн таманыңыздын чаңы менен бактылуу кылып, биздин көзүбүздү ач» деп, — Ташкенттен Дарвишхан, Түркстан аймагынан Баба-хан, Анжиян аймагынан Харам-шах Султан, Кашгар аймагынан Абд ал-Карим-хандар суранган.

Андан соң Хожа Исхак өзүнүн шакирттери¹³⁸ менен кеңешип, Кашгарга бет алды. Жолдо ал эскерилген падишахтар¹³⁹ менен кезигип, (бирок) жагдай сала кетти. Падишахтар // (24^{a-6}) Хожа Исхактан: « Улуу даражалуум, биздин аймакта калыңыз!» деп суранышты.

Улуу даражалуу алардын бирине дагы макулдугун бербей, (андан ары) Кашгарга кетти.

¹³⁴ МИТТ,- Т. 1. - Б. 41.

¹³⁵ Бартольд. В. В. Отчет о командировке в Туркестан. — Б.212.

¹³⁶ Хазрат — и Ишан текстте Хожа Исхактын ысымынын ордуна колдонулуп, бу анын бийик абалы, ыйыктыгы жана ардактуулугун сыйлоонун айрыкча бир формуласы. Айрым бир окуяларды которууда бул формула « Хожа Исхак» менен алмашылып, бирок мындай алмашуу дайыма эле туура болбойт, анткени, стилдик түзүлүштү эле бузбастан, сөздүн маанисин да өзгөртүшү мүмкүн. Ошондуктан орус тилинде эквивалентти жок Хазрат — и Ишан маанисин бериш үчүн ага салыштырмалуу туура келчү « анын улуу даражалуулугу» (кайрылууда — « сиздин улуу даражалуулугуңуз») сөзү колдонулду. Биз орус терминологиясынын тарыхын эске алдык : мурда Сибирь, Оренбург жана Кавказдагы жогорку кызматтагы мусулмандарды орустар даражалуу, ал эми кыргыздардын (казактардын) Хандарын « улуу даражалуу» деп аташкан (Кар: В. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1956. — Т. IV.— Б. 322.).

¹³⁷ Текстте: падишахан.

¹³⁸ Йаран сөзү (« достор», « жардамчылар») текстте кыязы, суфий термини катары колдонулган.

¹³⁹ Текстте: султанан.

Абд ал-Карим хан муну угуп, Хожа Исхакты урмат менен тосуп алыш үчүн улуу даражалууга зор сый көрсөтүп, кызмат антын¹⁴⁰ жасады. Бирок (Хожа Исхактын) көңүлү жоктугуна байланыштуу ага татыктуу кубаттоо көрсөтүлгөн жок¹⁴¹. Мындан кийин (Абд ал-Карим хан) анын чөйрөсүнөн чыгып, ага урмат көрсөтпөй калды.

Кырк күн өткөндөн кийин (ал) эски ээр жана тытылган ат жабдык менен унаа ат¹⁴² жиберди. Улуу даражалуу аябай ачууланып, мындай деди: « Биз ага убада бергендиктен келдик, ал болсо бизге ушундай мамиле жасады!» Мындан соң (ал) жарандарга¹⁴³ кайрылып, муну айтты: « Албетте, албетте, ал бизди өз аймагынан кууп чыгат. Бул эсиңерде болсун!»

Мындан эки үч күн өткөндөн кийин бирөө Абд ал-Карим-хандан мындай // (25^{a-6}) мазмундагы кат алып келди: « Хожа Исхак менин аймагыман кетип, башка жакка барсын».

Анын улуу даражалуулугу бардык шакирттери жана үй-бүлөсү менен кыргыздардын аймагына кетип, мында келип чатырын тигип, ушул жерде жашап калды.

III

Хафиз Калам жана Хафиз Арабдын, б.а. кулдардын башчысынын айтымына караганда, алар анын улуу даражалуулугунун шакирттери болушкан: « Бир күнү биз улуу даражалуунун чөйрөсүндө жүргөн кезибизде, ошол эле тоонун¹⁴⁴ этегинен өтө алдастаган бир атчан көрүндү. Ал атынан ыргып түшүп, улуу даражалууга ызаат менен учурашып¹⁴⁵, мындай деди: « О менин олуям! Биздин падышахыбыз Лулум кыргыз сиздин улуу даражалуулугуңузду өлтүрмөк үчүн келатат, бирок мен сизге кабар бергенге үлгүрдүм.

Хожа Исхак мындай деди: « Жараткан кандай кааласа, баары ошондой болсун!» Ошентип касиеттүү жүзүн кыбылага буруп //(25⁶⁻⁶) отурду.

Мына, кайырдин жоокерлер да келип, кылычтарын кындарынан сууруп, Хожа Исхакты карай жөнөштү. Улуу даражалууда эч бир өзгөрүү болгон жок ; тек гана анын окуучуларынын кыйкырык, онтоолору чыкты.

Хожа Исхак касиеттүү башын ийип, өзүн кудайга табыштады. Капыстан эле Лулум кыргыздын атынын алдыңкы эки буту сынып, Лулум кыргыз аттан кулап өлдү. Аны менен келген төрт жүз адам муну көрүп, аттарынан ыргып түшүп, өздөрүнүн сыйынган моло таштарын ыргытышып, улуу даражалууга кызмат кылуу убадасын берип¹⁴⁶ жараткан Алланын динин кабыл алышып, Хожа Исхак алдында тобо кылышты».

IV

Аты аталган Хафиз Арабдын аңгемеси: « Бир убакта мен Хожа Исхактын жанында жүргөндө ¹⁴⁷ улуу даражалууга таазим этүүгө // (26^{a-6}) кыргыз

¹⁴⁰ Текстте Хожа Исхакка карата мулазамат термини колдонулуп, балким ал дагы « дайыма кызмат кылып, чөйрөдө болуп рухий насаатчыга баш ийүү антын берүү» деген суфий термини болсо керек. Мындан тышкары шейхке учурашуу каадасы болсо керек.

¹⁴¹ Текстте: **اورا از جمة بی دولتی نگر معقول نشد** сөздүн мааниси такыр түшүнүксүз.

¹⁴² Текстте: кату.

¹⁴³ Текстте: Йаран.

¹⁴⁴ Текстте: Дамана — йи Кух. Мурдагы аңгемелерде тоо эскерилбейт. Төмөндө Дамана-йи Кух айкалышы бир эле жолу кандайдыр-бир толуктоосу жок эскерилет. Анын географиялык ысым болушу толук ыктымал.

¹⁴⁵ Текстте: мулазамат кард.

¹⁴⁶ Текстте: Дар мулазамат амаданд.

¹⁴⁷ Текстте: Дар хамин дамана.

падышахтарынын бири келди. Ал көптөгөн белек алып келип, муну айтты: « О олуям! Сиз бизге (окшогон) тагдыры тайкыларды колдоп, дубаңызды жараткан кудайдын турагына арнадыңыз. Эгер улуу жараткан кудайдын ырайымы менен бир булак пайда болсо, кандай жакшы болмок. Анткени, суусу жок биздей байкуштардын иши бүтүп калды. Биздин аталарыбыздын мезгилинде бул жерде бир жолу суу пайда болуп, бирок кийин башка жакка ооп кетип, канчалык аракет кылган менен суу табылган жок».

Анын улуу даражалуугу баш кийимин алып, ак муруту жана сакалын тутамдап туруп, пайгамбарлардын нур төккөн рухуна кайрылып — оо, Алла ага батасын берип, кубаттасын! — деп өзүнүн ата — бабасынын арбагынан жардам сурады. Бүткүл шакирттери баш кийимин алышып, жараткан кудайдын тагына ыйын жеткиришти. . . Аңгыча болбой улуу жараткан кудайдын ырайымы менен тоо этегинен суу агып чыкты.

Ошол замат падишах // (26^{б-б}) жана анын нөкөрлөрү Хазрат — и Ишанга тобо кылышып, эми бул жер Назаргах — и Хазрат — и Ишан аталып; мында имараттар курулуп, элдер көптөгөн турак-жай салышты».

V

Аты аталган Хафиз Араб мырзанын аңгемеси: « Бир канча күн өткөндөн кийин ошол эле кыргыз падишахы (кайрадан) улуу даражалууга таазим этип, өзү менен кошо көп адамдарды алып келди. Бардыгы тең Хожа Исхакка урмат көрсөтүшүп, аттарынан жана төөлөрүнөн баалуу белектерди түшүрүшүп, аларды анын улуу даражалуулугунун алдына коюшту. Андан кийин ошол падишах анын улуу даражалуулугуна мындай өтүнүч менен кайрылды: « О, олуям! Биздин аймакта туз жок. Эгер сиздин улуу даражалуулугуңуз дуба кылса, балким, бул жерлерден туз чыгат».

Мындан соң Хожа Исхак колун жайып, дуба окуду.

Дуба маалында капыстан алыстан кандайдыр — бир төөгө жүк жүктөгөн адам көрүнүп, жакындады. Ал келип, төөсүн чөктүрүп, //(27^{а-б}) капты ачканда — каптардын ичи туз болуп чыкты!

Адамдар таң калышып, мындай дешти: « Биздин аймакта туз жок эле, сен бул тузду кайдан алып келдиң?» Ал адам муну айтты: « мен жолдо келатып бул төөнүн тоо этегинде айланып турганын көрдүм. Жакын келип карасам, ал тоонун баары туз экен».

Мындай (окуядан) кийин Абд ал-Карим-хан кайрадан улуу даражалууга киши жиберип, көптөн-көп кечирим сурап, Хожа Исхакты чакырды.

// (82^{а-б}) Молдо Хикмат бейдин аңгемеси, ал муну айтты: « Бир күнү мен шейхтин бир канча шакирти менен кыргыз аймагына бет алдым. Капыстан //(82^{б-б}) талоончулук жолуна түшкөн кыргыздардын тобу жалаңдаган кылычтарын сууруп, жолду тосуп, бизди өлтүрмөккө кармап алышты.

Биз улуу жараткан кудайга жалынып ыйлап, Хожа Исхактан дагы жардам сурадык. . . Капыстан эле бул шумпайлар аттардан түшүп, жүзү менен биздин буттарыбызды сүрө башташты. Биз таң калып муну сурадык: « Силер бизден кеч! рим сурап, мээримеңерди төккүдөй силерге эмне болду?» Кыргыздар минтип жооп беришти: « Силер Хожа Исхактын атын атаар замат, капыстан улуу даражалуу акбоз ат үстүндө, ак кийимчен найзасын булгап бизди өлүм менен коркуткандыгы көрүндү. Улуу даражалуудан коркконубуздан биз аттан түшүп, моюн сундук».

Андан соң биз Хожа Исхакка келгенибизде, анын улуу даражалуулугу муну айтты: « Силерге каракчылар тийбесин деп //(83^{а-б}) жараткан кудай силерге

ушундай ырайым жасады». Биз (кудай алдында) өзүбүздүн чабалдыгыбызды билдик».

VII

// (86^{б-б}) Хожа Хашим ибн Хожа Хусайн мырзанын аңгемеси. Ал муну айтты: «Улуу даражалуу кыргыздар арасында жүргөн кезинде, бир күнү ал мага минтип буйурду: «Серйук кыргызга барып, менден салам айтып, мындай де: Сени оору басты — Хожа Исхак сенин дармансыздыгыңды угуп, сени чакырып, салам дуба айтты: келгин мында (менин) шакирттерим, биз баарыбыз чогуу сыйыналы — Кудай буюрса, сага кубатың кайрылат». Мында улуу даражалуунун жашыруун сыры бар экендигин мен (адегенде) андаган жокмун.

Ошентип шейхтин шакирттери болуп, улуу даражалуунун буйругу менен Серйукка жөнөдүк. Мен барганда, анын айланасында жакындарынан¹⁴⁸ төрт үй-бүлө жайгашышып, Серйуктун алды жагында тамак үчүн чогулган көп эл отуруптур.

Биз ага улуу даражалуунун атынан салам айтып, //(87^{а-б}) анын (Серйуктун) оорусу катуу экендигин байкадык.

Алар тамак алып келишти жана өзүнчө дагы бир идишти¹⁴⁹ алып келип, ортого коюшту. Ар бир жиликтен тилимден кесип, ошол идишке салып атышты. Андан соң бардык эркектер менен аялдар орундарынан турушуп, кайсыдыр — бир жыгачка барышты. Мен алардын кайда барып, эмне жасадыгын көрүш үчүн аркаларынан жөнөдүм.

(Алар) жыгачка келишип, ошол тарапка жүгүнүштү¹⁵⁰; идишти коюшуп (бардыгы) даракка ийилишти. Мен аны карасам күмүштөн кандайдыр — бир моло таш (бут) жасалып ал даракка илинип, анын айланасында эки миңдей жыгачтан, таштан жасалган моло таштар (буттар) жайгашыптыр. Бул кыргыздардын бутканасы экен¹⁵¹. Күмүштөн жасалган жанагы буттун аталышы — талбийа — и жакар¹⁵².

Эт салынган идишти чоң моло таштын алдына коюп, ага //(87^{б-б}) тамактан же дегендей ишараат кылышты. Андан кийин бул идишти алсыраак жылдырышып, бир кесим этти моло таштын сол колуна, дагы бир кесимин болсо оң колуна, үчүнчү кесимди (майдалашып) абага ыргытышты.

Мага алардын жоругу кандайдыр — бир жапайы туталанууну жаратып, жанагы чоң моло ташты жерге алып урдум. Кыргыздар «О халифа! Жок дегенде Серйукту сыйлап, мындай кылбаңыз» деп чуу чыгарышты. Бирок улуу даражалуудан коркуу бул кыргыздардын жүрөгүнүн үшүн алгандыктан, алар кыңк этишкен жок.

Андан кийин мен (аларга): «Бул моло ташыңарды алып, улуу даражалууга таазим эткенге баргыла. Мобул оорукчанды дагы өзүңөр менен кошо алып алгыла» дедим.

¹⁴⁸ Текстте: кариб.

¹⁴⁹ Перс тагар (түрк тагара) балким: «топурак идиш», «чака», «чан», «челек» ж.б. маанисинде

¹⁵⁰ Кыргыздардын жана ага жакын калктар жана уруулардын «ыйык» даракка сыйынуусун, Кар.: мисалы: Валиханов. Ч. Избр. произведения. — Б. 179; Иоанин де Плано Карпини. История монголов; Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны. — Б. 78. Кыргыздардын «ыйык» дарактарга, бадалга сыйынуусу кийинки мезгилдерге чейин сакталган. Кыргыздардын айрым талга сыйынуусу XI — к. автор* Гардизинин кабарында айтылат (Бартольд. В. В. Отчет о командировке в Туркестан. Приложение, текст. — Б. 87/ котормо. — Б. 111).

¹⁵¹ Текстте: бутхане.

¹⁵² Текстте: бйа(йи) ж.к.р. бул термин азырынча чечмелене элек жана анын окулушу шарттуу.

Кыргыздар: «Биз бардык моло таштарды алалы, бирок талбийа —йи жакарды албайбыз» дешти. Мен бардык топтошкон элди урушуп, чоң моло ташты кайрадан кулатып жибердим. Андан кийин //(88^{a-b}) эркек жана аялдардан турган бул топтолгон элдин бардыгын Хожа Исхакка таазим эттирүүгө алып келип, улуу даражалууга болгон окуяны айттык.

Улуу даражалуу бул топтолгон элге кайрылып: «Бул эмне? — деп талбийа —и жакарды көрсөттү, — бул эмне жана ал эмне кылат?» Чогулгандар: «Бул биздин кудайыбыз, силердин кудайыңар эмне кыла алса, биздин кудайыбыз да ошону жасайт» деп жооп беришти.

Улуу даражалуу муну айтты: «Силердин кудайыңар мобул оорукчанды бүгүн же эртең айыктыра алабы?».

Чогулгандар: «О хожам! Эгер чынын айтсак, буга биздин кудайыбыздан эч пайда жок» деп жооп беришти.

Андан кийин улуу даражалуу минтип айтты: «Эгер биздин кудайыбыз силердин оорукчаныңарды айыктырса, биздин кудайыбызга ишенесиңерби?» Кишилер: «Ооба, чын дилибизден макулбуз», — деп айтышты.

Улуу даражалуу мындай деди: «Оо, досторум, мен дуба окуйм, силер бата кылгыла».

Улуу даражалуу баш кийимин алып, //(88^{b-c}) жараткан кудайдын касиеттүү жайына ыйык жүзүн сүртүп, боздоп ыйлап, онтоосун көккө жеткирди. Ал (ушунчалык) онтологондуктан асман түркүгүндөгү периштелер ыйлап, адамдардын боздогону асманга жетти.

Улуу даражалуу муну айтты: «Кудайдын ыйык жайынын эшигине тартуу кылгыла». Тартууларды алып келишти. Кыргыздар жылаңбаштанып, жакасын тытышып, сокур болгон чымчыктай жерге оонай башташты.

Капыстан жанагы оорулуу жараткандын ырайымы менен чүчкүрүп ордунан тура келип: «Мен күбөлөндүрөм, Алладан башка кудай жок, мен күбөлөндүрөмүн, Мухаммад кудайдын кулу жана үмөтү, Алладан башка кудай жок, Мухаммад Алланын пайгамбары» деп улуу даражалуу алдында чыныгы ишеним жарыгы менен нурланды.

Анан чогулгандардын баары Алла Таалага ишенип, мусулман болушту. Моло таштардын баарын талкалашты, талбийа —йи жакарды да талкалашып, анын күмүшүн (Хожа Исхактын) шакирттерине беришти.

Маулана Пируи Бухарайинин Жалис-и муштакини

ЛО ИВАН жыйнагында А 232 шифр менен Жалис-и муштакин («Динге чаңкагандардын маектеши») аттуу кол жазма сакталып турат. Чыгарма айтылуу суфий шейхи Хожа Исхактын (1008/ 1599 -ж. өлгөн.) өмүр баянына арналган.

ЛО ИВАН каталог басылмаларына караганда А 232 — уникалдуу кол жазма. Ал 1897 -ж. Азия музейи тарабынан Кашгар консулдугунун мурдагы катчысы Я. Я. Лютшдан сатылып алынган.

Жалис-и муштакин — изилдене элек жана илимий адабиятта жазыла элек чыгарма. К. Г. Залеман шейх Хожа Исхактын өмүр баянына кайрылып, кол жазманы учкай эскерип кеткен¹⁵³ К. Г. Залемандын эскерүүсүнө таянып А. З. Валидов жана А. А. Семеновдор ал тууралуу маалымат беришкен¹⁵⁴.

¹⁵³ «Melanges Asiatiques tires du Bulletin de Academie Imperiale des Sciences de.. — St/ - Petersburg» — Б. XIII.

¹⁵⁴ Валидов. А. З. Восточные рукописи в Ферганской области. — Б. 304; Семенов. А. А. Указатель персидской литературы. — Б.20.

Текстте айтылгандай (5^{a-6}) анын автору Маулави Шах Мухамад ибн Маулана Хисам ад-Дин, көбүнесе Маулан Пирун Бухараи аты менен белгилүү. Чыгарма хронограммада байкалгандай жана анын аталышынан купуя көрүнгөндөй (10⁶⁻⁶), кыязы, 1004/ 1595 -ж. шейхтин көзү тирүү кезинде, балким, анын көрсөтмөсү боюнча жазыла баштаган. Ал Хожа Исхак өлгөндөн кийин, б.а. , 1008/ 1599 -ж. (хронограмма, 102^{a-6}) бүткөрүлгөн.

Шейх Хожа Исхактын өмүр баяны көп жылдар бою анын шакирти жана ишенимдүү адамы болгон автордун жеке эскерүүсү боюнча жазылган. Чыгарма көлөмү жагынан бири-бирине дал келбеген он баптан турат.

Текст уйкаштырылган кара сөз түрүндө жазылып, ага ыр саптары кошулган. Чыгарманын тили бир аз көркөмдөлүп, каймана мүнөзү бар. Апыртылган кургак чечендик кээде анын мазмунуна айрыкча кедерги тийгизет.

Шейх Хожа Исхак ортоазиялык уруулардын жана элдердин, алардын ичинде кыргыздар арасында мусулмандыкты тараткан инсан болгону белгилүү. Ошондуктан Жалис-и муштакин менен Шейх Хожа Исхактын Зийа ал-кулубдагы өзгөчө кабарланган өмүр баянын салыштыруу Орто Азиянын XVI —XVII кк. тарыхы менен илгиленген илимпоз үчүн белгилүү даражада кызыкчылык жаратышы мүмкүн.

Жалис-и муштакидин үзүндүлөрүнүн котормосу

I

// (9⁶⁻⁶) Ушундан кийин улуу даражалуу¹⁵⁵ сөз баштоого маркалат этти¹⁵⁶. Мен мусулмандарга кызмат кылуу максатында өзүмдү ушул ишке арнап жана улуу хожалардын мыктыларынын ыйманынын ыйыктыгынан, — алардын мүрзөсүнүн үстүндө ылайым ырайымдуулук жана жыпар жыт аңкысын! — мен бир канча миңдеген кыргыздарды жана калмактарды ишеним нуру менен бактылуу кылып, (аларды) наадандыктан жана бузукулуктан куткарды. Кокустук каарынан калмактардын колуна түшүп, өмүрү менен кош айтышкан мусулмандардын канчасын сактадым. Мен ошондо мусулмандыкка кызмат өтөө канчалык пайдалуу экенин сезип, Аксу, Кашгар, Куча жана Хотан аймагында бир канча жыл жүрүп, элди туура жолго салдым.

II

// (17^{a-6}) Жер четинен жаркырап чыккан күндөй болгон улуу даражалуу ушул адилетсиз тогуз ааламдын тирегин жарык кылып, кыргыз жана казактардын урууларын наадандыктын чүмбөтүнөн ' (тазалап) бул элдер бушайман болуу бактысына арзышты. (Ал) калмактардын динге киришине да себепкер болгон. . .

III

// (46^{a-6}) Андан кийин ал (Хожа Исхак) наадан кыргыздарга келген соң мындай окуя болду. Эки жүздүү кыргыздар казактардын бир тобу менен Сарык-кол жергесине жана бир нече аймакка зыян келтирип, улуу даражалууга жагымсыз иштерди жасап, — о, анын сыры ыйык болсун, — бир күнү өзүнүн мээримдүүлүгү менен мага келип муну айтты: « О, султан, жараткандын чексиз мээримдиги жардамы жана кудайымдын учу-кыйыры жок насыякаты менен сиздин бийлик тагына көтөрүлүшүңүзгө жана кудуреттүүлүктүн шатычасына чыгышыңыз менен аалам бийлешиңизге жеңилдик көрсөтсүн! (Бул) сыноодо кудай жолдогон азаматтарды улуу хожалардын рухунун атынан, — Адла алардын сырын касиеттүү кылсын! - силердин кайрымдуулугуңардын таканчыгы

¹⁵⁵ Кар: ушул бас.

¹⁵⁶ Хожа Исхак менен анын шакирттигине өткөн ушул тазкире авторунун биринчи маеги баяндалат.

бийик болуп, кудай колдосун! Убакытты созууга болобу? Кана, туруп жанагы наадан кыргыздарга жана эки жүздүү казак урууларына¹⁵⁷ жөнөгүлө дагы ыйык рухтун күчү //(дб^{а-б}) менен бул дүйнөнүн душмандарына кудайдын кубатын билдиргиле!»

Улуу даражалуу, — о, анын сыры ыйык болсун! — ушундай бата берип, мен ордумдан туруп, улуу даражалуунун алдында, — о, анын сыры ыйык болсун! — ийилген аалам жасалгасынын желегин өз кудуреттүүлүгүмдүн туусу кылып алдым. Жеңүүчү аскер менен бир канча күндөн кийин аларга келдим.

Баатырлардын толкун ириминен жана ишеним үчүн кошулган аскерлердин түрүнөн эле алардын денеси безгек баскандай калтырады. Алар каршылашууга дарамети келбей, бала-чакасын таштай качышты. Биздин жеңишчил аскердин катуу кысымы менен алардын балдары менен неберелери аймактын чар тарабын кыйкырыгы менен жаңыртышып туулган жерин таштап, ар кимиси туш-тарапка кетишти. Жардылар сыноонун катаалдыгынан жана араздашуу менен жоолашуу айынан ар бир эшиктен үзүм нан, кийим издеп, суусуз чөлдө каңгып калышты. Көгүлтүр асмандагы чаң сымал чөлдө көчүп жүргөн бул уруу, каатчылыктын айынан баштарын адептүүлүктүн жакасына катышып, улуу насаатчыга карата (өздөрүнүн) каалоо тизгинин тартышты.

Улуу даражалуунун — о, анын көрүстөнүнүн үстү жарык болсун! — кудуретинин жарыгы жана санда жок шаан-шөкөтүнүн белгиси мага карата билинип, мен бул аскер арасында канчалык аракет жасап, тырышып атып бутпарастыктын чүмбөтүн жана жапайылардын¹⁵⁸ араздашуусун жер жүзүнөн такыр жоюп, жазгы байчечекей сымал жаштыктын белгиси бул мейкиндикте жанып, ал эми кайгынын жана караңгылыктын пардасы //(47^{а-б}) алардын маңдайынан арылды.

Улуу даражалуунун батасы жана улуу шейхтердин рухунун жардамы менен, — О, аларга карата кайрымдуулук жана жыргалчылык болсун! — ийининин кудурети жана каруусунун күчү, козголоңчулар менен душмандарды моюн сундурчу курч кылычтын жардамы менен жараткан кудайдын мээримандыгы жана анын кайрымдуулугу менен өз маалында ийгилик болуп белгиленди.

Жана дагы мындай болду, улуу даражалуу, — О, анын сыры ыйык болсун! — ал кезде Аксу аймагында өзүнүн кайрымдуулук ишин жасап, мен ошол улуу иш үчүн улуу даражалууга кызмат кылуу таасири астында аргасыздан тынчсызданып, өзүмө кайрылып бейт окудум:

Аны менен Кааба кошулуш бул селсаяктын максаты, Мен шордуунун каалоосуна жеткизе көр, Мырзам!

Мен эч кимге билгизбей, адилет жана ак ниеттердин баш калкалоочу жайы болгон бийик баш паанекке жашыруун жеттим — * * *¹⁵⁹.

Биз келээр замат улуу даражалуу, — О, ага карата кайрымдуулук жана жыргалчылык болсун! — үйүнөн чыгып далилдүү тил менен муну айтты: « Кош келипсиңер! Бизде татаал суроо пайда болуп, сурамак үчүн биз силерди чакырдык: Силердин зирек султаныңардын тобунун жардамы менен сансыз кол

¹⁵⁷ Үзүндү толугу менен уйкаштырылган кара сөз түрүндө жазылып, кыргыздар менен казактарга карата уламдан-улам кайталана айтылган эпитет кыязы, кыргыз-и би тамиз жана казак-и пурнифак делип уйкаштыкка жараша жазылса керек.

¹⁵⁸ Текстте: залиман.

¹⁵⁹ Жылдызчалар бейттеги калтырылган боштукту билдирет.

алып Чалышка (?) жортуул жасаган Хазрат — хандын өтөөсүнө чыкпай калышынын себеби эмнеде?»¹⁶⁰.

Мен ордуман атып туруп, таазим этип, чалмамды жерге тийгизип момундук // (476-6) менен бейт айттым:

Мобул айланган асман ишти жасабастан, Ал жараткандын бардыгы асыл эрлердин аракетинен.

Ал (Хожа Исхак) ордунан туруп намаз үйүнө бет алды. (Ал мага) көрсөткөн жылым саноосунун эле андан зефирдин желаргысындай жыпар жыт аңкып, үмүтсүз уйкусуроодон жабылган көздөрүм кубаныч кабарга ачыла түштү. Мындан соң мен кайра келип, бир күн бою кубанычта жүрдүм. Кийинки күнү, ошол эле убакыт, ошондой эле кырдаалда мен улуулар айткандай өзүмчө ойлоно баштадым * * *.

Кайрадан анын улуу даражалуулугуна — О, анын сыры ыйык болсун! — тагдыр башпаанегине ошол эле жол менен атчан жөнөп муну айттым * * *.

Мен келгенде улуу даражалуу мен бечарага утурлай чыгып мындай деди: «Кечээки суроого сиз жооп алып келдиңизби?»

Мен кайрадан сыпаалыктын жана момундуктун тили менен бейт айттым: Эмнени жаштар күзгү бетинен көрсө, Кары аны бышкан кирпичтин бетинен көрөт.

Анын улуу даражалуулугу: «жакынкы күндөрү бир чечимге келип, ал үчүн аянбай аракет көр» деп айтты. Андан кийин намаз окулчу жайга кетти.

Бул сөздөрдөн жазгы гүлгө шамал жашоо бүчүрүн алып келген сымак жүрөгүм үмүткө толуп, тилектин шалбаасы кубанычтан жана күлкүдөн жайнап, бүчүрүн ачты.

Мен бечара кайра кайтып, үйгө (өзүнүн) кирип (бул) таң атканча түн кечирдим. Качан бакыт таңы жакшылык тилек горизонтунга башбагып, күн өз огунда жылып баштаганда мен кайрадан анын улуу даражалуулугун — О, анын сыры ыйык болсун! — ырахаттанып көрмөк үчүн бет алып, өзүмчө бейт айттым:

О улугум, сенин таза ыйманың — кудайдын күзгүсү болгон,

لشکر بیکران . و خدمت شما با جمیع سلطانان مکران متوجه خالش کردیده است مفتوح نشد

Кудайым, колдоочулук көлөкөңдү башыбыздан кетирбесин.

Мен келип эшендердин асылдарынын биринин босогосуна токтогонумда, кудайдын шандуулугундай болуп өзү эшиктен көрүндү. Ал ааламды жарык кылып, муну айтты: « О султан, хожаларга ант берип, Чалыш жана Турфан аймагына барыңыз. (Сизге) кудайдын жаңы мээрмандыгы жана жараткандын чексиз жакшылыгы жардам берсин! Жөнөңүз да, оюңузду жыйынтыктаңыз!» * * *.

Асман ачылгасындай болгон мындай көңүл көтөргөн мээрмандыктан тилек сарайына достук орноп жана анын сөзүндөгү жандуу суудан берилген достордун жүрөгүндө бакча гүлдөп, жыты аңкыды.

Мен дароо ыргып туруп, момундук менен кызмат кылуунун босогосун өөп, хожаларга ант берип, жан жыргаткан фатиханы окуп, зыяратчылык кийимин кийип, аскерлер атка минип Чалыш жана Турфанга карай бет алсын деп буйрук бердим.

(Жакын жайгашкан) кыргыздар менен казактарга опуза көрсөтүлгөндүгүнө байланыштуу эмирлердин эч кимиси макулдук болгон жок. (Алар): « Бул кышты өткөрүш керек, жазында болсо буйрук берилгендин бардыгын аткаруу зарыл» деп айтышты.

¹⁶⁰ Төмөнкү сүйлөмдүн мааниси түшүнүксүз: تا پرسم که سیر چیست که حضرت خان با

Али уруусунун сөзүнө абдан ишенгендиктен мен күтө алган жокмун жана жоокерлердин тилине кирген жокмун. // (48⁶). Мен дароо аттанып, бир эки өткөөл¹⁶¹ жүргөндөн кийин, аскерлер аркаман айласыздан жетип келишти. Жам жергесине келгенимде, эмирлердин чыдамы кетип, мага кайрылышты: «Дос катары айтабыз: казактар аттанып, бул аймакка кол салганы жатышат деген кабар келди. Келиңиз, мындан бир айчалык жолго алыстап кетели. Ошондо мобул тайманбас иттер (сиздин) карамагыңыздагыларга эмне кыла алат?»

Ошондо мен бул адамдардын пикирлеш экенин түшүнүп, муну айттым: « Оо, шордуулар! Атактуулар мындай деген. . . * * *¹⁶². Качан ошол улугубуз Чалыш менен Турфанга жөнөгүлө деп буйрук бергенден кийин маалкатуу тууралуу ой болушу мүмкүнбү? . . . өзүңөрдүн милдетиңерди аткарып, эмне айтылса бардыгын жасагыла. Мына, асыл башымды мобул билим карысынын күзгүсүнүн бакыт босогосуна коюп жана жүрөгүмдү улуу даражалуунун кызматына арнаган мен анын оюна каршы чыгамынбы? !»

Муну айтып, жаа менен жебеге кол сундум. Бардыгы менден жаа бою качты. Мен болсо жебени жаага салып, бул топту коркутмак үчүн аттым эле, бир адамга тийди. . .¹⁶³.

Мындан ары аңгемеде кыргыздар тууралуу эскерүү жок.

Рафик ат-талибин

ЛО ИВАНдын кол жазмалар фондунда сакталып турган уйгур чыгарма Рафик ат-талибин («Акыйкат издегендердин досу») А. М. Мугиновдун каталогунда сыпатталган¹⁶⁴. Ошондуктан биз мында, чыгармага жалпы мүнөздөмө берип, колдонулган нускадан А. М. Мугинов келтирген маалыматтарды толуктап, тактай турган кабарларды беребиз.

Рафик ат-талибин-Абү Мансур деген автор тарабынан жасалган Мирза Шах — Махмуд ибн Мирза Фазил Чурастын (белгилүү тарыхый эмгектин автору)¹⁶⁵ Анис ат- талибин эмгегинин котормосу. Анис ат-Талибиндин персча түп нускасы (азырынча жалгыз нуска менен белгилүү) А. Бистон тарабынан сыпатталып, чыгарылган¹⁶⁶.

Абу Мансур өз котормосун атактуу эмир Даулат- шах-бек менен анын уулу Осмон-шах-бекке арнап, кириш сөзүндө аны мактап, «көптөгөн жакшылыктарын көрдүм» деп кабарлайт¹⁶⁷. Парсча түп нускага караганда Абу Мансурдун котормосу толук эмес. ЛО ИВАНдагы кол жазма 1271/1855 — ж. барат айынын биринде, 19-апрелде Аксуда көчүрүлгөн¹⁶⁸.

Рафик ат-талибин чыгармасында кыргыздардын, тактап айтканда, алардын мусулмандашуусун айгинелей турган кызыктуу маалыматтар камтылган. Бул жагынан кандайдыр бир хронологиялык талапты сактабай айтылган аңгемелер, алардын ичинде каратоолук кожолордун башчысы, таанымал суфий шейхи — Хожа Исхактын өмүр баяны¹⁶⁹ жана алардын Чыгыш Түркстандын башкаруучуларын, шаар тургундарын, ошондой эле кыргыздардын эмирлеринин

¹⁶¹ Текстте: манзил.

¹⁶² Месневи ыр түрмөгү которуусуз калтырылды..

¹⁶³

¹⁶⁴ Мугинов А. М. Описание уйгурских рукописей Института народов Азии Ан СССР. - Б. 17?.

¹⁶⁵ Кар: ЗВАРАО. — Т. XXII,- 1915. —Б. 313-319.

¹⁶⁶ Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani and Pushtu Manuscripts in the Bodleian Library. P1. III. № 2404

¹⁶⁷ Рафик ат-Талибин. — ЛО ИВАН -В 771-6а-6

¹⁶⁸ Ошол эле — 96а -6

¹⁶⁹ Биздеги булак боюнча (83^{а-б}) Хожа Исхак, Махдум-и Азам ат менен белгилүү болгон (1542 же 1549-ж. өлгөн) шейх Ахмад ибн Жалал ад-Дин Касанинин ортончу уулу.

Алай жана Сарыг-Йаздагы кыргыздардын Хожа Исхактын жолун жолдоочуларынан болгондугу тууралуу маалыматтары кызыгуу туудурат.

Аталган чыгармадагы Хожа Исхак жөнүндөгү маалыматтар (хожонун жана анын шакирттери жасаган шумдуктар тууралуу аңгемелердин бөлүгү) кыязы, анык. Алардын көпчүлүгү Хожа Исхактын шакирти болуп, ага Аксунун тургундарын¹⁷⁰ өз тарабына тартууга көмөк көрсөткөн, негизги чыгарманын автору Махмуд Чурастын чоң атасы Мырза Кутлуг — Мухаммад Чурас тарабынан кабарланса керек. Бул аңгемелердин айрымдары Тарих-и Кашгарда да кездешет¹⁷¹.

Төмөндө биз Рафик ат-талибикдек, жалпы жонунан, Хожа Исхактын ишкердигине жана анын рухий бийликти ээлеп алуусуна байланыштуу баяндын котормосун бердик.

Бизде Рафик ат-талибиндин парсча түп нускасы Анис ас-талибин менен таанышуу мүмкүнчүлүгү болду: Бодлиян китепканасындагы парс кол жазмасынын фотокөчүрмөсүн бизге О. Ф. Акимушкин кең пейилдик менен пайдаланууга берди.

Бирок Рафик ат-талибиндин котормосу бүткөрүлүп, азыркы түрүндө иштелип калгандыгына байланыштуу биз парсча түп нускасы менен анын котормосунда болгон бир канча айрымачылыкты белгилеген жокпуз.

Рафик ат—талибинден үзүндү

I

// (85^{б.6}) Улуу даражалуу¹⁷² такыба (Хожа Исхак) улуулардын¹⁷³ уруксаты менен Кашгарга келди. Молдо Касим — халифа (анын) мюриди болду. Молдо ибн Йусуф-халифа (өз) доорунун улемдеринин жана таанымал имамдардын бири болгон. (Хожа Исхак тууралуу) күтүүсүз кубанычтуу кабар алып, Хотан вилайетинен шашылыш чыгып Кашгарга келип, улуу даражалуу Такыба менен кезигишүү бактысына арзыды. Бир канча убакыт өткөндөн кийин Молдо Касим-халифа жана Молдо ибн Йусуф — халифалар акыйкаттык жана кемтиксиз ишениминин жолуна түшүү сыймыгына татышты.

Улуу урматтуу Мухаммад — хан¹⁷⁴ Кашгарда (Хожа Исхактын) мюриди болду. Эгер улуу Алла кааласа, бул тууралуу кенен баяндалат.

Улуу даражалуу такыба (Хожа Исхак) Йаркендге келди. Бул убакта Абд ал-Карим — хан¹⁷⁵ тирүү эле; Мухаммад-хан султан эле. Ич күйдүлүктүн айынан даражалуу такыба (Хожа Исхак) менен Абд ал-Карим -хан ортосунда жаңжал чыгып, ошондуктан (Хожа Исхак) Хотанга бет алды.

Бул убакта Хотанды (башкаруучу) Курейш — султан¹⁷⁶ бийлеп турган. Мухаммад-хан Аксуда эле. Курейш — султан Хожа Исхакты урматтап тосуп алыш үчүн Кум-рабатка¹⁷⁷ уулу Худа — Берды — Банда — султанды¹⁷⁸ жиберип, ага

¹⁷⁰ Кар: Ушул бас.

¹⁷¹ Тарих —и Кашгар тууралуу. — Кар: Бартольд В. В. Отчет о командировке в Туркестан,— Б.236; Мугинов А. М. Описание уйгурских рукописей, —№ 38 — 40.

¹⁷² Уш. бас. — Кар:

¹⁷³ Мурдагы текст көрсөткөндөй мында « улуу хожалар» деп Лутфаллах Чисти (Хожа Исхактын устаты) жана анын шакирттери айтылат.

¹⁷⁴ Колубуздагы булакка караганда, Мухаммад-хан, Абд ар-Рашид-хандын (1565/ 66 —ж. өлгөн) бешинчи баласы, 18 жыл башкарып, 72 жашында дүйнөдөн кайткан (1609/ 10 -ж.)

¹⁷⁵ Абд ал-Карим-хан (1592 -ж. өлгөн) — Абд ар-Рашид-хандын уулу.

¹⁷⁶ Курейш — султан — Абд ар-Рашид- хандын балдарынын бири.

¹⁷⁷ Кум-рабат Хотан аймагында болгон. Кар: Риттер К. Землеведение / пер. В. В. Григорьева. — Вып.2 — Доп. — Б. 488.

(Хожа Исхакка) жакындыгын билдирди. Бирок Курейш — султан орой адам болгондуктан, // (86^{a-6}) улуу даражалуу такыба (Хожа Исхак) Хотанда кармалбастан, Чира¹⁷⁹ өлкөсүнө бет алды. Ал үч жыл бою бул өлкөдө жашады.

Ал убакта Чира¹⁸⁰ өлкөсүндө дайыма аккан суу болбогондуктан, калк Хожа Исхактан жардам сурашты. Улуу даражалуунун элге боору ачыды. Азыр Чира өлкөсүнө агып турган. Суунун башатында бир такыбанын (сөөгү) коюлган. Улуу даражалуу такыба (Хожа Исхак) бир жөкөрүн жиберип, муну айтты: « Баргын да (такыба маркумдун арбагына) жолоочу келип, дараат алганга суу сурап атат деп кабарла. (Андан соң) артыңа карабай тез кайткын». Ал жөкөр мазарга келип улуу даражалуулугунун ыйык буйругун аткарып, кайра кайтты. Суфийдин аркасынан суу шаркырап келди. Кудайдын эрки! Бул суудан Чира өлкөсү жашыл жамынып, телегейи тегиз болду. Улуу даражалуу мындай деди: « Кайсыл убакта суу аз болсо, койлоруңарды алып, суунун башатына баргыла. Ал жерге келип курмандык чалсаңар, сөзсүз көп суу агат. Биз ошол такыбадан (суу) суранып, аны алып келдик. Биз экөөбүз тең¹⁸¹ силерге жардам берүү үчүн аянбайбыз».

// (86^{b-6}) Чира өлкөсүнүн кудуктарында суу жок. Улуу даражалуу такыба (Хожа Исхак) (бир күнү) дөбөчөдө туруп: « Казгыла, бул жерден суу чыгат!» деп буйруду. Чиранын төбөлдөрүнөн болгон Мырза Пайанд аттуу адам: « Бул жерде суу болбойт», — деди. Улуу даражалуу: « Казгыла, көп суу чыгат», — деп айтты. Ал адам болсо: « Суу болбойт» деп көжөлдү. (Ошондо) улуу даражалуу такыба (Хожа Исхак) ачуусу келип «Анда болбой калсын!» деп жарыя салды. Ошол себептен Чира өлкөсүнүн кудуктарында суу жок.

Чирада Кук-Гунбад аттуу кыштак бар. Мухаммад -хан (ал жакка адамын жиберип) улуу даражалуу такыбадан (Хожа Исхактан) Аксуга келип кетишин өтүндү. Улуу даражалуу такыба (Хожа Исхак) кудайдын батасы менен өзүнүн бир тамтыгы чыккан чапанын, бир чалмасын Чиранын ханакасында калтырды.

Моголистандын калкы түгөл бата тилеп (аны) айланышат.

Курейш — султандын эң чоң уулу Худа — Берды — Банда — хан (Хожа Исхактын) мюриди жана жан досу болду деп айтышат. Худа — Берды — Банда — хандын энеси, Курейш — султандын жары оордан, өлдү. Курейш — султан улуу даражалуу такыбага (Хожа Исхакка) адамын жиберип, муну айтты: « Ал дуба кылганча келе алаар бекен?» Улуу даражалуу Чирадан Хотанга келди. Курейш — султан улуу даражалуу Хожага « Менин аялымды тирилтип бериңиз!» деп жалынып-жалбарды. Улуу даражалуу мындай деди: « Эгер анын денесинде жашоонун бир белгиси, жок дегенде дем алуусу сакталганда, тирилтсе болмок. Иштин жайы // (87^{a-6}) ал жашоодон өлүм абалына кеткендиктен (аны тирилтүү) мүмкүн эмес».

Курейш — султан ишенбей, көжөлө берди. Улуу даражалуу — о ага Алла ыраазы болсун, о, Алланын мээримин жана батасы аны колдоп жүрсүн! — каары кайнап, мындай деди: « О, Курейш, сен тукумуң менен (бирөө дагы) хандык бийликке жетпейсиң!» Ошондуктан Курейш — султан, анын көп сандаган урпактары — Мухаммад Хашим — султан, Искандар — султан, Чингиз — султан жана Худа — Берды — Банда-хандын балдары болгон калгандарынын бардыгы тең жөндөмдүү ханзаадалар экенине карабастан хандык бийликке жетпей, бардыгы ырайымсыз кылычтан өлүштү.

¹⁷⁸ Башка булактарда анын аты — Худа — Банда.

¹⁷⁹ Хотандын чыгыш жагындагы район.

¹⁸⁰ өзөн дагы Чира деп аталат.

¹⁸¹ Кыязы, сөз Хожа Исхак жана жогоруда эскерилген кызматкер — суфий тууралуу болуп атат.

Улуу даражалуу такыба (Хожа Исхак) Курейш — султанга ачууланып, Аксута кеткен деп айтышат. Улуу урматтуу Мухаммад-хан аны Аксудан күтүп алды. Кутлуг — Мухаммад-хан Чурас жана Назар-мырза Урда-беги (Хожа Исхактын) мюриддери болуп калышты. Улуу даражалуу такыба Аксуда калып, (бирок) шаар калкы (ага) моюн сунган жок. Улуу даражалуу мындай деди: « О, Кутлуг — Мухаммад — мырза! Бул элге биздин турушубуз жыргалчылык жышааны экенин айтып кой. Биз бул жерге улуулардын (хожалардын) уруксаты менен //(87^{6.6}) көрпөндөлөрдү ыйман жолуна салыш үчүн келдик».

Бул рисаленин автору, алсыз кулдун чоң атасы болгон Мырза Кутлуг — Мухаммад Чурас Аксунун тургундарына барып: « О журт, бул такыбанын келишин эки дүйнө үчүн тең сыймык деп билгиле», — деди.

Ошондо жинге окшогон бир шумдук могол мындай деди: « Келгендердин баардыгы: « Мен ушундаймын» — дешет, биз анын ким экендигин билбейбиз». Кутлуг-мырза: « О пас адамдар, бул могол өлкөсүн (силерге) улуу даражалуу Махдум-и А*зам¹⁸² тартуулаган». Бул турган асыл адам ошол олуянын¹⁸³ баласы болот», — деп айтты.

Бул кезде Уштур — Халифа, о ага (Алла) кайрымдуулук кылсын, колуна чоң таяк алып, (аны) улуу даражалууга кезей баштады. Мындан Аксу тургундарына чейин оголе узак аралык болгон. Аларда көтөрүлгөн ызы-чуу улуу даражалуу такыбанын (Хожа Исхактын) жакшылык ыроологон айланасына жеткен жок, (бирок) ал окуянын (сырын) Уштур — Халифа ачып берди. Улуу даражалуу такыбадан кетип, ал ошол (талаш) жерге жанагы чоң таягын кармап келип жинге окшогон шумдуктай моголду урду. Ал жыгылып бир канча убакытка эс-учуна келалбай жатып, эсине келгенде: « Хожам, Хожам!» деп турду.

Ушул убакта // (88^{a-6}) ошол карыган арсыз кедейдин чоң атасы Кутлуг — Мухаммад — мырза толкунданып: « О арсыз адамдар, силер улуу даражалуунун дубанасы жасаган укмушка өзүңөр күбө болдуңар, эми кечендетүүнүн канчалык кажети бар?» деди.

Аксунун тургундары толкунданып, бардыгы дароо (Хожа Исхактын) мюриддери жана жан достору болуп калышты. Аксу шаарына ханака тургузушту. Ошондон тартып бүгүнкүгө чейин бул ханакада (болушкан) адамдар каалаган максатына жетишет; бул жер сыйына турган кудай ырайымын ыроолочу жай.

Андан кийин (Хожа Исхак) Аксудан Кучаны көздөй салды. Улуу даражалуунун кабары Кучага жеткен соң, бул аймактын тургундары — улуу — кичүүсү, кары, жашы тосуп чыгышып, (Хожа Исхакты) шаарга алып келишти.

Куча шаарында Кази — Баки аттуу бир казы болгон. Ал Маулана Арш ад-Диндин, о Алла анын сырын ыйык кылсын, — урпактарынын бири эле. өзүн Махдумдун урпагынан деп эсептеп ал (Хожа Исхакты) анча урмат кылган жок. Улуу даражалуунун (Хожа Исхактын) жакшылык ыроологон жүрөгүнө мындай мамиле (Кази-Бакинин) жагымсыз из калтырды. Түбү ал адам көздөгөн оюна жетпей, ал түгүл жашы кырктан ашкан жок.

Улуу даражалуу улуу хожо Накшбандын¹⁸⁴ урпактарынын бири Набира-хожа аттуу адам болгон. Ал жөө (далысына садып) (Хожа Исхакты) замбилде (шаарга) алып кирди. Ал өзүнүн каалаган максатына жетти. // (88^{a-6}) (Хожа Исхак) Кучадан Турфанга кетти. Ал Чалыштан өтүп, Күмүш — Акмуга келди. Бул жерде ал түнөп, кийинки күнү (таңкы) намаздан кийин Күмүш — Акмудан калтырып,

¹⁸² Кар: Уш. бас. - Б. - Эск 6.

¹⁸³ Текстте: хазрат.

¹⁸⁴ Баха ад-Дин Накшбанд (717 — 791/ 1317—1389)— накшбадийа суфий орденинин негиздөөчүсү.

Кучага кайтып келди. Ал Уштур — Халифамды Турфанга жиберди. Кучанын элин ыйман жолуна буруп, өзү (Хожа Исхак) Аксуга кайтты.

Уштур-Халифам, о Алла анын аныктыгын нурга бөлө, — Турфан шаарынын калкы Султан Алаф-Ата деген ат менен белгилүү болгон Кара-хожанын мазарына сыйына тургандыгын¹⁸⁵ көрдү; бул себептен алар (Уштур) — халифага моюн сунган жок. Уштур — Халифам Султан Алаф-Атанын бейитинин үстүнө отуруп таяк менен бейитти чапканда, бейит титиреди. Уштур — (халифам) коркуп четке чыга берди. (Андан соң Уштур-халифам), о Алла ага кайрымдуулук көрсөтө көр, кайрадан бейитке көтөрүлүп, бирок коркуп кайрадан (андан) түштү.

Кыскасын айтканда, бул учурда мазардын жанында турган бир суфий төмөнкүдөй көрүнүшкө күбө болду. Улуу султан Алаф-Атанын бейитинен арстан чыгып Уштур-Халифамга атырылды. (Бул мезгилде) улуу даражалуу такыба (Хожа Исхак) пайда болуп (Уштур) — Халифамды арстандан чеңгелинен куткарды. Ал суфий окуя туурасында Турфан менен Камулдун тургундарына айтып бергенден кийин алардын бардыгы улуу даражалуу такыбанын (Хожа Исхактын) мюриддери жана жан досу болуп калышты. Улуу даражалуу такыба (Хожа Исхактын) бул өлкөдөн Мавераннахрга кайтып келди деп айтышат. // (89^{б-6}) Ал Сарыг — Йазы¹⁸⁶ жана Алай өлкөлөрүндө үч жылга жакын жашады. Кээ бир кыргыз эмирлери жакын досу жана (Хожа Исхактын) тарапкерлери болуп, айрымдары (аны) таанышкан жок. Жан досторго айланган кыргыздардын эмирлери бир күнү чоң топ болуп чогулушту. Кыргыз эмирлеринин жана аскер башчыларынын бири улуу даражалууну тааныгысы келбеди. Ал адам улуу даражалуу такыбага сырын ачты. Ал (Хожа Исхак) берекелүү колун ошол адамдын кежигесине коер замат, ал адам эркинен айрылып жыгылды. (Андан соң) аябай толкунданып, кыйкырып жана онтолоп туруп (Хожа Исхакты) тааныгысы келбегендер менен бирге анын жан досуна жана мюридине айланышты. Кыргыздын бардык уруулары¹⁸⁷ толук бойдон мюриддердин (Хожа Исхактын) катарына өтүштү.

Абд ал-Карим-хандын везири Хожа Убайдаллах¹⁸⁸ (Мухаммад) — Вали суфийдин мюриди болгон. (Абд ал-Карим-хан) улуу даражалуу такыбага кайра келүүсүн өтүнүп (Хожа Исхакка) (Яркендге) адам жиберди. . .

// (90^{б-6}) Китептин автору баяндайт: « Бул кембагалдын чоң атасы — Кутлуг-Мухаммад-мырза жана анын бир тууганы Мамук-мырза (Хожа Исхакка) мыкты кызмат кылышты. Улуу даражалуу такыбага алардын балалуу болуу туурасындагы ою белгилүү болду; аларга ырайым кылып: О Кутлуг Мухаммад — мырза, о Мамук-мырза, силердин көп балаңар болуп, балдарыңардан эр жүрөк баатырлар жана эмир, бектер чыгат. Силердин бардык кыздарыңар аруу жана такыба болушат», — деп айтты.

Кудайдын эрки! Кутлуг — Мухаммад — мырзадан жарык дүйнөгө сегиз уул, жети кыз келди. Мамук — мырзадан жарык дүйнөгө алты уул, сегиз кыз келди. Алардын бардык балдары бийликке жетип, эмирлердин эмири болушту¹⁸⁹: мырза Хашим -бек, // (91^{а-6}) мырза Мазид-бек, мырза Мухаммад — Назарбек, мырза Латиф-бек, мырза Курбан — бек.

¹⁸⁵ Сөзмө-сөз: « ишенишет» маанисинде.

¹⁸⁶ Текстте: Сариг йазы; Тарих-и Кашгар (ЛО ИВАН тизмесинде В 2472, 90^{б-6}) — Саригсай; Балким сөз Мургаб — районундагы Сары -Язы жергеси жөнүндө болот окшойт. — Кар: « Россия. Полное географическое описание нашего отечества». — Т.ХІХ. — Туркестанский край, — Б.640.

¹⁸⁷ Текстте: уймак.

¹⁸⁸ Бул жерде Абдаллах деп ката жазылса керек, кол жазманын кийинки саптарында — Убайдаллах.

¹⁸⁹ Текстте: амир ал-умара.

Мырза Мазид-бек бийликте турганда рухий башчы . кылып улуу даражалуу такыба Шади — хожаны¹⁹⁰ о ага Алла ырайым кылып, анын дубасы кайтарылсын, — дайындады. Ал аябагандай боорукер адам болгон. .»

// (91^{a-6}) Мухаммад-хандын, о Алла анын сырын ыйык кылсын, адал (жолго түшүшү тууралуу) баяны

Мухаммад — хан — Абд ар-Рашид-хандын бешинчи баласы. Мухаммад-хан өзүнүн бир тууганы Суфий -Султан менен жолугушмак үчүн Хотандан Кашгарга келди. Дал ушул убакта анын улуу даражалуулугу такыба (Хожа Исхак) Мавераннахрдан Кашгарга кайтты. Мухаммад-хан улуу даражалуу такыбага кызмат кылуу үчүн келди. Улуу даражалуу такыба (Хожа Исхак) хандан: « О, менин султаным, сиздин атыңыз ким?» деп сурады. Хан: « Менин ысмым Мухаммад», — деп сылык жооп берди. Улуу даражалуу такыба муну айтты: « Мен дайыма бул өлкөгө келишимдин сыры эмнеде деп ойлоп жүрчү элем. Мына эми мени (бул жакка) ушул султандын ысмы, сүйүүсү жана ниети алып келгендигине ынандым»¹⁹¹. Андан соң минтти: « Атам Мухаммад! Күткөн болбойт, аракет кылуу зарыл».

Мухаммад-хан үйүнө келээр замат ойлоно баштап (өзүнчө мындай деди) : « Мен улуу даражалуу такыбанын жолун жолдоочусу¹⁹² болор элем, бирок мен (азырынча) буга али татыктуу эмесмин¹⁹³. Бул милдетти мен аркалай аламбы же жокпу?»

Бул жагдай улуу даражалуу такыбага (Хожа Исхакка) маалым болуп, ал төмөнкү эки сап ырды жазып, анын жанында дайыма болчу суфий аркылуу (муну) берип жиберди:

(92^{a-6}) Жүрөктүн алсыздыгы, жүзүңдүн кубалыгы тууралуу ойлонбогун.

Ашык болгун, анткени сүйгөндөн келет ар кыл жардам¹⁹⁴.

Эки сап ыр жетээр замат Мухаммад-хан аргасыздан, жылаңаяк, баш кийими жок дароо улуу даражалуу такыбага чуркап келип, анын мюриди болуп калды. Ханды толук тарбиялап, (Хожа Исхак) (аны жогорку) даражага жеткизип — ыйман жана кемтиксиздиктин жолуна (түшүүгө) даярдады.

Абд ал-Карим-хан өлөөр замат, такка Мухаммад-хан отуруп, улуу даражалуу такыба (Хожа Исхак) Мухаммад-хан тууралуу кабардар болуп жүрдү. Хан болуп туруп күнү-түнү намаз окуп, орозо (тутат) деп айтышты. Улуу даражалуу такыба, « Мухаммад-ханга айткыла, эгер ал мага (кудай) акысы үчүн бир акыйкаттыкты берсе, мен алтымыш жыл бою (кудайы) намазга арнап, ыраазы болор элем» деп буйрук берди. Мындан кийин хан адилет бийлик жүргүздү. Улуулар (эрлер) өкүмдарларды залымдиктен адилеттикке бурушту.

Мухаммад-хан, о Алла анын ыйманын тазартсын, ажыга барууга ниет кылганын айтышты. Улемдер (буга) каршы чыгышты. Алар, хан үчүн бир адам Меккедеги жайга зыярат жасаса, ошол жетиштүү деп айтышты. Хан ылайыктуу адамды таап (аны) ажылыкка жөнөтүүнү ойлонуп калды. Чабуш кыштагында // (92^{b-6}) Молдо Мурад аттуу адам бар эле. Ал кудайга ишенген, ак ниет, такыба адам

¹⁹⁰ Шажи-хожам (дагы йахйя — хожам) — Хожа Исхактын уулу.

¹⁹¹ Сүйлөм Тарих-и Кашгардын (С 576 -68^{a-6}) нускасы боюнча которулду; B771 кол жазмада бир сөздүн жаңылыш жазылышынан анын мааниси түшүнүксүз.

¹⁹² Сөзмө-сөз: « чындыкка бурулам».

¹⁹³ Сөзмө-сөз: « кичинекей».

¹⁹⁴ Ыр перс тилинде.

болгон. Ал хан кантип билимдүү, такыба адамды табам деп ойлоп жаткандыгын укту. Ал хан менен жолугушуп, ажыга бармак максатында Молдо Мурад таң ата Чабуштан хандын сарайына келди. Таңкы намаздан кийин ал өзүнүн ою туурасында ханга билдирмек болду. (Бирок) таңкы намаз уланып, Куран окулуп жана месневи аяктагандан кийин ал өз оюн билдире электе, хан, о Алла анын сырын касиеттесин! — Хажы Мурадга кайрылып, мындай деди: « О Хажы Мурад сиз жакшыны ойлопсуз, тилегиңиз Кудайдын кулагына жетсин». Хажы Мурад, о ага (Алла) ырайым кылсын, ыйлап хандын бутуна жыгылып, анын жактоочусу болуп калды. Ошол күндөн тарта качан Хажы Мурадды улуу Меккеге жиберүү тууралуу чечим кабыл алынгандан баштап Молдо Мурад, Хажы Мурад¹⁹⁵ атыгып даңкы чыкты.

Хан, о Алла анын аныктыгын нурга бөлөсүн, Хажы Мурадга суюргал ыйгарды. Хажы Мурад хандан сегиз ра*ийат жер¹⁹⁶ сурады. Хан жардыкка кол коюп, (ага бул жерди) менчикке берди.

Хандын аркасы менен Хаджи Мурад эки ыйык шаардын (Мекка менен Медина) ажысы болуп, о ага (Алла) ырайым кылсын, (ажылыктан) кайра келди. Хан эскерилген ажыга (болгон) ырайымдуулук жана жакшылык көрсөттү. .

// (93^{a-6}) Улуу даражалуу такыба (Хожа исхак) Мухаммад — хандын ыйман жолуна (түшүшүнө) жана аны бардык шакирттерине¹⁹⁷ (башчысы кылып) дайындоо тууралуу кат жазып, (аны) Самаркандга жөнөтүп, муну айтты: « Ким болсо дагы Мухаммад-хандын ыйман жолуна (түшүшү тууралуу) ушул катты жеткизсе, хандын ордун басат».

Бул мезгилде улуу даражалуу такыбанын (Хожа Исхактын) халифа аталган алтымыш төрт орун басары бар эле. // (93⁶⁻⁶) Алардын ар бири Мухаммад-хандын, о Алла анын сырын ардактасын, ыйман жолуна (түшкөндүгү жөнүндө) катты жеткизүүнү каалашты. Уштур-халифам, о ага (Алланын) ырайымы тийсин, ал убакта дагы шакирттердин катарына кирген эмес. Анын улуу даражалуулугу такыба (Хожа Исхак) муну сурады: « Такыбалар (хожалар) кимге окшошот?» Анын бардык шакирттери мындай жооп беришти: « Такыбалар жээксиз көлдөй». Улуу даражалуу такыба:

«Андай болсо көл ойдуңга умтулат» — деп айтып, ал диван Уштур — халифамды чакырып, ага ыйман жолуна (кирген) катты тапшырып (жолго чыгууга) уруксат берди. Уштур — халифам анын улуу даражалуулугунан (Хожа Исхактан) чыгып, Кашгар жана Яркендге багыт алды. Уштур Халифам Мухаммад — хандын, о Алла анын сырын ыйык кыла көр, ыйман жолуна (киргендиги туурулуу) катты алып келип аны халифтердин халифи кылды¹⁹⁸.

Улуу урматтуу хандын падышалык жана дербиштик касиет — белгиси болгон. Ал мюриддерди тарбиялап, (аларды) мыкты абалга жеткизди. Ал 72 жыл жашап, 18 жыл хандык кылды.

Мухаммад-хан, о ага ырайым кылсын, — жашы ортолоп калганда // (94^{a-6}) Мавераннахрдан (Яркендге) такыба хожа Шади-хожа келди.

Хан, о Алла анын аныктыгын нурга бөлөй көр, урматтап тосуп алыш үчүн Кук —Рабат-Лангарга¹⁹⁹ чыкты. Шади- хожанын атынын эки тизгининен чукул

¹⁹⁵ Б.а. ошондон тарта ал « зыяратчы Мурад» атыкты.

¹⁹⁶ Текстте: туура بیرینی ордуна بیرینی

¹⁹⁷ Текстте: хулафалар; Хожа Исхактын орун басарлары тууралуу сөз жүрүп атат.

¹⁹⁸ Текстте: халифа ал-хулафа.

¹⁹⁹ Тексттин мааниси түшүнүксүз; эгер биз которгонубуз туура болсо, анда сөз Яркенддин батышындагы жер тууралуу жүрөт. — Кар.: Риттер К. Землеведение. — Б. 421.

кармап, ал (аны) Каракорумдан (шаарга чейин) жетелеп, шаарга киргизди. Ал (ага) Санг менен Файзабадды²⁰⁰ сыйлыкка берди.

Жакшылык ыроологон (хожалардын) чынжыр байланыштын ал Уштур-халифамга өткөзүп, (өзү) жалган дүйнөдөн, ырахат дүйнөгө көчтү, аны Алла өзү жакшыраак билет.

Уштур-халифам жөнүндөгү, о Алла анын сырын нурга бөлөсүн, аңгемелердин бири

Белгилүү аңгемеде ал туурасында мындай деп айтылат: Уштур-халифам, о Алла ага ырайым көрсөтсүн, өзбектерден чыккан. Ал шыбаргандык бир дыйкандын уулу болуп, алардан ибн Йамин Сани²⁰¹ жарык дүйнөгө келген. Уштур-халифамдын, о Алла ага ырайым көрсөтсүн, атасы ибн Йамин бул дүйнө менен кош айтышкандан кийин (баласы) энесине жардам бере баштады. Улуу даражалуу такыба (хожа Исхак) (Уштур) — Халифамдын туугандарынын үйүнө токтоду. (Уштур) — халифамдын энеси өзүнүн балдары менен улуу даражалуу такыбаны тосмок үчүн келишти.

(Уштур) — халифам, о Алла ага ырайым көрсөтсүн, улуу даражалуу такыбага (Хожа Исхака) жан-алы калбай берилип, ал энесинен бөлүнүп, улуу даражалууга кошулду. (Уштур) — халифамдын энеси өз уруулаштарына коргоп калгыла деген өтүнүч менен кайрылганда, аргымак минген 200дөн ашуун өзбек (Хожа Исхакка) келишип (балага болгон) доосун коюшту. Улуу даражалуу такыба (Уштур)-халифамды кошуп берди, //(946) энесинин бир туугандарына кошту. (Уштур) — халифамдын энеси аны алып, (үйүнө) кайтты, бирок (Уштур) — халифам, о Алла сырын нурга бөлөсүн, кайрылганда, улуу даражалуу: «О дивана! Бир жүрөккө бир дос керек» деди. (Ошондо Уштур — халифам) кайрадан энесинен бөлүнүп, улуу даражалуу такыбага кошулду. (Уштур) — халифамдын энеси жана анын урукташ туугандары мындай дешти: «Бул баланы Хожа диванага айландырды, эми андан пайда жок, аны Хожага берели». Алар муну айтышып, Уштур — халифамды улуу даражалуу Хожага (Исхакка) беришип, кайра тартышты.

Ушундан кийин Уштур — халифам өз ыктыяры менен ашканага²⁰² отун ташып, (Хожа Исхакка) үлгүлүү кызмат кылды. Ал жети жыл бою бир ичик кийип, жайда аны жүнүн сыртка (аңтарып) кийди деп айтышат.

Кудайдын эрки! (Хожа Исхакка) ушинтип кызмат кылып, ал көздөгөн максатына жетти.

Кашгардын, Яркендин тургундары Уштур — халифамга моюн сунбай коюшту деп айтышат. Халифам, о (Алла) ага ырайым кылсын, денесине даарат жасап, сыйынып, кудайдан каалаганын кабыл болушун суранып, (уктап кетти). Улуу даражалуу такыба (Хожа Исхак ал уйкуда экенде): «О дивана, казык барскандын урушу менен жерге кирет. Мобул пас адамдарды катуу ургун» деп буйрук берди. Халифам уйкудан ойгонду. Мындан кийин кимде — ким ага кичинекей эле адепсиздик көрсөтсө, ал колунда дайыма кармап жүрчү чоң таягы менен урчу болду. //(95^{a-6}) Ал адам жыгылып, эс-учун жоготуп өзүнө келгенден кийин туруп: «Кожом!» деп, (анын) мюриди жана жан досу болуп калчу.

Хожа Убайдуллах Абд ал-Карим-хандын вазири болгон. (Бул) хандын вазири Мухаммад-вали суфийдин мюриди, Мухаммад-Вали суфий (болсо), о (Алла) ага

²⁰⁰ Файзабад — Кашгар аймагындагы шаар.

²⁰¹ Котормо болжолдуу; балким төмөндөгү өтө эле бурмаланган текстке туура келет:
ملایکه شیرغانی نینگ اوغلی ایردی ابن یمین ثانی ارلاردین عبارتدور

²⁰² Текстте: шилан — ханә.

ырайым көрсөтсүн, Мухаммад-Шарифтин, о Алла анын сырын нурга бөлөсүн, орун басары болгон. Абд ал-Карим-хан, о (Алла) анын бейитине нур чачсын, анын улуу даражалуулугу такыба (Хожа Исхак) менен араздашып (алардын) жолугушуусу болбой калды. Бардык эл хандын бул кылыгын анын везиринин (Хожа Убайдаллахтын) колунан келген иш деп баалашты. Улуу даражалуу такыба, о (Алла) ага ырайым кылып, батасын берсин, мындай деди: « Хожа Убайдаллах сиз бизге урмат көрсөткөн жоксуз, убакыт келет, ошондо биздин диванабыз эшектин кепесин сенин алтын сарайыңа айлантат».

Кудайдын эрки! Мухаммад-хандын убагында, о Алла анын сырын нурга бөлөсүн, (Уштур) — халифам улуу урматтуу Мухаммад-ханга ыйман жолуна (түшкөндүгү тууралуу) кат жеткизди. Хан анын балдарын жана туугандарын Хотандан көчүрдү. (Уштур) — халифам улуу даражалуу Мухаммад-ханга ыйман жолуна (түшкөндүгү тууралуу) кат тапшырып, Убайдаллахтын үйүнө токтоду.

Уштур-халифамдын, о (Алла) ага ырайым кылсын, эшеги болгон. Ал аны (эшекти) анын Убайдаллахтын дүкөнүнө²⁰³ байлап, өзү болсо // (95^{б.6}) анын сарайына жайгашты.

Абд ал-Карим-хандын (башкаруу) мезгилинде анын шакирттери улуу даражалуу такыбага (Хожа Исхакка) өтүнүч менен кайрылышты: « Абд ал-Карим-хан (Хожа Исхакты) тааныбайт; эгер (Хожа Исхак) (аны) ушундай кылып каргаса, ал жоголуп, жер менен жексен болмок». Улуу даражалуу мындай деди: « Хан-адилет өкүмдар. Анын олуялыгы, пайгамбар (Мухаммад), о Алла ага батасын берип, ырайым кылсын, « Адамды урматтоо менен адилет өкүмдарга наалат айтуу бири-бирине дал келбейт» — деп үйрөткөн. Андан дагы бир падышаны окутуу менен адилет адамды жок кылуу мусулмандыкка жатпайт. Чыдап ыйык жана улуу кудайга бел байлагыла». Бүткүл устаттар жарым жан чымчыктай үстөмөнүнөн жыгылышты.

Уштур — халифам, О (Алла) ага ырайым кыла көр, өз вилайетинен өзүнүн чоң көлүгүн минип, колунда чоң таяк менен чыкчу.

Уштур — халифамдын адатынын (бири) бул болгон. Ал ошол көлүккө минип, жанагы таякты колуна алып жөнөгөндө, анын алдында жана артында жоон топ (жолун жолдоочулар) жүргөн. Ал кимди урса, эсинен танып жыгылып, турганда «Хожом», — деп айтып, (анын) жан досу болуп калган.

Уштур — халифамдын, о Алла анын бейитин жыпар жытка бөлө, үч баласы болгон. (Анын жары) Бүби — Афак — Бүбүмдүн эки хожа Сейид — Мухаммад-хожа жана Нур — Мухаммад — хожа деген уулдары бар эле. Анын Шир — Мухаммад -хожа деген дагы бир баласы болгон. Ал анын күңүнөн төрөлүп, Ширика — хожа деген ат менен белгилүү.

// (96^{а-б}) Хожа Сейид- Мухаммад, о (Алла) ага ырайым кылсын, Хожасы — халифам деген ат менен белгилүү.

Нур — Мухаммад — хожа, Афак — хожанын (башкаруу) мезгилинде мырза Алишер-бек менен бирге кыргыздын колунан шейит кетип, Шахид -хожа деп атагы чыкты.

Уштур — халифам сексенге жете жашады. Такыба Шади -хожама, О Алла анын сырын нурга бөлөп, Алла аны кечирсин, олуялык чынжырды табыштап, жалган дүйнөдөн, түбөлүк жайга көчтү.

Алла чындыкты жакшы билет.

²⁰³ Текстте: дүкан — хане.

Мажму ат-Таварих

Тажик тилиндеги «Мажму ат-Таварих» («Тарыхтар жыйнагы») XVI к. ферганалык молдо Сайф ад-Дин Аксикенди тарабынан жазылган. Анын эки нускадагы кол жазма көчүрмөсү өзгөчө белгилерине карата XVIII к. аягы — XIX к. I жарымына таандык. Биринчиси В 667 шифр менен ЛО ИВАНда, экинчи нускасы № 693 шифр менен Ленинград мамлекеттик университетинин китепканасынын Чыгыш бөлүмүндө сакталып турат. Кол жазмалардын мазмуну негизинен бирдей, географиялык, тарыхый жана болмуштуу инсандардын ысымдарынын жазылышында кана кээ бир айрымачылыктар бар. В 667 нумурлуу кол жазма так жазылгандыктан, анын тексти бул жыйнакка киргизилген үзүндүлөргө негиз катары алынды. Ленинград мамлекеттик университетинин № 693 кол жазмасынын А. Т. Тагиржанов жарыкка чыгарган бөлүктөрүнөн пайдаланылды¹. Эскертүүлөрдө В 667 кол жазманын бул жыйнакка кирбей калган айрым бөлүктөрүн эске албаганда, Т белгиси коюлган үзүндүлөрдө түп нусканын беттери коюлган. В. А. Каллаур тарабынан В. В. Бартольдго жиберилген ЛО ИВАН В 667 кол жазма «Мажму ат-Таварих» чыгармасына 1899 -ж. 11 — мартта (эски стиль боюнча) Орус археологиялык коомунун Чыгыш бөлүмүнүн жыйынында В. В. Бартольд тарабынан мүнөздөмө берилген. В. В. Бартольд кол жазма Наманган уездинин Ширкент кыштагында жашаган Жагды — хожого таандык экендигин эскерген. Чыгарманын автору Шах Аббас аалымдын уулу Сайф ад — Дин Аксыкенди деген молдо болгон. Автор китепти аягына чейин бүтүрө алган эмес, эмгекти баласы Нур Мухаммад же Нооруз — Мухаммед² хиджра боюнча X кылымда (1494 — 95/ 1591—92) аягына чыгарган.

Чыгарманын мазмунуна В. В. Бартольд тарабынан төмөндөгүдөй, кыскача мүнөздөмө берилген: «Китеп, негизинен, Касан (Ферганада) шаарынын шейхтеринин тарыхын камтыйт; шейхтердин турмушу укмуштуу түрдө, чындыктан алыс чагылдырылып, көптөгөн анахронизмдерге чырмалган, ошондуктан бул китептин мазмуну тарыхый мааниге ээ боло албайт»³. Арийне, «Мажму ат-Таварихтеги» фольклордук жана тарыхый этнографиялык маалыматтарга В. В. Бартольд анча маани берген эмес.

Мажму ат-Таварих — тарыхый фактылар менен, уламыштар чиелештирилип берилген тарыхый — болмуштуу чыгарма. Фергананын, Теңир-Тоонун кыпчактары жана кыргыздарынын түрдүү мазмундагы санжыралары менен бирге, кыргыздардын башкы дастанынын тарыхын изилдөө боюнча мааниси зор, иликтөөчүлөр үчүн кенч болгон «Манас» эпосунан бир нече үзүндүлөр берилет⁴. Ошону менен бирге булак кыргыздар жана башка түрк тилдүү элдердин этнографиясы боюнча кызыктуу маалыматтарды камтыйт. Чыгарманын сюжеттик өзөгүн касандык жана ширкенттик шейхтердин жашоо турмушу, аларга байланышкан аскердик согуш окуялары, кыргыз уруулары жөнүндө маалыматтар, санжыралар ж.б.у.с. түзөт.

Мажму ат-Таварихте согуш окуяларынын, аскер жортуулдарынын хронологиясын, шейхтердин, хандардын жана аскер башчыларынын жашаган мезгилдерин так көрсөтүлбөгөнүнө карабастан, уламыш формасында жазылган

¹ «Тарыхтар жыйнагы», «Мажму ат-Таварих».

² ЛГУ № 693 нускасында автордун уулунун аты — Нур — Мухаммед.

³ ЗВОРАО. Т. XII, VI б. "Заседание 11 марта 1899г". В. В. Бартольд ЛО ИВАН В 667 нускасын гана пайдаланып, Мажму ат-Таварихти жанылыш Жами ат-таварих деп эскерген.

⁴ Бул эпизоддор кыргыз тилинде да белгилүү. Кар.: У. Мамытбеков. Э. Абдылдаев «Манас эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери».

кыргыздардын XIV— XV кк. тарыхынан кыйыр кабар берет (калмак чабуулуна каршы күрөш); ошондуктан бул кол жазма мурдатан илим айлампасына киргизилсе да бул окуяларды дурус кеңири чагылдырбаган булактарга салыштырмалуу баалуу маалыматтарды камтыйт.

Мажму ат-Таварихтеги "Манас" эпосунун тарыхына байланышкан тарыхый — этнографиялык маалыматтарды пайдалануу А. Т. Тагиржанов тарабынан 1959—60 -ж. чыгарманын университеттик нускасын талдоодон башталган⁵.

А. Т. Тагиржанов Мажму ат-Таварихтин университеттик нускасынан үзүндүлөрдү басып чыгарууда, аны кириш сөзү жана көрсөткүчтөр менен жабдып, чыгарманын жазылган мезгилин (чыгарманын бөлүктөрүндөгү "Манас" эпосунун эпизоддорунун камтыган бөлүгүнүн жазылыш мезгилин XVI к. биринчи чейреги деп аныктаган); булактын тилинин өзгөчөлүгүнө мүнөздөмө берген; бир катар мисалдардын негизинде ушул мезгилге чейин белгилүү болгон тажик тилдүү оболку жазма булак экендигин аныктаган⁶.

Мажму ат-Таварихти тарыхый булак катары сын көз караш менен пайдаланууда бир катар кыйынчылыктар бар жана көпчүлүк учурда атайын иликтөөлөрдү талап кылат; анткени жогоруда белгиленгендей, мында тарыхый окуялар эпикалык дастандар жана оозеки уламыштар менен коштолгон⁷. Ошондон улам жыйнактын биринчи чыгарылышына кара кытайлардын чабуулу жөнүндө уламыштар жана кыргыз уруулары, 92 көчмөн («өзбек») уруулар жөнүндөгү тарыхый — этнографиялык бир нече фрагменттер кана киргизилди.

Булактагы чагылдырылган болмуштуу баяндардагы тарыхый — этнографиялык маалыматтар кыргыздардын өткөн доорлордогу уруулук курамынын, түзүлүшүн, кыргыздардын негизги канаттарынын келип чыгышындагы элдик түшүнүктү, айрым уруулардын тегинин өз ара жакындыгы ж.б.у.с. маалыматтарды белгилүү бир деңгээлде чагылдырат. Бул маалыматтарды этнографтар тарабынан кыргыздардын уруулук курамынын, түзүлүшүн мүнөздөгөн, соңку мезгилдерде топтолгон айрым кыргыз урууларынын келип чыгышы тууралуу баяндаган санжыра ж.б.у.с. булактар менен салыштырып иликтөөгө болот. Кара кытай жапырыгы, Фергана жана Теңир — Тоодогу аларга каршы күрөштү чагылдырган баяндарда кыймылды Ибрахим имам жетектегендиги, кыргыздардын оң жана сол канат уруулук бирикмелерин уюштургандыгы айтылат. Бул маалыматка жана анын тарыхына (1127 -т) макул болуу кыйын, албетте аны башка тарыхый булактар менен салыштырып тактоо зарыл; бирок, уламыштагы баяндалган кыргыздардын Монгол мезгилине чейин эле Фергана жана Теңир — Тоо менен байланыштары тууралуу маалыматтарды тарыхчылар эске алышы зарыл. Кара кытайлар менен күрөшүн чагылдырган уламыштардын котормосунда Теңир-Тоонун тарыхый топонимиясын иликтөө үчүн кызыктуу маалыматтар арбын кездешет.

⁵ Мажму ат-Таварих «Манас» эпосу кыргыздардын этнографиясы боюнча булак катары багыт эмгектер тууралуу. кар: Жирмунский В. М. Новые материалы о киргизском эпосе «Манас», 152—155 б. Ромодин В. А. Некоторые источники по истории Ферганы и Кокандского ханства (в. XVI—XIX вв.). рукописных собраниях Ленинград; Абрамзон С. М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии, 10—11 б;

⁶ «Тарыхтар жыйнагы» Мажму ат-Таварих. 12 — 22 — 6.

⁷ Мунун өзү Мажму ат-Таварихти XVI к. «псевдо — тарыхый» чыгарма деп айтууга негиз болгон. (В. М. Жирмунский. Народный героический эпос. 328—6.

Токсон эки уруунун⁸ тизмеси ар түркүн элдердин (тажик, түркмөн, гуздар ж.б.) ислам динин кабыл алуусу менен байланышкан окуяларды чагылдырууда эскерилген. Уламышта гуздардан чыккан 92 адамдын Медина тарапка барып Мухаммед (с.а.с.) пайгамбардын капырлар менен болгон согушуна катышышып, ыйык Шах-и Мардан аркылуу ислам динин кабыл алышканы айтылат. Болмуш боюнча так ошол 92 кишиден Илатийа деген лакап ат менен белгилүү болушкан «өзбек» уруулары тарайт имиш. Мажму ат-Таварихтеги чагылдырылган уруулардын бул тизмеси өзбек уруулары жөнүндөгү тизмелерден болуп саналса да ошону менен бирге толук изилдене элек тарыхый — этнографиялык материал болуп эсептелет⁹.

Жыйнака бул тизме менен катар, XIX к. таандык башка эки тизме да киргизилди. Анын бири XIXк. 60ж. Ферганалык молдо Аваз — Мухаммад Аттардын «Тухват ат-Таварих-и хани» аттуу тарыхый чыгармасынан алынды. өзбек Чыгыш таануу институтундагы 4330.3 нумурлуу экинчи кол жазма жыйнакка Д. Г. Вороновский тарабынан чын ниеттен сунуш этилгенин белгилегибиз келет. Бул кол жазма болжолу Бухарада жазылып, XIX к. аяк ченине таандык. Бул үч тизмеге кошумча иретинде С. М. Абрамзондун макулдугу боюнча 1955 -ж. Ош областынын Совет районунда жашаган Закир Чормошевден (74 жашта) жазылып алынган тизме киргизилди. Закир Чормошев 92 уруунун аттарын өзүндө сакталып турган илгерки санжыралардан алган, ошондуктан С. М. Абрамзондун маалыматын кыргызча айтылган вариант катары кароого болот.

Ар түрдүү варианттагы 92 уруунун тизмелениш катары да бир топ маанилүү, алар ар кайсы вариантта ар башкача катарда берилген. Ар бир вариант үстөмдүк кылган уруулардын аттарынан башталат; маселен, Н. В. Ханыковдун баянында биринчи орунду маңгыттар ээлесе, кийинки үч вариантында — миңдер, С. М. Абрамзондун маалыматтарында — катагандар экендиги эскерилет. Ал эми калган уруулар да тизмеде ээлеген саясий абалына карата (генеалогиялык) жайгаштырылганын байкоого болот. Ошондон улам, бардык тизмелердеги уруулардын жазылган тизмесине эч өзгөртүү киргизбей, анын кол жазмалардын түп нускаларында кезикпеген цифралык катары берилди.

Жазма булактар боюнча жарыяланып жаткан уруулардын үч башка тизмесине кошумча иретинде алардын окулушу (уруулардын аттарынын орус тарыхый жана этнографиялык адабияттардагы адаттагы жазылышы боюнча) жана түп нускалардагы жазылышы араб алфавиттери менен берилди; Мажму ат-Таварихтен алынган тизмеде (окулушунда айрымасы бар тегерек кашааларда) А. Т. Тагиржановдун басылмасы боюнча берилди.

Мажму ат-Таварихтин үзүндүлөрүнүн котормосу

I

// (36—6) Бул бөлүктө Хытай Гурханынын келиши жана Касанды басып алуусу баяндалат

Кара-кытай Гурханы Мачинден чыгып, Артышка¹⁰ келип, калмак¹¹ менен Ысык-Көлгө чабарман жөнөттү. Дагы бирөөсүн (чабарман) болсо Камулга

⁸ Бул тизмеге башка кол жазмалардагы сыяктуу эле түрк тектүү, түрк — монгол тектүү ар түркүн уруулар анын ичинде маселен «арабдар» кирет. Тизме өзбек урууларынын татаал курамын, Орто Азиядагы этникалык абалдын кеңири картинасын чагылдырат.

⁹ 92 «көчмөн өзбек» уруулардын тизмеси алгачкы Н. Ханыковдун «Описание Бухарского ханства» 58 — 63 — бб. аттуу китебинде жарык көргөн. Насаб наме-йи Узбекияа аттуу китептен алынган. Бул тизмеде «өзбек» урууларынын аттары аталган (92 саны шарттуу эсеп болуп саналат).

¹⁰ Артыш — Чыгыш Түркстандагы дарыянын жана жердин аты.

жиберди. Камуддан Чинга Кытай 200 миң кол менен, Көлдөн¹² — Ильман Калмак өзүнүн 10 миң калмагы менен келди. Гурхандын колу 400 миң кишиге жетти.

Артыштан чыгып (Гурхан), өзгөнгө багыт алды. Арадан мезгил өтүп (ал) өзгөнгө жетти. өзгөндүн акими Камар-бек¹³ шаардан чыгып, аскери менен согушка кирди. (Бирок) күч жетпей жатты; Камар — бек Минг -Жубаны көздөй кетти. Гурхан өзгөндү талап-тоноп, талкалаган соң, Минг-Жубаны көздөй бет алып, аны багынтып алды. Андуганды ээлеген соң, Касанды көздөй жөнөдү // (37 — 6). Касанды чагатай хандарынын тукумдарынан болгон Дува -хан бийлеп турган¹⁴. Гурхан Касанга жетти; Дува -хан бир күнү кечке чейин кармашты, күчү жетпей, Ташкентти көздөй качты. Ошентип, Гурхан Касанды ээлеп алды.

Дува -хан Ташкентке келди. Ташкентти Чагатай хандарынан чыккан Тули — хан деген лакап аты бар Бартан — хан башкарчу. Дуван -хан Тули -ханга бардык көргөн — билгенин төкпөй — чачпай айтып берди. Бул кабарды уккан Тули -хан чабарманын Хожентке жөнөттү; ал шаардын өкүмдары Бахрам — Жалаир аскерлерин жыйнады, Йасыга Нооруз — төрөнү алып келүү үчүн киши жиберди.

Гурхан Касандан чыгып, Жидгилге бет алды¹⁵. Жидгилдин башкаруучусу Чагатай хандарынан чыккан Алвас -хан болгон. Жидгилде үч чоң шаар бар эле: Мургаб, Фургаб жана Дунгал. Алвас — хан Тули — ханга жөнөп, Жидгилде болгон окуяларды айтып берди.

Гурхан Мургаб, Фургаб жана Дунгалды багынтып алды. Гурхан Асбус Калмакты¹⁶ Ташкентке элчи кылып дайындады. Асбус Калмак Ташкентке жетип, (Тули ханга) Гурхандын катын тапшырды. Тули -хан Нооруз-төрө менен Бахрам Жалаирди чакырып, кеңешме өткөрдү, Гурханга элчи жөнөттү, // (38 — 6) төрт жылга согушту токтотууну өтүндү. Ташкенттен жөнөтүлгөн элчилер Гурханга Тули — хандын шарттарын түшүндүрүштү. Касанга кайтып келген Гурхан Тули -ханга төрт жыл тынчтык берем деп убада берди, (андан соң) Тули -хандын элчилери кайра тартышты.

Гурхан Минг -Жубуга Чинга Кытайдын жетекчилиги астында 100 миң кол жөнөттү. Мургабды Илман Калмактын бийлигине берди. Кытайлар алты ирет багынткан Касанды Гурхан жетинчи ирет каратып алды.

Бул бөлүктө Тули- хандын Султан Мухаммед Хорезмшахка¹⁷ Дува хан башында турган элчилерди жөнөткөндүгү жөнүндө сөз болот

Тули -хан баарын (өзүнүн жакындарын) жыйнап кеңешме өткөрдү. Султан Мухаммед Хорезмшахка Дува — ханды элчи кылып дайындады, кат жазып, (элчилерди) сапарга узатышты. Каттын мазмуну төмөндөгүдөй эле: « Биз баарыбыз сизге сунуш менен кайрылабыз. Эгерде сиз биздин сунушубузга макул болсоңуз, анда Багдад Халифине адам жөнөтүп, бизге пайгамбардын тукумунан (имам) сураңыз. Эгер ал¹⁸ бизге жардам үчүн шарт түзбөсө, өлкөнүн адамдары өзү

¹¹ Мында « калмак» термини өнөкөт катары мусулман эмес элдердин баарына карата айтылган (мында калмактар деп Гурхандын жоокерлери аталат). Ошондуктан орус транскрипциясындагы « калмык» термининин ордуна « калмак» сөзү колдонулду.

¹² « Көл» деген ат менен сыягы, Ысык-Көлдү аташкан.

¹³ Текстте: хахим.

¹⁴ Булактагы көп анахронизмдердин бири: Кара Кытай жапырыгы XII к. болгон, ал эми Чагатаиддер XIII к. монгол жапырыгынан соң пайда болгон.

¹⁵ Текстте: Дж.дг.л. Кар: 206. Эскер: 30 жана 296, Эскер: 25.

¹⁶ Сөзмө-сөз: « Элчи кылды»

¹⁷ Т. Басылмада: Махмудга. Мындан ары Т басылмасында бардык жерде: Султан Махмуд хорезмшах. ЛО ИВАНдын Султан Мухаммед хорезмшах (орусча котормолордо ушундай тартип кабыл алынган).

¹⁸ Б.а. Багдад халифи.

жөнүндө гана ойлонгондуктан, // (39 — 6) алар ыйык согушту каалабай жатышат, динге коркунуч туулат! Султан Мухаммед Хорезмшах (өз) адамын Дува — хан менен Багдадга жөнөшүнө буйрук берсин».

Дува — хан 50 киши менен Багдадга жөнөп кетти. Салт жүрүш менен Хорезмге жетип, Султан Мухаммад Хорезмшахтын кабыл алуусунда болду, Тули — хан берген белек — бечкектерди тартуу кылды. Султан Мухаммад Хорезмшах кайрылууну окуп чыккан соң, иш чатагына айланып баратканын түшүндү.

Султан Мухаммед Хорезмшах Дува — хан менен өз кишисин Багдадга жөнөттү. Дува — хан (Хорезмшахтын чабарманы менен) Багдадга карай багыт алды; салт жүрүш менен Багдадга жетип, Султан Мухаммед Хорезмшахтын катын тапшырышты.

Халиф кат менен таанышкан соң, имам Накини алып келүүгө буйрук берди, имамды алып келишти. Имам Наки халифтин күйөө баласы эле. Имам Мухаммед Наки Султан Хорезмшахтын катын окуп бүтүп, имам Ибрахим Малик Заранджишти чакырууга буйрук берген, мөөр басылган кат жөнөттү. // (40 — 6) Андан соң, халиф мөөр басып, миң адамды жөнөтүүгө уруксат берди. Ыйык имам Мухаммад Наки онунчу имам эле.

Имам Ибрагим кудайга жалынып жана анын жардамына ишенип, Багдаддан сапарга чыкты. Салт жүрүш менен, аз түнөп, көп жүрүп, Ибрахим имам (жан-жөкөрлөрү менен) Хорезмге келип жетти. Имам Ибрагимдин алдынан тосуп чыккан султан Мухаммед Хорезмшах аны менен жүз көрүшүп, таазим этти, анан алар Хорезмге киришти. Имам Ибрахимди такка олтургузуп, ага (Ибрагимге) өз кызын күйөөгө берди, бир жыл бою ага кам көрдү. Имам Ибрагим уулдуу болуп, атын Али деп коюшту.

Андан соң, имам (Ибрагим) Касанга жол жүрүүгө камына баштады. Султан Мухаммед Хорезмшах имам менен үч миң жоокерди жөнөтүүгө буйрук кылып, ак жол каалады. Ошентип, имам Хорезмден Касанга жөнөдү.

Имамдын аскерлеринин сардары Туркан -хан Атабек Караджа, Салгурдун уулу, ал болсо Фа Селжуктун уулу, ал Атабек Нуштегиндин тукуму эле¹⁹. (Ал) жүз уруусунун жетелеринен болуп саналат. Бардык жүздөр // (41—6) Атабек Караджадан келип чыгышат.

Имам Ибрахим өтө тез жүрүш менен Самаркандга жакындап келди. Самарканддын акими тосуп чыгып, меймандостук салтын аткарды, андан соң 10 миң кол берди. Имам Ибрахим Самарканддан тез жүрүш жасап, Ташкентке жакындап келгенде Тули — хан жана Аргун — хандар тосуп чыгышып, чогуу шаарга киришти.

Шахрукиядан²⁰ михтар Караман келди. Тули — хан 10 миң кишиден турган кошунду Йасыга²¹ жөнөткөн эле. Мусулмандардын колу 100 миңге жетти. Ташкенттен чыккан кол Хожентке бет алып, ага жакындады.

Бахрам Жалаир (Хоженттен) чыгып, имамды шаарга чакырды. Хожент тоолорунан²² чыккан 40 гыздын тукумдары имам менен баарлашышты. Ана — л

¹⁹ Т: басылмада: Атабектин уулу, Нуштегиндин уулу.).

²⁰ Шахрухийа — Тимурдун кайра куруу учурундагы шаарга коюлган ат. Монгол басып алуулары учурундагы талкаланган Бенакет жергесинде жайгашкан. (Бартольд В. В. Түркестан. . . 226 — 6).

²¹ Йасы ашуусунун аймагындагы жер жөнүндө сөз болуп жатышы мүмкүн. Мында өзгөндөн Ат-Башыга кеткен жол болгон. (Бартольд В. В. Түркестан. . . , 213 — 6).

²² Мажму ат-Таварихте (34 — 366б, Т. басымы боюнча) Өзгөн шаарынын башчысы султан Санжар тарабынан кырылган гуздардын калган 40 гуздан кыргыздар тарайт. Бул 40 гуз Хожент талааларына качышып жашынышат. Алардан кыргыз келип чыгат имиш. өзгөн тоолоруна дастан боюнча (Мажму ат-Таварихте) гуздар Чыгыш Түркстандан келишкен. Алар Кашмир аркылуу батыштан, Аравиядан жана Румдан

— хактын²³ балдары Лур — хан жана Лур — бузург имамдын алдына келишип, имам Жафар Садыктын²⁴ жашаган мезгилин чагылдырган мөөрдү көрсөтүштү. Имамдын мөөрүнө терең таазим эткен жана ыраазы болгон²⁵ имам Ибрагим Лур-ханды — оң канаттын сардары, Лур — бузургду — сол канаттын²⁶ сардары кылып алды.

Тули -хан, Ноуруз — тюрк, Бахрам Джалаир Ибрагим имамга чын ниетинен кошулушуп, ызаат кылып бирдикте Сохтко жөнөштү. Сохттун өкүмдары Илийас Кисек эле. Ал бир миңдей киши менен тосуп чыгып ызаат кылды.

Андан кийин (исламдын жоокерлери) Аксыга жол тартышты, Аксыга жетип аны ээлеп алышты. Андан чыгып, Гурхан ээлик кылып турган Касанга жөнөштү. Гурхандын 50 миң мискал салмактагы алтындан жасалган моло ташы бар эле. Ибрагим имам Касанга жеткенде Гурхан аскери менен бетме-бет чыгып, согушка камданды. Имам аскерин тизип, оң канатка Лур-ханда, сол канатка болсо Лур-Бузургду койду.

Жоокерлер кан майданга түшүшүп, бир күн, бир түн согушушту, Гурхан курчоодо калды. Калмактар Гурханды алып, качып кутулушту.

Имам Касанды ээлеп, (аны) кайрадан ислам шаарына айландырды. Андан соң өз адамын (аскерлерди) Жидгилге жөнөттү: Мургаб, Фургаб жана Дунгалды басып алышты. Гурхан Миң-Жубага чегинип, Чинга (Хитайга) кошулду, кытайлардын аскерлерин алып Кытайга жөнөдү.

Имам Миң-Жубага аттанып, (ал аймакка) мусулман тартибин орнотту, Миң-Жубаны Лур-ханга, Андуганды // (43 — 6)— Лур-бузургга ыйгарды. Оң канат, Сол канат деген энчилүү аттарды берди. Кыргыздарда оң жана сол канаттардын түзүлүшүнө²⁷ имам Ибрагим Султан Заранджиш себеп болду. Бул окуя имам Ибрагим Султан Заранджиш Касанды жеңип алганда 521 — (1127 — ж.) болуп өттү. Кыргыздар оболу Румдагы көчмөндөр эле²⁸. Ахмад-бек Моголду бунчукка келүүсүн буюурушту, ошол Ахмад-бекке Ноороз-төрөнүн кызын, Дува-хандын кызын Лур-бузургга, Бахрам Жалаирдин кызын Лур-ханга алып беришти. Андан соң 12 миң жоокерден башкасын таратып жибершти.

Ошол мезгилде Касан шаарында 8 миң үй бар эле, шаарда тарчылыктан жашоого мүмкүн болбой калды. Имам адамдарды айлана — чөйрөгө жөнөтүп, жаңы шаар салуу үчүн ыңгайлуу жерди издеп жатышты. Имамдын кишилери шар аккан чоң суусу бар, булактары көп болгон Ширкент деген жерди жактырышты. (Көргөндөрүн) имамга айтып беришти. Ибрагим айткан жерди көрүп жактырды. Бир күнү кечке ан уулап, кереметтүү таза абасын жактырып калды.

Шаар тургузууга даярдык көрүшүп, ар тараптан: //(44 — 6) Мургабдан, Миң — Жуба, Илатан — Уйгур, Чагатайдан баары болуп, аталган ар бир жерден 500дөй адамдарды айыл-айыл кылып жайгаштырышты, 14 айыл болуп калды: Мургаб, Кышлак-Абад, Гузан²⁹, Чар-Так, Пашмин, Йамчи, Уйгур — Көл, Букагыр(?)³⁰ Бал, Лаб, Чартур-Көл³¹, Жубан (?)³², Татар, Гузинан (?)³³.

²³ Ана -л -хакк — кыргыздардын легендарлуу түпкү бабасынын аты (202-208-20966 кара). Бул ат Багдадда өлүм жазасына тартылган ал — Халлаж (858 — 922) менен байланышкан суфий сөзү.

²⁴ Текстте: мухр — и Таварихи Имам Жафар Садик.

²⁵ Текстте: таваф карда.

²⁶ Текстте: Тараф, « тарап» , « канат», « жак» деген маанилерде.

²⁷ «Киркгизра унк сул карданд» деген сүйлөм Т. басылмасында жок.

²⁸ Санжыра боюнча бул кыргыздардын бабалары мурда Румда жашаган көчмөн болушкан. (Ушул басылманын. . . бетиндеги. . . эскертүүнү караңыз).

²⁹ Текстте: Г. зан-Гузан, Гузан же Газан(?).

³⁰ Т: басылмасында Б. Каг.р окулушу так эмес.

³¹ Текстте: Дж.р. тур. кул. Кыргызстандагы Чатыр-Көл көлүнүн аты менен салыштырыңыз.

Жаңы шаарга Ширкент деген ат берилди. Мургаб базар болду. Ширкентте имам Алини калтырышты, ал эми (Ибрагим) имам өзү Касанда дагы тогуз жыл жашап, элди ишкийага³⁴ чакырып, такыбалык жасап, кудайга сыйынып жүрдү.

Ал 96 жашка келгенде, керээз батасын берип жатып, — : « Ширкенттен имам Алини алып келгиле!» деди. Али менен бирге Ана-л-хактын уулдары Лур-хан жана Лур — бузургду, Ахмед-бек Могол, Тули-хандын уулу Сутай —

35

ханды (Тугдар-хан деген лакап аты болгон), Бахрам Жалаирдин уулу Султан бекти, Атабектин уулу Кули-бекти, Каркар(а) — бектин уулу Төрө-бекти, Туркан-бектин уулу Али-бекти жана сардарлардын баарын ишарат кылган жерге алып келишти. Имам Алиге баары моюн сунгандыктарын билдиришип, анын шакирттери болуп калышты.

(Имам Ибрагимдин) ак түстүү мүйүздөн жасалган бунчугу бар болучу. (Ал) аны ак желек³⁵ менен ороп, (аны) Ахмад-бек Моголго ыйгарды. Имам Али аны өзүнүн ордуна дайындады³⁶. // (Кол жазм. В.667, б. 35а.) Имам Муса Ризадан чалма (селде —М. К.) мурас калган эле, имам Ибрагим (аны) имам Алинин башына кийгизди.

Мюриддери жана өзүнө ынанган кызматкерлери үчүн дубасын окуп, (имам Ибрагим) рамазан айынын 27 -күнүндө, хиджра боюнча 530 -жылы (1136 -ж, 29-июнь) аркы дүйнөгө жөнөп кетти. Анын сөөгүн Касанга коюшту.

II

*Сейид Мир Жалилдин рухий колдоосун кабыл алгандардын тизмеси*³⁷

/(112 — 6) Алгач Куландан өзүнүн жети уулу менен келген Ак — Тимур Кыпчак рухий жаңылануунун жолуна түштү. (Анын) балдарынын аттары: Даулати-Йар, Худа-Йар, Берды, Али-Йар, Муса-Йар, Иса-Йар, Туле-Йар. (Алар) Маулана А*замды устаты катары таанышты. Жети бир тууган маңдайында кашкасы бар ак боз аргымактар менен жолго чыгышчу³⁸. Согуштук беттешүүлөрдө жети бир тууган бирге кармашчу. Ушул себептен алар Йети кашка³⁹ деп аталып калышты. Йети кашка жана Кар(а) каранын теги бир.

Андан соң Ак Огул эки уулу Отуз Огул жана Салус — бек Бул(а)гачи менен рухий жаңылануунун жолуна түшүп, кыйышпас экендигин билдирди. Андан соң, (Мир Жалилди) өзүнүн устаты катары таанып Бул(а)гачинин уулдары: Бостон, Теит, Жоо Кисек, Дөөлөс, Хыдыр — шах⁴⁰, Кангды анын жолун жолдоочулары болуп калышты. Андан соң, (Мир Жалилди) өздөрүнүн устаты катары таанышкан Отуз Огулдун уулдары: Адине⁴¹, Мунгкуш, Кара Багыш, Тагай жолун

³² Текстте: Хубан Т. : басымында Жубан , мүмкүн Жуйан болуп окулат.

³³ Текстте: К. з. нан.

³⁴ Ишкийа — Накшбандия — хожаган орденинин бир тарамы.

³⁵ Текстте: « йалав» тажик тилине кирген түрктөрдүн «согуш асабасы», « белги» деген сөзү.

³⁶ Тагирджановдун басылмасы боюнча чыгарылган ЛГУнун кол жазмасынын фрагменттеринин тексти дал ушул жерден аттап кеткен (23а барагынан 296 барагына чейин).

³⁷ Сейид Мир Жалил-Ширкенттик шейхтерден болгон. Имам Ибрахимдин тукуму, атасы Жалал ад-Дин өлгөндөн соң ишкийа орденин жетектеп калган.

³⁸ Текстте: асп-и кабуд кашка.

³⁹ Жети — кашка — « жети башчы», «жети аскер башчысы», « жети уруунун башчысы» ж.б. « Кашка» термини түрк тилдеринен келип чыгып, Тянь-Шань кыргыздарына кеңири тараган, алар XVI к. бектерин « кашка» деп аташкан (Бартольд В. В.

⁴⁰ Хыдыр-шах — Кыргыздын кыдырша уруусунун жетекчиси.

⁴¹ Адине — кыргыздын адигине уруусунун жетекчиси.

жолдоочулары болуп калышканын билдиришти. Ку Огул жана анын алты уулу: Басыз, Лалым Кушчу, Ай баш Мундуз, Чоң Багыш, Сару(у), Сунджек Хытай келишип, анын жолун жолдоочулары болуп калышты.

III

Бул бөлүмдө Ак Огул жана Ку Огулдун теги⁴² жөнүндө баяндалат

Ак Огул ибн Боз Оглан ибн Көктемиш ибн Долон ибн Дамбур⁴³ ибн Гази-бий ибн Сара-бий ибн Сангин бий ибн Кафланг-бий ибн Шукур — бий ибн Мары-бий ибн Темин — бий ибн Арслан — бий ибн Темиш-бий ибн Шахфур-бий ибн Кули-бий ибн Арсланг — бий ибн Гуз-хан ибн Лур-хан ибн Ана — л — хакк.

Ку Огул Солдун келип чыгышы⁴⁴: Ку Огул ибн Сар(ы) Буга-бий ибн Лаклак-бий ибн Атан — бий ибн Абул-бий ибн Кувай-бий ибн Кункайды-бий ибн На*аш (?) ибн Кенже Мурад ибн Бай-Мухаммад ибн Сары — Мухаммад ибн Кыргыздар — 512 -б). Термин « Манаста» кездешет, жуңгарларда (калмактарда) да

кездешет (ушул басылманын ... 6. . . эскерүүсүн караңыз). Энесайлык кыргыздарда «

кашка» термини менен XVIII к. Уруу жетекчилери аталганын орус булактары ырастайт. (Козьмин Н. Н. Хакастар — 39 — 6). Сүйүндүк — бий ибн Назар — бий Жарам — бай ибн Михран ибн Нури ибн Кемин-бий ибн Дарвиш-бий ибн Му*нин-бий ибн. . . — бий⁴⁵ ибн Доуле-бий ибн Гузз ад-Дин Кылыч ибн Лур — бузург ибн Ана — л — хакк.

Андан соң, Кутлуг-бузург келип (рухий тазаруунун жолуна) түштү. Арадан бир аз убакыт өткөн соң Дйвана эмир молдо Са*датты өзгөндөн алып, Ширкентке жөнөдү.

IV

[Мир Жалилдин кыргыздардын уруу башчыларына коноко баргандыгы туурасында баян⁴⁶]

//(Кол жазм. В. 667, Б. 133а) Сейид (Мир Жалил) Ширкентке келди, атасы улуу -Сейид Жалал ад-Диндин күмбөзүнө зыярат жасады, Курандын баарын окуп чыкты, атасынын рухуна курман чалды.

Бир нече күндөн кийин Көк-Кыядан Тагай келип, конокко (Мир Жалилди) чакырды, анын келип кетүүсүн өтүнүп суранды. Макулдугун алган соң, (алар) Ширкенттен жолго чыгышты.

Болжогон жерге жеткенде Йети Кашка, Ак Тимур — бахадур жана Даулат — Йарлар тосуп чыгышып, түн киргенче чын көңүлдөрүнөн конок кылышты, эмне зарыл болсо (Мир Жалилдин) каалоосу боюнча жасалды.

// (б. 1336) Андан соң, аттарын минип Салус-бек Бул (а)гачинин жергесине жетип келишти. Алты уулу менен бирге кызмат жасап жаткан Бул (а)гачи бата берүүсүн өтүндү. Ыйык Мир Жалил Маулана А*зам Бул (а)гачинин уулдарына

⁴² В 667 тизмеде.

⁴³ В 667 кол жазма боюнча; Т. басылмасында: Дамбул-бий.

⁴⁴ Ку Огул сол (канат).

⁴⁵ Эки нускада да аты так жазылган эмес.

⁴⁶ Кыргыздын келип чыгышы, алардын таралышы, өз ара этникалык жакындыгы жөнүндөгү бул санжыра Мажму ат-Таварихте сейид мир Жалил менен байланышкан окуяларда баяндалат.

ырайымдуулук менен тиктеп бата берди. Алар алты уруу эл болуп калышты: бостон, теит, жоо кисек, дөөлөс, хыдыршах, кангды.

Бул (а)гачинин үйүнөн чыккан соң, алар Отуз Огулдун жергесине келишип, Тагай — бахадурдун үйүнө түшүштү. Отуз Огулдун уулдары — Адине, Муңкуш, Кара Батыш(жана) Тагай — бахадур мол сый-тамак уюштурушту⁴⁷.

Тагай — бахадур алты уулун ыйык Мир Жалилдин бутуна жыгып, аларга бата берүүсүн өтүндү. Сейид аларга ырайымдуулук жасап, бата берди; Тагай — бахадурдун Кулан⁴⁸ Гылжыр, Богостон, Кара Чоро, Саяк, Дөөлөс // (б. 134а) деген алты уулуна алты уруу келип чыкты: Куландан йадгар (уруусу)⁴⁹, Гылжырдан бугу (уруусу)⁵⁰, Богостондон солто (уруусу)⁵¹, Кара Чородон. . .⁵² саяк келип чыкты.

Тагайдын үйүнөн чыгып, Ку Огул жашаган жерге жетишти. Ку Огул алты уулу менен келип, бата берүүнү суранды. Ку Огулдун уулдары — Басыз, Кушчу, Мундуз, Чоң Багыш, Сару(у) (жана) Сунджек Хытай — бахадурлар Лалым Кушчунун үйүнө киришти. Бүркүтчү, Кепекчи (жана), Кушчу кызмат кылып жатышты. Мир Жалил өз батасын бергенден соң, Ку Огулдан тараган алты уруу болуп калды.

Лалым Кушчунун үйүнөн чыккандан кийин, (Мир Жалил) өзгөн тарапка бет алды. Өзгөндө он күн туруп, Андуганга аттанды. Ал жерге келген соң, Бура — хандын үйүнө токтоду. Андутанда болгон бир айдын ичинде көптөгөн адамдар (ага) келишти.

V

[Мир Жалилге келишкен уруу башчылары жана алардын ысымдары⁵³.]

// (л. 140а) Тагай — бахадурдун уулдары Койлон⁵⁴, Гылжыр, Богостон, Дөөлөс, Кара Чоро келишти. Йети Кашка, Даулати-Йар, Салус -бек Бул(а)гачи, Ку Огул уулдары менен, Сунжек Хытай келишти. Кочкордон Шир — Бахрам — Чагатай (Бахрам Тигзандын уулу), Каризден болсо Марал — бахадур, Дане-бахадур, Шумур-бий, Кара — пахлаван келишти. Алардан соң, Пянждан Кули сурам, Чунсизден (?)⁵⁵ Алаб — бахадур, ал эми Ахсикеттен шахзада Ша(х)рухту алып келишти.

VI

[Моголдордун — Ахмед моголдун бабаларынын санжырасы⁵⁶.]

// (л. 154б) Моголдордун бабалары: Ана — л — хактан Лур-хан, андан (Лур-хандан) Гуз-хан, андан (Гуз-хандан) Арслан-бий, андан Ахмад-бек, андан Кули-бий, андан Турды-бий, андан Ак -Туг (Онг-хан деген атка конгон) , андан

⁴⁷ Текстте: зийафат бишумар кард.

⁴⁸ Текстте: кулан (Койлон). Кийинки мезгилдерде кыргыздардын арасынан этнографтар тарабынан жазылып алынган санжыраларда — Койлон.

⁴⁹ Текстте: йадгар, б.а. кыргыздардын жедигер Ушул басылманын. . . бетиндеги. . . эскертүүнү караңыз уруусу.

⁵⁰ Текстте: буги, б.а. кыргыздардын бугу уруусу.

⁵¹ Текстте: султа, б.а. кыргыздын солто уруусу.

⁵² Кара Чородон кийин текстте бир канча сөз бүдөмүк жазылган.

⁵³ Бул баяндан мурда Сейид Мир Жалил өз мюриддерине чабармандарын жөнөтүп, алдырып келген адамдар тууралуу сөз болот. Ал жогоруда аталган кыргыз уруу башчыларынын ысымдары менен башталып, ханзада Шахрухтун ысымы менен аяктайт.

⁵⁴ Куйлун — Койлон. Кулан топоними да бар.

⁵⁵ Текстте окулушу бүдөмүк.

⁵⁶ Кар: В. В. Бартольд, Отчет о командировке в Туркестан, 336 — б.

Мары-бий, андан Доуле-бий, андан Атан-бий, андан Кул-Жугач — төрө, андан Инга-төрө Бай -Мурад Черик келип чыгат.

Инга-төрөнүн (эки уулу) Ахмед-бек жана Мухаммед-бек (Көк Бута деген атка конгон) деген уулдары болгон, андан (Ахмед-бектен) Лаклак-бий туулган, Көк-Бугадан Мирак төрөлөт. Андан (Мирактан) — Хожо Мурад — Ата, андан Атам-Тай, андан Кувай, андан Кункаш, андан Наакаш (?) , андан Тува-бий, андан Коп —Суйак(?) , андан (Коп — Суйактан) Сейит-Гази туулган.

//(л. 155 а) Анын (Сейит-газинин) Кувай -Буваке Дават — бай аттуу уулу болгон. Бай Моголдун бабалары Атан — бийдин Чолок — Тукиме (?) Кире деген бир уулунан тарайт.

Атан-бийдин бир уулунан Соки (келип чыгат). Лаклак — бийден — Абажат туулат. Буга бийден — Келегей Суйри Баш туулган. Буга-бийдин бир уулунан Ульжа Кабу — Жан (?) туулган.

Моголдордун баары тең эмир Хасандын аягына жыгылып, таазим этишти, өтө терең урмат — сыйдын коштоосу менен узатып чыгышты. Сейид Мухаммед Маулана Кази эмирдин уулу ыйык Хасан эмир Могол тоодон аттанып, Касанды көздөй бет алды.

VII

(«өзбектердин» же 92 илатийа урууларынын тизмеси)

I. Маджму ат-таварих боюнча (кол ж. б. 17а — 18а; Т. бас, 22—23-б)	II. Тухфат ат-таварих-и хани боюнча (ЛО ИВАН кол жазмасы, С 468, Б. 266б)	III. Өзбекстан Чыгыштануу Институтунун 4330.3 кол жазмасы боюнча Б. 132б
1. минг مينك	Минг مينك	минг مينك
2. юз يوز	Кыргыз قرغيز	юз يوز
3. кырк قرق	Юз يوز	кырк قرق
4. жалаир جلاير	Кырк قرق	онг اونك
5. сарай سراي	онг انك	онгачит اونكاجيت
6. конгурат قونغورات	онгачит انكاجيت	жалаир جلاير
7. алчин الجين (آلچين)	жалаир جلاير	сарай سراي
8. аргун ارغون	конгурат قونغورات	хытай خطاي
9. найман نيمان	алчин الجين	кипчак قبچاق
10. кыпчак قبچاق (قپچاق)	аргын ارغين	найман نيمان
11. калмак قالماق (قلماق)	сарай سراي	чакмак چقماق
12. чакмак چقماق (چقماق)	найман نيمن	урмак اورماق

13. кыргыз قرغيز(قىرغيز)	кипчак قبچاق	тувадак (?) توادق
14. кырлык قىرلىق	чакмак چاقماق	бустан, бостон بستان
15. түрк ترك	бурлат بورلات	сымырчык (?) سمرحيق
16. түркмен تركمان	сымырчык سمرحق	калмак قلماق
17. байаут باوت	булат. х. б بولاتحب	карлук قرلق
18. бурлан بورلان	каттаган قوتغان	каттаган قوتغان
19. шымырчык شمرحق (شمرحق)	килечи كىلهجى	арлат ارلات
20. каба́ша (?) قتيه (قبشه)	кинегес كىنگەس	аргун ارغون
21. нужин (?) نحن (نجن)	буйурук بويرك	барлас برلاس
22. килечи كىلهجى(لىكهجى)	уйрасут اوىراست	буйтай بويتاى
23. килекеш كىلهكش	кыят قيات	кинегес كىنگەس
24. бурат, бурят (борот) بورات	хытай خطاى	Килажи, килечи كىلاجى
25. убрат, убрят اوبرات	канглы قنگلى	Буйурак بويراك
26. кыят قيات	ур или авар اور	Ойрат, ойрот اويرات
27. хытай خطاى	жубаладжи (?) جوبلاجى	Кыят قيات
28. канглы قنگلى	туйжи, туйчи تويجى	Кунграт قنغرات
29. урйуз اورىوز	буйут (?) بويوت	Канглы قانغلى
30. жуналахи (?) جونالاحى	жыйыт جيت	Уз اوز

31. кужи, кучи
قوچى
32. утарчи
اوتارچى (اوتارچى)
33. фуладчи (?)
فولادچى
34. жыйыт
جيت
35. жуйут
جويوت
36. жулжут
جعل جوت (جلجوت)
37. турмаут
تورماوت
38. уймаут
اوى ماوت
39. арлат
ارلات
40. кереит
كريت
41. онгут
اونگوت
42. тангут
تانگوت
43. мангут
مانگوت
44. жалаут
جلاوت
45. мамасит (?)
مماسيت
46. меркит
مرکيت
47. буркут
بورقوت
48. Кият
کيت
49. куралаш
قوره لاش (فورە لاش)

жилжут
جيل جوت
буйат
بويات
уймаут
اويماوت
арлай
ارلاى
кераит
کرايت
онгут
اونگوت
тангут
تانگوت
мангыт
منگوت
жалжаут
جالجوت
масит
مست
меркит (?)
مرکيف
буркут
بورقوت
кият
کيات
Куралас
قرالاس
оглен
اوکلان
кары
قارى
араб
عرب
илажи, илачи
ايلاجى
жубурган
جوبورغان

Жулажи
جولاجى
Жусулажи
جوسولاجى
Кужи, кучи (?)
قچى
Утарчи
اوتارچى
Фуладчи
فولادچى
жуйут
جويوت
жыйыт
جيت
жалджут
جل جوت
буйазут (?)
بويازت
уймаут
اويماوت
кераит
کرايت
баган
باغان
онгут
اونگت
тангут
تانгт
мангыт
منгт
Меркит
مرکت
буркут
برقوت
масид
مسد
кият
کيات

50. оглен (?) اوكلان	кышлык قشلىق	оглен (?) اوكلان
51. кары قارى	гирай, гирей كراى	алчин الچين
52. араб عرب	түркмен تركمان	кары قارى
53. илажи, илачи ايلاجى	дурман دورمن	гариб غريب
54. жубурган جوبورغان	табын تابين	шубурган شوبورغان
55. кышлык قشلىق	тама تامه	кышлык قشلىق
56. гирай, гирей كيراى	рамадан رمدان	туркмен تركمان
57. дурмен دورمن (تابين)	митан (?) ميتن	дурмен دورمان
58. табын تابين	уйшун اويشون	табын تابين
59. тама نامه (تامه)	бурия بوريه	там تام
60. рамадан رمه دان	хафиз حافظ	рамадан رمدان
61. уйшун اويشون	уйуржи, авирджи ايورجى	митан ميتن
62. бадай باداى (بادان)	жуйрасут جويراست	уйшун اويشون
63. хафиз حافظ	будай بداى	бусе بوسه
64. уйуржи, авиржи اويرجى (اويرجى)	банаш بناش	хафиз حافظ
65. жураг جورات	татар تاتار	кыргыз قرغز
66. татар تاتار	б. дж. к. р بجقر	татар تاتار
67. юрга يورغا	сулдуз سولدوز	йаж.к.р ياجقر
68. баташ باتاش (تاباش)	азак ازاق	сулдуз سلدوز

69. каучин قوچين	калмак قالماق	калывай (?) قلواي
70. тубай توباي	каракалфак قراقلفاق	дужир (?) دوچر
71. тилау, тлеу تيلو	санвадан (?) سنوادان	джурат جورات
72. кардари کرداري	тубай توباي	будай بداي
73. санхиян سنخيان	тилау تيلاو	оглан اوغلان
74. кыргын قرغين	киради كرادي	курлаут كورلاوت
75. ширин شيرين	сактиян سقتيان	чинбай, чимбай چينباي
76. оглан اوغلان	кыркын قيرين	махди مهدى
77. чимбай چيمباي	ширин شيرين	чилкас چلكس
78. чехель кас, чаркас چهل كس (چركس)	оглан اوغلان	уйгур اويغور
79. уйгур اويغور	Курлат كورلات	агар (?) اغر
80. анмар (?) انمار	баглан بغلان	кур كور
81. ябу يابو	чимбай چينباي	никуз نيكوز
82. таргыл ترغيل	чилкас چيلكس	кара قرا
83. тургак, турган تورغاق (تورغان)	уйгур اويغور	тушлуб توشلوب
84. геит (?) تين	арнамар (?) ارنمار	ябу يابو
85. кохат قح	ябу (?) بابو	таргыл تارغل
86. фахыр فاخري	таргыл تارغل	кохат قحات
87. кужалык فوجه ليق	турган تورغان	шуран شوران
88. шуран شوران	кохат قحت	ширин شيرين
89. дераджат درجات	мажар ماجار	тама تمه
90. кимат كمات	кужалык فوجه ليق	бахрин بهرين
91. шужа'ат شجعات	суран سوران	гирей, кирей كراي
92. ауган, авган اوغان	бахрин بحرين	сахтиян (?) سختيان

Токсон эки уруунун тизмесине толуктоо (С. М. Абрамзондун жазганынан)

Закир Чормошевдин (теги адигиненин бөрү уруусунан) айтып берген санжырасы боюнча хиджранын 582 -ж. (1186 — 87 -ж.)⁵⁷ 57 Мухаммед пайгамбардын жеңиши менен аяктаган согуш болгон. Ага (пайгамбарга) мурда өз энчилүү аты, жетекчиси жок бытыранды жашаган уруулар жеңишке жетүүгө жардам беришти. Аларга өзбектер деген ат ыйгарды. Алар 92 киши эле. Абубакыр Садыктын тукумдарыбыз деп эсептей башташты, алардын баарысынын чоң атасы кыпчак болгон. Абубакыр Садыктын тукумдары (төмөндөн жогору карай) төмөнкүлөр: Мухаммед — Суля Уалят — Сумбан Кайнар — Абдыкайыр — Султан Сапаа- султан Жалал ад-Дин — Султан Махмуд — Талаш Бува — Салиакпа.

Салиакпанын 13 аялынан 92 бала төрөлүп, алар орток мал багуу менен күн көрүшчү. Күндөрдүн биринде кеңеш курушуп, малды бөлүп, аларга эн тамгаларды салууну чечишет. Мухаммеддин эмири боюнча алар өз энчилүү аттарын алышты (Закир Чормошев С. М. Абрамзонго өзүндө сакталып турган эски санжыра кол жазмадан окуп берген): катакан; жүз; миң; кырк; оңкой; чит; жалайыр; сарай; коңурат; алчын; аргын; айман; кыпчак; чакмак; адак (азак); калдык; тоодак; буллак; шымырчык; катаган; калтабий; кунакаш; бойрок; ойрот; кыят; кытай; кангелди; чоплачи; кошчу (кушчу); буланчы; чувут; чит; жыйыл; буют; уят; арлай (адылай); кыйрат; оңкот; тангут; маңгыт; мангыт; чарчут (чалчут); мит; меркит; буркут; кият; курлас; окулат; кыдый; арап; ылаачы; чубурган; кыштык; кийрат (килят); түркмөн; дурман; табан; там; рамлам (рамнан); мойтон; ойшон; бирия; апыз (апыл); казак; кыргыз; мундуз; кутчу; ойчу; жуурат; бадай; татар; табаш; чыкыр; сулдуз; тубай; кылдый; кирдирай (кылдырай); сактан; кыргын (кырчын); ширин; утлам (оглан); куллат (курлат); жыглак; чынабай; чилкас; уйгур; ачар (агар); таргыл; турукай; кычыт; маджар; кожолук; сооран.

⁵⁷ Мажму ат-Таварихте моголдордун санжырасы Ахмед Моголдун Касанды басып алып, анын жашоочуларын туткундап кеткендиги кошо баяндалат. Эмир Хасандын аракети менен алар бошотулган. Хожент тоолорундагы Ахмад могол бул кылыктары үчүн өзүн өтө күнөөлүү сезип, Эмир Хасанга жана касандык сейиддерге өзүнүн ата-тегин «тарыхий китептер» боюнча түшүндүрүп берди. Бул санжыра жогоруда келтирилген Ак Огулдун генеологиясы менен көбүн эсе дал келет.

Тарих-и Кашгар

ЛО ИВАНда уйгур тилинде Кашгардын тарыхы жөнүндө жазылган Тарих-и Кашгар аттуу автору белгисиз чыгарманын үч нускасы сакталып турат. Бул чыгарманын үзүндүлөрүнүн котормосунун негизи катары С 576 деген нускасы алынды.

С 576 номерлүү нуска Азия музейи үчүн 1802 -ж. Ташкенттен В. В. Бартольд тарабынан сатып алынган¹. Кол жазманын айрым өзгөчөлүктөрүнө караганда Чыгыш Түркстанда көчүрүлүп жазылган. С 577 нускасы (Н. Ф. Петровскийдин коллекциясынан келип түшкөн) да Чыгыш Түркстанда жазылгандыгы байкалып турат². Ал эми В 2472 нускасы, сыягы, Орто Азияда жазылган.

ЛО ИВАНдагы үч нуканын тең мазмуну окшош. Бирок бул нускаларда ар биринде айрым сүйлөмдөргө толуктоо, айрым жерлеринде сөздөрдүн түшүп калгандыгы байкалат. В 2472 нускада көчүргөн адам тарабынан айрым эскертүүлөр жазылган жана жашыл сыя менен бейтааныш адам тарабынан кошумчалар киргизилген.

С 577 жана В 2472 нускаларда котормону тактоо максатында географиялык аталыштар, айрым тарыхый инсандардын аттарына тактоо үчүн колдонулду. Бул жагдайдан алганда географиялык аталыштар жана ар түрдүү терминдер так жазылган. В 2472 нуска котормодо негиз катары алынган с 576 нускадан пайдалуу болду.

Бизге белгилүү нускалардагы чыгармалардын аттары болбогондуктан, анын мазмунуна карата берилген Тарих-и Каилгар (« Кашкар тарыхы») деген ат шарттуу берилди.

Мындан сырткары, аталган нускаларда чыгарманын автору жөнүндө, анын жазылган мезгили тууралуу маалыматтар жок.

Эмгектин жазылган мезгилин кыйыр маалыматтар менен гана аныктоого болот. Эмгектин акыркы бөлүгүндө Ак-Баш-хан (XVII кылымдын аягы.) деген ылакап аты бар Мухаммад-Мумин-султан жөнүндө баян айтылат. Кол жазма кыргыздардын Яркендге жасаган чабуулунун мизин ийгиликтүү майтарган, аты аталган хандын замандашы — Мирза Шах-Алем-бекти даңктоо менен аяктайт. Автордун мирза Шах-Алем-бекти көкөлөтө мактоосу жана ага узун өмүр, бактылуу турмуш каалоосунан улам чыгарманын жазылган мезгилин XVII к. аягы XVIII к. баш чендери катары болжоого болот. Автордун Яркенддин тургуну экендигин чыгарманын аягында шаардын башкаруучусун көкөлөтө даңктап жазганынан байкоого болору шексиз. Ошону менен бирге Яркендге кожонун келишин кошаматчылык менен белгилеп, // (б. 1036) анын мирза Шах-Алем-бектин оң колу болуп калгандыгын жазат.

Б. В. Бартольд аталган чыгарманын баалуу тарыхый эстелик экендигин, Кашгардын тарыхын чагылдырган башка булактарга толуктоо болорун белгилеген. Эстеликтин мазмуну менен таанышып чыккан соң, В. В. Бартольд төмөндөгүдөй мүнөздөмө берет: "Бул чыгарма түрктөрдүн санжыралары тарыхын (Нух жана Яфестен баштап), Чынгыз-хан жана анын тукумдарынын, Кашкар

¹ Бул тизме тууралуу (590. № 11) Н. Ф. Петровскийдин коллекциясын кар: К. Залеман. Мусульманские рукописи, вновь наступившие в Азиатский музей. 1909 — 1910жж. 252 — 6. Учурда Тарих-и Кашгардын ЛО ИНА сакталып турган үч нускасы тең жарыяланган (Кар: Мугинов А. М. Описание уйгурских рукописей Института народов Азии. — 38 — 39 б, № 38 — 40) Тарих-и кашгар чыгармасы тууралуу кар: « Материалы по истории казахских ханств XV —XVIII веков (извлечение из персидских и тюркских сочинений)", Алма -Ата, 1969.— 398 — 418 -б.

² Бартольд В. В. Отчет о командировке в Туркестан, — 236 — б.

хандыгынын XVIII к. башына чейинки тарыхын камтыйт»³. В. В. Бартольд чыгарманын оригиналдуу бөлүгүнө кыскача баяндоо жазган⁴.

Тарих-и Кашгарды мурдагы белгилүү булактардын негизинде жазылган компилятивдүү биринчи бөлүгүнө Мухаммад Хайдардын «Тарих-и Рашиди» чыгармасы негизги ролду ойногонун андагы берилген шилтемелерден байкоого болот (Кар: мис, б. 366, 37а ж.б.). В. В. Бартольддун белгилөөсү боюнча Мухаммед Хайдардын чыгармасынан башка булак катары Тарих-и Хорезми эскерилет (Кар: б. 486). Чынында эле, компилятивдүү бөлүктө авторлору белгисиз бир катар тарыхый чыгармаларга шилтемелер берилген.

А. З. Валидовдун айтымында Тарих-и Кашгардын автору булак катары Махмуд Чурастын чыгармасын да пайдаланган⁵.

Тарих-и Кашгарда эбашка чыгармалардын авторлору көрсөткөндөй эмгектин жаралышы, аны жазуунун себептерине түрткү берген баянын чагылдырган кириш сөзү жок. Чыгарма Алланы жана Мухаммед пайгамбарды даңктаган ырлар менен башталат. Андан соң түрктөрдүн санжыралуу тарыхы (бб 2а —96) баяндалган. Андан кийинки көлөмдүү бөлүгү Чынгыз хан, уулдары жана анын жакын урпактарына арналат. Абу Бакрдын бийлигин тааныган, 920/ 1514 -ж. Кашгарды каратып алган Тутлук Тимурдун урпагы Султан-Сейид-хан жөнүндө баян кийинки бөлүгүндө айтылат. Дал ушул мезгилден тартып кашкарлык хандардын династиясынын тарыхы башталган. Биз тараптан негиз катары кабыл алынган нусканын 37а —586 барактары Тутлук — Тимур — хандын (1348 -ж.) такка олтурганынан тартып, Султан-Сейид-хандын Кашгарды каратып алуусуна чейинки мезгилди кучагына камтыйт. Султан-Сейид-хандан соң, такка уулу Абд ар-Рашид-хан (1533—1559/60) отурган. Чыгарманын андан соңку мазмуну В. В. Бартольд тарабынан сыпатталганы ырас⁶.

Тарих-и Кашгар кыргыздардын XVI — XVII кк. тарыхы боюнча баалуу жазма булак экендиги талашсыз. В. В. Бартольд өз изилдөөсүндө аталган булакка көп ирет кайрылганы чындык⁷. Арийне, чыгарма В. В. Бартольд ("Отчет о командировке в Туркестан" мазмунуна караганда) Кашгардын тарыхы боюнча булак катары кана кызыктыргандыктан, андагы кыргыздар туралуу маалыматтар толук пайдаланылган эмес. Тарих-и Кашгардын бөлүмдөрүн сыпаттоодо кыргыздар менен байланышкан тарыхый окуялар аз эскерилет. Мисалы, В. В. Бартольд төмөндөгүдөй жазат: "Абдаллахтын башкарган доорунда кыргыздар жана калмактар катышкан болгон ич ара күрөштү эске албаганда, сыртка жортуул жүргүзүлгөн эмес"⁸. Чындыгында эле, Тарих-и Кашгарда Абдаллах хандын аскерлери менен кыргыздардын кагылышуусу кенен баяндалган; мындан сырткары географиялык аттар, кыргыз аскер башчыларынын ысымдары ж.б.у.с. арбын чагылдырылган (С 576 нуска, бб. 936 —94а, 97а)

Чыгарманын соңку бөлүгүнөн кыргыздар менен түз байланышкан жана кыргыздардын тарыхы үчүн маанилүү үзүндүлөр алынып которулду.

Тарих-и Кашгардан алынган үзүндүлөрдүн котормосу

³ В.В. Бартольд. Отчет о командировке в Туркестан, 2366. Ошол эле жерде, — 237-255 -б.

⁴ Валидов А. З. Восточные рукописи в Ферганской области. — 319 — б.

⁵ Кар: В. В. Бартольд. Отчет о командировке в Туркестан, 237 — 255 б.

⁶ Кар: В. В. Бартольд. Киргизы 516-518-519 б.

⁷ В. В. Бартольд. Отчет о командировке в Туркестан, 247 — б.

⁸ Жогоруда буйурук-хан наймандардын башчысы болгон Тайан-хандын кичүү иниси болгондугу айтылат.

I

[Чынгыз-хандын жортуулдарына байланыштуу кыргыздар жөнүндө окуялардын баяны]

(л. 1 За) Чынгыз-хан Буйурук-хандын ээлигиндеги бардык урууларды жана жерлерди каратып алды⁹. Тука-бек — мекрит Тайан-хандын уулу Кушлукту көздөй качып, Артышка жакын жерге байыр алып калды. Чынгыз-хан Тука-бек — мекритке жана Кушлук — найманга каршы жортуулга чыкты. Ошол эле мезгилде кыргыз аскер башчылары Чынгыз — ханга элчи жиберип¹⁰, (ага) моюн сунгандыктарын билдиришти. Алар (Чынгыз — ханга) ак шумкар тартуу кылышып, көптөгөн сейрек кездешүүчү буюмдарды жөнөтүштү. Чынгыз — хан ырайымдуулук менен кыргыз элчилерин кабыл алып, аларды кайра жөнөттү. (Андан соң) ал Артышты жердеген ойрот уруусуна келди. Ойрот уруусунун жетекчиси Тука-бек көп сандаган белектерди кабыл алып, ханды тосуп алды. Чынгыз-хандын жол көтүүчүсү болгондон кийин ал, Тука-бек — мекрит жана Кушлуктун ордосуна алып барды. Ырайымсыз согуш болуп өттү. Тука-бек курман болду, Кушлук качып кетти¹¹.

Чынгыз-хан Тука-бек жана Кушлуктун ээликтерин өзүнө баш ийдирди. . .

II

// (б. 526) Султан-Сейид-хан өзүнүн кичүү иниси Султан-Халил-султанды кыргыздын ханы деп жарыялады¹².

(Султан-Халил-Султан) улуу агасы Мансур — хандын кол салуусунан Анжияндагы Жаны-бекти көздөй качкан бирок аны жолдон Султан-Сейид-Мухаммад-Мирза жана Султан-Али-Мирза (Мансур — хан тарабынан жөнөтүлгөндөр) колго түшүрүшүп, Аксу дарыясына чөгөрүп жиберешти.

III

[Абд ар-Рашид-хан ибн Султан-Сейид-хандын (1533—59/60—жж.) өкүмдарлыгы мезгилиндеги окуялар].

// (б. 626) Хандын (Абд ар — Рашиддин) тун уулу Абд ал-Латиф — Султан Аксунун ханы болгон. Ал казак жана кыргыздарды эч тынчтандыра албады. Ал учурда султанды кооптондурган казактын эки ханы: Хакк — Назар — хан жана Ноуруз — Ахмад — хан эле. Султан — Хакк — Назарды Эмил деген жерде талкалап, көп олжо (?) алды¹³. Хакк -Назар-хан кыргыздар менен биригип, Султандын артын куугун салып, аны түнүчүндө өлтүрүп койду. Ал түнү балыкчы уруусу Ченкдаулда (?) эле; (ал адамдар) Султанга (куугун жөнүндө) билдиришпей, качып кетишти.

Ошентип, казак жана кыргыздар Султанды өлтүрүп тынышты¹⁴. Хан өтө кайгырып; капаланды. Хожа — Мухаммед — Шариф, ханга келип, (уулунун курман болгону тууралуу) угузду. Улуу даражалуу¹⁵ Хожа ыйыктарга ханга

⁹ Текстте: эмирлер.

¹⁰ 1208-ж. Күчлүк жетектеген наймандар, Түхта-бекти жетектеген меркиттер иртыштын боюнда Чынгыз-хан тарабынан толук талкаланган. Кар: Бартольд В. В. Туркестан. — 426-б (автордун эскертүүсү).

¹¹ 1503/04-ж.

¹² Текстте: **برك آلدی**.

¹³ 64а баракта Абд ал — латиф — султандын өлтүрүлүшү, анын казак жана кыргыздардын өчү аркылуу өлтүрүлгөн.

¹⁴ Ушул басылманы кар: 179 — 6, 9 -эскер.

¹⁵ « Эгерде мени адамдар (хан деп) таанышса, анда (ага) убакыт келип жетти» деп которулат.

(чечим кабыл алууга) жардам берүү үчүн кайрылды. (Ыйыктардан) жакшы кабар алып, ханга билдирди. Кубанган хан жүрүш уюштурууга камдана баштады. Ал Мухаммад — күреканды Нооруз — Ахмад — ханга төмөнкү кайрылуу сөздөр менен узатты: // (б. 63а) « Хакк — Назар-хан жана кыргыздар менин уулумду өлтүрүп коюшту. Эгерде хан тынчтыкты каалай турган болсо, (бизге) жардамга аскер жөнөтсүн». Нооруз — Ахмад — хан Мухаммед — бекке терең урмат көзд, анын аскерлери (ханга) келишти. Хан беш ай аскер жыйнап, (жана) улуу салтанат менен жүрүшкө чыкты.

Ал казак жана кыргыздарга Артыш деп аталган жерде жетти. Казактар жана кыргыздар өз ара биригишкен эле. Хан кол башчылыкты өзүнө алып, «алга», — Улуулар жана кичүүлөр, түрктөр жана тажиктер (баары) тең бир колго топтолушту. Душмандын коргонуусун басып алып, кайра артка тартышкан болучу. Хакк -Назар-хан башында турган аскер башчысы асабалары¹⁶ өлтүрүлдү, (натыйжада) жетекчисиз калышкан эле.

IV

// (л. 726) Шуджа ад-Дин Ахмад-хан Мухаммед-хандын такка олтурганы жөнүндө дастан анын сыры ыйык болсун, өлүмү жөнүндө баян

// (л. 736) Кичик — Мирза¹⁷ Хашим-бек Учадан Аксуга келди. Ал (жүрүш менен) Учага барды, (шаарга) кире албай кыргыздарга келди. (Ал жерде) Кунгар-бай деген өлтүрүп салды.

V

// (л. 906) (Абдаллах-хандын башкарып турган мезгилиндеги окуялар. 1638/ 39—1669/70—жж.). Мирза Шир-Мухамеддин козголоңу жөнүндө дастан жана Мирза Шах-Касимдин өлтүрүлүшү.

// (л. 91а) Ордо-бектер¹⁸ менен төмөнкү окуялар болуп өттү. Мансур хандын парманы менен Абул Мухаммад-хан (жерге) куча жана Байга, Кичик-хан¹⁹ Бубек-бекти Кучага аким кылып²⁰ дайындады, (ал эми) Хасан-хожаны Байга аким шайлап, (андан соң) Чалыш (жана) Турфанга жөнөп кетти.

Калмактардын Серен жана Семер аттуу эки аскер башчысы бар эле²¹. Алар Аксуга кол салышып, (шаарды) басып алышты. Көп адам туткундалып кетти. Шах Касим — бек Хан-Кули-бек менен келишим түзүп, Байда калмактардын колун талкалады. Серен жараат алып, (кийинчерээк) « аксак Серен» деп аталып калган. Шах — Касим — бек Серенди (туткундап), аны Кучага жөнөттү. Хан — Кули-бек Семерди (туткундап) кармап, өтө көп олжо менен кайтты. Бир аз мурда Серен менен бирге өтө көп олжо туткундалган эле.

Мирза Шир -Мухаммад Серенди туткундаган соң, (Куча) шаардын дарбазаларын камоого алды. Мирза Шах- Касим-бек Аксуга келип, (ханга) чабарманын жөнөттү. Хан бул кабарды угуп аябай каарданып, сансыз аскер менен Кучага келди. Аксу шаарын Кази -шах, Учаны Күчүк-бек башкаруучу. Аксу жана Учанын аскерлери хандын кошунуна биригишти. Мирза -шах // (л. 916) Касим жарыя жасады²²: « Мен эмне үчүн Кучанын бардык дарбазаларын басып ала

¹⁶ Текстте: Туглук төрө.

¹⁷ « Кичүү мырза», Кичик-мырза — Хашим-бек — Учтун башкаруучусу.

¹⁸ Болжосу, сарайдагы бек маанисин аныктайт.

¹⁹ « Кенже», « кичүү хан».

²⁰ Текстте: ханим.

²¹ Текстте: тура (төрө)

²² Мааниси: « ошондой шарт койдум».

албайт экенмин!²³» Айтып бүтөр замат, (аны) ал биринчи, экинчи дарбазаны талкалап салды, мылтыктын огу ага (капысынан) жаңылып, курман болду. Мирза Шах — Касим өз доорундан өтө согушкер, эр жүрөк, тайманбас баатыр эле. Элдин баары (ал жөнүндө) кайгырды, азаа күтүштү. Үч күндөн соң (ал) көз жумду. Ал 36 жашта болучу. Кашкардан мирза Шах-Касим өңдүү баатыр чыкты бекен? Анын сөөгү Аксуга коюлган.

Абдаллах хан кыргыздарга кол салды. Алгач Кара — сырды ээлеп, андан соң кайра тартты. Кийинки жылы Ошко жортуул уюштурду. Ошко жүрүш уюштуруу мезгилинде Аксу жана Кучага чабарман жөнөттү. (Себеби) Мирза Шах-Касим курман болгон соң, Абд Саттар -бек Кучада аким болуп калды. Мирза Шир-Мухаммед шаардын дарбазаларын талкалап, ханга карата жасаган туура эмес иши үчүн өлүм жазасына тартылды. Мирза Шүкүр жана Манкан байлар да өз жазасын алышкан эле. Шаар башкаруу катары Абд Сатар — бекти дайындады. (бирок) көп өтпөй ал да көз жумду. Андан соң Кучанын башкаруучусу болуп Абд ал -Кахар -бек дайындалган болучу.

Хан Ошту караткандан соң башка жол менен кайтып келе жаткан. Аксунун башкаруучусу Кази Шах-бек, Учанын акими — Мирза Күчүк-бек, кучанын акими — Абд ал — Кахар-бек, Кельфиндин акими — Хаджи-бек, Байдын акими — Хан — Кули-баатыр өз асабалары²⁴ жана аскерлери менен Кази Мухаммад — Закир — Кожо // (л. 92а) Шакир — бектин жетекчилиги алдында ханга куйрук улаш кетип бара жатышты. Беш-Буйнак деген жерде аларды кыргыздар озуп жетишти. Ал жерде кыргыздардын аскер башчылары Койсары — бий, Кара Күчүк — бий, Йол — Болду — бий, Үч — Куртка-бий, Чанкан-бий, Афат, Шади жана башка аскер башчылары бар эле. Алар алдынкы аскер бөлүктөрүнүн чабуулуна каршы туруштук беришип²⁵, аскерлер жыйналган ордону басып алышып²⁶, согушууга киришишти. Согуштун алтынчы күнү Үч — Куртка — бий коргонууну бузуп, Хан — Кули-бекти туткундады Толук алдастаган, аскердик тартип бузулган абал түзүлдү. Хаджи-бек, Кази Мухаммад-бек, Учлук Хожа — Менак, Хожо Наки башында турган 100 кишини кыргыз Тутты — Кылычка каршы коюшуп, (ошол амал менен) араң качып кутулушту. Кыргыздар Кази Шах-бекти (жана) Хан — Кули — бекти (өздөрүндө) калтырышты, Абд ал — Кахар — бек (жана) Күчүк — бек өлтүрүлгөн болучу.

Болорду Абдоллах-хан кантип жеңип алгандыгы тууралуу баян

Абдаллах — хан, жаткан жери жайлуу болуп, Кучадан жүрүштөн кайткандан кийин, кийинки жылы болорду жеңип алууга аттанды. Ал учурда болордун акими Шах-Кызылдын уулу Шах — Бабур бсло турган. Болорду басып алуу үчүн (хан) Сарыг-Колго келди. Сарыгдык аскер башчылар Мухаммад - Йусуф — мир — Хазар (жана) Риза — Касым — мир — Хазар хандын алдынан тосуп чыгышып, (анын) жол көрсөткүчтөрү болуп калышты. Памирди ашып алар Сарыг чөлүнө келип жетишти. Мир — Хазири Мир-Али-шах (жана) Мир — Мансур-хан, // (л. 92б) (ханды) тосуп алышып, (анын) башкы жол көрсөткүчтөрү экендигин ырасташты. Капчыгайдан өтүшүп, Болордун ичкери жагына тынышкан эле. Тоодогу чыңдоого²⁷ жашынган Шах — Бабур хандын алдына уулу Шах-Реисти көптөгөн

²³ В. 2472 (л 1146) кол жазмада: « өрттөө жолу менен».

²⁴ Текстте: Туглук -бек.

²⁵ Бул сүйлөм В. 2472 (л. 115) кол жазмадан которулду.

²⁶ Текстте: мунджар.

²⁷ Текстте: در تهمك

белек — бечкек, тартуулар менен кошо жиберген болучу. Хан аларга ырайымдуу мамиле жасады.

Шах-Бабурдун аталыгы Бигалинин аталыгын өлтүрдү. (Хан) Болорду (ээликке) мурдагы тартип боюнча башкаруу үчүн Шах-Бабурга ыйгарды, Мир — Хушка казылык милдетти жүктөдү. Шах-Реиске падышалык ырайым жасап, артка кайтты. Бадахшандын²⁸ чоң бөлүгү баш ийип берди. Абдаллахтын даңкы туш-тушка белгилүү болуп калды.

Хан кайрадан кыргыздарга каршы жүрүш уюштурду. Субхан — Кули — бек (ага) каршы экендигин билдирди. Хан жеңилүүгө учурап, (ага) Субхан — Кули — бекти күнөөлү деп тапты. Ал (хан) Шахбазбекти Йолбар — хандын аталыгы кылып дайындап, Кашгардын акими кылып койду.

Хан кыргыздарды Нарын дарыясынын боюнда жеңилүүгө учуратты. Йол — Болду — бий (жана) койсары-бий аларды Аксайда кууп жетишти. Хандын кошунунун оң канатын Йолборс хан жана Шахбас — бектер (бөлүктөрү) түздү. Ибрахим — хандын Хатайдык аскерлери сол канатты түзүштү. Каардуу согуш болуп өттү. Ибрахим — султан аябагандай эр жүрөктүүлүктү көрсөттү, бирок (бул) ага дагы алып келди; жүрүштөн кайткандан соң, хан // (л. 93а) Ибрахим — Султан жана Исмаил — ханды, (ошондой эле) Мирза Хасан (жана) Мирза — Кетанды куугунтукка алды.

*Абдаллах-хандын Анжиянды каратып алгандыгы жөнүндө
баян*

Бул баян хандын мамлекети өзүнүн толук — күч кубатына, гүлдөп өнүккөн мезгилин камтыйт²⁹. Аны ой-максаты Анжиян шаарын каратып алуу болуп калды. Анын аскерлери үрөйдү учурган кыймылы менен Анжиян сепилин курчап, (ошол жерге) туруп калышкан эле.

Лакап аты Чалба деген Мирза Шахид -Чурас Аксунун акими эле. Хакан дарбазаларынын жанынан (жер) Күл-Төбө деген жерге (ханга) өргөө тиктирди. Шахбаз-бек Кашкардын башкаруучусу эле, (ал эми) Йолбарс — хан анын эмири болгон. Алар салт жүрүш менен Анжияндын дарбазаларын ээлеп, сепилди талап — тоношту. Абдаллахтын даңкы бүт ааламга тарады (жана) башка падышалар кооптоно башташты.

Көптөгөн байлык жана урмат-сый менен (хан) өзүнүн борборуна кайтып келди. Бир жылдан соң (хан жана анын аскери) Анжиянга багыт алышып, аны курчап алышты. Биринчи ирет шаарды басып алышканда алар шаарга жана шаардыктарга чоң зыян алып келишкендиктен, калк (аларга) катуу каршылык көрсөтүштү. Алар Анжиянды карата албай кайра тартышты³⁰.

// (л. 93б) (Хан) Яркенддин башкаруучусу Мирза Шахбаз бекти аталык, (ал эми) сакчылардын жетекчиси³¹ кылып Айуб — бекти дайындады³². Ени-Хисардан сан — кыргыздар менен бирге сатым-бийди кошо чакыртып, анын ордуна Ени-Хисардын акимдигине Кара — күчүк — бийди дайындады. Кара — күчүк — бий Ени-Хисардан качып кетти. Анткен себеби кыргыздар ханга каршы козголоң уюштурмакчы болуп, Сатым — бий башында турган сан — кыргыздар — найман,

²⁸ С 576 кол жазма: Балахшад; туура эмес жазылган (бурмаланган). 2472 (л. 1156) кол жазмада туура жазылган.

²⁹ Текстте: бар камал булди.

³⁰ Мындан ары Мирза шах — Мансур — бек аталык — хан тууралуу сөз болот.

³¹ Текстте: ишик ига.

³² В 2472 (л 1166) кол жазмадагы андан аркы сүйлөм: " Ал Кашгардын башкаруучусу кылып Пулад-бекти дайындады».

кыпчак, канглы жана башкалар Яркенд, Кашгар, Аксу жана Хотанды ээлешип, аталган жерлерден орун алышты. Сатым-бий Утемиш-бекте, Каракчи-бий Айуб-бектин өрөөнүндөн орун алышты. (Хан) өзүнө Сатым — бий башында турган кыргыздарды баш ийдирди. Каракчи бул кабарды угуп качып жөнөгөндө (аны) Айуб — бек, Шах — Махмуд-шах (жана) анын уулу Муталлиб — хожолор сары изине чөп сала кууп калышкан эле. Каракчи-бий артка кайрылып, (аларды) капыстан беттешүүгө мажбурлап, Муталлиб — кожо жана Шах — Махмуд — шахты өлтүрүп койду. Шахбаз-бек (кабарды) уккандан кийин, (куугунга) адам жөнөтүүгө буйрук берди. Андан соң (Каракчи — бийди) дарыянын боюнда кууп жетишти. Каракчи Айуб-бекти өлтүрүп койду³³. Аллайар —бий Фатима — // (л. 94а) чакманиде эле. Аксак Аллайар аны менен биригип (Каракчи — бийге) качты. Шахбаз — бек мир — Абдаллах — бек башында турган бардык эмирлерди куугунга жөнөттү. Бектер (кыргыздарды) кууп жетишкен эле. Кыргыздар каршы чабуул уюштурушту, Шахбаз — бек өлтүрүлдү. Калк согуш болгон жерден туш тарапка качып жөнөшкөн эле. Кыргыздар абдаллахтын алтын ээрлүү аргымагын алышып алыс кетишти.

VI

*// (л. 986) Исма'ил-хандын такка олтурушу тууралуу дастан*³⁴

(Исмаил Яркенддеги такты ээлегенден соң), ал Кашкарга сакчылардын башчысы катары Кашкар акими Койсары — бийдин уулу Күчүк-бийди жиберген эле³⁵. Койсары — бий жана Күчүк сакчылардын башчысы Кашкардын калкын өтө катуу кысымга ала башташты. (Ошол мезгилде Кашгарга бабак-султан (жана) Кичик — Ханым — падишахтар келишкен эле. Ханым — падышахка кыргыздар тараптан жүргүзүшүп жаткан мыйзамсыз иштер жөнүндө кабар келип жетти. Кашгар бектери Сузук —бек, Касим — бек, Шариф — бектер Туйжинин айланасына биригишип, аны (Туйжи бекти) Күчүк-бийдин ордуна коюшту. Койсары — бийди анын 25 адамы менен кошо өлтүрүп салышты. Идрис-бек // (л. 99а) качты (бирок) артынан жиберилген (куугун) адамдар (аны) алып келишти. Хан жана жогорку даражалуу Хожамдар Кашгарга жүрүшкө чыгышты. Кыпчак бийлери — Абак, Чигиль, Худа — Назар, Йол-Болды (жана) Жагырды чоң багыштарга кармап берди. (Хан) Сузук-бек, Туйжи-бек, Касим-бек жана Шариф — бектерди да кармап алды. Сузук-бек жана Туйжи-бек (хандын буйругу менен) өлүм жазасына тартылды, Касим-бек жана Шариф — бектерге жарыялаган эле. Ширдил — бекти Кашгардын акимдигине дайындап, (хан) кайра (Яркендге) кайтты.

Бабак-хан Балхтан келди. (Хан) аны кайрадан аким кылып дайындады. Чоң Багыштар Абак-бекти, Чигил-бекти, Куда — назар — бекти жана Йол — Болдуну өлүм жазасына тартышты. Кыпчактар Бабак -ханга кетишти³⁶.

VII

³³ В 2472 (л. 117а) кол жазмада кошумчаланган: « Ал Долон-кожо жана абд ал — Бакыны да өлтүрдү».

³⁴ Исмаил-хан-Абд ар-Рахим-хандын бешинчи уулу, Йолбарс — хандан кийин башкарган.

³⁵ Баптын башталышында Абдаллах-хандын падышачылыгы жана анын өмүрүнүн акыры баяндалган эле; хандын кыргыз Кайсары — бийди түлөк-бек өлгөндөн кийин анын ордуна Кашгарга башчы кылып дайындаганы баяндалат.

³⁶ В 2472 (л. 123а) жана С 577 (л. 656) кол жазмаларды төмөндөгүдөйгө окуу зарыл: « Баба -ханга». Болжолу бул чындык, анткени кийинки бапта Абд ар -Рахим -хандын төртүнчү уулу баба — хандын падышачылыгы тууралуу сөз болот.

*// (л. 1026) Мухаммед-Мумин Султан Ак-Баш-хандын (Баба-хандын үчүнчү уулу)³⁷
такка олтурушу*

Турфандык (жана) Яркенддик бектер жыйналышып, аны баары урматтаган бабалары хан көтөрүлгөн, эл башкарган жерге отургузушту. Алар Кашгарга жүрүш уюштурулуп (жана) Арзу -Мухаммед -бектин жетекчилиги астында кыпчак ханына келишти. Ени — Хиссарды чабуул менен алышып, Худа — Берды — йасаул жана Касим — хожону өлтүрүштү. (Андан) соң, Кашгарды көздөй бет алышты. Тени -бек жана Сарыг -бек сансыз аскери менен ал жактан качышкандыктан, алар Кашгарды ээлеп алышты. Хожо — Максуд — хожону жана Мубарак Шах-бекти алар элдин колуна (жазалоо үчүн) кармата беришти³⁸. Кашкар эли аларды талап өлтүрүп салышты.

// (л. 103а) Кайсы-бир кыргыз Тени -бекти жана сарыг -бекти кармап алып (ханга) алып келди. Тени -бекти Аллайар — бекти уулдарына бергенде, алар аны өлтүрүп салышты. Сарыг -бекти элге беришти: эл аны өлүм жазасына буйурду. Яркенддин акими болуп Ахунд Мулла Фазиаллах дайындалды. Мурабдык кызматты Алым — бек ээледі. Кызматтык эки дайындоонун залалы мамлекетке тийди.

Султан — Ахмад — султан кашгардын ханы, Арзу — мухаммед-бек аталык эле. Кыргыздар султанды Кашгарда туткундап, Турфандын көптөгөн жашоочуларын өлтүрүп салышты. Турфан бектери Кашгарга жүрүш уюштурууну чечишти. Алар жүрүшкө ханды да ала чыгышкан эле.

Чоң Багыштар (ханга) келишти, алар өз кезегинде сыйлуу кабыл алынышты, кымбат кийимдер тартуу кылынды. (Бирок) алар козголоң чыгарышып, кыпчактар тарапка өтүп кетишкен эле. Алим-бектин адамдарынын ичинде баш ийгиси келбегендер көп эле. Алар (ханга) чыккынчылык кылышып, кыргыздар ханды туткунга алышты. Мирза Ала — шах — бек Ак — Туг — мазарга жетип, кыргыздар менен тынчтык келишимин түзүп, эсен-соо кайра кайтты. Кыргыздар жана Кашкарлыктар Яркендке киришип ак сөөктөрдү жана карапайым калкты талап-тоношту.

Арзу — Мухаммад — бек Султан - Ахмад- султанды хан деп жарыялап, өзү болсо Яркендге аким болуп калды. Ак — бек өркенд жүрүшүнөн кайткандан соң, калк менен ынтымактыкка келишим түздү, (ал эми) Мир-Алам-шах башында турган Турфандык бектер хун-тайчи³⁹ жардам сурап чабармандарын жиберишти. Кабар жеткен соң, Чукула — Кашка⁴⁰ башында турган калмактар, Ак-бек башында турган Аксу аскери (жана) Аваз-бек жетектеген Куча аскерлери (Яркендке) келишти. Кыргыздар (шшардан) алыс кетишти. Яркендин акими-Мурад-бек, сакчылардын башчысы — Мирза -Алам -Шах- бектер болуп калышты. Пулад-бек- Кашгарга, Мирза-Гази-бек — Хотанга аким болуп дайындалышкан эле. Ак - бек мамлекетти козголоңчулардан тазаламайын тынчтык жок экендигин сезді *// (л. 1036) алар Кашгарга чегиништи. (Ак-бек) Кашкарга кыргыздарга каршы жүрүшкө чыкты. Жүрүштөн Ак-бек Яркендге эмес, Аксуга кайтып келген эле. Чукула — Кашканын калмак аскерлери жоортулга чыгышты. Адамдардын бир бөлүгү калмактарга кошулуп кетишти.*

³⁷ Мухаммад — Мумин — султан XVII к. аягында хандык кылган.

³⁸ Текстте: йуртка.

³⁹ Жунгар мамлекетинин башкаруучуларынын титулу.

⁴⁰ С 576 кол жазмада: " кашиге" туура эмес берилген. 2472 (л. 70а) кол жазмаларда туура жазылган: кашка.

Мирза — Алим — Шах — бек (Яркендке) өтө мыкты жана ийгиликтүү бекемделип алды, көпчүлүк калкка жашоо жеңил боло түштү⁴¹. Арзу — Мухаммед — бек Кашгарга жөнөдү. Кыргыздын айдан улуу жана кубаттуулары Яркендди ээлеп алышты. Мисалы, Йол — Болды — бек, куш — кулак — бек, Хожам — Йар — бек, Сарыг — бек, Карынай -бек, Жаруб-бек, Мухаммед-бакаул-бек, Күчүк — Йасаул...

Бул кырдаалда кыргыздар өзгөчө эрдемсинип кетишкен эле. Алар айрымдарын өз ара чабыштырып коюшту. Бул чыккынчылар ыйык кожо — падишахты өлкөнү ээлеп алуу үчүн туткундап алышты, (бирок) Мирза — Алем — Шах — бек бийлик чылбырын колго алып, аталган бектерди кармап, түрмөгө салды. Кыргыздар Ишим-ханды хан көтөрүп алышты. // (л. 104а) Кыргыздар жана Кашкарлыктар чыккынчылар болуп калышкандыктан, ыйык кожону жана улуу Мирза — Алем — Шах — бекти өлтүрүп коюшту, ал эми карапайым калкты айландырып алышкан эле. Мирза Алем — Шах — бекти жүрөгүнө ыйык кожо ыйманды (Кудайдын)...

Кудайга шүгүр, Жараткандын алкоосу жана өзүнүн нукура таланттары аркылуу Яркенддети карапайым жана ак сөөк калкты, улуу жана кичүү мусулманды боштондукка чыгарышты.

Бул сөздү⁴² аягына чейин чечмелөө өтө терең. Арзу — Мухаммед — бектин аскер жетекчилиги астында төөлөс (жана) кисектер⁴³ жана чоң багыштар, кыпчактардын баары, кушчу, наймандар (дагы), Кашкар жана Ени — Хиссардын калкы көп сандуу аскерлери менен (Яркендге) жети ирет кол салышкан эле. Мирза — алем — Шах — бек коргонууга (жана) мыктылап даярданышкандыктан кол тез эле алдыга чыгышты. Беш — Барадар — Алмады — бек (жана) Узлары бай Кабак дарбазаларынын жанына боз үйлөрүн тигишип, ишенимдүү адамдарына көз салдыртып коюшкан эле. Кара-Йанчук жана эр жүрөк жигиттер ар күнү (душмандын айылынан) адамдарды туткундап, баштарын кесип, кайтып жатышты. Жаруб- бек өлтүрүлгөн эле.

Кокон хандыгы мезгилиндеги Ферганалык авторлордун тарыхый чыгармалары

Кокондук авторлордун чыгармаларындагы кыргыздар жөнүндө маалыматтар жана эскерүүлөр Ферганада жана Кокон хандыгында болуп өткөн 150 жылдык, XVII к. 20 -ж — XIX к 20 -ж. мезгилдеги окуяларды кучагына камтыйт. Бул булактарда кыргыздар жөнүндө маалыматтар аз, Миң династиясынын Ферганадагы ээликтеринин абалы жана алардын урпактары болгон кокондук хандардын тарыхы кызыктырган авторлордун эмгектеринде кыргыздар тууралуу кабарлар өтө сейрек эскертилген. Арийне, бул маалыматтардын толук жыйындысын башка булактар менен салыштыруу, кокондук авторлордун эскерүүлөрү кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхынын айрым күңүрт калган барактарына шоола төгөт.

Кокон авторлорунун чыгармаларындагы маалыматтарды тарыхый изилдөөдө колдонуудагы айрым кыйынчылыктар Кокон хандыгынын XIX к. , өзгөчө, Фергана өрөөнүндөгү Миң династиясынын тарыхынын начар изилденгенинде

⁴¹ « оор кырдаал жеңилдеди» деп окуса болот.

⁴² Кудайдын атынан.

⁴³ Текстте: **تيوه لاس كسك**; болжолу, кыргыздын төөлөс жана кесек урууларынын эки аталышы берилген болуу керек (редактордун эскертүүсү).

болуп саналат. Ошондон улам кокондук авторлордун берген маалыматтарындагы кыргыздар жөнүндөгү кабарларды иликтеп, аны которуу ишинде Фергананын жана Кокон хандыгынын тарыхындагы урунттуу окуяларды эске алуу зарыл.

Миң династиясынын Фергана өрөөнүндөгү XVIII к. ээлиги тууралуу жана Кокон хандыгынын XIX к. тарыхын дээрлик толук камтыган жалгыз эмгек — 87 жыл мурда жарык көргөн. В.П. Наливкиндин китеби болуп саналат⁴⁴. Бул эмгек өзүнүн баалуулугун жогото элегине карабастан, азыркы талапка жооп бере албай калгандыгын белгилей кетишибиз керек. В.П. Наливкиндин китебинен кийин Кокон хандыгынын тарыхынын айрым маселелери боюнча саналуу макалалар жарык көрдү⁴⁵. өзгөчө XVIII к. Миңдер династиясынын тарыхы дурус изилдене элек. Стенли Лен — Пуль кана Цамбаурдун жыйнак эмгектеринде чагылдырылгандай, XIX к. баш чендериндеги Кокон хандыгындагы болгон окуялардын жана Алимхан менен Омор — хандын башкарган жылдарынын хронологиясы аныкталган эмес⁴⁶.

Кыргыздарга байланыштуу маалыматтардын мезгилин аныктоодо, ошол Кокон тарыхый чыгармаларындагы хронологиялык маалыматтарга таянып түзүлгөн таблица пайдаланылды⁴⁷.

Төмөндөгү котормолордун үзүндүлөрү Кокон авторлорунун үч тарыхый чыгармаларынан алынды: 1. Шах наме (Тарих-и

Кокон өкүмдарларынын хронологиясы.

Шахрук — бий	1709/10-1721/22
Абд ар-Рахим-бий	1721/22— 1734(?)
Абд ал-Карим-бий	1734(?) — 1750/51
Абд ар-Рахман-бий	1750/51 - 1751
Ирдана-бий	1751 - 1770 ⁴⁸
Нарбута -бий	1770- 1798/99 ⁴⁹
Алим- хан	1798/99-1810 ⁵⁰
Омор -хан	1810-1822

Омор- хани): Мырза Календар Мушриф Исфараги тарабынан 1822 -ж. жазыла баштаган⁵¹. 2. Мунтахаб ат-Таварих .1842 — 1842 ж.ж.жазылган;автору Мухаммед Хаким — хан — Төрө⁵²; 3. Тарихи-и Шахрухи (же Таварихи-и Шахрухийа), XIX к.70 ж. Мулла Нияз — Мухаммед Хоканди тарабынан жазылган.

⁴⁴ Наливкин В.П. Краткая история Кокандского ханства.

⁴⁵ Орто Азия тарыхынын алкагындагы Кокон хандыгы боюнча жалпы маалымат П.П. Ивановго таандык. Кар.: Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана, 286 — б. 23 -эск.

⁴⁶ Аты аталган хандардын башкарган мезгилинин хронологиясы бүгүнкү күндөрдө да тактала элек жана айрым гана маалыматтар менен толукталды. Буга В. В.Бартольддун В.П. Наливкиндин эмгеги көрсөтүлгөн маселени толук ачык бере алган эмес дегени далил боло алат.(Кар.: Лен —Пуль С. Мусулман династиясы). Салыш: В. В. Бартольд История культурной жизни Туркестана. — 286 — 287 — 66. Эск.:23,24,26,28.

⁴⁷ Маалыматтар ушул докладда жарыяланган: Ромодин В. А. Некоторые источники по истории Ферганы и Кокандского ханства (XVI —XIXвв.) рукописных собраниях Ленинграда. — 15 — б.

⁴⁸ Мезгил-мезгили менен башкарган. Алгач тактыны Баба -бек ээлеген. 1763/64жж. бийлик 3ж. 6 ай Сулейман бейдин колунда болгон.

⁴⁹ Бартольд В.В. Истории культурной жизни Туркестана. — 286- 287 -б.

⁵⁰ Ошон. эле. — 287-б.

⁵¹ ЛО ИВАН(шифр с 471) сакталып турган кол жазманын кыскача маалыматын, анын мазмунун кар: Ромодин В. А. Новый источник по истории Кокандского ханства. — 110-113-бб.

⁵² ЛО ИВАН (шифр с 470) сакталып турган кол жазмадагы маалыматты пайдаландык. Кар.: Миклухо — Маклай Н.Д. О некоторых неизвестных и мало известных рукописях. — 241 242 — бб. өзбек тилине котормосу, ошондой эле Мунтахаб ат Таварихтин (ЛОИВАН, Д90) өзбек ССРнин Чыгыш тануу институтундагы 592 кол жазмасы да пайдаланды.

Мырза Календар Мушриф Исфарагинин Шах-наме чыгармасы мамлекет башчысынын сапаттары, анын бийлигинин милдеттери жана бийликтин белгилери жөнүндө ой толгоолордон башталат. өз алдынча бөлүкчөдө (27а —29б) авторду бул чыгарманы жазууга түрткөн себеп, жагдайлар жөнүндө сөз болот. Ошону менен бирге, автор Омор-хандын тарыхын ыр түрүндө жазган сарай акыны Фазли Наманганинин чыгармасын прозага айландырганын баяндайт⁵³. Түпкү теги Тимур менен Бабурга чейин жеткирилген Омор-хандын генеологиясын баяндоо менен бирге Мүшриф Исфараги Тарихи Рашиди жана Шейбани-наме чыгармаларына таянып, Орто Азияда Бабур менен Шейбани — хандын кагылышуулары мезгилинде болуп өткөн тарыхый окуяларга кыскача токтолуп кеткен. Андан соң, Бабурдун уулу Кудайархан (Алтын Бешик) жөнүндө уламыш айтылат. XVI —XVIII к.к. Миң уруусунан чыккан Ферганалык бийлер, өзгөчө (бб. 466 —49а) XVIII к. бул династиянын Нарботого чейинки башкаруучулары жөнүндө салыштырмалуу толук берилген (бб. 49а —52а).

55а беттен баштап, Омор-хан, анын балалык чагы, ал башкарган мезгилдеги согуштук окуялар чагылдырылган негизги чыгарманын бөлүгү баяндалат. Сүрөттөө апыртылган мааниде жүргүзүлөт. Автор кокондуктардын казак жерине, Кыргызстандын эки тоолуу аймагына жүргүзүлгөн жортуулдары бул окуяларды өзү көрүп билгендиги тууралуу жазат. Төмөндө Кетмен — Төбөгө уюштурулган жүрүштүн даярдыгы жана ага байланыштуу окуялардын, Кетмен — Төбөнү баш ийдирүүгө жасалган кокондуктардын аракеттери (XVIII к. аягы XIXк. башы), Омор — хандын Сары багыштарга каршы жүргүзгөн жазалоо экспедициясы, кыргыз урууларын бири бирине каршы тукуруу Саясаты тууралуу маалыматтардан үзүндүлөрдүн котормолорун бердик.

Мунтахаб ат-таварих чыгармасынын автору Сейид Масум хандын уулу Хаджи Мухаммад Хаким-хан Кокондук тектүү үй бүлөдөн чыккан. Автордун атасы жана чоң атасы хан сарайындагы таасирдүү кишилерден болушкан, ал эми өзү Мухаммад Али-хандын (Мадали — хан) мураскорунун жакын адамы болгон, бирок ал тактыга отурганда каарына калып 7 жыл өмүрү бөтөн жерде куугунда өткөн. Мунтахаб ат — таварих — тарыхый жана автобиографиялык эмгек болуп саналат. Эмгектин башында исламга чейинки пайгамбарлар, байыркы Ирандын шахтары, Араб халифтери ж.б.у.с. баяндалат (бб. 2а —52б), андан соң мусулман династиялары болгон Саффариждерден Тимурга чейинки кээ бир маалыматтар айтылат (бб. 57б — 89а). Тимур жана Тимуриддер, Бабур жана улуу Моголдор, Шейбаниддер, Аштарханиддер (б. 89а — 200б) тууралуу кенен сөз болот. Маңгыттар мезгилиндеги Орто Азиянын (көбүнесе Бухаранын) тарыхый окуялары кенен чагылдырылган (200б — 234б). Чыгарманын негизги бөлүгүн Кокон хандыгынын Миң династиясынын тарыхы түзөт (бб. 338а —688а).

Автор өзү тарыхый окуялардын күбөсү болгондуктан, эмгектеги айрым окуялар өзүнүн эскерүүлөрү менен чатышат, жана эмгеги мемуарга окшош болуп көрүнөт, өзгөчө муну биз Коконго арналган бөлүмдөрдөн көрө алабыз. Чыгарманын маанилүү бөлүгү анын Орусия жана Чыгыш өлкөлөрүнө жасалган саякатына (1822—1829 -жж) (бб. 502а —636а) арналат, бирок бул аңгемелер өз алдынча бапка бөлүнгөн эмес, алар тарыхый аңгемелер менен аралаш айтыла берет.

⁵³ Фазли Наманганинин кол жазмасы ЛО ИВАНдын фондун иликтеген О.Ф. Акимускин тарабынан табылган. Фазли Намангани жана Мырза Календар Мушриф Исфарагинин чыгармаларын салыштырууда, акыркы автор Фазли Наманганин маалыматтарын пайдалангандыгы, бирок Исфараги өз эмгегине толуктоолорду киргизгени байкалды. Кар.: Стори — Берегелъ. — II.— 1187-1188 -бб.

Мунтахаб ат-Таварих эң алгач Омор-хандын (1810 — 1822) бийлеп турган мезгилиндеги тарыхый окуяларды чагылдырган Кокон хандыгынын тарыхынын маанилүү булагынын бири жана автор анын замандашы болуп саналат. Бул хандыктын XVIII к. — XIX к. баш чендериндеги тарыхы

боюнча маалыматтарды өз атасынан жана окуялардын башка күбөлөрүнөн жазып алган. XVIII к. I жарымында Кокон бийлери жөнүндө аңгемелер жергиликтүү ооз эки Традициянын негизинде жазылган. Автор айрым учурларда маалымат берген адамдардын аттары, замандаштары жана окуялардын күбөлөрү жөнүндө жазат.

Тарих-и Шахрухи чыгармасында XVIII к. баштарынан, XIX к. 70ж. чейинки окуялар кирет. Эмгектин компилятивдүү бөлүгүндө (XVIII к.) бизге белгилүү Кокон тарыхчыларынын эмгектериндеги маалыматтар кайталанбайт. Төмөндө кыргыздар жөнүндө чагылдырылган маалыматтардан үзүндүлөр келтирилет. Тарих-и Шахрухиден үзүндүлөрдү которуш үчүн Н. Н. Пантусовдун (кыскартылганын кара: Нияз Мухаммед, 246 — б) жана ЛО ИВАНдын С 467, С 468, С 469 кол жазмалары пайдаланылды.

Мырза Каландар Мушриф Исфарагинин Шах- намесинен (Тарих-и Омар-хани) үзүндүлөрдүн котормосу

I

[Кетмен Төбө кыргыздарын «багынтуунун ыкмаларын» Омор хандын кызматкерлери жана аскер башчыларынын талкуулоосу]¹

(б. 1076) Маркум Нарбото-хан падышачылык кылган мезгилде согуш майданынын жетекчиси анын баатырларынын кол башчысы, Шахрихан жана Наманганды башкарган Хан -Хожа болгон. Ал бул аймакты 17 жыл башкаруу менен көп жолу душмандын сансыз колун талкалаган. Бирок өзүнүн бүтүн күч аракетин жумшаганына карабастан ал бузукулардын² мизин майтара албады. Бул маанилүү иштин көзүн билген билермандар, аскер адамдары — мамлекеттин тирөөчтөрү канчалык биригип ойлонушпасын, козголоңчу элди, тоолуу аймакты баш ийдирүүнүн ыкмасын таба албай коюшту. Бул кайгы кудуреттүү өкүмдарлардын көңүлүн чөгөрдү.

Ошондой эле // (б. 180а), маркум эмир Алим-хандын тушунда анын аскер башчысы, Идрис — Кул — бий да (кыргыздарга каршы) ийгиликсиз жортуулдарды уюштурган эле. Ал аталган аймактарга 17 жыл бою акимдик кылган. Бул дастандын автору — хан сарайынын мушриф, Кабардар болгондуктан, аталган мезгилдеги эскерилген жол башчы³, төбөлдөрдү жана белдүү баштуу соодагерлерди жыйнап козголоңчу кыргыздарды моюн сундурууга чакырды. Бирок алардын тоолуу өлкөнү жана анын тар жолдорун аңдап билүүсү күчсүз болуп калды.

Жараткан Кудай дүйнөнү жаратканда аталган өлкөгө (ушунчалык) бийик тоолорду жаратыптыр; — тоолор Үркөр жылдыздын тобун тиреп турат. Ал жакта аскерлер бул жол менен түз барса бир эле таштын кулашы аларды артка

¹ Мында Омар -хандын сарайында болгон Кетмен-Төбөлүк кыргыздарды басып алуу маселесине арналган талкуу боюнча сөз жүрөт. Булакта кокондуктардын 1235/1819-20 -ж. Казактарга каршы Түркстан жана Сузакты карай жиберилген экспедициясы туурасында айтылат.

² Кетмен-Төбөлүк кыргыздарга каршы.

³ Текстте: салар.

чегиндирүүгө (толук) жетиштүү // (л. 1086). Жаз мезгилинде да бул бузукулар жырткыч карышкыр, ач арстан сыяктуу өтө коркунучтуу.

Козголоңчулардын бузукулугун жана аларга барчу тоодогу жол тууралуу кабарды уккандан соң, Омор хан атактуу аскер башчыларынан, душманга аңчылык кылган берендерден: «Бул жагдайда кандай аракет жасоого болот? Ким бул бузукуларды моюн сундурууга барат» — деп кайрылды.

Төрөлөр жана мык чегерлер сыпайгерчилик менен: «Оо мамлекет башчыбыз! Сенин кубатың күн санап өсүп турсун, бузуку тикендер тамырынан жулунду, алдамчы адамдар, казак уруусу жазаланды. Бул доордун даңкы сеникиндей жогору көтөрүлүп, алыска утулсун! Оо шах — бул дүйнөнүн багынтуучусу. Сатыкеден башка бузукулардын бул дүйнөдө изи калбады. Ал кыргыздардын бир бөлүгү менен каракчылык кылып, талап-тоноп жатат. Анын даңкы шаарларга, өлкөлөргө жаңырып жатат***⁴.

\\(л.109а) Эгерде бул бузуку колго түшүргүң келе турган болсо, кыштын кычыраган күнү жүрүш жаса, кыш мезгили кыргыздар үчүн оор учур. Суук кычырап айлананы ак кар каптаганда, алар (кыргыздар) өздөрүн (өтө) оңтойсуз сезип калышат. Тоонун башындагы калың түшкөн кар, алардын кача турган жолун тосот. Дал ушул ыңгайдан пайдаланып күчү кеткен жылаандын башына чапсаң, ал кийин ажыдаар болуп кайра жарала албайт.

Кыргыздардын бул мезгилдеги жашоосунун оор абалынан пайдаланып, көп күч жана аракет жасабай моюн сундурууга болот. Билерман, таасын билген аскер башчысынын бирине буйрук берип, айла — амал менен кыйынчылыктан чыгууга болот. Ал көп аскер менен байкатпастан, жашыруун жүрүш аркылуу амалдуу каракчыларга капысынан түнкү чабуул уюштуруп, жыйындын чечиминин негизги талаптарын орундатышы керек.

(б. 1096) Дарий сыяктуу акылман өкүмдар Сейид — Кули беклер -бекке кайрылды: «Биздин өргөөдөгү сардарлардын ичинен сенден башка көптү көрүп — билген, эр жүрөк, кайраттууну байкай албадык. Кызмат абалында кемчиликтер байкалбады. . . Кудайдын амири менен бул татаал маселе сенин аракетиңдин натыйжасында чечилет. Бул жеңиш сага даңк алып келет.

Буйрукту аткарууга мезгил келип жетти. Аскер кызматындагылардын иш-аракетинде кемчиликтер кетирилбесин, тапкычтыкка, амалдуулукка, чыныгы акылдуулукка чек коюлбасын. Бул ишке түп кирүү үчүн, максатка жетүү жана өз жакындарынын ичинде кадыр-барк алуу үчүн аракет жаса. Ошол козголоңчуларды башкаларга сабак болсун үчүн ырайымсыз жазала. . .»

II

[Омор хандын кыргыздын кутлук сейид уруусуна сарыбагыштарды «эсине келтирип жазалоо» буйругу жөнүндө баяндан]

/(6.1226) Күндөрдүн биринде азап чегип, кайгыга чөккөн соодагер адамдардын тобу, жүрөктөрү кайгы муңга бөлөнүп баатыр эмирдин сарайына жалпы арыз менен келишти. Алар: «Оо өкүмдар⁵! Сарыбагыштардын тобу Кашкардын жолунда бизге чагылгандай тийип кол салышып биздин болгон байлыгыбызды тартып алышты. Товар, акча, кымбат баалуу жасалгалар, жүк ташуучу жандык жана малдан куру кол калдык. Кайгы капага чөгүп, муң тарткан элге жардам берүү сен сыяктуу улуу султандын Ислам падышаларынын камкордугу эмеспи, оо куткаруучу шах!».

⁴ Жылдызча ырлардын калтырылып кеткендигин түшүндүрөт.

⁵ Омор ханды мактаган өтө апыртылган эпитет берилген жок.

Толкунданган жана боору ооруган Омор-хан бул кабарга өтө кайгырып, муң тарткан адамдардын (арызчыл соодагерлер) тобун өргөөдө кабыл алып жатып: «Кандай ыкма менен аракет жасасак болот? Кайсы азамат бул бузуку урууну жазалоого батына алат?» деди.

Жанындагы сарай кызматкерлери «Оо, Искендер өңдүү шахыбыз! Арзыбаган окуя үчүн терең кайгыруунун кереги барбы? Тактыдагы бакыт кайгысыз болуусу зарыл, ал эми кутлук сейид уруусунун башкаруучусу, Касан шаарынын акимине⁶ күч жана айла-амал жасап кылычтын мизине салып тикендин тамырын жок кыл деп буйрук бериңиз. Бул уруунун (адамдары) өкүлдөрү кынтыксыз ишенимдүү, алар ишинде жана аны аткарууда өтө чебер болушат.

Бузукулардын сазайын өзүнө окшогондор берсин! «Айнек таштан келип чыгат, ал эми анын душманы таш болоору маалым» эмеспи дешти.

Бул сөз улуу урматтуу султандын кабыл алуусунда болгондордун көз алдында айтылгандыктан, султан туура көрүп, аталган урууга (кутлук — сейид) аскердик⁷ камылга көрүп, мылтыктарын шайма-шай кылып, атчан жүрүшкө чыгууга буйрук⁸ берди. Жеткен жерден бузуку уруунун (сары багыштар) өкүлдөрүн аёсуз жазалап, эң алгач соодагерлердин таланып тонолгон буюмдарын //(6.1236)-жыйнап, өз ээлерине кайтарып берүү зарыл * * *.

⁶ Текстте.: хахим

⁷ Текстте.: лашкар

⁸ текстте: фирман.

Мухаммед Хаким Хандын Мунтахаб - ат-Таварихинен котормолор

//(б.338а) Он экинчи династия — Мингдер: (Минг өкүмдарлары) жетөө болушкан жана Ферганадагы мамлекетти 100 жыл башкарышкан.

Алардан биринчиси — Рахим-хан ибн-Шахрух Аталык ибн Мухаммед Халик — бий ибн Чамиш бий; ал (Чамиш бий) чыныгы акыйкат жолго үндөгөн, Маулана Аутфаллах Чистинин мюриди эле, ал эми Махмуд-и Азамдын, ыйыктардын султанынын мюриди эле.

Шахрук Аталыктын татыктуу үч уулу болгон: Рахим-хан, Абд ал-Карим хан жана Шады бий. Алардын өргөөлөрү азыркы күндө урандыга айланган, Кокондон үч чакырым аралыктагы Дихкан — Тада аттуу жерде жайгашкан эле.

Ал эми Хожентте болсо бийлик добулбасын Мухаммед Рахим Аталык Юздун¹ уулу Акбото бий согуп турду. Кудайдын буйругу жана маңдайга жазган насиби ушундай: (л.338б) Акбото бий Шахрук аталыктын кызына куда түштү, (ага) чоң той жана салтанат менен үйлөндү; Рахим ханды кызматка алып бийлик чылбырын ага тапшырып, өзү болсо жашоонун жыргалчылык кумарына чөмүлдү.

Ошондон кийин Рахим-хандын даңкы бүткүл дүйнөгө тараганда, Акбото — бийдин сарбаздары ага кара санатайлык ойлой башташкан эле. Муну уккан Акбото —бий коркуп кетип, Рахим ханды кармоого аракет жасады, бирок (ал) өзүнүн бир нече жакындары менен өргөөсүнө жөнөп кетти².

Анын жөнөп кеткенин уккан Акбото- бий Рахим- ханды кармап келүү үчүн кыргыз пансатын артынан куугунга жөнөттү. Кыргыздар таскак жүрүш менен Рахим- ханды Шум-курбан деген жерден кууп жетишти. Арстандай эрдиги болгон ал (Рахим- хан) найза сунулуп, жебе учканын көрүп³, чоң ишеним менен, (болгону) аз сандуу адамы менен жаа атышууга кирип кармаш башталды.

Катуу кармаштан курман болгон кыргыздардын канынан жер кызгалдактай өңдөнүп, Сейхун дарыясынын суусу кызыл кочкул шарап сымал акты. Рахим хандын Камбар аттуу көзгө атар мергени болгон дейт, (б.335а) Ошол күнү ал өзү жалгыз 40 кыргызды окко учурду. Кыргыздар төрт беш гана адам тирүү калганын көрүшүп, артты көздөй качышкан эле. өздөрүнүн жанын аман алып калуу үчүн «кач» деген сөздү айтышып, көздөн кайым болушту.

Бул коркунучтан ийгиликтүү кутулушкан соң, жеңишти алгачкы жакшы жышаан катары түшүнүп, Рахим-хан жаратканга таазим кылып, өзүнүн өргөөсүнө кайткан эле.

Акбото-бий бул кабарды укканда, тилин тишине катып, таң калып, канткенде бул колго түшпөс аңды алуунун оңтоосун ойлоду...

Ал (Акбото — бий) тилинен бал тамган канчалаган элчилерин жөнөтүп, кечирим сурап өтүнсө да, Рахим-хан ынанбады. Көптөгөн чакыруулардан соң, улуу урматтуу хан Акбото бийге кайрылып келди, кудуреттүү өкүмдарлар кучакташып жарашышты. Рахим-хандын келишин жакшылыктын жышааны экендигин сезип, Акбото бий ага чексиз меймандостук көргөздү.

Бул окуядан көп өтпөй (л.339б) чагымчылдардын таасири менен Акбото бий Рахим — ханды экинчи ирет кармап келүүгө чечим чыгарды.

Бул жөнүндө кабардар болгон Рахим хан Акбото бий Хожент сепилинде⁴ таттуу түш көрүп жаткан учурунда, өч алууну эңсеген, канжар кармаган бир нече

¹ Ташкенттеги 592 (346 б.) кол жазма «Юз» сөзү жок.

² Коркунуч жөнүндө кабар алган Рахим хан Хоженттин Дихкан Томага качкан.

³ «жаадан ок атылды» деген сөз тексттин четинде жазылат. Ташкент кол жазмасында (592) бул сөз жок.

⁴ Текстте: арк

баатырлар менен келди⁵... Падышанын ордосуна өлүм үрөнүн алып келгендер капасынан канжардын курч миздери менен аны (Акбото — бийге) жана ай жүздүү балдарына өлүм суусундугун ичиришти, ордуна козголгус кылып салышты!.. Ошол эле түнү алардын сөөгү жерге көмүлгөн болчу.

Кийинки күнү Рахим-хан эмирликтин тагына олтурду. Анын даңкы бүткүл өлкөгө тарады. Ал өтө тайманбас жана эр жүрөк хан болгон⁶. Фергана вилайетинин көпчүлүк бөлүгүн каратып алган. Көп мамлекеттерди каратып алгандыктан аны Сахибкиран деп аташкан⁷.

//(л.340а) Арадан бир аз убакыт өткөндөн соң Хожентти агасы Абд — ал — Каримдин башкаруусуна берди, өзү Кокон вилайетинде туруп калды⁸. Анын тушунда Кокон кайрадан курулган эле. Ал эми Маргелан башкаруучулугун иниси Шади бийге ыйгарды...

II

[Абд ал-Карим бийдин башкаруусу жөнүндө бөлүктөн]

//(л.341) Анын (Рахим хандын) ордуна Абд-ал Карим бий олтуруп, бийликти адилет иштери жана жазалоо иштеринен баштады. Рахим хан өлгөндөн соң, Абд-ал Карим бий анын жесири Айчучук-Айым менен никелешти. Анын башкарган мезгил ичинде Чинден калмактар кол салышты. Ал учурда Кашкар вилайетин Ай — Кожо жана Күн — Кожолор башкарчу⁹. Кытайлар Жети Шаарды каратып алгандан соң, алар көптөгөн кармаштардан кийин Бадахшан тарапка качууну көздөштү. Бул өлкөгө келишкенден соң, жергиликтүү жашоочулар алардын динине жана адатына түшүнүшпөй кытайлыктардын алдоосуна ишенип эки сейид-задени Кытайга кармап беришти¹⁰.

Колго түшкөн сейиддерди динсиз капырлар курч кылычтын мизи менен баштарын денелеринен ажыратып салышты ...

//(л.341б) Бул сейиддерден бир эмчектеги бала аман калды. Бардар жана кайраттуу адамдар асылзат жетимди каапырлардан жашырышып, Бухарага жеткиришти.

Кара ниет каапырлар өз ой максаттары орундалган соң, калмак аскерлерин Ферганага жөнөтүшкөн эле. (Бул аскерлер) көп вилайеттерди басып алышып, Коконду курчоого алышты; Абд ал-Карим бий күнү-түнү улуу күч аракет менен арам каапырларга каршы ыйык согуш жүргүздү. Камалоо узака созулду.

Ал мезгилде Ура — төбөнү Фазил-бий ваннамий ибн Садык бий Юз башкарчу. Ал мезгилде 20 жашта болчу. Ал (Абд-ал Каримдин) абалын уккандан соң, шашылыш түрдө Коконго келип жетти, (л.342а) хандын кабыл алуусунда болду.

⁵ Бул фразанын аягындагы бир канча сөздүн мааниси түшүнүксүз.

⁶ «Хан» сөзү бул жерде «өкүмдар» деген мааниде колдонулган, анткени «хан» титулун XVIII к. Биринчи жарымындагы Кокон башкаруучулары колдонушкан эмес. (кар: В.В Бартольд. История культурной жизни Туркестана, 287 — 6).

⁷ жогору жакты кар, 102 — 6, 7 -эск.

⁸ Бул баяндалган окуяларды В. Наливкин жаңылыштык менен XVIII к. 30ж. таандык деген. (кар: «Краткая история Кокандского ханства» 56 — 576). Чындыгында бул окуялар XVIII к. 20ж. болуп өткөн, Нияз Мухаммед (Тарих — Шахрухи, 256) боюнча Абд ар Рахим бийдин башкарган мезгили — 1134/1721 — 22жж. Бул дата документалдуу такталган, анткени грамотаны аштарханиддердин атынан Шахрухтун уулу Рахим бий 1135/1722 — 23жж. берген. Хожент менен байланышкан бул грамота Мухаммед Хаким хандын Абд ар Рахим хандын биринчи кадамы жөнүндө айткандары менен да тастыкташат, (кар: А.З. Валидов. Некоторые данные по истории Ферганы XVIII столетия, 716.)

⁹ Хан Ходжа жана Бурхан ад-Дин.

¹⁰ Кожолордун Бадахшанга качуусу, аларды Кытай бийликтерине кармап берүүнү анахронизм катары кароо зарыл. Бул окуя Жунгар хандыгы кулагандан (1756-1757жж.) соң болуп өткөн. Бул мезгилде Циндер Чыгыш Түркстанды басып алышкан эле. Абд ал Карим XVIII к. баш чендеринде эле өлгөн. XVIII к. 50жылдарында Коконду Эрдене бий башкарган.

Анын келгенине Абд-ал Карим абдан кубанып, жакшылыктын жышааны катары кабыл алып, меймандостук көрсөттү.

Бир нече күндөн соң кысымга чыдабаган калмак аскерлери Коконду калтырышып, өз өлкөсүнө кетишти. (Калмактарга) исламдын адамдары кол салып жатышты. Фазил ваннамийдин Мир — Мухаммед — Бахадур аттуу бир жоокери бул кармашта 90 калмакты өлтүргөндүгү айтылат. Улуу даражалуу эшен Султан-хан бул жөнүндө Мир- Мухаммед бахадурдун өз оозунан көп ирет уккандыгын айткан¹¹. Ошентип Абд ал-Карим бий каапырлар менен согушта толук жеңип, чоң сый урмат менен Фазил бий ваннамияны узатты.

III

[Хаджи-бийдин уулдарынын кыргыздарга качышы жөнүндө баян]

// (л.366а) Хаджи-бийдин үч уулу болгон; биринчиси — Улук бек, экинчиси — Шир Али-бек, үчүнчүсү жашы

" Ушул басылманын 1796. 9 — эск.кар.

¹² Хаджи-бий Абд ал-Каримдин небереси жана Нарбото-бийдин кичүү иниси эле. Нарбото-бий тарабынан Төрө — Коргонго аким болуп дайындалган Хаджи-бий козголон чыгарып, качууга мажбур болгон (Мунтахаб ат-Таварих, 356 б.). В. Наливкиндин маалыматына караганда («Краткая история Кокандского ханства», 73 б.), Хаджи-бий Чаткалдын кыргыздарына барып коргологон.

ымыркай - Бек Оглы - бек, эле. 15—16 жаштардагы Улук бек жана Шир Али — бек кыргыздарга барышты. Күндөрдүн биринде Улукбек эски күмбөздүн алдында олтуруп жазуу менен машыгып жаткан. (л.366б) Мезгилдин өтүшү менен эскирген күмбөздүн чатыры турмушта эч нерсе көрө элек байкуштун башына кулап түшөт, ал ошентип кыяматка чейин кайра келбес болду¹³.

¹³ Мунтахаб ат-Таварихте Шир Али хан кыргыздарда жашап калгандыгын баяндайт. Хаджи бий 1216/ 1801—02жж. өлтүрүлгөн. Шир-Али хан 1842ж. чейин Талас кыргыздарында жашаган. Ал Улуг-бек өлгөндөн соң, Чаткал аркылуу Таласка келип туруп калган.

Мулла Нийаз Мухаммед Хокаидинин Тарих-и Шахрухисинин үзүндүлөрүнүн котормосу

I

[Калмактардын Ферганага жортуулу, алардын Баба-бекти туткундап кетиши жана андан аркы тагдыры жөнүндө]

/(306) Баба-бек Рахим-хандын тун уулу эле. Абд ал-Карим бийлик кылып турган мезгилде Кайнар деген жер тараптан калмактар келип Кокон сепилин курчап алышты. Каршылык көрсөтүүгө күчү жетпесин, курчоодон чыга албасын түшүнгөн (Абд ал-Карим-бий) Баба — бекти калмактарга барымтага карматып берди¹. Абд ал-Каримдин өлүмүн уккан Калмак Баба — бекти Коконго жөнөтүп жатып муну (айтты): «Ал Рахим -хандын улуу баласы болгондуктан бийликке татыктуу». (Кокондуктар) бута макул болушуп, шахтын тактысында бир жыл отурууга мүмкүндүк беришти². Жыл айланбай мыкчегерлер тарабынан чакыртылган аскерлер³ Беш-Арыка жыйналышып, Баба-бекти өлтүрүшүп, Ирдананы хандыка көтөрүштү.

II

[Кыргыздардын 1845—ж. Оштогу көтөрүлүшү жөнүндө]⁴

/(1706.) Кыпчактардын жүрөкзадалыгы⁵ Кыргыздардын Оштун айланасынан Үч-Коргонго, андан Алайга чейинки көтөрүлүшү, Ошту курчап алуусунан улам түзүлгөн абалга да байланыштуу эле. Бул аяң Шахрихандагы кыпчактарга жетип, алар Мусулман — Кулду кабардар кылышты⁶.

Бул коркунучтуу кабарды угушкан (кыпчактар) Ташкенттеги иштерин калтырышып, кыргыздардын чабуулунун мизин кайтарууга камынышты. Аргасыз болгон кыпчактар кошун жыйнап кыргыздарга каршы чабуулга киришишти. Шахриханды башкарган⁷ кыпчак Кур Оглы вилайеттин аскерлери менен кыргыздарды чегинүүгө мажбур кылды⁸.

Ошол эле күнү Мусулман-Кул Мухаммед-Назар Кур — Оглы кыпчактын кошуну менен биригүүнү эңседи. Кур — Оглынын аскерлери кыргыздар менен кызуу согушуп жаткан мезгилинде Касым бек Аталыктын уулу Сатыбалды Дадхак Хоканди⁹ менен Рахматуллох — Дадхах мырза алайлык кыргыздар менен өз ара келишим түзүп алышып, борборго Алим-хандын уулу Мурат-ханды алып

¹ Басмада «ак үйлүк». өзүнүн жээнин барымтага берген Абд ал-Карим сыягы бир канча убакытка Джунгариянын өкүмдарынан көз каранды болуп калган. Ал эми Абд ал-Карим менен союздаш болгон Фергананын башка аймактарындагы кыргыздар жунгарларга каршы күрөшүн улантат беришкен. 1748ж. жунгарлар зайсан Доржи башында турган калмактарды кыргыздарга каршы жөнөтүшкөн, натыйжада, кыргыздар болсо аларды талкалап салган (кар: Н. А. Аристов, Очерки исторической географии Тянь-Шаня и каракиргизов, 418 б).

² Даректүү маалыматтарда Баба-бектин падышалык толук ысымы Низам ад-Дин Мухаммед Баба бий болгон (кар: А.В. Валидов, Некоторые данные по истории Ферганы XVIII столетия, 716.856.ярлык№17 жана №30.)

³ Басымда: кошун.

⁴ Бул көтөрүлүш жөнүндө кыпчактарга каршы чыккан Ташкенттеги окуялардан соң сөз болот.

⁵ Ташкенттеги окуялар кыпчактарды алдастатып салган эле.

⁶ Мусулман — Кул Кокондо узак убакыттар бою бийлик чылбырын колуна кармаган кыпчактардын башчысы.

⁷ Текстте: хахим

⁸ С 467, л. 92 а текстте: «Шахрихандын кошуну сарттар менен бирдикте кыргыздарды чегинүүгө мажбур кылышты».

⁹ Исфаранын акими Сатыбалды Дадхах Кокондогу антикыпчактык бирикменин башында турган. Ал «элдин атынан» Оро-Төбөдө убактылуу турган Мурад-бекке чакыруу жиберген. (кар: В. Наливкин. Краткая история Кокондского ханства 161 — 1626.)

келишип такка отургузушту, ал эми Шир — Али ханды өлтүрүштү деген кабар келди¹⁰.

III

[Кудаяр-хан такка отургандын төртүнчү жылы кыргыздардын кыпчактарга каршы көтөрүлүшү жөнүндө эскертме¹¹.]

/(1826) Намангандан жогору жашаган кыргыздардын уруусу көтөрүлүш чыгарды. Балыкчынын жанындагы Джуча деген жерде кыпчактар менен согушта (кыргыздар) жеңилип калышты.

IV

[Кокон аскерлеринин Пишпек жана Узун Агачка жортуулу жөнүндө баян]

/(2156) Ал учурда Ташкент Канаат-Шахтын¹² башкаруусунда турган эле. (2166) Ал Малля ханга¹³ орустар Үч-Алматаны айланасы менен кошо¹⁴, Тухмакты¹⁵ жана Аштекти¹⁶ басып алгандыгын кабарлады. (Малля хан) мыкчегерлерин жана ас кер башчыларын шашылыш жыйнап, алардын кеңеши менен Анжияндын башкаруучусу¹⁷ болгон кыргыз Алим-бекке¹⁸ Куртка аркылуу аскер менен жолго чыгуусун буйурду. Жети пансад башчысына¹⁹ өз кошундары жана борбордон курамынын, Ташкенттин жана анын айланасынын колу менен чыгуусун талап кылды. Борбордон чыккан пансаттар курамынын колу менен бирге тез жүрүш менен Ташкентке келип жетишти. Алар бул жерде эки үч күн туруп калышты. Канаат-шах көп сандаган аскер жана жөөкөрлөрү менен Ташкенттен чыкты. Газаватка чыккан Канаат-шах Пишпеке²⁰ карай багыт алды²¹.

(Кокон аскерлери) өтө тездик менен жүрүп олтурушуп, Чимкентке келип жетишти. Ал жерде эки күн өргүшүп, алты күндүк жүрүштөн соң Аулие-Атага жетишип, анда алты күн эс алышты. Андан чыгышып, тез жүрүш жасашып, алты күндө Пишпеке келип жетишти. Алар бул жерде бир жуманын тегерегинде өргүп

¹⁰ Андан кийинки окуялар В.А. Наливкиндин эмгегинде чагылдырылат, 161 — 1626. " 1847 — 1848жж.

¹¹ 1847-1848-жж.

¹² С467л. 1166 кол жазма боюнча: сарайдагы тажик мулазими: Пантусовдун китебинде: Канаат-шах хан сарайындагы «астананы өбүүчү» деп жазылган. Канаат-шах (Канаат-ша парваначи) — Кокондогу тажик аскер башчыларынын бири. 1846/47ж. Түркстан шаарын башкарып турганда Ташкенттеги Кокон бийлигине баш ийгиси келбей Бухара хандыгына кетти. (Тарихи Шахрухи, 178—180). Коконго кайрылып келген соң, саясий иштерде чоң роль ойногон, 50,60ж. Ташкентти башкарып, кыргыз жана казактарга жүрүш жасаган, орустарга каршы аскер жетектеген. 1279/1862 — 63ж. Кудаяр-хан тарабынан Бухарага жиберилген учурунда өлтүрүлгөн.

¹³ Малля хан 1858 — 1862жж. Кокондун өкүмдары.

¹⁴ Таваби аш (Пантусова басылмасы) С467 кол жазмасында музафаташ деген синоним менен алмаштырылган; бул контекстте Кокон чебинин айлана чөйрөсү Мындай округдун сепилдин комендантына баш ийүүлөрү зарыл болгон.

¹⁵ Басылмада: Тухмак, Токмок шаары (Кыргызстан)

¹⁶ Бас: Кастек тоонун аталышы, Токмок менен Алматынын ортосунда орун алган. Кастек тоосунда анча ири эмес кокон коргондугу болгон.

¹⁷ Бас: вали

¹⁸ Алим бек (Алым -бек) к. 50 - 60жж. Кокондогу көчмөндөрдүн өтө таасирдүү жетекчилеринин бири болгон. Кыргыз жана Кокон байланыштарынан кабардар болгон Шабдан Жантаев Н.А. Аристов жазып алган маалыматта Алым бекти кыпчак деп айткан (1885ж.) Н.А. Аристов. Очерки истории геогр. Тянь Шаня, ч.2. 583 -6.

¹⁹ С.647: «жети-сегиз»

²⁰ Басылмада С 469 кол жазмада (1186.) . . . ; Тарих-и Шахрухиде бул Пишпек тууралуу алгачкы эскерүү болуп саналат. Жергиликтүү калк аны «Пишпек», «Пишкек» же «Пшкек», деп атаган. Жергиликтүү элдин уламыштарында Пишкек кыштагынын Кокон хандыгынын үстөмдүгү орногондон 25 — 30 жыл илгери жаралгандыгы айтылат (кар: И. Земляничин, Исторический очерк Семипалатинска. . . , 856.)

²¹ Ушул жерден «кошун» сөзү «кушин» болуп жазыла баштайт.

калышты. Жөө аскерлерге ат, жүк көтөрүүчү унаа берилди²². Мындан сырткары азык-түлүк, ок-дары аскерлер үчүн керек нерселердин баары берилди, даярдык толук бүттү. Андан соң жолго чыгышты, экинчи күнү²³ Чу дарыясынын боюна келишип токтоп калышты.

Шадман кожого²⁴ 7 миң²⁵ кол менен Аштек менен Уч Алматынын ортосундагы Бикетте²⁶ турган орустарга түз чабуул коюга буйрук берилди. Анын артынан Канаат-шах сарбаздары²⁷ жана аскерлери менен чыкты. Тасак жүрүш менен Канаат — шахтын аскерлери 5 күндөн кийин бир тоого келип токтошту. Төртүнчү күнү бул жерге Алымбек — кыргыз Анжияндын, Куртканын, Кетмен — Төбөнүн жана башка жерлердин кыргыздары 12 миң адамы менен келип негизги колго кошулду²⁸.

Ошол эле учурда Шадман — кождон кабар келди: «орустар менен беттештик, согуш жүрүп жатат²⁹» кабарды уккан ислам аскерлери (2176) жүрүшкө шашылыш чыгышып, эртең менен Аштек жана Уч-Алматынын ортосундагы Бикет деген, каапырлар жайгашкан жерге келип жетишти. Ислам аскерлери каапырларды курчап алышып, согушууга камданышты.

Ушул учурда Алымбек — кыргыз жана Канаат шах Тажик башчылык орунду талашышып араздаша башташты. Ушул себептен Алымбек анжиян аскерлерин жана кыргыздарды ээрчитип, беттешүүдөн четке чыга берди³⁰ жоопкерчиликти Канаат-шахка жүктөй салып, (Алымбек) намысын колдон чыгарды.

Борбордон чыккан аскерлер Ташкент, Курама кошуундары менен бирдикте такбир жарыялашып чабуулга өтүштү. Бул арзыбаган, кенедей саптардын автору такбир жарыялагандардын жанында болуп, «бутпарастарды өлтүргүлө³¹!» деген ырды окуп, ислам дининдеги адамдарды согушка үндөп турду.

Ислам аскерлери чабуулга өткөн мезгилде 2 миң³² каапыр замбиректерин даярдап ок ата башташты. Тозоктун отунун күнү келгендей болду, замбирек жана мылтыктын огунан курман болгондордон жер онтоп жатты, Исафил периштенин кернейи³³, тартылгандай болду. Тектүү жерден чыккан көпчүлүк каарман азаматтар отко түз эле киришип, бейишке биринчи чыгуу үчүн жан

²² Текстте: улау-жүк ташуучу унаа. Кокондо улау пули деген салык болгон. (В. Наливкин, Краткая история Кокандского ханства, 1676.); кыргыз тилинде «ылоо», «улоо» коомдук керектөөлөргө пайдалануучу унаа. (К.К. Юдахин, Кырг. Русск. Словарь, 9306.) Бул жерде «жүк ташуу жаныбар» терминин орус бийлигине чейин Пишпектен Узун Агачка чейин араба жолу болбогондугун аныктайт.

²³ Бас: «эки үч күндө», бирөө с 468так болуу керек: дар рузи дуввим — «экинчи күнү».

²⁴ С468 тизмеде Шадман ходжанын атына «Ташкент» деген улантып айтылган.

²⁵ Орус маалыматтары боюнча Шадман ходжа 6 мин адам болгон. Бул Узды Агачты чабуул койгон кокон аскерлеринен аз болгон.

²⁶ Орустун «пикет» деген сөзү болуу керек (Бартольд Түземец о русском завоевании, 336,17 — эск.

²⁷ С467 кол жазмада, ал эми башкаларында Канаат-Шахтын башкы күчтөрүнүн курамын тактаган сарбаздар жөнүндө маалымат жок.

²⁸ Башкача айтканда кошундун негизги күчтөрүнө, «чоң кошунга — С467 кол жазмасы боюнча: ; башка кол жазмаларда -сөзү жок

²⁹ Орус маалыматтары боюнча 6 миң кокондук Узун-Агач чындоосун курчап, 1860ж. 18октябрь күнү согуш башташкан.

³⁰ Башкача айтканда кошундун негизги күчтөрүнө, «чоң кошунга — С467 кол жазмасы боюнча: ; башка кол жазмаларда сөзү жок

³¹ Коран IX, 5.

³² Орус аскерлеринин Узун-Агачта согушкандарынын саны с467 тизмесинде гана берилген. Орус аскерлеринин жалпы саны бул тизмеде дээрлик так берилген. Колпаковскийдин кол алдында Узун-Агачтын алдында 9 рота, 6 жүздүк, 9 замбирек, эки ракета станогу, баары эки миң адам, анын ичинде 1350 жөө аскер болгон. (кар: П. ПИЧУГИН, Вторжение кокандцев в Алатавский округ в 1860г. 552 — 5536.)

³³ Текстте: сур.

таслим болушту. Айрымдары өлүмдүн көзүн тике карап, тайманбастан кан аккан кылычтары менен (каапырлардын) баштарын алып жатышты.

Беттешүү бир саат убакытка созулду. Тынымсыз атылган замбирек, мылтыктын огуна казактар жана көчмөндөрдүн бир тобу, беттешүүдөн баш тартышып, дөңсөө далдаасына жашырынышты. Бирок тажик жана сарт аскерлери чашт маалынан түшкү намазга чейин салгылашууну улантат беришти³⁴. Каапырлар туруштук бере алышпай, күчтөрүн дөңсөөгө жыйнашып кача башташты³⁵. Канаат-шах Аталык башчылык кылган аскерлердин басымдуу бөлүгү да эки чакырымга чегинишип, согуштан чыга беришти. Калган аскерлер чегинген каапырлардын изине түшүп, түн киргенге чейин согушту. Каапырлар Аштек сепилине качышты; калган аскерлер да чегинишип Канаат-шах Аталыка келип кошулушту³⁶.

Ошол түнү³⁷ (Канаат-шах), бардык көчмөндөрдү³⁸ жана казактарды жыйнап, алардан (аскер түзүп) лашкар түзүп, бир бөлүгүн Пишкектин, калгандарын Мерке жана Аулие — Ата чептерине жакын жайгаштырды³⁹. (Канаат-шах) ал жерден чыгып, өз аскерлери менен Пишкекке келип жетти. Бир ай туруп, чепти оңдоттурду, аскер башчыларын үйлөрүнө таратып жиберди. Бул жерде калууну керектүү сезип, Ташкент кошууну менен Канаат-шах аталык бул чепте (дагы) бир ай туруп кайра курууларды өз колуна алды⁴⁰. Ал эми Анжияндын жаны анын чөйрөсүнүн кошуунун Канаат-шах үйлөрүнө таратып жиберди⁴¹.

ГЛОССАРИЙ*

ал-абтал (мн. ч. от *батал*), ар. — эрлер, салгылашта качпаган, чегинүүдө коргогон, тандалма жоокерлер

ак-үйлүү, түрк. — туткун, башы барымтага кармалган киши.

'амид, ар., — судья — амид — чечим чыгарчу жогорку сот

'амил, ар. — дубан акими; салык чогултууда көзөмөл жасоочу финансы мыкчегери

'арар, ар. — жыпар жыттуу бойок; косметикалык нерсе

атабек, түрк. — титул; дубан акими, аймактагы падышанын өкүлү ж.б.

аталык, түрк. — титул (тагы.: «өкүл ата»), Орто Азияда айрыкча ардактуу, урматтуу адамдарга ыйгарылган

³⁴ Текстте: чашт «эртең мененки убакыт» орус булактарынын маалыматтары боюнча Узун-Агачта 1860ж. 21 — октябрында болуп өткөн салгылашуу эртең менен башталып, түшкү 1 чендерге чейин созулган.

³⁵ Орус аскерлеринин «качуусу» Колпаковскийдин аскерлеринин бир бөлүгүн Кастек чындоосуна убактылуу чегинүүсүн аныкташы ыктымал.

³⁶ Узун-Агачтын алдында Кокон аскерлери жеңилип калды, Канаат-шахтын Уч-Алматы жүрүшү ийгиликсиз аяктаган. Бул жүрүштүн негизги максаты орустарды Уч-Алматыга жакын жердеги Верное чебинен сүрүп чыгаруу болгон. Верное кийин шаарга айланып областтык борбор болуп калган (Революциядан кийин Алма Ата болуп өзгөргөн). Тарих-и Шахрухиден кокондуктардын жеңилүүсүн көчмөндөрдүн көчүп кетип калуусу, кокон аскерлеринин Пишкеке чегинүүсүнөн байкоого болот.

³⁷ 21нен 22октябрга оогон түнү, Узун-Агач салгылашуусунан кийин.

³⁸ ЛО ИВАНдын бардык нускаларында «казактар жана көчмөндөр» деп гана айтылат.

³⁹ Бул жерде сепилдер эмес, анын айланасы жөнүндө сөз болуп жатышы мүмкүн. Анткени, казактар ж.б. көчмөндөр Пишпек, Мерке, Аулие-Ата сепилдерине мал-салы менен батышмак эмес., (Бартольд. Соч. т.Н, ч. II, 353б.)

⁴⁰ Канаат шах Пишпекте 1860ж. аягына чейин болгон.

⁴¹ 1860ж. 5-декабрда Алым-бекти Гүлчөдөгү өргөөсүнө келген англиялык чабарман Абд ал-Мажит аны жолуктура алган эмес. Ага Алым бек орус чек арасына жөнөтүлгөн экспедициясында деп жооп беришкен. Кар: «Report of a journey to Kokan», 86.

* Глоссарийди даярдоодо котормочулар колдонгон материалдар жана «Сборники материалов по истории Золотой Орды» дагы «Истории Масуда» (М., 1969, составитель А. К. Арэндс) китептериндеги глоссарийлер пайдаланылды.

ахшам (көп. т. хашам сөз.), ар. — көчмөн уруулар; ушул сыяктуу уруулардын чоролору; кол, жалпы жонунан аскер

бакаул, түрк. — «мамлекеттик тамактын» даамын алчу сарай чини (орусчасы «стольник»)

бараункар (барангар), монг. -түрк. — он кол; аскердин оң канаты, оң колу барда, перс. — кул, туткун

бару, перс. — сепил жалы, жар алдындагы жал ж.б.

бахадур, монг. — эр жүрөк, эр, чоро, баатыр; жоокердик каармандыгы жана эрдиги үчүн ыйгарылчу титул

бахши (из санскр.) — катчы; түрк калктары арасында уйгур жазуусу колдонулган убактагы бул жазууну билген адамды белгилөөчү термин

башламиши, түрк.— жол башчылык, жетекчилик бек, түрк. титул, ак сөөк өкүлдөргө ыйгарылган; аскер башчы, дубан. шаар башкаруучусу

болджар, түрк. — мөөнөт, жыйынга чогулуу мөөнөтү ; чогулчу жер

букаул, түрк. — тамгачы — тамга, белги салчу адам

бустан, перс. — бахча; огород

вакф, ар. — кайрымдуулук ишке мураска калтырылган туруктуу же бөлөк менчиктин түрү

вали, ар. — өкүмдар; дубан башкаруусу, губернатор

ваннами, ар. — тагы.: «ак ниет», «кайрымдуу» ж.б. , XVIII— XIX кк. бул термин Орто Азиядагы күнкорсуз дубан жана мамлекет башчыларына карата колдонулган

везир (вазир), ар. — министр; граждандык башкаруунун жогорку башкаруучусу; өкмөт башчысы, биринчи министр

вилаят, ар. — область, дубан

гази, *газий*, ар. — «дин жоокери», мусулмандардын кайырдндерге каршы согушунун катышуучусу

гулам — бала, улан; өздүк кызматкер; орто кылымдарда бул сөз «кул», «кайтаруучу» маанисинде колдонулуп, жалпы жонунан түрк тегиндеги кулдукка жана аскер кызматына сатылып алынып, өзүнчө куралган колду айткан

гумбез (күмбөз), ар. — купол, купол сымал имарат

дадхах, *додхо* (*дадх^аах*) — тагы.: «сот адилеттиги үчүн камкорчу», XVIII — XIX кк. таасирдүү жогорку бийлик төбөлдөрү, Бухара жана Кокон хандыктарындагы жогорку чин, тажик термини

даруга, монг. — губернатор; шаардын же дубандын аскер башкаруучусу; башкаруучу *джарга*, түрк. перс. — катар, кырка, кыркаан (согуш, аң улоо жана өңүү үчүн

колдонулат) ; кээде гана — чакан отряд дегенди билдирет

джаункар (*джунгар*), монг. — сол кол, сол канат, сол кол тараптын кошууну

джейхун — чоң дарыя (жалпы ат маанисинде) джихад, ар, — ишеним үчүн согуш, мусулмандардын кайырдндерге каршы ыйык согушу

дивана — дубана

динар, ар. — Араб халифатындагы салмагы 4,25 г, биринчи алтын тыйын, монгол мезгилиндеги ири күмүш тыйын ошондой эле баалуу араб тыйыны

дихкан, перс. — баштапкы орто кылымдагы ак сөөктөрдүн өкүлү, ири жер ээси,, феодал дууан, ар. — дүкөн

закат, ар. — шариатка ылайык кембагалдардын пайдасына чогултулчу салык .

зар — 107 см туура келчү узундук чени

зиндан, перс. — зындан, түрмө, камактагыларды кармай турган ор
идикут — уйгур өкүмдарларынын титулу
иклим (ар., көп. т. акалим), грек. — географиялык алкак, зона, область, район;
климатикта' ар. — энчи, үлүш, поместье, кызмат үчүн жалыйна иретинде берилген жер
илатийа, түрк. — көчмөн уруулар
илгар, *ильгар*, түрк. — чапкын, ооругу жок ыкчам жүрүш; кээде ооругу жок чапкынга чыккан жеңил, чакан колго карата колдонулган термин
иль, *эль*, түрк. — эл, уруу; энчи — эл, жарандар; моюн сунган калк ж.б.
ильхан, түрк. — Жети Суу, Кашгар жана башка аймактардагы түрк урууларынын өкүмдарларынын титулу; Монгол державасындагы төрт улустун бир башкаруучусунун титулу, Хулагиддердин адаттагы титулу, бирок Жучилердин титулу катары дагы кездешет
имам, ар. — мусулман жамаатындагы жума намаздын алдында туруучу дин адамы; мусулмандык дин илим жаатындагы көрүнүктүү жана таасирдүү аалым
ихшид — баштапкы орто кылым мезгилиндеги Фергана өкүмдарларынын титулу
ишан, перс. — дервиштик боордоштуктун башчысы
йайлак, түрк. — жайкы жайыт, жайлоо, жайкы турук
йалав, түрк. — аскердик белги, туу
йарак, түрк. — жабдык; көчтө, жортуулда ж.б. керектүү нерселер
йаргу, монг. — түрк. — адаттуу укук, йаса боюнча колдонулчу сот жана тергөө
йасак (*йаса*), монг. — Чынгыз хан жана анын мураскерлери негиздеген, толукталган монголдордун адат укугу
йасал, түрк. — катар, жалпы жонунан жоокердик катар
йасамиши, түрк. — тагы: «тартипке келтирүү»; аскер ишинде «катарга тизүү» дегенди билдирет
йурт, *юрт*, түрк. — территория — энчи; кай бир уруу бирикмесинин көчүүчү жери журт *каан*, монг. — улуу хан. жалпы монгол империясынын өкүмдары
каба, ар. — узун кафтан сымал эркектин кийими
кабила, ар. — көбүнесе көчмөн уруу; уруунун салаасы
кази, *казий*, ар. — сот, бий; мусулмандык укук эрежеси — шариат боюнча жоопко тартчу сот
кал'а, ар. — сепил, бекемделген калаа
калам, ар. — калем; камыш калем
калантар, перс. — уруу аксакалы, жол башчы; ыстарчын (административдик чиновник), көпөс ыстарчыны ж.б.
калбгах, ар. — перс. — борбор; кол башчынын чатыры жана туулары менен салгылаш алдында тизилген аскердин борбору
камарга, монг. — аң улоо
канбул, монг. — түрк. — аскердин эки канатынын чети (XV к. тексттерде гана кездешет)
караул (*каравул*), монг. — түрк. — кароол; авангарддагы кароол отряд; алдыңкы аскер коргоосу
карачу, *каражу*, монг. — карапайым калк, кул-кутандар; Чынгыз хандын тукумуна салыштырмалуу (нойондор менен кошо) калган монгол уруулары
карйа, — кыштак
касаба, ар. — бул термин баштапкы орто кылым убагында Орто Азия жана коңшулаш өлкөлөрдөгү волость же округдарды, кээде өз алдынча дубандардын борборлорун белгилеш үчүн колдонулган

касыда, ар. — ода, панегирик же дидактикалык мазмундагы поэма каум, ар. — уруу, эл
качарчи (гачарчи), монг. — жол көрсөткүч
кашка, түрк. (?) — кыргыз жана калмактардын аскер башчыларын, өкүмдарларын атай турган термин
кибла, ар. — мусулмандары намаз маалында Меккеге багыт алчу тарабы
кошун (кушун), монг. — сөздүн жалпы мааниси «аскер отряды» делип, андагы жоокерлердин саны такталбайт, бирок алардын саны 50дөн кем 1 миңден ашык болбошу керек; Орто Азияда (Коконд хандыгында) XIX к. чейин аскер термини катары колдонулган
кубба, ар. — сырткы кийимдин түрү, мантия
кул (гул) (монг. — түрк. кол) — аскердин борбору; башкы командачынын туусу турчу корпус
куран, монг. — өз алдынча көчүп жүрчү уруу же урук; турук, бекемделген лагерь
курултай, монг. — курултай, съезд, мамлекеттик маанилүү маселелер боюнча чакырылчу башкаруучу үйдүн жана таасирдүү феодалдык топтун жыйыны. Тимурга жана анын мураскорлоруна арналган булактарда көбүнесе, көрүнүктүү эмирлер катышкан аскердик кеңешти билгизет
кухандиз (кухендиз), перс. — орто кылымдык шаардын ички сепили
лангар (ленгер) — жаңы доордо (жана орто кылымдын соңунда) бул сөз Чыгыш Түркестандагы «почта станциясы» же «дервиштердин турагы» дегенди билдирген *лашкар*, перс. отряд, аскер, уруу жасагы
мазар, ар. — мавзолей жана көр; күмбөз, мүрзө
манкила (мангалай), монг. — түрк. — армиянын авангарды, жүрүш мезгилиндеги анын алдыңкы бөлүгү
махалла, ар. — квартал, шаардын бир району
махдум, ар. — тагы: «мырза»; айрыкча сыйлуу адамдарга карата ыйгарылган эпитет *минбар*, ар. — мечиттеги кафедра
мир, перс. — эмир сөзүнүн кыс. — аскер башчы, жол башчы, өкүмдар
мир- хазар, перс. — миң башчы; миң жоокердин башчысы
михраб, ар. — мечиттин ичиндеги Меккеге багытталган ойук
му даббир, ар. — жүрүш — турушту тейлеген, жөнгө салган жетекчи
музафат, ар. — шаардын, чептин айланасы
мукта, ар. — иктанын ээси ээлик кылчу адам — икта (кар.)
мулазим, ар. — кызматчы; өкүмдардын аскер же бөлөк кызматында турган адам ж.б.
мюрид (мурид), ар. — шакирт, суфийлик шейхтин жана бир мусулмандык дин окутуучусунун шакирти
набид, ар. — финик, жүзүм,
инжир ж.б. жасалчу шарап ичимдиги
наиб, ар. — орун басар, наместник ж.б. ; жардамчы
намазгах, ар. — перс, — коомдук намаз үчүн бөлүнгөн жер
насл, ар. — укум — тукум, урук, тек
науба, ар. — тагы: «ирет», «бир ирет»; жогорку бийлик өкүлдөрүнө карата аткарылчу аскердик музыканы белгилөөчү термин
нузул, ар. — өргүү, гурук; лагерь
нукер (нцкыр), монг. — чоро, кызматчы жоокер; кээде — жалпы жонунан жоокер
пансад, таж., термин — 500 жоокердин жетекчиси, беш жүздүк; ортоазиялык хандыктардын соңку мезгилиндеги жогорку кызматтардын бири

пансад — *баши*, таж. — түрк. — ошол эле *пансаддын* «аскер башчысы» маанисинде
рабад, ар. — мусулмандык эски шаардын сырты; шаардын жан — жакасы
рабат (или *рибат*), ар. — аскердик лагердин ордундагы турук; газилерге («дин үчүн күрөшкөн») арналган бекемделген кыштак; чекара чеби
ра'ийат, ар. — салык төлөөгө милдеткер букаралар
ре'ис, ар. — тагы.: «башчы»; шаардын жана анын жан-жакасынын башчысы
рустак, перс. — кыштак, айылдык аймак, район
сандр, ар. — тагы.: «уңгу», «тирек», диний башчы; орто кылымдык Бухаранын мураскер башкаруучусу (кар.: В. В. Бартольд. Туркестан. — Б. 300).
сан, түрк. — сан, аскер курамынын жоокердик тизмеги
салар, перс. — жогорку аскер башчысы
санг — 8 же 9 км туура келген Орто Азиядагы эски чен өлчөм, арабча же персчеден «санг» сөзүн өзбекчеге которгондо көбүнесе, «фарсах» («фарсанг») сөзү жазылган
сарай, перс. — үй, сарай, бөлмө, зал
сардар, перс. — аскер башчы, жол башчы; Орто Азиянын жана Афганистандын жаңы доорундагы айрыкча жакын төбөлдөргө берилчү ардактуу титул сарайдын сардарлары — сарай кызматкерлери, чоң төрө
сейид (*сайид*), ар. — кожоюн; пайгамбардын укум-тукуму (Мухаммед пайгамбардын кызы Фатимадан тараган салаа)
сейид — *заде*, перс. — ар. — сейид уруусунан тарагандар
сол, кырг. — сол, кыргыз уруусунун сол канаты
суран, түрк. — согуш урааны
суфий (*суфи*), ар. — мусулмандык Чыгыштагы сопулука тобо кылган же үгүттөгөн адам *суюргал*, түрк. — феодалдык сыйлык; орто кылымдык тексттерде кээде «белек» маанисинде колдонулат
таифа, ар. — тайпа, отряд; адамдар тобу
такбир — аллах акбар (Аллах улук) сөзүнүн жар салынышы
тарку — жүндөн токулган, жасалган кийимдин түрү тойон — ку, тайанку, тайангу — хытай өкүмдарынын титулу; «вазир»
туз, түрк. — туу, түпөк
туман (*туман*), монг. — түрк., тагы.: «он миң», миңдикке (хазара), жүздүккө (сада) жана ондукка (даха) бөлүнгөн аскер бирдиги. Мындан сырткары, бул термин менен 10 миң аскер койо ала турган административдик аймак аталган
тура, түрк. — мыйзам, салт, адат укугу
угрук, түрк. — тамак-аш, мал, чатыр жана аялдардан турган аскердин оор жүктүү оорук.
Уймак, аймак, түрк. — УРУУ, көчмөндөрдүн административдик району ж.б.
ула-пули — Кокон хандыгындагы унаа малга, көлүкө салынчу салык
урук (*урук*), монг-түрк. — урук; адатта орто кылымдык булактарда бул термин менен Чынгыз хандын уругу айтылган
фарсанг, перс. (ар. формасы — фарсах) — орточо 6—7 км туура келген жол чени
факих, ар — мыйзамчы, юрист, мусулмандык укук канондорун мыкты билген адам *фатиха*, ар. — намаз; Курандын биринчи сүрөөсү (главасы)
хажиб, ар. — сарайдык чин, «мажордом».
хакан, түрк. — өкүмдар, түрк урууларынын башчысы
хараж, ар. — жер салыгынын түрү, алык-салык
харам, ар — тыю салынган, ыйык жай, үйдүн аялдар үчүн бөлүнгөн жармы, гарем
хорезмшах — Хорезм өкүмдарынын титулу
чапкин, түрк. — чапкын

аш - шакирийа, ар. — «лейб- гвардиянын» жалданма жансакчылары, сарай күзөтчүлөрү шахристан, перс. — мусулмандык шаардын негизги бөлүгү, жалпы жонунан чет жакадан (рабад) айырмаланган шаардын өзү
шилан-хане, түрк. — перс. — ашкана, кухня
эмир, ар. — аскер башчы, жетекчи (титул катары колдонулат); өкүмдар.

АДАБИЯТТАР ТИЗМЕСИ

1. Абрамзон С. М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии //ТКАЭЭ. — Т. IV. - 1960.
2. Абу Тахир Ходжа. «Самария», описание древностей и мусульманских святынь Самарканда.
 / пер. В. Л. Вяткина. Справочная книга Самаркандской области. — Вып. VI, — 1899.
3. Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. // Живая старина, — VI, СПб., 1896.— Вып. III—IV.
4. Аристов Н. А. Очерки исторической географии Тянь — Шаня и кара — киргизов /рукоп. Географического общества Союза ССР. — Разр. 65. Оп. I. — № 11.
5. Бартольд В. В. Гилян по рукописи Туманского. //Известия Кавказского историко — археологического института. — Тифлис, 1927. — Т. VI.
6. Бартольд В. В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии — Сочинения. — Т. V. — М., 1968.
7. Бартольд В. В. Еще об анониме Искендера. — Сочинения. — Т. VIII,- М., 1973.
8. Бартольд В. В. Историк Мусеви, как автор **تاریخ خیرات** — Сочинения. — Т. VIII. - М., 1973.
9. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана, — Сочинения. — Т. II. — Ч. I. — М., 1963.
10. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. — Сочинения. — Т. III. - М., 1965.
- П.Бартольд В. В. Киргизы. Исторический очерк. — Сочинения. — Т. II. -Ч. 1,- М., 1963.
12. Бартольд В. В. Народное движение в Самарканде в 1365 г.— Сочинения, Т. II, Ч. 2. - М., 1964.
13. Бартольд В. В. Несколько слов об арийской культуре в Средней Азии, — Сочинения, Т. II. — Ч. 2. — М., 1964.
14. Бартольд В. В. Определение «Анонима Искендера», — ДАН-В, 1927.
15. Бартольд В. В. Отец Едигея, — Сочинения, Т. II. — Ч. 1. - М., 1963.
16. Бартольд В. В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893—1894 гг., — Сочинения, 1. IV. — М., 1966.
17. Бартольд В. В. Отчет о командировке в Туркестан, — Сочинения, Т. VIII. - М., 1973,
18. Бартольд В. В. Очерк истории Семиречья, — Сочинения, Т. II. - Ч. 1. - М., 1963.
19. Бартольд В. В. Туземец о русском завоевании, — Сочинения, Т. II. - Ч. 2. - М., 1964.
20. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, — Сочинения, Т. I. — М., 1963.
21. Бартольд В. В. Улутбек и его время, — Сочинения, Т. II. - Ч. 2. - М., 1964.

22. Бартольд В. В. Хафиз — и — Абру и его сочинения, — Сочинения, Т. VIII. - М., 1973.
23. Березин И. Очерк внутреннего устройства Улуса Джучиева, — ТВОРАО, Ч. VIII. - 1864.
24. Бернштам А. Н. К вопросу о происхождении киргизского народа, — СЭ, 1955, № 1.
25. Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко — татарских наречий, — Т. I—II. — СПб., 1869— 1871.
26. Валидов А. З. Восточные рукописи в Ферганской области, — ЗВОРАО, Т. XXII, 1915.
27. Валидов А. З. Некоторые данные по истории Ферганы XVIII столетия, — ПТКЛА, год XX, 1915.
28. Валиханов Ч. Избранные произведения, Алма-Ата, 1958.
29. Веселовский Н. Дагбид, — ЗВОРАО, Т. III, 1889.
30. Владимирцов Б. Л. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм, Л., 1934.
31. Ворожейкина З. Н. Доисламские верования киргизов в XVI в. (по рукописи «Зия ал — кулуб»), — сб. «Вопросы филологии и истории стран советского и зарубежного Востока», М., 1961.
32. Греков Б. Д. и Якубовский А. Ю., Золотая Орда и ее падение, М.—Л., 1950.
33. «Дневник похода Тимура в Индию» Гияс — ад-дина Али. С приложением соответствующих отрывков из «Зафар — намэ» Низам — ад-дина Шами. Изд. Л. А. Зимина, под ред. В. В. Бартольда. Пг., 1915 (Тексты по истории Средней Азии, вып. I).
34. Жирмунский В. М., Народный героический эпос. Сравнительно — исторические очерки. М.—Л., 1962.
35. Жирмунский В. М., Новые материалы о киргизском эпосе «Манас», — ИАН СССР, ОЛЯ, 1960, № 2.
36. Залеман К., Мусульманские рукописи, вновь поступившие в Азиатский музей. 1909- 1910 гг., — ИАН, 1911.
37. Земляницын И., Исторический очерк Семипалатинска и его торговля, — Материалы для статистики Туркестанского края, вып. IV, 1876.
38. Зимин Л. А., «Зерцало побед» и его значение для истории Кокандского ханства, — ПТКЛА, 1913.
39. Иоанн де Плано Карпини, История монгалов; Вильгельм де Рубрук Путешествие в восточные страны. Введение, перевод и примечания А. И. Малеина, СПб., 1911.
40. Караев О., Арабские и персидские источники IX—X вв. и их свидетельства о киргизах и Киргизии, — МИЭК.
41. Караев О. К вопросу о передвижении киргизов на Тянь-Шань и ассимиляция ими местных племен в XIII— XV вв., — СЭ, 1966. № 3.
42. «Книга Марко Поло», пер. И. П. Минаева, М., 1955.
43. Козьмин Н. Н, Хакасы. Историко — этнографический очерк Минусинского края, Иркутск, 1925.
44. Крачковский И. Ю., Арабская географическая литература, — Избранные сочинения, Т. IV, М.—Л., 1957.

45. Лэн — Пуль С., Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Перевел с английского с примечаниями и дополнениями В. Вартольд, СПб., 1899.
46. Маанаев Э., К вопросу о переселении киргизов на Памир. — МИЭК.
47. Мамытбеков З., Абдылдаев Э., «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери, Фрунзе, 1966.
48. Миклухо — Маклай Н. Д., О некоторых неизвестных и малоизвестных рукописях персидских и таджикских исторических сочинений, — УЗИВАН, Т. XVI, 1958.
49. Миклухо — Маклай Н. Д., Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения, [вып. 1, Географические и космографические сочинения], М.—Л., 1955.
50. Мугинов А. М., Описание уйгурских рукописей Института народов Азии АН СССР, М., 1962.
51. Мухаммад ибн Наджиб Бакран, Джахан — наме (Книга о мире). Издание текста, введение и указатели Ю. Е. Борщевского, М., 1960 (ПЛНВ, Тексты, Большая серия, X)
52. Наливкин В. П., Краткая история Кокандского ханства, Казань, 1886.
53. Петров К. И., К истории движения киргизов на Тянь — Шань и их взаимоотношения с ойратами в XIII—XIV вв., Фрунзе, 1961.
54. Петров К. И., Очерк происхождения киргизского народа, Фрунзе, 1963.
55. Пичугин П., Вторжение коканцев в Алатавский округ в 1860 г., — «Военный сборник», 1872, № 5.
56. Радлов В. В., К вопросу об уйгурах. (Из предисловия к изданию Кудатку — Билика), СПб., 1893 (прилож. к ЗИАН, т. LXXII № 2).
57. Рашид ад-Дин, Сборник летописей, Т. I. — кн. 1, пер. с персидского Л. А. Хетагурова, редакция и примечания А. А. Семенова, М.—Л., 1952; Т. I. — кн. 2, пер. с персидского О. И. Смирновой, примечания Б. И. Панкратова и О. И. Смирновой, редакция А. А. Семенова, М.—Л., 1952.
58. Риттер К., Землеведение. География стран Азии, находящихся в непосредственных сношениях с Россиею. Восточный или Китайский Туркестан. Перевел... В. В. Григорьев, вып. II. Дополнения, СПб., 1873.
59. Ромодин В. А., Некоторые источники по истории Ферганы и Кокандского ханства (XVI—XIX вв.) в рукописных собраниях Ленинграда, М., 1960 (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).
60. Ромодин В. А., Новые материалы по метрической топонимике Тянь-Шаня, — сб. «Всесоюзная конференция по топонимике СССР 28 января -2 февраля 1965 г.» Л., 1965.
61. Ромодин В. А., Новый источник по истории Кокандского ханства, — ПВ, 1959, № 3.
62. «Россия. Полное географическое описание нашего отечества...», под ред. В. П. Семенова, т. XIX, Туркестанский край.
63. Рюи Гонзалес де Клавихо, Жизнь и деяния великого Тамерлана. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403—1406 гг. Подлинный текст с переводом и примечаниями, составленными под ред. И. И. Срезневского, СПб., 1881 (сб. ОРЯС, т. XXVIII, № 1).
64. «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузеном и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным», М.—Л., 1941.

65. Семенов А. А., Указатель персидской литературы по истории узбеков в Средней Азии, Ташкент, 1924.
66. Тагирджанов А. Т., Описание таджикских и персидских рукописей Восточного отдела библиотеки ЛГУ, Т. 1. — История, биография, география. Л., 1982.
67. Тагирджанов А. Т., «Собрание историй». Маджму ат — таварих. Фотографическая репродукция отрывков рукописного текста, введение, указатели. Подготовил к изданию А. Т. Тагирджанов, Л., 1960 («Иранская филология». Вып. II).
68. Туманский А. Г. , Новооткрытый персидский географ X столетия и известия его о славянах и руссах, — ЗВОРАО, Т. X, 1897.
69. Ханыков Н., Описание Бухарского ханства, СПб.. 1843
70. Шерстобитов В. П., Орозалиев К. К. Винн и к Д. Ф., Очерк истории исторической науки в Советском Киргизстане (1918—1960 гг.), Фрунзе, 1961.
71. Юдахин К. К., Киргизско — русский словарь, М., 1965.
72. Юдин В. П., О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахским и другими соседними народами, — ИАН КазССР, СОН, 1965, вып. 3.
73. Якубовский А. Ю., Развалины Сигнака (Сугнака), — «Сообщения ГАИМК», Т. II. 1929.

*Библиография составлена

Т. М. Швецовой.

1. A b r a m z o n S. M., Die Stammesgliederung der Kirgisen und die Frage nach ihrer Herkunft, — «Acta Orientalia Hungarica», t. XIV, fasc. 2, Budapest, 1962.
2. B r e t s h n e i d e r E., Mediaeval Researches from

- Eastern Asiatic Sources..., vol. II, London. 1910.
3. B r o w n E. G., A History of Persian Literature under Tartar Dominion, Cambridge, 1920.
 4. «Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani and Pushtu Manuscripts in the Bodleian Library», pt III, Additional Persian Manuscripts, by A. F. L. Beeston, Oxford, 1954.
 5. «Continuation du Zafarnama de Nizamuddin Sami par Hafiz-i Abru». Editee d'apres les manuscrits de Stamboul par F. Tailor,— «Archiv Orientalni», vol. VI, № 3, Praha, 1934.
 6. «Extraits du Muntakhab al-Tavarikh-i Mu'ini (Anonyme d'Iskandar)», publiee par Yean Aubin, Teheran, 1957.
 7. «Histoire du sultan Djelal ed-Din Mankobirti prince du Kharezm par Mohammed en-Nesawi». Texte arabe publie d'apres le manuscrit de la Bibliotheque Nationale par O. Houdas (Publications de l'Ecole des langues orientales vivantes 3-me serie, vol. IX), Paris, 1891.
 8. «Histoire du sultan Djelal ed-Din Mankobirti prince du Kharezm. Par Mohammed en-Nesawi. Traduit de l'arabe par O. Houdas (Publications de l'Ecole des langues orientales vivantes, 3-me serie, vol. X), Paris, 1895.
 9. «Melanges Asiatiques tires du Bulletin historico-philologique de l'Academie Imperiale des sciences de St. Petersbourg», St.-Pbg., vol. XI, 1901, стр. XIII.
 10. P e l l i o t P., A propose du Tokharien,— «T'oung Pao», t. XXXII, 1936.
 11. Q u a t r e m e r e M., Histoire des Mongols de la Perse, Paris, 1836.
 12. «Report of a Journey to Kokan». Letter № 83, dated 19-th October 1861, from Comissioner and Superintendent Peshawur Division to Secretary to Government Punjab,—«Selections from the Records of the Government of India, Foreign Department № XXXIX, Calcutta, 1863.
 13. R o e m e r H. R., Neuere Veröffentlichungen zur Geschichte Timurs und seiner Nachfolger,— «Central Asiatic Journal», vol. II, 1956.
 14. S t e i n S. A., Ancient Central-Asian Tracks, London, 1937.
 15. Y u l e H., Cathay and the Way Thither..., 2-nd ed., vol. I, London, 1915; vol. II, 1913.

Экинчи басылышына тиркемелер

В.В.Бартольд жана чыгыш булактарын орус тилине которуудагы советтик котормо практикасынын милдеттери*

1. Өз убагында И.Ю. Крачковский жазгандай (Избр. соч., V, 429-бет), В.В.Бартольд жазма булактарды талдоонун алдына ат салдырбаган устасы болгон. В.В. Бартольддун калтырган классикалык мурасы Орто Азиянын (өзгөчө), халифаттын, Иран менен Кавказдын саясий жана социалдык-экономикалык тарыхын иликтеген көптөгөн азыркы изилдөөчүлөр үчүн жол көрсөткүч болуп эсептелет. 1939-жылы жарык көрүп, орто кылымдагы араб жана парсы булактарынын котормолорун камтыган «Материалы по истории туркмен и Туркмении» (МИТТ) бартольддук духта жарык көргөн алгачкы эмгек болгон. В.А.

* «Бартольдовские чтения. Тезисы докладов и сообщений». Москва, 1974.

Ромодин редакциялаган «Материалы по истории киргизов и Киргизии» (МИКК) аттуу эмгектин биринчи китебинин жарыкка чыгышы менен бул салт быйыл улантылды.

2. «Негизинен Орто Азиянын тарыхчысы» бойдон калуу менен В.В.Бартольд башка бир катар эмгектеринде да абдан көп жазма булактарды, анын ичинде Шихаб ад-Дин ан-Насавинин Сират ас-султан Жалал ад-Дин Манкбурны аттуу эмгегин да талдап жана пайдаланган. Бирок тийиштүү маалыматтардын жоктугунан улам так ушул кыргыздардын тарыхы боюнча эмгектеринде В.В.Бартольд бул эмгекти пайдаланган эмес. Бирок ошондой болсо да ан-Насавиден алынган үзүндүлөрдүн котормолору МИККке киргизилген.

3.МИККтин кириш сөзүндө ан-Насавиден алынган үзүндүлөр 1891-жылы О. Удас басып чыгарган арабча текст боюнча которулганы айтылат. Бул китептин чоң кемчиликтери бар экенин В. Розен 1892-жылы эле жазып чыккан. Бул тууралуу 1953-жылы В.И. Беляев, 1963-жылы З.М. Бунятов жазган. Удастын басылмасына негиз болгон Париж кол жазмасын көчүрүп жазган шейх Тантави эмгекти жөн эле көчүрбөстөн оркойгон каталарды ондоп, эң жакшы окулуштарды тандоо менен оңдоолорду киргизсе да аттар менен аталыштарды жакшы билбегендиктен О. Удастын айрым жаңылыштыктарын кайталаган. 1939-жылы ан-Насавинин эмгегинен алынган үзүндүлөр МИТТ үчүн Волин тарабынан которулган жана МИККке да ушул эле үзүндүлөр киргизилген. Ошентип, МИКК үчүн материалды которууда котормочу К.Б. Старкова шейх Тантавинин кол жазмасы менен С.Л. Волиндин адистик котормосунан пайдаланышы керек эле.

4.Тилекке каршы, котормочу да, редактор да тарыхый материалды, адам аттарын, географиялык чөйрөнү, кызматтык номенклатураны, титулдарды ж.б. камтыган жакшы комментарийди бере алган эмес, ал эми ан-Насавиден алынган үзүндүлөрдүн начар которулганын сөз кылбай койсо да болот.

5. Туура эмес котормолордон бир нече мисал.

а) **و ملكها بالهبة عفوًا صفوًا و سهوًا زموًا** МИКК, 78-бет: «Он завладел ими, совмещая устрашения и готовность прощать, с искренностью, /чужим/ легкомыслием и тщеславием». Туурасы: «Он завладел этими странами без усилия, борьбы, насилия и разрушений — только тем, что внушал страх».

б) **مر تحلين من ريفي إلى ريفي** МИКК, 79-бет: «перекочевывая от одного обработанного участка к другому». Туурасы: «переходя из области в область».

в) **و اشتغاله بذوبان الكفرة و سعالها** МИКК, 85-бет: Он занят хлопотами с волками и лисицами неверных». Туурасы: «Он занят устрашением безбожия и его ведьм».

г) **فقلقت بهذا الخبر قلقًا لم تكتحل عينها معه بفرار** МИКК, 95-бет: «И Туркан-хатун сильно взволновалась. Глаз ее при этом не насурьмилса арааром». Туурасы: «Туркан-хатун была очень встревожена этой вестью и не стала смотреть в глаза опасности».

д) **و غنم التاتار من الاموال والاسلحة والعباد والعدة ما ارتاشت به احوالهم و امرعت رجالهم** МИКК, 96-бет: «Татары награбили столько денег, оружия, рабов и снаряжения, что благодаря этому расцвели их обстоятельства и зазеленели стоянки». Туурасы: «А из вещей, оружия, рабов и снаряжения татары захватили столько, что сами стали богаты, а их выюки тяжелы».

6. Энчилүү аттар жана географиялык аталыштар.

Мухаммад ибн Кара-касим ан-Насави дегендин ордуна Кара-касим ан-Насави деп жазылат. 89-бетте, котормочу 80-шилтемеде жазгандай, 1015-жылы өлгөн ал-Хасан ибн Мухаммад ан-Нишапури тууралуу эмес, 1201/2-жылы өлгөн ханифит факихи Рады ад-Дин Абу Жафар Мухаммад ан-Нишапури тууралуу сөз болот. Котормочу Билге-каган дегендин ордуна Балка-хан, Барак дегендин ордуна Бурак же Борак, Кузбар-Малик дегендин ордуна Кербер-Малик, Жамал дегендин ордуна Хаммал, ал-Дизаки дегендин ордуна ал-Данзаки, Хурманж дегендин ордуна Жармих, Огулжик — Пахлаван дегендин ордуна Алжак-Пахлаван, Ганг дегендин ордуна Канк, Сугнак дегендин ордуна Соктак, Келиф дегендин ордуна Кутлуф деп берет. Мен 1963-жылы жазып, А.И. Михайлов 1965-жылы жазганына карабастан султан Жалал — ад-Диндин Манкбурны деген ылакап аты Манкубирти деп туура эмес берилген.

7. Титулдар, кызматтык иерархия (мамлекеттик жана диний) ж.б. Котормочу бардык жерде «малик» дегендин ордуна «князь» деп жазат жана ушундан улам «преимущества малика» деген сөз «царственные уделы» болуп калган (87-бет).

Бурхан деген уруу жөнүндө В.В.Бартольд атайын макала жазган. Маселен, «Туркестанда» ал мындай деп жазат (Соч., 1, 419-бет): садр, «который кроме должности раиса занимал также должность хатиба». Котормочу хатиб дегендин ордуна проповедник, хутба дегендин ордуна проповедь, раис дегендин ордуна глава, факих дегендин ордуна законовед, тутра дегендин ордуна вступительная формула деп берген. Курандан алынган цитаталар да туура эмес которулуп, бөлүнүп көрсөтүлгөн эмес жана хижра да туура эмес берилген.

8. Ошентип, МИККтин редактору В.А. Ромодиндин «филологическая работа над текстом дала возможность осуществить русский перевод извлечений более надежный и основательный» деген сөзү эч кандай сынга туруштук бере албайт жана булак менен мындай иштөө таң калууну гана туудурат.

З.М. Буниятов

«Материалы по истории киргизов и Киргизии».

**Вып. 1.М., Глав. ред. вост. лит.—ры изд-ва «Наука»,
1973, 280 стр.***

Ата мекендик чыгыш таанууда Кыргызстан тарыхын изилдөөнүн мурунтан келаткан салты бар. Бирок булактардын жетишсиз изилденгендигинен улам тянь-шандык кыргыздардын саясий, социалдык жана этникалык тарыхынын көп маселелери али такталбай келе жатат. Ошондуктан биз пикир айталы деп турган ЛО ИВ АН СССР жана Кыргыз ССР ИАсынын кызматкерлери тарабынан даярдалган (жооптуу редактору В.А. Ромодин) жыйнак өзгөчө кызыгууну туудурат. Буга кыргыздардын орто кылымдардагы тарыхын изилдөө жана Кыргызстанга коңшу элдердин IX-X кылымдардан баштап XIX кылымдын 60-жылдарына чейинки тарыхында болуп өткөн окуяларды аңдоо үчүн бир топ кеңири жана ишенимдүү материалдарды бере турган араб, парсы жана түрк тилдериндеги тарыхый жана географиялык эмгектерден алынган үзүндүлөрдүн котормолору киргизилген.

Биринчи бөлүмгө Караханиддердин мезгилиндеги окуяларды, кара кытайлар жана монгол жапырыгы тууралуу маалыматтарды камтыган X-XIII кылымдардагы араб жана парсы тилдериндеги эмгектер кирген (4-5, 7-8-беттер)¹.

* «Народы стран Азии и Африки», № 4, 1976.

¹ Айрым географиялык аталыштардын, титулдардын, атап айтканда, Мухаммад ан-Насавинин Сират ас-султан Жалал ад-Дин Манкубирти аттуу эмгегинен алынган үзүндүлөрдүн котормосунда туура эмес

Экинчи бөлүмгө XV-XVI кылымдардагы алты парсча эмгектен алынган үзүндүлөрдүн котормолору киргизилген. Орто Азия жана ага чектеш аймактардын тарыхы үчүн бул булактардын баалуулугун белгилөө менен В.В.Бартольд мындай деп жазган: «По всей вероятности, мы совершенно не могли бы представить себе, даже в самых общих чертах, строй жизни Средней Азии в XV-XVI вв., если бы не такое историческое событие, как образование империи Тимура, вызвавшее, отчасти по почину самого Тимура, обширную историческую литературу»². Аскерлердин маршруту майда-чүйдөсүнө чейин берилген Тимур менен Тимуриддердин жортуулдары жөнүндөгү аңгемелер XV-XVI кылымдарда Орто Азиянын түндүк-чыгыш аймактарында болуп өткөн согуштук-саясий окуялар тууралуу ишенимдүү жана кеңири маалыматтардын булагы болуп эсептелет. Кыргызстандын жана азыркы Казакстандын түштүк-чыгыш райондорунун тарыхый географиясы менен топонимикасы үчүн да булардын мааниси чоң. Жыйнактын ушул эле бөлүмүндө Моголистандын (Чыгыш Түркстан), Жети-Суунун жана азыркы Кыргызстандын калкынын жашоосу тууралуу маалыматтар да бар жана алар бул региондогу калктын XIV-XV кылымдардагы этникалык составын жана аймактык бөлүнүшүн аныктоо үчүн абдан зарыл.

Ушул жерде котормолордун тактыгын, текстке берилген жогорку деңгээлдеги комментарийлер менен эскертүүлөрдү да белгилей кетүү керек. Котормо үчүн кол жазманын колдо бар нускалары бүт пайдаланылган. Бул принципти кармануунун маанилүү экендиги өзгөчө Искандердин анониминен ачык байкалат. Бул эмгектен алынган үзүндүлөр (караңыз: 113 —127 — беттер) ИВ АН СССРдин кол жазмасы боюнча которулган. Котормочунун колунда мындан тышкары «фотокопии ряда листов рукописи Британского музея» жана «три листа из числа разрозненных листов какого-то списка данного сочинения, обнаруженных в хранилище рукописей АО ИВ АН СССР» болгон (113-бет). Кийинчерээк француз ориенталисти Ж. Обен Тегерандан басып чыгарган жана Ленинграддагы жана Лондондогу кол жазмаларга салыштырмалуу Мунтахаб ат-таварих-и Муининин кайрадан иштелип чыккан варианты болгон Париждеги кол жазма колдо жок болгондуктан пайдаланылган эмес. «Материалга» киргизилген үзүндүлөрдү Ж. Обендин басылмасы менен салыштырып көрсөк, жалпы мазмунун окшош болгону менен текстте айырмачылыктар да бар. Алсак, Париж кол жазмасында Жанкши-хан башкарып турган мезгилдеги окуялар кененирээк берилет. Толуктоолор маанилүү болгондуктан бул үзүндүнүн котормосун Ж.Обендин басылмасы боюнча беребиз³.

«Рассказ о царствовании Джанкши, сына Дува. Стал ханом в 729 г. (1328/29)⁴. Он имел сильную склонность к вероотступничеству так, что устроил в орде передвижные капища [бутханеха-йи раван], во всех делах, больших и малых, совещался с буддистскими жрецами[бахшийан] и с их одобрения повелел во всех соборных мечетях Мавераннахра, Туркестана и Уйгурстана делать изображения

берилгендиги тууралуу караңыз: З.М. Бунятов, В.В.Бартольд и задачи советской практики перевода восточных источников на русский язык, — «Бартольдовские чтения. Тезисы докладов и сообщений», М., 1974, 13-16-беттер.

² В.В.Бартольд, Соч., т. V, М., 1968, 166-бет.

³ "Материалдардын" текстинде (118-бет) жок бул толуктоолор курсив менен берилди. Караңыз: Мунтахаб ат-таварих-и Муини (тали-и 816 ва 817 хиджри-и камари) Мансуб ба Муин ад-дин Натанзи ва маруф ба «Ануним-и Искендер» ба тасхих-и Жан Обен, Тегеран, 1336, 112 -бет.

⁴ Дата Британ музейиндеги кол жазма боюнча берилген. Париж улуттук китепканасындагы кол жазмада 727 -ж. (1326/27) деп берилген.

[идолов]. Из забав и развлечений питал страсть к шахматам и охоте. После двух лет независимого правления был убит однажды ночью на царском престоле, и никто не нашел его убийцу. Могила его находится в Нахшебе».

Үчүнчү бөлүмгө XVI-XIX кылымдардагы Фергана жана Кашгар булактарынан алынган үзүндүлөр жана өзгөчө маанилүү жана баалуу болгону, орто азиялык элдердин тарыхы боюнча булак катары жаңыдан гана пайдаланыла баштаган агиографиялык адабияттардан үзүндүлөр кирген. Бул адабиятта мусулман шейхтери тууралуу аңгемелер өтө көп болгону менен мында Орто Азия калктарынын, анын ичинде кыргыздар менен казактардын саясий тарыхына, исламга чейинки диний ишенимдери менен диний жөрөлгөлөрүнө, уруу-уруктук түзүлүшү менен турмуш-тиричилигине байланыштуу материалдар да арбын. Бул категориядагы булактардан жыйнакта Зийа ал-кулуб, Жалис-и муштакин жана Рафик ат-талибин (177-199-беттер) — жакын достору менен жолун жолдоочулардын жеке эскерүүлөрү менен аңгемелеринин негизинде жазылган кыргыздарга, казактарга, калмактарга ислам динин жайылткан белгилүү орто азиялык суфи шейхтеринин бири Ходжа Исхактын (1598/99-жылы өлгөн) өмүр баяны пайдаланылган. Тилекке каршы, жыйнактын түзүүчүлөрү 50-60-жылдары Советтик Чыгыш республикаларында жарык көргөн каталогдордун маалыматтары менен макалаларды пайдаланышкан эмес⁵, буларды колдонуу айрым жаңылыштыктарды кетирбөөгө жардам бермек. Алсак, Зийа ал-кулуб кол жазмасынын кыскача сыпаттамасында СССРде анын бир гана нускасы бар экендиги айтылат (караңыз: 177 -бет). Бирок чындыгында эле чанда кездешчү бул кол жазманын дагы бир нускасы Өзбек ССР ИВ АНда сакталып турат (ф. 71)⁶ жана котормонун автору бул тууралуу өзүнүн мурунку эмгектеринин биринде эскерген эле⁷. ИВ АН СССРдеги кол жазмада эмгектин авторунун ысымы көрсөтүлгөн эмес деген пикир (караңыз: 178 -бет), сыягы, Описание таджикских и персидских рукописей аттуу эмгектин экинчи томундагы маалыматтарга негизделип айтылса керек⁸. Тилекке каршы, мында жаңылыштык кеткен: Зийа ал-кулубдун Ташкенттеги нускасында да, ИВ АН СССРдеги нускасында да автордун ысымы Мухаммад Аваз (محمد عوض) деп көрсөтүлгөн⁹.

Зийа ал-кулубдун Ташкенттеги нускасы да колдонулса, түшүнүүгө кыйын болгон бир катар терминдерди чечмелөөгө мүмкүнчүлүк бермек. Маселен, котормонун автору болжолдоо менен «талбийа-и жакар» деп окуган (183 -бет) кыргыздардын башкы буту (жасалма кудайы) Ташкенттеги нуска боюнча, басмада белгиленгендей, «талбиса-и хакир»¹⁰ (تلبیسه حقیر), болуп окулат,

⁵ Бул, сыягы, жыйнактын ЛО ИВ АН СССРдин Иран кабинетинин кызматкерлери тарабынан 60-жылдардын башында даярдалып, басмага 1964-жылы гана берилгени менен да байланыштуу болсо керек (караңыз: «Азиатский музей — Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР», М., 1972, 463-464-беттер).

⁶ Караңыз: «Собрание восточных рукописей АН УзССР». Под ред. и при участии А.А. Семенова, т. III, Ташкент, 1955, стр. 331, оп. 2604.

⁷ З.Н. Ворожейкина, Доисламские верования киргизов в XVI в. (по рукописи Зийа ал-кулуб), — сб. «Вопросы филологии и истории стран советского и зарубежного Востока», М., 1961, 183 -бет.

⁸ Караңыз: Н.Д.Миклухо-Маклай, Описание таджикских и персидских рукописей Института народов Азии. Вып. 2. Биографические описания, М., 1961, стр. 128, оп. 184.

⁹ Караңыз: О.Ф.Акимов, В.В.Кушев, Н.Д.Миклухо-Маклай, А.М.Мугинов, М.А.Салахетдинова, Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР (Краткий алфавитный каталог), ч. I — II, М., 1964, ч. I (доп.), 625 -бет.

¹⁰ Караңыз: В.П.Юдин, Известия Зийа ал-кулуб (ضیاء القلوب) Мухаммад Аваза о казахах XVI в., — «Вестник АН КазахССР», 1966, № 5, стр. 72, прим. 9.

башкача айтканда, бул араб сөздөрүнөн түзүлгөн парсыча аныктоочтук сөз айкашы жана ал «жек көрүндү алдамчылык» деп которулушу мүмкүн.

Жыйнактын үчүнчү бөлүмүнө жанрдык жагынан агиографиялык эмгектерге жакын келген мулла Сайф ад-дин Ахсикентинин Маджму ат-таварих (XVI к.) аттуу эмгегинен алынган үзүндүлөрдүн котормосу да кирген. Жыйнактын бир нече жеринде кыскача мүнөздөмө берилген (караңыз: 6, 8-9, 200-202-беттер) көп жагынан кызыктуу бул булакта кыргыздар жана.. Орто Азиянын түрк жана тектеш уруулары жөнүндө кеңири тарыхый этнографиялык жана топонимикалык, фольклордук материалдар камтылган. XIX кылымга таандык башка эки кол жазма менен (караңыз: 210-213-беттер) катар берилген Маджму ат-таварихтен алынган 92 «өзбек уруусунун» же «илатийа урууларынын» (б.а. көчмөн уруулардын) тизмеси Орто Азиянын түрк элдеринин тарыхый этнографиясы боюнча жаңы маалыматтарды берет. Бул үч кол жазмага кошумча катары жыйнакта 50-жылдары Кыргызстандын аймагындагы изилдөө иштеринин учурунда С.М.Абрамзон тарабынан жазылып алынган 92 уруунун тизмеси да берилген (караңыз: 214-бет).

Уруулардын аттарын түп нускадагыдай араб алфавити менен, ар түрдүү окулушу менен берип, жыйнактын түзүүчүлөрү, биздин оюбузча, туура иш кылган. Бул изилдөөчүлөрдүн кеңири чөйрөсүнө котормочу кабыл алган 92 уруу атынын окулушуна оңдоолор менен кошумчаларды киргизүүгө мүмкүнчүлүк берет. Алсак, Маджму ат-таварихтен алынган үзүндүдө № 48 **کیت** деген сөздү түзүүчүлөр кият деп окуйт (212-бет). А бирок кыйат же кийат деген уруунун аты араб тамгасы менен **قیت** болуп жазылат (караңыз: ошол эле жерде, № 23, II; № 26 I; № 27, III). Сыягы, булактагы **کیت** деген сөз кеит же кэит болуп окулат. Мындай этноним монголдордо бар. «У Хайду были три сына: Байшингхор Догшин, Чирахай Лингхуа, Чауджин Ортэгэй», — деп жазат Алтан тобчинин автору Чыңгыз хандын тегин баяндап жатып. «Сыновья Чауджин Ортэгэя были предками [родов] оронар, хонгхотан, арулун, сунит, хабтурхат, кэит, гэргэс»¹¹. Кеит (**کیت**) деген этноним Орто Азия өзбектеринин уруу-урук аттарында да кезигет, бул уруунун аксакалдары, «теги боюнча», XVIII кылымдагы Бухара сарайында тактын оң тарабында (**اوگ اورن**) отурушкан¹².

Булактардан алынып, жыйнактын үчүнчү бөлүмүндө жарыяланган үзүндүлөр XVI-XVII кылымдардагы Кыргызстандын саясий тарыхы жөнүндөгү биздин билимибизди кеңейтип, ар түрдүү кыргыз урууларынын жашоосунан жана XVIII-XIX кылымдардагы кыргыз-өзбек карым-катышынын тарыхынан анча белгилүү эмес бир катар фактыларды берет.

Рецензияланган эмгек — түзүүчүнүн, котормочулар жамаатынын жана текст комментаторлорунун чыгармачылыгындагы бир чоң ийгилик. «Материалдардын» экинчи томунун тезирээк даярдалып, жарык көрүшү СССР элдеринин булак таануу илимине кошкон маанилүү салым болор эле.

Т.И. Султанов

¹¹ Лубсан Данзан, Алтан тобчи («Золотое сказание»). Пер. с монг., введ., коммент. и прил. Н.П. Шастиной, М., 1973, 60-бет.

¹² Караңыз: Мирза Бади-Диван, Маджма ал-аркам, — рукопись ЛО ИВ АН СССР, В 2147, л. 8 б.

СССР Илимдер Академиясынын Чыгыш таануу институтундагы Кыргыз группасынын ишмердигинин урунттуу учурлары (1954-1957)*

Чыгыш таануу институтунун Москвага көчүрүлүшү менен Ленинграддагы академиялык чыгыш таануу борборунун иш жүзүндө жок кылынышы, бактыга жараша, толук ишке ашкан жок. Санкт-Петербургда, кийин Ленинградда нечен жылдар бою жыйналган эбегейсиз көп кол жазмаларды Москвага көчүрүүнүн мүмкүн эместиги мында чечүүчү роль ойноду. Башкы мекеменин бир бөлүмү катары Ленинградда курамы бир аз гана кишиден турган Чыгыш кол жазмалар сектору түзүлүп, Москвага кетпей калган адистер мында өз ишин улантышты. Окумуштуулардын бул кичинекей жамааты бир нече жылдан кийин академик И.А. Орбелинин аракети менен түзүлгөн Ленинград Чыгыш таануу институтунун (СССР Илимдер Академиясынын Чыгыш таануу институтунун Ленинград бөлүмү катары иштеген) өзөгүн түзгөн. Ленинград чыгыш таануусунун тарыхынын 50-жылдардын орто чениндеги ушул мезгили илимий коомчулуктун кеңири чөйрөсүнө анча белгилүү эмес, бирок бул — бир топ кызыктуу жана атайын көңүл бурууга татыктуу мезгил. Бул макала кандайдыр бир деңгээлде ушул өксүктү толтурат деген ойдобуз.

СССР Илимдер Академиясынын Президиуму тарабынан СССР Илимдер Академиясынын Чыгыш таануу институтунун өз алдынча структуралык жана илимий бөлүмү катары түзүлүп, бирок ошол эле институттун Ленинград Чыгыш кол жазмалары секторунда иштеген Кыргыз группасы 1954-жылы 6-июнда өз ишин баштады. Мындай убактылуу илимий группаны түзүү идеясы СССР ИАсынын Президиумунда СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын (1955-жылдын 1-январынан баштап Кыргыз ССРинин Илимдер Академиясы) Кыргыз Республикасынын илимий тарыхын иштеп чыгууга жардам берип, колдоо көрсөтүү тууралуу кайрылуусунан улам пайда болгон.

Ошол учурда Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын Тил, адабият жана тарых институтунун алдында турган бул оор милдетти жалгыз аркалоого бул мекеменин күчү жетмек эмес, анткени зарыл болуп турган көлөмдүү жана көп аспектилүү тарыхый изилдөө чыгыш булактарынын бүтүндөй катмарларын, баарынан мурун мындан мурда иликтенбеген жана мындай өңүттөн каралбаган булактарды карап чыгууну талап кылган. Булар араб, түрк, парс, кытай жана балким, монгол тилдериндеги орто кылымдык булактар болуп, алардын басымдуу көпчүлүгү бизге сейрек учуроочу кол жазма түрүндө гана жеткен. Мындай булактар Ленинграддагы Чыгыш кол жазмалары секторунда болчу жана сектордо ошондой эле көрсөтүлгөн ишти аткара ала турган же ишти аткаргандарга консультация берүү менен бул долбоорду ишке ашырууга олуттуу салым кошо ала турган адистер бар эле.

Өзгөчө белгилей кете турган нерсе, СССР ИАсынын Президиуму бул долбоорго бир нече жолу кайрылып, өзүнүн 1952-жылдын 14-августундагы, 1952-жылдын 21-октябрындагы жана 1953-жылдын 23-февралындагы отурумдарында буга абдан олуттуу көңүл бурду. Акырында 1953-жылдын 25-сентябрындагы токтому жана 1953-жылдын 2-ноябрындагы буйругу менен СССР Илимдер Академиясынын Президиуму СССР ИАсынын Чыгыш таануу институтунун алдына чыгыш жана батыш булактарынын негизинде «VII-XVIII кылымдардагы кыргыздар жана Кыргызстан жөнүндөгү маалыматтардын жалпы баяндамасын»

* Восток. История и культура, Санкт -Петербург, Наука, 2000.

түзүү жана басып чыгаруу милдетин коюп, бул ишти Институттун 1954-1956-жылдардагы тематикалык планына киргизди. Бул милдетти аткаруу үчүн Институтка «көрсөтүлгөн ишти аткаруу жана басмага даярдоо үчүн атайын сегиз штаттык орун» бөлүнүп берилди.

Чыгыш булактарынан алынып, орус тилине которулган кыргыздар жана Кыргызстан жөнүндөгү маалыматтарды ушундай кылып топтоо идеясы жаңы же оригиналдуу идея эмес болчу. Мындай долбоорлор Илимдер Академиясында мурда да жүзөгө ашырылып келген. Баарынан мурун биздин кылымдын (XX кылымдын — котормочу) 30-40-жылдарында СССР Илимдер Академиясынын Чыгыш таануу институтунун илимий кызматкерлери тарабынан ушундай негиздин ийгиликтүү түзүлүшүн эстөө керек. Мен мында «Материалы по истории туркмен и Туркмении» аттуу эки томдук эмгекти (т. 1-2 (М. — Л., 1939-1940) жана «Сборник материалов по истории Золотой Орды» деген эмгекти (т. 1-2 (М. — Л., 1941) айтып жатам.

Бирок чыгыш булактарынан (негизинен араб жазуусу менен жазылган) алынган үзүндүлөрдүн котормолору жыйналган жогоруда көрсөтүлгөн «Материалдар» менен салыштырмалуу Кыргыз группасынын кызматкерлерине кыргыздар менен Кыргызстандын тарыхына зарыл материалдарды табуу үчүн иш жүзүндө дың бузууга туура келди. Албетте, буга чейин академик В.В.Бартольддун белгилүү изилдөөлөрүнүн натыйжасында бул темага тиешеси бар бир нече булак илимий айлампага киргизилген эле. Бирок алар саналуу гана болчу. Булар — Мухаммад Хайдар Дуглаттын (1546 -ж.) Тарих-и Рашидиси, Шах-Махмуд Чурастын (Дуглаттын акыркы эмгегин улантуучу) Тарихи (XVII кылымдын 80-жылдары) (Кыргыз группасы иштеп жаткан учурда бул кол жазманын кайда экени белгисиз эле), анонимдүү (ошол эле Шах-Махмуд Чурастыкы болушу да мүмкүн) Тарих-и Кашгары (XVII кылымдын аягы), Мухаммад — Садик Кашгаринин Тазкира-йи хважаганы (1768-1769 -жж.) жана анонимдүү Худуд ал-алам (983 -ж.). Калгандарынын баары «бар болуш керек» жана «бар болушу мүмкүн» дегендей божомолдор менен гипотезалар гана болчу.

Изилдөө жана акырында Кыргызстандын илимий тарыхын, өзгөчө бул тарыхтын (VII-XVIII кылымдар) эң байыркы этаптарын жазуу үчүн тарыхый, географиялык-космографиялык, агио — жана биографиялык адабий булактардын бир топ чоң жана кеңири чөйрөсүн аныктап, иликтөө зарыл эле. Мындан тышкары XIII кылымдан бери келаткан ар түрдүү тилдердеги расмий документтердин жыйнактарын талдап чыгуу керек эле. Кыргыз группасы жогоруда аты аталган чыгыш авторлорунун илимге белгилүү болгон эмгектеринен кыргыз тарыхына тиешеси бар үзүндүлөрдү алуу менен аларды орусчага которуп, тиешелүү комментарийлерди берүү менен чектелбеши керек экендиги айдан ачык болчу. Бирок Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын Тил, адабият жана тарых институтунун жетекчилиги биринчи кезекте ушул булактардын которулушун талап кылды. Муну түшүнсө болор эле — «Тарыхтын» макетин жазуу ишине даярдануу процессинде иликтеп үйрөнүп жана иштеп чыгуу үчүн Институтка алгачкы ишенимдүү материалдар керек эле. Натыйжада бул иш менен бирге эле бир топ булактарды, эреже катары кол жазмаларды үстүртөн эмес, шашылбастан майда-чүйдөсүнө чейин карап чыгуу тууралуу чечим кабыл алынды. Мында Кыргыз группасынын кызматкерлери ишин кандай болорун билишкен жана муну өз убагында мыкты тарыхчы жана булактаануучу проф. А.А.Семенов да туура көрсөткөн. 1954-жылдын 10-сентябрында СССР ИАсынын Чыгыш таануу институтунун директору, СССР

ИАсынын мүчө-корреспонденти А.А. Губердин суроосуна берген жообунда окумуштуу кыргыздардын тарыхын «күкүмдөп чогултууга туура келет жана айталы, чыгыш тилдеринин бириндеги тигил же бул кол жазманы бир-эки айлап же андан көп убакыт бою окуп отуруп да тиешелүү маселе боюнча эч нерсе таппай коюшубуз мүмкүн» деп жазган. Убакыттын мындай бошко кетишине «көнүүгө туура келет» деп белгилеген А.А. Семенов.

Мен жогоруда белгилегендей, СССР ИАсынын Президиуму долбоорду ишке ашыруу үчүн Чыгыш таануу институтуна сегиз штаттык орунду бөлүп берген. Ошентип Институттун жетекчилигинин алдында Кыргыз группасынын курамына кимдерди киргизүү керек деген суроо турду. Көптөгөн талаш-тартыш, талкуулардан кийин группаны Ленинград мамлекеттик университетинин Чыгыш таануу факультетин бүтүрүп чыккан жаш адистерден, жакында диссертацияларын коргогон кечээги аспиранттардан жана ошол учурда Ленинградда жашап, өз адистиги боюнча иштебей жүргөн белгилүү адистерден түзүү керек деп чечилди.

1954-жылы 12-августта Институт боюнча чыккан буйрукка (№ 302) ылайык, Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалы үчүн материал топтоочу группа Чыгыш кол жазмалар секторуна кирбей турган өз алдынча бирдик катары СССР ИАсынын Чыгыш таануу институтунун дирекциясына баш ие турган болду¹. 1954-жылы 6 -июнда группа төмөнкү курамы менен ишти баштады: т.и.к., улуу илимий кызматкер М.Ю.Юлдашев (жетекчи), иранист, кенже илимий кызматкер О.Ф.Акимов, иранист, ф.и.к., кенже илимий кызматкер Р.М.Алиев (Кыргыз группасынын курамында 1954-жылдын август айынан ноябрь айына чейин иштеген), иранист, ф.и.к., кенже илимий кызматкер З.Н. Ворожейкина, китаист, кенже илимий кызматкер А.А.Кондратьев, арабист жана семитолог, ф.и.к., кенже илимий кызматкер К.Б. Старкова. Кийинчерээк группанын курамына иранист, т.и.к., кенже илимий кызматкер Н.Н. Туманович киргизилген, ал өзү Кыргыз ССР ИАсынын Тил, адабият жана тарых институтунун кызматкери болуу менен 1954 — жылдын ноябрынан баштап Кыргыз группасынын курамында иштөө үчүн жөнөтүлгөн. 1956-жылдын март айынан баштап Кыргыз группасын т.и.к., кенже илимий кызматкер В.А. Ромодин жетектей баштады. Кыргыз группасынын курамында филологдор да, тарыхчылар да бар эле. Мындан тышкары, арабист Л.З. Писаревский жана китаист (ал кезде аспирант) Е.И.Кычанов да келишимдин негизинде Группа менен кызматташып жүрдү. Группанын бардык иштери «Кыргыз ССРинин тарыхынын» макетин даярдап жаткан Кыргыз ИАсынын кызматкерлери менен да (мисалы, ф.и.к. К.И.Петров менен) тыгыз кызматташтыкта жүрдү.

үч жылдын ичинде Кыргыз группасынын мүчөлөрү тарабынан 34 чыгыш булагынан алынган үзүндүлөрдүн орусча котормосу даярдалды, алардын басымдуу көпчүлүгү башка тилдерге которуу мындай турсун, Кыргызстан менен кыргыздардын тарыхына тиешелүү маалыматтар камтылган булактар катары эч качан каралган эмес. Бардык үзүндүлөргө комментарийлер же эскертүүлөр берилди. Бардыгы болуп башында белгиленген 46 булак кеңири изилденди. Эки китепти түзгөн бардык котормолор Кыргыз ССР ИАсынын Тил, адабият жана тарых институтуна өткөрүлүп берилди жана алар азыр ушул институттун архивинде.

¹ Архив. С. — Петербургского Филиала Института востоковедения РАН, ф. 152, оп. 1а, ед. хр. 1144, с. 19.

Долбоордун ишин улантуу менен К.И. Петров 1961-жылы Фрунзеде «К истории движения киргизов на Тянь-Шань и их взаимодействия с ойратами в XIII-XV вв.» жана «Очерки феодальных отношений у киргизов в XIII-XV вв.» аттуу эки монографиясын жарыялады. 1973-жылы Москвадагы «Наука» басмасынан араб, парс жана түрк тилдериндеги 20 эмгектин үзүндү котормосун камтыган «Материалы по истории киргизов и Киргизии» эмгегинин биринчи китеби чыкты. А мунун алдында М.А. Салахетдинова «Кыргыз Илимдер Академиясынын кабарларына» (1959-1961- жж.) бир түрк жана эки парс булагынын котормосун жарыялады. Жети-Суу жана Кашгар кыргыздарынын тарыхы учун абдан маанилүү булак болгон Шах-Махмуд Чурастын Тарихи («Хроника»), ошондой эле мааниси мындан кем калышпаган агиографиялык эмгек Анис ат-талибин («Издегендердин досу») (бул эки эмгек тең XVII кылымдын 80 — жана 90-жылдарында жазылган) ушул саптардын автору тарабынан 1976-жылы «Письменные памятники востока» сериясында жарыяланган.

Кытай жана араб тилдериндеги 11 жана парс тилиндеги 1 эмгектин үзүндү котормолору киргизилип, басмага толугу менен даяр болгон «Материалы по истории киргиз и Киргизии» эмгегинин экинчи китеби, тилекке каршы, ошол бойдон жарык көргөн жок. Бул китептин кол жазмасы азыркы учурда Кыргыз Республикасынын Илимдер Академиясынын Тарых институтунун архивинде сакталып турат.

Акыр-аягында Кыргыз группасынын түзүлүшүндөгү жана иштешиндеги максат ишке ашып, 1984-жылы Фрунзеде (азыркы Бишкек) Кыргыз ССР ИАсынын Тарых институту тарабынан «История Киргизской ССР. Т. I: с древнейших времен до середины XIX в.» деген ат менен залкар эмгек жарыкка чыкты. Жалпыга белгилүү болгон жергиликтүү окумуштуулардын, ошондой эле алардын Орто Азия республикаларындагы, Ленинград менен Москвадагы атактуу коллегаларынын бүтүндөй жамааты тарабынан жазылган бул эмгекте Кыргыз группасынын мүчөлөрү тарабынан 1954-1957-жылдары даярдалган дээрлик бардык материалдар пайдаланылды жана пайдаланылганда да абдан кеңири пайдаланылды. Бул изилдөө татыктуу илимий деңгээлде жазылган жана менимче, концепциясы жана мазмуну боюнча Орто Азиянын айрым республикаларынын тарыхы боюнча жазылган эмгектердин эң мыктысы.

Кыргыз группасы өз ишин аяктагандан бери кырк жылдан ашуун мезгил өттү. Анын иштеринин негизги жыйынтыктары кандай болду? Мен негизги үч аспектини бөлүп көрсөтөр элем. Биринчиден, илимий аспект: буга чейин али изилдене элек бир топ чыгыш булактары жыйналып, орус тилине которулду, аларга комментарийлер берилди. Мунун натыйжасында иштин кийинки этабы — орто кылымдардагы

жана соңку мезгилдердеги кыргыздар менен Кыргызстандын тарыхын жазуу учун олуттуу булактаануу негизи түзүлдү. Кыргыз группасынын кызматкерлери тарабынан жыйырмадан ашуун макалалар жазылып, бул региондун тарыхына түздөн түз тиешеси бар бир нече эстеликтер жарыяланды. Экинчи аспект кадр даярдоого байланыштуу: Кыргыз группасынын дээрлик бардык кызматкерлери жекече иш процессинде булактар менен иштөөнүн баа жеткис тажрыйбасына ээ болуу менен кийинчерээк ар бири өз тармагында мыкты адистерден болушту. Акырында Кыргыз группасынын иши Казак ССР ИАсынын Тарых институтунда жандуу кызыгууну туудуруп, Институттун директору, Казак ССР ИАсынын вице-президенти М.И. Горяев СССР ИАсынын Президиумуна кайрылып, Институттун кызматкери т.и.к., улуу илимий кызматкер С.И.Ибрагимовду

тандалып алынган булактардан казактар менен Казакстандын тарыхына байланыштуу маалыматтарды табуу максатында Кыргыз группасынын курамына кошууну өтүндү. Бул өтүнүчтө кыргыздар менен казактар ата-бабалары сыяктуу эле «саясий тарыхы жалпы болуп, тыгыз экономикалык байланыштардын шарттарында жашагандыгы» айтылган.

Союздук республикалардын Илимдер академияларынын илимий иштерин координациялоо кеңешинин төрагасы, СССР ИАсынын академиги А.Н. Несмеянов проф. М.И. Горяевдин 1954-жылдын 15-октябрындагы катына оң жооп кайтарган. С.И. Ибрагимов кийинки 1955-жылдын башынан тарта Кыргыз группасына командировкаланган кызматкер катары группа тарабынан тандалып алынган булактарданы казактар менен Казакстандын тарыхына байланыштуу материалдарды жыйноо ишин баштаган. Анын баштаган ийгиликтүү ишин В.П. Юдин (жана анын коллегалары) аягына чыгарып, 1969-жылы Алма-Атада «Материалы по истории казахских ханств» аттуу эмгегин жарыялаган.

О.Ф. Акимускин

Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин башкармасынын жана басма комиссиясынын чечими менен чыгарылды.

Редактору: А. Мокеев

Мукабанын дизайнери: К. Өмүрбеков

Компьютерге терген жана көркөмдөгөн: Т. Абдиев

Басууга 10.11. 2002 кол коюлду.

Китептин өлчөмү 16,5 x 24,5 см, 1/16, 80 граммдык офсет кагазы.

22,5 физ басма табак.

Нускасы 1000.

КТМУ «Mega Media» басмаканасында басылды.
КТМУ типографиясы Бишкек ш., «Жал» кичирайону.